

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

Історія & Археологія

Випуск 2

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Історія & Археологія. Випуск 2. Кропивницький: Видавничий дім «Гельветика», 2025. 212 с.

РЕДКОЛЕГІЯ:

Ковальков Олександр Леонідович, доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії, Центральнуукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, Україна (головний редактор)

Бабенко Людмила Леонідівна, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України, професор кафедри історії України, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Україна

Дрозд Роман Михайлович, доктор історичних наук, професор, професор Інституту історії, Академія поморська в Слупську, Польща

Коцан Василь Васильович, доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри археології, етнології та культурології, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Україна

Пасічник Наталя Олексіївна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри математики та методики її навчання, Центральнуукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, Україна

Присяжнюк Юрій Петрович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Україна

Різняк Ренат Ярославович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри математики та методики її навчання, Центральнуукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, Україна

Саган Галина Василівна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, Україна

Чуткий Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої та нової історії України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

Ухвалено до друку Вченою радою Центральнуукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка (протокол № 5 від 01.12.2025 року).

Реєстрація в Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення:

Рішення № 789 від 14.03.2024 року. Ідентифікатор медіа – R30-02849.

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Центральнуукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка (вул. Шевченка, 1, м. Кропивницький, 25006, mails@cuspu.edu.ua, (0522) 32-17-18).

Періодичність: 2 рази на рік.

Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька, французька, болгарська, румунська.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» на підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 920 від 26.06.2024 р. (додаток 6).

Спеціальність: В9 Історія та археологія.

Офіційний сайт видання: journals.cusu.in.ua/index.php/history

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VOLODYMYR VYNNYCHENKO CENTRAL UKRAINIAN
STATE UNIVERSITY**

History & Archaeology

Issue 2

Publishing house
“Helvetica”
2025

History & Archaeology. Issue 2. Kropyvnytskyi: Publishing House “Helvetica”, 2025. 212 p.

EDITORIAL BOARD:

Kovalkov Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History of Ukraine and World history, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Ukraine (Chief Editor)

Babenko Liudmyla, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Ukrainian History; Professor at the Department of Ukrainian History, Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Ukraine

Drozd Roman, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Institute of History, Pomeranian Academy in Slupsk, Poland

Kotsan Vasyl, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department Archeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine

Pasichnyk Natalia, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Mathematics and its Teaching Methods, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Ukraine

Prysiazhniuk Yuriy, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine

Rizhniak Renat, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of Mathematics and its Teaching Methods, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Ukraine

Sagan Galyna, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of World History, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Ukraine

Chutkyi Andrii, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Recommended for printing by the Academic Council of the Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University (Minutes № 5 dated December 1, 2025).

Registration at the National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting:
Decision No 789 dated March 14, 2024. Media-ID – R30-02849.

Media entity – Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University (Shevchenka str., 1, Kropyvnytskyi, 25006, mails@cuspu.edu.ua, (0522) 32-17-18).

Periodicity: 2 times a year.

Languages: Ukrainian, English, Polish, German, French, Bulgarian, Romanian.

The journal is included in the List of scientific professional publications of category "B" based on the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 920 as of 26.06.2024 (Annex 6), Specialty: History and archaeology.

Official web-site: journals.cusu.in.ua/index.php/history

Articles are checked for plagiarism using the software StrikePlagiarism.com developed by the Polish company Plagiat.pl

ЗМІСТ

ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ

Могильний Леонід. Середньовічне місто Русі у працях Михайла Грушевського.....	9
Набока Олександр. Радянська історіографія післявоєнної відбудови Луганщини.....	19
Митрофаненко Юрій. Громадянська та історична освітня галузь в умовах суспільних трансформацій XX–XXI ст.....	25

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Ганул Антон. Століття Мартакі: родовід і спадщина купецької династії на Новомиргородщині (1823–1923 рр.).....	32
Філоретова Лариса. Міське населення Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії у другій половині XIX ст.....	43
Затулівітер Владислав. «Найперший український діяч» Єлисаветграда.....	51
Кобзар Дмитро. Про періодичні видання Конфедерації анархістських організацій «Набат» у Єлисаветградському повіті доби української революції 1917–1921 років.....	60
Жмуд Наталка, Войнаровський Анатолій. Відображення антирелігійної політики сталінського тоталітарного режиму крізь призму сатирично-гумористичного часопису «Червоний перець» (1927–1934 рр.).....	67
Марченко Олег, Шевченко Володимир. Злочини над дітьми-сиротами та дітьми з інвалідністю у період нацистської окупації України 1941–1944 рр.....	75
Веденєєв Дмитро. Розвиток наукових (науково-педагогічних) досліджень в органах державної безпеки в УРСР (1945–1991 рр.).....	87
Куценко Олексій. Акції проти радянської інтервенції в Афганістан у 1979–1989 рр. в Українській РСР (за матеріалами Галузевого Архіву СБУ).....	99
Присяжнюк Юрій. Український козацький рух кінця 1980-х – початку 2020-х рр. як вияв громадянської ініціативи	107
Жук Андрій. Кадрові призначення в єпископаті Тернопільсько-Зборівської митрополії УГКЦ як процеси омолодження структури (2019–2024 рр.).....	114

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Поліщук Михайло. До питання про місію Тімократа.....	121
Позднякова Інна. Положення про Головне управління у справах літератури та видавництва (Головліт) як джерело з історії формування радянської цензурної політики	133
Городня Наталія. Індійсько-Тихоокеанський регіон у стратегії й політиці адміністрації Дж. Байдена.....	139

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ

Грінченко Віктор. Протистояння Червоної Армії та Вермахту на київському напрямку в 1941 р. у відображенні української газети «Свобода» в США.....	151
Іваненко Сергій. Дезінформація як напрям підготовки та проведення операцій «Щит пустелі» та «Буря в пустелі»: досвід та результати.....	163
Ковальков Олександр. Військові та інформаційно-психологічні операції моджахедів на радянській території під час афганської війни СРСР (1979–1989).....	170
Chmykhalo Hryhorii. Information and propaganda influences of the Russian Federation in Crimea (1991–2014).....	185

ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

Бугор Денис. Утвердження хімії як науки в Харківському університеті та Середній Наддніпрянщині другої третини XIX століття.....	193
Велінець Юрій. Життєпис, лікарська практика та науково-медична діяльність волинського хірурга Вольфа Сокольського (1920–2012 рр.).....	204

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY, AND METHODS OF TEACHING HISTORY

Leonid Mohylnyi. The medieval city of Rus in the works of Mykhailo Hrushevskyi.....	9
Olexandr Naboka. Soviet historiography of the post-war reconstruction of Luhansk region.....	19
Yurii Mytrofanenko. Civic and historical education industry in the conditions of social transformations of the 20th – 21st centuries.....	25

HISTORY OF UKRAINE

Anton Hanul. The Martaki century: genealogy and legacy of the merchant dynasty in Novomyrhorod region (1823–1923).....	32
Larisa Filoretova. Urban population of Yelisavetgrad and Oleksandriya counties of the Kherson governorate in the second half of the 19th century.....	43
Vladislav Zatulyviter. “The first ukrainian public figure” of Yelisavetgrad.....	51
Dmytro Kobzar. On periodical publications of the Confederation of anarchist organizations “Nabat” in the Yelysavetrad district during the ukrainian revolution of 1917–1921.....	60
Natalka Zhmud, Anatolii Voynarovskiy. Identification of the anti-religious policy of the stalinist totalitarian regime through the prism of the satiric and humorous magazine “Red pepper” (1927–1934).....	67
Oleh Marchenko, Volodymyr Shevchenko. Crimes against orphans and children with disabilities during the Nazi occupation of Ukraine 1941–1944.....	75
Dmytro Viedienieiev. Development of scientific (scientific-pedagogical) research in state security bodies in the USSR (1945–1991).....	87
Oleksii Kutsenko. Actions against the soviet intervention in Afghanistan in 1979–1989 in the Ukrainian SSR (based on materials from the SBU Branch Archive).....	99
Yuriy Prysiashniuk. Ukrainian Cossack movement from the late 1980s to the early 2020s as a manifestation of civic initiative.....	107
Andrii Zhuk. Personnel appointments in the episcopate of the Ternopil-Zboriv metropolis UGCC as processes of structure rejuvenation (2019–2024).....	114

WORLD HISTORY

Mykhailo Polishchuk. To the problem about Timokrates’ mission.....	121
Inna Pozdniakova. Regulations on the Main department for literature and publishing (Golovlit) as a source on the history of the formation of Soviet censorship policy.....	133
Nataliya Gorodnia. Indo-Pacific in the Biden’s administration strategy and policy.....	139

MILITARY HISTORY

Viktor Grinchenko. The confrontation between the Red Army and the Wehrmacht in the kyiv direction in 1941 as reflected in the ukrainian newspaper “Svoboda” in the USA.....	151
Serhii Ivanenko. Disinformation as a direction for preparing and conducting operations “Desert shield” and “Desert storm”: experience and results.....	163
Oleksandr Kovalkov. Military and information and psychological operations of the mujahideen on soviet territory during the afghan war of the USSR (1979–1989).....	170
Hryhorii Chmykhalo. Information and propaganda influences of the Russian Federation in Crimea (1991–2014).....	185

HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

Denys Buhor. Establishment of chemistry as a science at Kharkiv university and in the Central Dnipro region in the second third of the 19th century.....	193
Yurii Velinets. Biography, medical practice, and scientific activity of the volyn surgeon Wolf Sokolsky (1920–2012).....	204

ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ

УДК 930.2«19/20»:94 (477)«9/13» Михайло Грушевський
DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-2-1>

Могильний Леонід,
доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої та нової історії України,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
mohylnyi@knu.ua
ORCID ID: 0000-0002-3167-2411

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ МІСТО РУСІ У ПРАЦЯХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Ця робота спрямована на систематизацію концепції М. Грушевського щодо виникнення та ролі давньоруських міст IX–XIII ст. у його наукових працях періоду кінця XIX – початку XX ст. Дослідження концепції створення давньоруських міст у працях М. Грушевського дозволяє зрозуміти погляди вченого на процеси державотворення та суспільної еволюції на теренах Русі. Актуальність посилюється потребою переосмислення класичних історіографічних підходів до вивчення урбанізаційних процесів раннього середньовіччя. Мета дослідження – проаналізувати та систематизувати погляди М. Грушевського на походження та функції середньовічних міст Русі в контексті його концепції територіального принципу суспільної організації. Методологія дослідження базується на принципах історичної об'єктивності, неупередженості та комплексності з використанням аналітичних та синтетичних методів, історично-порівняльного, проблемно-хронологічного та описового підходів. Наукова новина і результат полягають у всебічному історіографічному вивченні трансформації концепції М. Грушевського протягом його наукової діяльності щодо центральної теми – формування та значення давньоруських міст IX–XIII ст. Встановлено, що М. Грушевський обґрунтував концепцію територіального принципу як основи ранньої суспільної організації, де місто виступало центром формування громади. Простежено трансформацію функціональної ролі міст від оборонної ролі до політичного домінування над пригородами. Висновки демонструють, що М. Грушевський перейшов від простого опису походження міст, характерного для його попередників, до глибшого аналітичного підходу, хоча з обмеженням та одностороннім використанням археологічних матеріалів. Учений розглядав давні міста як ключові центри громадсько-політичного життя ранньої Русі, де відбувалися основні історичні події. Історик підтримує концепцію поступового розвитку давніх укріплених поселень у впливові на політичні та економічні центри. Він особливо досліджував трансформацію владних структур та соціуму в процесі державотворення. Концепція М. Грушевського демонструє комплексний підхід до розуміння урбанізаційних процесів, поєднуючи географічні, соціальні та політичні чинники у формуванні давньоруської влади.

Ключові слова: Михайло Грушевський, Русь, середньовічне місто, городище, історіографія, ремесла, торгівля.

Друга половина XIX ст. стала переломним періодом у вивченні історії міст давньої Русі. Саме в цей час історична наука переходить від описових методів до аналітичних підходів, формуючи теоретичні основи для розуміння урбанізаційних процесів у середньовічній Східній Європі.

Актуальність дослідження міст цього періоду зумовлювалася кількома факторами. По-перше, розвиток економіки і швидка урбанізація держави стимулювали інтерес до історичних коренів міського життя. По-друге, формування національної ідентичності потребувало наукового

обґрунтування давнини та самотності слов'янської цивілізації. По-третє, активізація археологічних досліджень надала нові матеріальні джерела для вивчення ранніх міських поселень. Проаналізовано концептуальні підходи видатного українського історика М. Грушевського до проблеми походження та розвитку міст Русі IX–XIII ст. На основі аналізу фундаментальних праць М. Грушевського «Історія України-Руси», «Ілюстрована історія України», «Нарис історії українського народу» та низки статей систематизовано його погляди на типологію стародавніх міст, функціональне призначення міст, їх роль у формуванні територіально-політичної структури і еволюцію від оборонних споруд до центрів економічного та політичного життя. Особливу увагу приділено аналізу концепції «системи міської гегемонії» як основи державотворчих процесів у давній Русі.

Мета дослідження – дослідити й упорядкувати концептуальні підходи Грушевського щодо створення та ролі міських центрів середньовічної Русі у зв'язку з його теорією територіальної основи організації суспільства.

Завдання роботи – розкрити ключові положення теорії М. Грушевського про виникнення міст; простежити еволюцію від укріплених міст до політичних центрів; висвітлити взаємодію міського устрою з племінною організацією; проаналізувати роль князівсько-дружинного елемента у формуванні системи міської гегемонії.

Проблема міста давньої Русі в історіографії другої половини XIX – початку XX ст. виходила далеко за межі суто академічного інтересу, торкаючись фундаментальних питань розуміння історичного процесу, природи державотворення та цивілізаційних основ східнослов'янського світу.

Теоретико-методологічний аспект проблеми полягав у необхідності вироблення наукових критеріїв дослідження урбанізаційних процесів. Традиційні описові методи були недостатніми для розуміння складних механізмів виникнення та розвитку міст. Постала потреба в теоретичному осмисленні самого феномену міста в контексті історії середньовічної Східної Європи. Що собою являє місто, які критерії відрізняють його від села чи городища, як співвідносяться економічні, політичні та соціальні функції міських поселень.

Джерелознавчий аспект був пов'язаний з проблемою інтерпретації обмежених і часто спотворених або малозрозумілих свідчень літописів. Епізодичність згадок про міста в писемних джерелах створювала складності у встановленій хронології їх виникнення та визначила реальну кількість міських поселень. Археологічні дослідження, що активізувалися в цей період, поставили питання про вміст та синтез різних типів джерел.

Концептуальний аспект торкався фундаментальних питань про характер історичного розвитку. Чи відбулася урбанізація за загальноєвропейською схемою «від села до міста», чи мала специфічні риси в умовах Східної Європи? Як співвідносилися внутрішні процеси розвитку слов'янського суспільства із зовнішніми впливами (варязьким, візантійським, хозарським)? Яка роль міст у процесі формування ранньодержавних структур?

Соціально-політичний контекст проблеми визначався потребами формування національної ідентичності та історичної самосвідомості. Доведення давності та самотності східнослов'янської державності через дослідження міської культури стало елементом інтелектуального життя епохи. Водночас швидка урбанізація актуалізувала питання про історичні корені міського життя.

Міждисциплінарний аспект полягав у необхідності поєднання різних галузей знань. Історія міст вимагала залучення археології, географії, юриспруденції, економіки, що поставило питання про методологію комплексного дослідження та критерії верифікації висновків, отриманих іншими методами.

Ідеологічний аспект проблеми виявляється в протистоянні різних історіософських концепцій. «Норманська теорія» та її критика по-різному пояснювала роль зовнішніх впливів у становленні міст. Слов'янофільські і західні тенденції в історіографії формували різні підходи до оцінки самотності та універсальності міського історичного досвіду.

Регіональний і порівняльний аспекти полягають у необхідності врахування територіальних особливостей урбанізаційних процесів. Північно-західні, південно-західні та північно-східні землі Русі продемонстрували різні моделі міського розвитку, що вимагало диференційованого підходу до їх вивчення.

Проблематика походження міст сформувалася наприкінці XVIII – на початку XIX ст. і в другій половині XIX ст. дослідники поступово відходять від описового висвітлення історії міст Русі до аналітичного і частково комплексного.

Усталена в європейській історіографії концепція міста як осередку прогресу та міщанства як антифеодальної сили призвела до хибних уявлень про суспільно-політичний розвиток ранньої Русі. Через цю призму середньовічне місто тривалий час однобоко трактувалося як прообраз нової європейської історичної доби, що не завжди було обґрунтовано з огляду на історичні реалії.

Науковий досвід продемонстрував обмеженість суто фактологічного підходу. Стало очевидно, що для глибокого аналізу міської еволюції необхідна комплексна теоретична база, що інтегрує досягнення різних дисциплін: від історії і економіки до права й політології. Отже, розуміння історії міста залежить не стільки від кількості фактів, скільки від системності та міждисциплінарності дослідження.

Таким чином, проблема міст давньої Русі в історіографії другої половини XIX ст. постає як комплексне багатовимірне явище, що потребувало вироблення нових теоретичних підходів, методологічних принципів та дослідницьких стратегій. Саме ця багатоаспектність проблеми зумовила появу різних, часто конкуруючих теоретичних концепцій та методологічних підходів. Якщо на початку століття домінували описові підходи, засновані переважно на літописних даних, то після 1850-х років формуються принципово різні концепції урбанізації.

В історії становлення будь-якого суспільства ключову роль відіграють принципи його організації. Видатний український історик М. Грушевський у своїх працях доводив, що в основі суспільної будови давніх слов'ян лежав не родовий, а територіальний принцип. Вихідною точкою, ядром цього процесу, на його думку, стало місто («город») (Грушевський М., 1994, с. 361).

М. Грушевський у своїх дослідженнях спирався на широкий комплекс джерел, що включає літописні свідчення, археологічні дані кінця XIX – початку XX ст., а також порівняльний аналіз із розвитком міст в інших регіонах Європи (Грушевський, 2002, с. 66–67). Особливу цінність становлять його спостереження щодо кількості міст на українських землях: у Київській губернії він нарахував 435 міст, на Волині – 348, на Поділлі – понад 350, на Чернігівщині – близько 150 (Грушевський М., 1994, с. 361).

Методологічно М. Грушевський виходив із принципу історизму, розглядаючи еволюцію міст як закономірний процес, зумовлений конкретними історичними обставинами. Він застосовує порівняльно-історичний метод, зіставляючи давньоруські міста з урбаністичними процесами в інших європейських регіонах. Важливим елементом його підходу було об'єднання археологічних даних із засвідченими письмовими джерелами, що дозволило створити цільну картину розвитку міського життя.

М. Грушевський розпочав свій аналіз із етимологічного обґрунтування термінів «городище» і «город». Як зазначав історик: «Город, як показує саме слово, се огорожене, безпечне місце», «обведене ровами і валами» (Грушевський М., 1994, с. 361; Грушевський М., 1921, с. 44; Грушевський М., 2015, с. 44). Ця дефініція показує, на його думку, первинну сутність давньоруського міста як укріпленого пункту, призначеного для захисту населення та його майна. Історик звертає увагу на те, що скандинавські джерела називали слов'янські землі «Гардарики» – «краєм міст», що призвело до великого поширення міських укріплень у регіоні вже в ранній період (Грушевський М., 1994, с. 362). Це спостереження М. Грушевський використовував як додатковий аргумент на користь автохтонного характеру урбанізаційних процесів у східних слов'ян.

М. Грушевський запропонував детальну типологію давньоруських городищ, засновану на хронологічному і функціональному принципах. Ця класифікація кінця XIX – початку XX ст. стала одним з найбільш цікавих елементів його концепції, порівняно з подібними за тематикою дослідженнями сучасних для нього істориків.

Історик виділив три основні типи городищ за хронологічними ознаками: 1. Найдавніші городища – округлі, розташовані часто на рівнині, оточені невисоким валом і іноді ровом. М. Грушевський пов'язував їх із раннім періодом слов'янського розселення, коли інженерне мистецтво побудови укріплень було ще недосконалим. 2. Городища князівсько-дружинних часів – розташовані на високих, крутих висотах, на мисах між річками та ярами, захищені з доступного боку системою концентричних валів. Цей тип М. Грушевський вважав «типовим для князівсько-дружинних часів», коли зростання військово-політичного значення міст вимагало більших досконалих укріплень. 3. Пізніші городища – правильно чотирикутні, збудовані відповідно до вимог артилерійської стрільби. Ці укріплення відносяться до пізнішого періоду, коли змінилася військова техніка (Грушевський М., 1994, с. 362; Грушевський М., 1921, с. 44–45).

Поряд із хронологічною класифікацією М. Грушевський приділив увагу функціональній диференціації городищ і міст. Він виділив: великі городища «на кілька моргів», призначені для захисту значних груп населення; малі городки, «де могло вміститися хіба кілька родин зі своїм майном»; спеціалізовані укріплення, розраховані на конкретні оборонні завдання. Така диференціація відображала, на думку історика, соціально-економічну стратифікацію давньоруського суспільства та різні рівні територіальної організації (Грушевський М., 1994, с. 363).

Основоположним у концепції М. Грушевського є підтвердження про первинну оборонну функцію городищ. Він підкреслював: «Город ставився, очевидно, для захисту, оборони, аби було куди в небезпечні часи сховати своє майно і себе самого» (Грушевський М., 1994, с. 362; Грушевський М., 1921, с. 44). Ця функція визначала не лише архітектурно-планувальні особливості городищ, але й принципи їх розташування в ландшафті. Укріплення зводилися переважно з дерева (стіни, частокіл-«острог»), камінь використовувався вкрай рідко. У часи небезпеки саме в городищі можна було сховати себе, родину та майно. Історик наголошував на тому, що потреба в укріпленнях була зумовлена не лише зовнішніми загрозами, але й внутрішніми конфліктами: «Захисту треба було не тільки від сторонніх ворогів: поміж дрібними волостями та племенами велися завзяті бійки і з огляду на них треба мати якесь сховище» (Грушевський М., 1994, с. 362). Така ситуація створювала необхідність у «густій сітці» оборонних споруд, що пояснює кількість міст на українських землях (Грушевський М., 1994, с. 362; Грушевський М., 1921, с. 44).

Потреба в такому прихистку була настільки нагальною, що городища будувалися для різних за розміром спільнот – від групи сіл до кількох родин (Грушевський М., 1921, с. 45). Цей факт, на думку М. Грушевського, ілюструє легенда про Кия, який, прийшовши на Дунай, збудував для свого роду окремих «городок» (Грушевський М., 1994, с. 362).

Важливим елементом концепції М. Грушевського було розуміння ролі міст у формуванні нових соціально-територіальних зв'язків. Він зазначив: «Будова і розвиток міста створювали певний зв'язок між учасниками» (Грушевський М., 1994, с. 363). Таким чином, міста ставали центрами формування нових громадських структур, які поступово витісняли традиційні родоплемінні відносини. Учений бачив у цьому процесі один із ключових чинників політичної еволюції давньоруського суспільства.

Ключова теза М. Грушевського полягає в тому, що цей зв'язок був суто територіальним, незалежним від родинних зв'язків. Люди об'єднувалися, бо жили на одній території і мали спільні інтереси (Грушевський М., 2002, с. 362; Грушевський М., 2015, с. 44). З цього первісного союзу виростали й інші спільні проекти:

- спільна оборона під час війни;
- збір ресурсів на спільні цілі;
- забезпечення громадського порядку та переслідування злочинців.

Історик вбачає в цих ранніх територіальних союзах прообраз пізніших «копних судів» – громадських зборів («віч»), що чинили суд у межах своєї території за литовських часів (Грушевський М., 1994, с. 363).

Не всі городища мали однакову долю. Деякі так і залишилися тимчасовими сховищами, порожніми в мирний час. Інші ж перетворилися на політичні, економічні та культурні центри, поширюючи свій вплив на значні території. Цьому сприяли кілька чинників: 1. Особливо міцне або вигідно розташоване укріплення ставало центром оборони для всієї округи. 2. «Старше» місто, що стояло на важливій торговельній артерії, притягувало купців і ремісників, перетворюючись на осередок торгівлі, ремесла та промислів.

Цей процес мав і культурний вимір: населення округи, що «тягнуло» до центрального «старшого» міста, часто приймало його назву замість старої племінної. Так, на думку історика, на землях дулібів з'явилися бужани, а на території кривичів – полочани та смоляни (Грушевський М., 2015, с. 44).

Новий міський (територіальний) устрій вступав у взаємодію зі старим, племінним. Результати цієї взаємодії були різними: 1. Племена зі слабо розвиненим міським життям (деревляни, радимичі, в'ятичі) потрапляли під вплив потужних сусідніх центрів (Києва, Чернігова). 2. Сильний розвиток кількох міських центрів на території одного племені призводив до його розпаду на окремі землі-волості (князівства). Так, Сіверська земля розділилася на Чернігівську й Переяславську, а Кривицька – на Смоленську та Полоцьку. 3. Деякі племена, як-от в'ятичі, не змогли створити потужних центрів, надовго зберігши аморфний племінний устрій (Грушевський М., 2015, с. 44–45).

М. Грушевський детально аналізував конструктивні особливості давньоруських укріплень. Основними елементами фортифікації, за його спостереженнями, були: вали – основний елемент оборони, часто розташований концентричними колами навколо міста (Грушевський М., 1896, с. 3). М. Грушевський описав їх як «дуже міцну й довгу огорожу» з «проробленими у ній ворітьми» (Грушевський М., 1994, с. 241); дерев'яні укріплення – стіни, палісади і частоколи, які доповнювали систему земляних валів. Історик зазначав: «Окрім валів місто боронили часто дерев'яними укріпленнями у вигляді стіни» (Грушевський М., 1994, с. 362). Коли основне укріплення не могло вмістити всіх мешканців, «передгороддя обводили дерев'яними палісадами – частоколом (так званім «острогом»)). Кам'яні споруди були рідкісним явищем: «Кам'яних укріплень в давній Русі майже не було, навіть кам'яні брами і вежі згадуються тільки пізніше і зрідка, як щось незвичайне» (Грушевський М., 1994, с. 362; Грушевський М., 1921, с. 45).

М. Грушевський виділив у структурі давньоруських міст кілька функціональних зон: власне «город» – центральне укріплення, де зосереджені одними об'єктами; передгороддя – додаткове укріплення навколо основного міста; острог – житлові квартали, що виростили навколо укріплень і були оточені палісадами. Ця структура, на думку історика, відображала поступову еволюцію від простих сховищ до складних міських комплексів (Грушевський М., 1994, с. 362, 364, Грушевський М., 1921, с. 45).

М. Грушевський розглядав місто як основу нового типу суспільної організації, заснованої на територіальному, а не народному принципі. Він підкреслював: «Територіальний принцип, що лежить на основі такої локальної сільської організації», стає основою в еволюційному процесі суспільного розвитку і «вихідною точкою такої ширшої суспільної організації» стає місто (Грушевський М., 1994, с. 361).

Цей процес мав глибокі соціально-політичні наслідки. Міста ставали центрами нових форм громадського життя, де формувалися інститути спільної оборони, збирання коштів для суспільних потреб, забезпечення громадського спокою та переслідування правопорушників.

М. Грушевський вважав, що саме у містах формувалися зародки майбутніх державних інституцій (Грушевський М., 1994, с. 361; Грушевський М., 2002, с. 70–71; Грушевський М., 2015, с. 44–45).

Особливе місце в концепції М. Грушевського посідає аналіз ролі торгівлі в розвитку міст. Торговельна концепція набула неабиякої популярності в XIX ст., тому вчений не міг її оминати і спробував імплементувати у власну концепцію. Він зазначав: «Торговельні мотиви» стали основним фактором зростання міста, якщо воно буде «розташовано на торговельній дорозі і буде центром регіональної торгівлі» (Грушевський М., 1994, с. 364, 397; Грушевський М., 2002, с. 70; Грушевський М., 1921, с. 47; Грушевський М., 2015, с. 51, 61–62).

Торговельна функція кардинально змінила характер міста. Воно переставало бути лише тимчасовим сховищем і перетворювалося на постійний центр економічного життя: в ньому збиралась постійна «торговельна і промислова» людність; проявлялася потреба особливої оборони «під час війни» (Грушевський М., 1994, с. 364).

М. Грушевський особливо підкреслював взаємозв'язок торговельної та оборонної функцій: «Коли пригадаємо, як тоді велася торгівля, і які тоді були купці – що то були воєнні люди, які мусили своєю зброєю обороняти свою торгівлю, то зрозуміємо, чому ті міста у нас, де особливо розвивалася торгівля й осідали торгові люди, разом з тими ставали центрами воєнними і політичними» (Грушевський М., 1921, с. 47).

М. Грушевський описував механізм державотворення через контроль торговельних шляхів: будівництво «городків» у стратегічних місцях, призначення київськими князями «своїх мужів» для управління створювало систему, що служила торговельним інтересам, забезпечувала владу великого князя і утримувала дружину (Грушевський М., 1994, с. 397; Грушевський М., 2025, с. 62).

Одним із найоригінальніших елементів концепції М. Грушевського була теорія «системи міської гегемонії». «Старше» місто притягувало до себе населення, яке селилося в його стінах або під його захистом, утворюючи «передгороддя» чи «острог» (Грушевський М., 1994, с. 362, 364; Грушевський М., 1921, с. 45). Історик вважав, що «спеціальні географічні умови», шляхи та інші фактори висувають окремі міста із груп на головні ролі, роблять їх центрами ширших округів і надають їхнім громадам значний вплив у прийнятті рішень. Механізм цієї гегемонії М. Грушевський описав так: «Що ж старійшини (тобто жителі «старшого» міста) надумують, на тому ж пригороди пристануть» (Грушевський М., 1994, с. 364; Грушевський М., 2015, с. 44). «Старше» місто вирішувало справи не тільки для себе, але й для своїх «пригородів» – міст, що перебували під його політичним впливом. Таким чином, «старше» місто отримує домінуючий вплив над пригородами, поступово замінюючи традиційні племінні структури влади. Розвиток міських центрів призводить до розпаду племінної території на окремі волості-князівства, і як наслідок, відбувається перехід від родоплемінного до територіально-політичного устрою (Грушевський М., 1994, с. 364–365; Грушевський М., 2015, с. 44).

М. Грушевський виділив кілька чинників, що сприяли формуванню міських центрів гегемонії: стратегічне положення – особливе розташування міста або його важливе стратегічне значення, що змушувало всі сусідні округи брати участь у його обороні; торговельні переваги – розташування на торгових шляхах, що зробило місто торговельним центром значної території; історична традиція – значення міста могло бути створене «давнішим життям місцевості» й тільки відроджувалося знову з новим населенням; родовий фактор, хоча М. Грушевський вважав його менш значним для східних слов'ян порівняно з іншими народами (Грушевський М., 2015, с. 44).

Система міського домінування мала далекосяжні політичні наслідки. М. Грушевський підкреслював: «Ці системи гегемонії міст були виключно важливим творчим моментом у подальшому розвитку руського суспільно-політичного устрою» (Грушевський М., 2015, с. 44). Найважливішим наслідком стало формування нових територіально-політичних утворень –

волостей-земель. Цей процес відбувався двоюко: об'єднання слабких територій: «Території племен зі слабо розвиненим міським життям, без сильних міських центрів, були притягнуті до сусідніх чужоплемінних центрів – деревлян до Києва, радимичі й в'ятичі до Чернігова»; розпад племінних територій: «Сильний розвиток міських центрів приводить до розкладу племінної території на кілька волостей-князівств: так, Сіверщина поділилася на землю Чернігівську й Переяславську, Кривицька територія – на Смоленську й Полоцьку» (Грушевський М., 2015, с. 45).

Важливим наслідком міської гегемонії стала зміна етнополітичної ідентичності населення. М. Грушевський зазначав: «Населення округу, яке «тягнуло» до цього центрального міста, прийняло його ім'я, що заступало й викидало з уживання стару племінну назву». Так формуються нові етнополітичні спільноти: «Бужане і Червняне на території Дулібів, або Полочане, Смольняне і Псковичі на території Кривичів», а також «волиняни, бужани й черняни на території дулібів; чернігівці, переяславці й новгородці на території сіверян» (Грушевський М., 2015, с. 44).

М. Грушевський приділяв особливу увагу впливу князівсько-дружинного елемента на розвиток міських відносин. Він підкреслював: «На зміцнення зв'язків міста з пригородами», на перетворення цих зв'язків у формальну залежність пригородів від міста, по всій імовірності, вплинув «князівсько-дружинний устрій» (Грушевський М., 1994, с. 365; Грушевський М., 2015, с. 45, 46). До появи князівської влади гегемонії міста над пригородами могло бути «не більшим як моральною перевагою, моральним впливом» (Грушевський М., 1994, с. 365). Реальною політичною залежністю вона стала лише тоді, коли в місті засів князь чи його намісник, із «загоном дружини для підтримання свого престижу» (Грушевський М., 2015, с. 46).

Князівсько-дружинний устрій створив нову систему управління містами. М. Грушевський описав її як мережу «городків», де київські князі «саджали своїх мужів» (Грушевський М., 1994, с. 397). Ця система мала подвійне призначення: 1) контроль над торговельними шляхами: «забезпечення торговельних доріг потягнуло побудову в найбільш небезпечних місцях або в більших центрах торгівлі «городків»; 2) політичний контроль: розміщення намісників стало «одним із способів контролю підкорених племен» (Грушевський М., 1899, с. 12; Грушевський М., 1994, с. 397).

У результаті взаємодії міських і князівських структур сформувалася державна система, яка, за словами М. Грушевського, «служила інтересам як торгівлі, так і великого князя і дружини, що правила цією системою й жила з її доходів» (Грушевський М., 1994, с. 397). Ця система мала характерні особливості: 1) основу держави становили «міста і факторії на торгових шляхах, із «руськими» князями й «руськими» залогами в них»; 2) вибіркове управління: «Цілі ж округи й племена, більш віддалені від торгових шляхів, що не становили торгового й стратегічного інтересу, були полишені самі на себе»; 3) економічна основа: держава спиралася на доходи від контролю над торгівлею та данину з підлеглих територій (Грушевський М., 1994, с. 397; Грушевський М., 2025, с. 62).

М. Грушевський, продовжуючи вивчати здобутки попередників, розробив власну концепцію ролі міст у ранньосередньовічній історії Русі, де міста виступали як ключові осередки військового захисту, економічного розвитку та політичної централізації. Учений детально проаналізував систему укріплень, створену князем Володимиром Великим для захисту від печенізьких нападів. Ця система продемонструвала високий рівень стратегічного планування та інженерного мистецтва. Його дослідження позитивно характеризує створення князем Володимиром наприкінці X ст. стратегічно продуманої триступеневої системи оборони від кочовиків на лівобережній частині Русі: перша лінія по річці Сула, друга по Трубежу і Сейму, третя по Остру і Десні. М. Грушевський підкреслював комплексний характер цих укріплень: поєднання «фортець, замків та міст», доповнених «трьома лініями валів» як «дуже міцною» системою фортифікацій з проробленими проїздами-ворітьми (Грушевський М., 1994, с. 193, 241; Грушевський М., 1921, с. 84; Грушевський М., 2015, с. 34–35).

Важливим елементом оборонної системи була переселенська політика. Володимир Великий «заводив людей з північних країв, аби стерегли ті фортеці». Ця практика свідчить про необхідність усвідомлення не лише конструкційних укріплень, але й забезпечення їх постійними гарнізонами (Грушевський М., 2015, с. 35–36; Грушевський М., 1921, с. 84).

М. Грушевський виділив кілька типів спеціалізованих оборонних центрів: ключові фортеці: Білгород, Переяслав як центри оборони від печенігів; прикордонні укріплення: по річках Росі, Стугні, Ірпеню та Червенські міста; стратегічні пункти: на важливих торговельних шляхах і в місцях можливого вторгнення ворога (Грушевський М., 1899, с. 12; Грушевський М., 2015, с. 35, 62; Грушевський М., 1921, с. 84).

Учений приділяв особливу увагу Києву як центру в усій системі давньоруських міст. Він підкреслював: «Найбільший торговельний центр у нас в Україні в часі по розселенню підіймається Київ» (Грушевський М., 1921, с. 47). Переваги Києва історик вбачав у його географічному положенні: «Він стояв так добре, що в ньому збиралися всі купці, які прибули по Дніпру і головним притокам його Прип'яті і Десні, що впадають до Дніпра вище Києва» (Грушевський М., 1921, с. 47). Київ, за концепцією М. Грушевського, став моделлю для розуміння ролі міста у державотворчому процесі. Місто поєднувало декілька функцій: торговельного центру – «серцем, де зійшлися головні торгові артерії Східної Європи»; військово-політичного центру: «разом з тим він стає столицею воєнних сил і княжої влади»; культурного центру: «одне з найдавніших культурних гнізд Європи» (Грушевський М., 1921, с. 47; Грушевський М., 2015, с. 51).

З Києва великі князі поширювали систему контролю над іншими містами та територіями. М. Грушевський описав, як Володимир Великий «позбирав землі й волості, що були залежні від Києва, покидав тих «світлич і великих князів», що сиділи тут і не хотіли слухати молодих князів київських, та на місці їх посадив своїх синів (Грушевський М., 1921, с. 75). Ця система охоплювала основні центри: Новгород, Псков, Полоцьк, Смоленськ, Туров, Володимир на Волині, Тмутаракань, Ростов, Муром. У кожному з цих міст сиділи представники київського князівського дому, що забезпечувало єдність державної системи.

Таким чином, М. Грушевський здійснив революційний внесок у дослідження походження і ролі міста давньої Русі, створивши концептуально нову теорію територіального принципу суспільної організації. Його фундаментальна теза полягала в тому, що в основі суспільної будови давніх слов'ян лежав не родовий, а територіальний принцип, де «город» виступав ядром та вихідною точкою цього процесу.

М. Грушевський доводив, що міста були не просто оборонними спорудами, а центрами формування автохтонних територіальних громад, де спільна праця будівництва укріплень зміцнювала зв'язки між учасниками незалежно від родинного становища. Він розробив еволюційну хронологічну класифікацію міст від найдавніших «городищ-майданів» до складних укріплень князівсько-дружинної доби, демонструючи поступовий розвиток фортифікаційного мистецтва.

Центральною інновацією стала концепція «гегемонії міст», згідно з якою найсильніші міські центри поширювали свій вплив на навколишні території, витісняючи традиційні племенні структури влади. Цей процес призводить до розпаду племенних територій на окремі волості-князівства, забезпечуючи перехід від родоплеменного до територіально-політичного устрою.

М. Грушевський документально обґрунтував високий рівень урбанізації давньоруських земель, наводячи статистичні дані про всі міста в різних регіонах і пояснюючи міжнародне визнання Русі як «Гардарики». Він детально проаналізував стратегічну оборонну систему князя Володимира Великого з триступневими лініями укріплень, показавши планомірність державної політики в містобудуванні.

Методологічно М. Грушевський запровадив комплексний підхід, поєднуючи археологічні дані з писемними джерелами та географічним аналізом, що створило нову парадигму дослідження ранньосередньовічної урбанізації. Його теорія механізму державотворення через

контроль торговельних шляхів і мережу «городків» розкрила взаємозв'язок між економічними інтересами, політичною централізацією та формуванням ранньої державності.

Концепція М. Грушевського зберігає свою актуальність і нині, оскільки вона пропонує системний підхід до розуміння урбанізаційних процесів як основи державотворення. Його ідеї про територіальність як альтернативу родовим зв'язкам, про роль торгівлі в політичному розвитку та про систему міської гегемонії як механізм формування державних структур залишаються на місці для сучасних досліджень давньоруської історії. Водночас слід відзначити, що концепція Грушевського формулювалася на основі археологічних даних кінця XIX – початку XX ст. Сучасні археологічні дослідження значно розширили виявлення про давньоруські міста, що дозволило як підтвердити деякі спостереження історика, так і уточнити або переосмислити інші аспекти його теорії. Тим не менше, концептуальна модель М. Грушевського залишається одним із найбільш впливових і методологічно значущих внесків в історіографію давньоруського урбанізму, а його підходи до вивчення міст як комплексних соціально-економічних і політичних явищ зберігають свою евристичну цінність для сучасних дослідників.

Список літератури

- Грушевський М., 1896. До Болоховщини: Губинське городище. *Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка*, Т. Х. Львів, 2–3.
- Грушевський М., 2002. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. *Грушевський Михайло Сергійович. Твори у 50 т.* Т. І. Львів, 65–74.
- Грушевський М., 1899. Звенигород галицький [з рис.]. Історично-археологічна розвідка М. Грушевського. *Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка*, т. XXXI і XXXII, Львів. 1–28
- Грушевський М., 1921. *Ілюстрована історія України*. Київ–Відень.
- Грушевський М., 1994. *Історія України-Руси*. У 11 т. Т. 1: До початку XI віка. Київ.
- Грушевський М., 2015. Нарис історії українського народу. *Грушевський Михайло Сергійович. Твори у 50 т.* Т. XLII. Львів.

Leonid Mohylnyi

THE MEDIEVAL CITY OF RUS IN THE WORKS OF MYKHAILO HRUSHEVSKYI

This work aims to systematize M. Hrushevsky's concepts regarding the emergence and role of ancient Russian cities in the 9th–13th centuries in his scientific works of the late 19th–early 20th centuries. The study of the concept of the creation of ancient Russian cities in the works of M. Hrushevsky allows us to understand the scholar's views on the processes of state formation and social evolution in the territory of Rus. Its relevance is enhanced by the need to rethink classical historiographical approaches to the study of urbanization processes in the early Middle Ages. The purpose of the study is to analyze and systematize M. Hrushevsky's views on the origin and functions of medieval cities in Rus in the context of his concept of the territorial principle of social organization. The research methodology is based on the principles of historical objectivity, impartiality, and comprehensiveness, using analytical and synthetic methods, historical-comparative, problem-chronological, and descriptive approaches. The scientific novelty and result lie in a comprehensive historiographical study of the transformation of M. Hrushevsky's concepts throughout his scientific activity regarding the central theme – the formation and significance of ancient Rus cities in the 9th–13th centuries. It has been established that M. Hrushevsky substantiated the concept of the territorial principle as the basis of early social organization, where the city acted as the center of community formation. The transformation from defensive functions to political domination over the suburbs has been traced. The conclusions demonstrate that M. Hrushevsky moved from a simple description of the origin of cities, characteristic of his predecessors, to a deeper analytical approach, albeit with limited and one-sided use of archaeological materials. The scholar viewed ancient cities as key centers of public and political life in early Rus, where major historical events took place. The historian supports the concept of the gradual development of ancient fortified settlements into influential political and economic centers. He particularly studied the transformation of power structures and society in the process

of state formation. M. Hrushevsky's concept demonstrates a comprehensive approach to understanding urbanization processes, combining geographical, social, and political factors in the formation of Old Rus' power.

Key words: Mykhailo Hrushevsky, Rus', medieval city, fortified settlement, historiography, crafts, trade.

References

Hrushevskiy M., 1896. Do Bolokhovshchyny: Hubynske horodyshche [To Bolokhovshchina: Gubyn Settlement]. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni T. Shevchenka*, Lviv, 2–3. (In Ukrainian).

Hrushevskiy M., 2002. Vstupnyi vyklad z davnoi istorii Rusi, vyholoshenyi u Lvivskim universyteti 30 veresnia 1894 r. [Introductory lecture on the ancient history of Rus, delivered at Lviv University on September 30, 1894]. *Hrushevskiy Mykhailo Serhiiovych. Tvory u 50 t.* T. I. Lviv. 65–74. (In Ukrainian).

Hrushevskiy M., 1899. Zvenyhorod halytskyi [Zvenigorod Galitsky [with illustration]. *Istorychno-arkheologichna rozvidka M. Hrushevskoho. Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni T. Shevchenka, T. XXXI i XXXII*, Lviv. 1–28. (In Ukrainian).

Hrushevskiy M., 1921. *Iliustrovana istoriia Ukrainy* [The Illustrated History of Ukraine]. Kyiv–Viden. (In Ukrainian).

Hrushevskiy M., 1994. *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus']. U 11 t. T. 1: Do pochatku XI vika Kyiv. (In Ukrainian).

Hrushevskiy M., 2015. An outline of the history of the Ukrainian people. *Hrushevskiy Mykhailo Serhiiovych. Tvory u 50 t.* T. XLII. Lviv. (In Ukrainian).

Дата надходження статті: 28.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025

Набока Олександр,

доктор історичних наук, професор,

завідувач кафедри історії та археології,

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

snaboka9@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1678-9475

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ ЛУГАНЩИНИ

У статті здійснено комплексний історіографічний аналіз радянської історіографії післявоєнної відбудови Луганщини у 40–50-х рр. XX ст. Наголошено, що регіон розглядався радянською владою як частина індустріального регіону – Донбасу – однієї з головних промислових «вітрин» СРСР, що зумовлювало його особливе місце у пропагандистських конструктах і офіційній історіографії. Показано, що відновлення промисловості, аграрного сектору та соціальної інфраструктури подавалося радянськими істориками крізь призму «керівної ролі КПРС», «трудового героїзму народу» та «успішної реалізації сталінської індустріальної політики». Водночас проблемні аспекти господарчого розвитку, зокрема голод 1946–1947 рр., дефіцит ресурсів, використання праці військовополонених, замовчувалися або згадувалися у завуальованій формі.

Автор акцентує, що у радянській історіографії переважали узагальнюючі праці, створені на основі партійних документів, статистичних матеріалів і публікацій у центральній пресі, що обмежувало можливості об'єктивного наукового аналізу. Луганщина при цьому здебільшого розглядалася не як окремий регіон, а як складова частина Донбасу, що призвело до нівелювання локальної специфіки її економічного розвитку у досліджуваний період. Відзначено внесок радянських істориків-економістів 50–70-х рр., авторів колективних узагальнюючих видань («Історія міст і сіл Української РСР», «Ворошиловградська область») та місцевих краєзнавців.

Зроблено висновок, що радянська історіографія післявоєнної відбудови Луганщини виконувала не лише наукову, але й виразну пропагандистську функцію, формуючи стійкі міфи про «перемоги соціалізму», які й нині активно експлуатуються ворожою російською пропагандою у інформаційній війні проти України. Дослідження цього питання є важливим завданням сучасної української науки, оскільки сприяє критичному переосмисленню радянської спадщини та протидії інформаційним маніпуляціям у контексті російсько-української війни.

Ключові слова: економіка, індустрія, історіографія, повоєнна відбудова, промисловість, Луганщина.

Одним з пріоритетних напрямів розвитку української історіографії в умовах російської агресії є розвінчання радянських міфів щодо нещодавньої історії України у складі СРСР. Це насамперед зумовлено тим, що нав'язувані колись радянським режимом стереотипи та упередження нині використовуються Москвою як інструменти інформаційної війни, метою якої є дестабілізація суспільної свідомості у нашій країні. Одним з питань, які використовуються у ході реалізації вищезгаданої ворожої мети, є проблематика післявоєнної відбудови (40–50-ті рр. XX ст.) тих чи інших регіонів УРСР. При цьому вибраний нами для вивчення регіон – Луганщина – посідав у радянських ідеологемах особливе місце. Область розглядалася як частина Донбасу – однієї з провідних промислових «вітрин» радянського соціально-економічного устрою.

В умовах сьогоденної повномасштабної російської агресії та майже повної окупації регіону російські претензії на контроль над нею пояснюються у тому числі й вищезгаданими радянськими міфологемами.

Отже, вивчення радянської історіографії післявоєнної промислової відбудови Луганщини у досліджуваній період є актуальним аспектом протидії російській інформаційній агресії в умовах сучасного військового конфлікту.

Відповідно, метою статті є історіографічний аналіз розвитку радянської історіографії післявоєнної відбудови Луганщини у 40–50-х рр. XX ст.

Цей аспект досить слабо висвітлений у роботах українських науковців. Зокрема, серед аспектів, які були висвітлені у колективній монографії «Нариси історії Луганщини», підготовленій науковцями й провідними луганськими краєзнавцями (Курило В., 2003), і питання формування радянського історіографічного бачення на процеси післявоєнної відбудови Луганської / Ворошиловградської області у досліджуваній період.

Радянська історіографія післявоєнної відбудови УРСР у досліджуваній період досить повно та системно проаналізована у статті українського вченого В. Смолія «Світло й тіні українського радянського історіописання» (Смолій В., 2019), спрямована на розвінчання провідних радянських ідеологем. Аналіз частини праць радянських істориків, які висвітлювали проблеми післявоєнної відбудови УРСР у період, який досліджується, серед іншого, представлений у працях провідного радянського історика Ю. Шаповала (Шаповал Ю., 1990; Шаповал Ю., 1994). Загальний аналіз тієї частини радянської ідеології, спрямованої на прославляння сталінської індустріалізації, перш за усе на Донбасі, представлений у працях українського вченого, вихідця з Луганщини Г. Єфіменка (Єфіменко Г., 2002). Якщо говорити про найбільш важливі праці радянського періоду, у яких розглядаються вищезгадані питання, то можна виділити том «Ворошиловградська область» фундаментального видання «Історія міст і сіл Української РСР» (Історія міст і сіл Української РСР: Ворошиловградська область, 1968).

Отже, досліджувана тема досить широко представлена у працях українських істориків, проте наявні і певні незаповнені лакуни, які потребують прискіпливої уваги вчених.

Після завершення Другої світової війни (1939–1945) Луганщина постала перед необхідністю масштабної відбудови промисловості, сільського господарства та соціальної інфраструктури. Незважаючи на перегини сталінської тоталітарної системи, процес післявоєнного господарчого відновлення Ворошиловградської/Луганської області був загалом успішним.

Значними темпами відбувалося відновлення промисловості. Вже в перші повоєнні роки основним завданням став перезапуск вугільної промисловості Донбасу (і Луганщини як його господарчого складника), яка зазнала значних руйнувань. До кінця 40-х рр. XX ст. більшість шахт Луганщини було знову введено в експлуатацію, хоча на початку вони працювали з великим навантаженням і застарілим обладнанням. Окрім того, почалося відновлення Лисичанського хімкомбінату, Луганського паровозобудівного заводу та інших підприємств (Історія міст і сіл Української РСР: Ворошиловградська область, 1968, с. 141).

Динамічною була і відбудова інфраструктури та міст. Значні зусилля спрямовувались на відновлення житлового фонду, комунального господарства, транспортної мережі. Внаслідок цього обласний центр – Луганськ (тоді Ворошиловград) поступово перетворювався на важливий промисловий центр. До початку 50-х рр. XX ст. у області було відновлено більшість зруйнованих будинків, шкіл, лікарень (Історія міст і сіл Української РСР: Ворошиловградська область, 1968, с. 143).

Своєю чергою агросектор Ворошиловградської області відбудовувався повільніше через нестачу техніки та робочої сили, а також наслідки посухи 1946 р., що призвела до голоду, як і в інших областях України (Нариси історії Української РСР. У 2-х т. Т. 2., 1967, с. 191).

Тим не менш, колгоспи та радгоспи поступово відновили виробництво, але рівень довоєнного забезпечення населення продуктами вдалося досягти лише наприкінці 1940-х – початку 1950-х рр.

Разом із тим відновлювалася система освіти: відкривалися школи, педагогічні інститути, училища. Відбудовувалися театри, бібліотеки, клуби, що сприяло культурному відродженню, проте під жорстким тоталітарним контролем.

Отже, до початку 50-х рр. XX ст. Луганщина відновила основні промислові підприємства та інфраструктуру, що забезпечило перетворення регіону на один із головних індустриальних центрів УРСР. Водночас процес супроводжувався складними соціально-економічними умовами: дефіцитом ресурсів, голодом 1946–1947 рр., жорсткою мобілізацією трудових ресурсів (Беліков О., 2005, с. 113).

Процес господарчої відбудови став предметом детального дослідження представників радянської історіографії, які, однак, виконували не лише наукову, а й пропагандистську функцію. Аналіз цієї літератури дозволяє виявити особливості історичного наукового бачення розвитку господарчих процесів радянської доби та зрозуміти, як формувалися офіційні інтерпретації відбудовчих процесів у післявоєнний період.

Традиційно у працях радянських учених післявоєнної відбудови Ворошиловградської/Луганської області провідне місце відводилося статистичним звітам та матеріалам партійних органів; офіційним документам КПРС та уряду СРСР; публікаціям у центральній та місцевій пресі («Правда», «Комуніст України» тощо) та ін.

Первинні джерела часто подавалися у вигляді цитат із партійних рішень, а архівні матеріали використовувалися вибірково, що визначало ідеологічну однобічність досліджень, які були спрямовані на прославлення досягнень радянської влади у процесі післявоєнної відбудови.

У радянській історіографії післявоєнної відбудови Луганщини переважно розглядалися такі напрями:

1. Відбудова промисловості. Особливий акцент робився на шахтарській праці, відновленні металургійних і машинобудівних підприємств.

2. Сільське господарство. У центрі уваги – колгоспи й радгоспи, підкреслення «самовідданості селян» у процесі відновлення колгоспної системи та виконання планів хлібозаготівлі.

3. Соціальна сфера. Відбудова житлового фонду, закладів освіти, культури й медицини висвітлювалась у вигляді «перемог соціалістичної системи» (Шаповал Ю., 1990, с. 104).

При цьому головною сюжетною лінією більшості наукових робіт була «керівна роль КПРС» у процесі відбудови. Характерними рисами радянської історіографії у висвітленні цього питання були насамперед його крайня заідеологізованість. Всі досягнення пояснювалися «правильним курсом партії», тоді як труднощі замовчувалися.

Так, у більшості узагальнюючих наукових праць, присвячених післявоєнному періоду, не згадувався взагалі голод 1946–1947 рр. Навіть у багатотомних виданнях типу «Історія міст і сіл Української РСР» (1968–1973) події 1946–1947 рр. подавалися насамперед як час «трудового героїзму селян і робітників», без найменшої згадки про людські втрати від голоду.

У тих рідкісних випадках, коли радянські історики все ж зверталися до проблем аграрного розвитку, вони користувалися розмитими формулюваннями та евфемізмами на зразок: «труднощі відбудовчого періоду»; «складні умови посухи 1946 р.»; «нестача продовольства в окремих регіонах» (Історія міст і сіл Української РСР: Ворошиловградська область, 1968, с. 164).

Отже, реальні масштаби голоду навмисне применшувалися.

Також у переосмисленні економічних процесів післявоєнної доби для представників радянської історіографії була характерна глорифікація. Відбудова подавалась як героїчне звершення народу під керівним проводом КПРС (Смолій В., 2013, с. 61).

При цьому у працях радянських істориків відчувалася обмеженість об'єктивної аналітики, відсутність критичного аналізу економічних проблем (дефіцит ресурсів, примусова праця військовополонених тощо).

Окрім того, Луганщина висвітлювалась переважно як частина Донбасу, що ускладнювало дослідження саме локального рівня.

Серед радянських дослідників, що торкалися теми відбудови Луганщини, слід насамперед згадати:

- 1) наукову школу істориків-економістів 50–70-х рр. XX ст., які публікували праці в Харкові та Києві;
- 2) авторів узагальнюючих праць про Донбас (І. Гладков, В. Тітов та ін.);
- 3) краєзнавчі видання, що акцентували увагу на «трудових звершеннях шахтарів та металургів» (Смолій В., 2013, с. 65).

Отже, радянська історіографія післявоєнної відбудови Луганщини 40–50-х рр. XX ст. формувалася в умовах жорсткої ідеологічної регламентації, що суттєво обмежувало її аналітичний потенціал. Дослідження показало, що офіційна наука відтворювала лише одну, вигідну радянській владі, версію минулого, у якій провідне місце посідали тези про «керівну роль КПРС», «героїзм трудящих» та «успішність сталінської економічної політики». Водночас складні проблеми соціально-економічного розвитку – голод 1946–1947 рр., дефіцит ресурсів, примусова праця військовополонених – практично не відображалися або подавалися у завуальованій формі.

Аналіз корпусу історіографічних джерел радянської доби дозволяє зробити кілька важливих узагальнень. По-перше, Луганщина у радянських працях розглядалася переважно як складник Донбасу, що призвело до нівелювання її локальної господарчої специфіки. По-друге, наукова база радянських досліджень будувалася переважно на партійних і урядових документах, статистичних звітах та офіційній пресі, що не давало змоги для глибшого критичного аналізу. По-третє, у радянській історіографії закріпився специфічний наратив, який мав не лише науковий, а й виразний пропагандистський характер, формуючи стійкі міфи про «перемоги соціалізму».

Сучасний аналіз радянської історіографічної спадщини дозволяє не лише об'єктивніше оцінити процеси відбудови Луганщини у післявоєнний час, а й виявити витoki тих маніпулятивних наративів, які нині активно використовуються російською пропагандою. Це надає досліджуваній проблематиці не лише наукового, а і суспільно-політичного значення. Критичне осмислення радянського історичного дискурсу є необхідним елементом формування національної історичної пам'яті, подолання колоніальної спадщини та протидії інформаційним війнам сучасності.

Таким чином, дослідження радянської історіографії післявоєнної відбудови Луганщини відкриває перспективи для подальших наукових пошуків у кількох напрямках, таких як: вивчення локальних практик господарчої відбудови в межах окремих населених пунктів; аналіз соціокультурних трансформацій регіону у повоєнний час; дослідження ролі пам'яті про післявоєнну відбудову у сучасній ідентичності Луганщини. Розширення цих студій сприятиме формуванню цілісної, критично осмисленої картини історії регіону, інтегрованої у ширший контекст історії України XX ст.

Список літератури

- Беліков О. І., 2005. Повоєнна відбудова Донбасу: соціально-економічний аспект. *Український історичний журнал*. №4. Київ. 112–126.
- Єфіменко Г. Г., 2002. Радянська модернізація 1920–1930-х рр. (До постановки проблеми у світлі аналізу досліджень сучасних російських істориків). *Український історичний журнал*. №5. Київ. 3–24.
- Історія міст і сіл Української РСР: Ворошиловградська область*. 1968. Київ.
- Коваль М. В., 1990 Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945–1959). *Український історичний журнал*. №4. Київ. 3–18.
- Курило В. С., 2023. Набока О. В., Забудкова О. А. *Нариси історії Луганщини*. Полтава, Київ.
- Нариси історії Української РСР. У 2-х т. Т. 2*. 1967. Київ.
- Смолій В. А., 2015. *Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції*, Київ, 22–23 травня 2013 р. Київ. 400 с.
- Смолій В. А., 2019. Ясь О. В. *Суспільні ідеали та уявні проєкції українського майбутнього у репрезентації «діючих» генерацій інтелектуалів XX – початку XXI ст.* Київ.

Шаповал Ю. І., 1990. *У ті трагічні роки: сталінізм на Україні*. Київ.

Шаповал Ю. І., 1994 *Людина і система (штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні)*. Київ.

Olexandr Naboka

SOVIET HISTORIOGRAPHY OF THE POST-WAR RECONSTRUCTION OF LUHANSK REGION

The article presents a comprehensive historiographical analysis of Soviet studies on the post-war reconstruction of Luhansk region in the 1940s–1950s. It is emphasized that the region was viewed by the Soviet authorities as part of the industrial area of Donbas – one of the USSR’s main industrial “showcases” – which determined its special place in propaganda constructs and official historiography. It is demonstrated that the restoration of industry, the agricultural sector, and social infrastructure was interpreted by Soviet historians through the prism of the “leading role of the CPSU,” the “labor heroism of the people,” and the “successful implementation of Stalin’s industrial policy”. At the same time, problematic aspects of economic development, such as the famine of 1946–1947, shortages of resources, and the use of prisoner-of-war labor, were either silenced or mentioned only in veiled terms.

*The author stresses that Soviet historiography was dominated by generalizing works based on party documents, statistical data, and publications in the central press, which limited the potential for objective scholarly analysis. Luhansk region was thus mostly treated not as an independent territorial unit, but as part of Donbas, which led to the neglect of its local economic specificities during the studied period. The contribution of Soviet economic historians of the 1950s–1970s, the authors of collective generalizing publications (*The History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR, Voroshilovgrad Region*), as well as local researchers, is highlighted.*

It is concluded that Soviet historiography of the post-war reconstruction of Luhansk region performed not only a scholarly but also a distinctly propagandistic function, creating enduring myths about the “victories of socialism”, which are still actively exploited by hostile Russian propaganda in its information war against Ukraine. The study of this issue is therefore an important task for contemporary Ukrainian scholarship, as it fosters a critical reassessment of the Soviet legacy and helps to counteract information manipulation in the context of the Russian-Ukrainian war.

Key words: *economy, industry, historiography, post-war reconstruction, Luhansk region, Soviet historiography.*

References

Belikov O. I., 2005. Povoienna vidbudova Donbasu: sotsialno-ekonomichnyi aspekt [Post-war reconstruction of Donbas: socio-economic aspect]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4. Kyiv. 112–126. (In Ukrainian).

Yefimenko H. H., 2002. Radianska modernizatsiia 1920–1930-kh rr. (Do postanovky problemy u svitli analizu doslidzhen suchasnykh rosiiskykh istorykiv) [Soviet modernization of 1920–1930s (On the problem statement in the light of modern Russian historians’ studies)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 5. Kyiv. 3–24. (In Ukrainian).

Istoriia mist i sil Ukrainskoi URSR: Voroshylovhradaska oblast, 1968 [History of towns and villages of the Ukrainian SSR: Voroshilovgrad region]. Kyiv. (In Ukrainian).

Koval M. V., 1990. Ukrainka URSR u period vidbudovy i rozvytku narodnoho hospodarstva (1945–1959) [Ukrainian SSR during reconstruction and economic development (1945–1959)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4. Kyiv. 3–18. (In Ukrainian).

Kurilo V. S., 2023. Naboka O. V., Zabudkova O. A. *Narysy istorii Luhanshchyny* [Essays on the history of Luhansk region]. Poltava, Kyiv. (In Ukrainian).

Narysy istorii Ukrainskoi URSR. U 2-kh t. T. 2, 1967 [Essays on the history of the Ukrainian SSR. Vol. 2]. Kyiv. (In Ukrainian).

Smolii V. A., 2015. *Svitlo i tini ukraïnskoho radianskoho istoriopysannia: Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, Kyiv, 22–23 travnia 2013 r.* [Light and shadows of Ukrainian Soviet historiography: Materials of the international scientific conference, Kyiv, May 22–23, 2013]. Kyiv. (In Ukrainian).

Smolii V. A., 2019. Yas O. V. *Suspilni idealy ta uyavni proektsii ukraïnskoho maibutnoho u reprezentatsii «diyuchykh» heneratsii intelektualiv XX – pochatku XXI st.* [Social ideals and imaginary projections of Ukrainian future in the representation of “active” generations of intellectuals of the XX – early XXI centuries]. Kyiv. (In Ukrainian).

Shapoval Yu. I., 1990. *U ti trahichni roky: stalinizm na Ukraini* [In those tragic years: Stalinism in Ukraine]. Kyiv. (In Ukrainian).

Shapoval Yu. I., 1994. *Liudyna i systema (shtrykhy do portretu totalitarnoi doby v Ukraini)* [Man and system (sketches to the portrait of the totalitarian era in Ukraine)]. Kyiv. (In Ukrainian).

Дата надходження статті: 15.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025

Митрофаненко Юрій,

доктор історичних наук,

доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,

Центральноукраїнський державний університет

імені Володимира Винниченка

mitrofanenko77@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-5371-3918

ГРОМАДЯНСЬКА ТА ІСТОРИЧНА ОСВІТНЯ ГАЛУЗЬ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ХХ–ХХІ ст.

У статті проаналізовано етапи та парадигми трансформації суспільствознавчої (громадянської та історичної) освітньої галузі в Україні. Визначено напрями та подальші перспективи дослідження зазначеної проблематики. Особливість громадянської та історичної освітньої галузі полягає в тому, що її реформування розпочалася чи не найраніше з усіх інших освітніх галузей. Роком «великого перелому» для суспільствознавчої освітньої галузі, таку назву вона мала до запровадження програми Нової української школи, став 1991 р. Відновлення української державності відразу позначилося на парадигмі змін викладання історії України переходом до принципу україноцентризму. Головним завданням цієї освітньої галузі було виховання громадянина-патріота відновленої української держави. Актуальним засобом реформування громадянської освіти стало використання досвіду демократичних країн Європи.

Громадянська та історична освітня галузь пройшла декілька етапів змін у період трансформації української освіти ХХ–ХХІ ст. На сучасному етапі ці завдання не змінилися, вони мають бути вдосконалені та модернізовані, бо мають велике значення для процесів українського державотворення.

В умовах інформаційного, постіндустріального суспільства українська історична освіта зазнала якісних змін, пов'язаних із викликами сьогодення: пандемією ковіду, що зумовив перехід до дистанційного та змішаного навчання, російсько-українською війною. Змінилися форми та методи навчання, а завдання та цілі історичної освіти залишилися сталими – виховання покоління українських патріотів. Досвід попередніх поколінь було враховано освітянами, науковцями, здобувачами освіти, які формувалися в умовах незалежної України.

На сучасному етапі розвитку української педагогіки метою громадянської та історичної освітньої галузі є розвиток особистості учня через осмислення минулого, сучасного та зв'язків між ними, взаємодії між глобальними, загальноукраїнськими і локальними процесами; формування ідентичності громадянина України, його активної громадянської позиції на засадах демократії, патріотизму, поваги до прав і свобод людини, визнання цінності верховенства права та нетерпимості до корупції.

Ключові слова: історія, громадянська освіта, громадянська та історична освітня галузь, аксіологічна компетентність, сучасні освітні технології, актуальні проблеми громадянської освіти.

Громадянське суспільство – основа сталої успішної демократичної держави, якою прагне стати Україна. У 2019 р. було прийнято Закон про незворотній шлях та рух України як суверенної держави до інтеграції в Європейський Союз та вступ до Північно-Атлантичного Військового Альянсу (НАТО)¹. Відсіч України російській агресії, підтримка демократичних держав підтверджують незворотність і правильність цього курсу. Важливою передумовою та запорукою динамічного успішного розвитку демократичних країн є суспільство зі сталими громадянськими цінностями. Основою формування такого суспільства є розвиток у громадян України

¹ Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2680-19> (19.08.2025).

соціальних та громадянських компетентностей, які є важливою складовою частиною концепції Нової української школи.

Потребу впровадження компетентнісного підходу в освітній процес у Європі усвідомили ще на початку XXI ст. 2006 р. було оприлюднено документ «Рекомендації Європейського парламенту та Ради Європи щодо формування ключових компетентностей ціложиттєвої освіти». «Молодь після здобуття базової освіти та відповідного навчання в школі має отримати ключові компетентності, потрібні їй у дорослому житті для подальшого навчання та роботи. А дорослі мають розвивати власні ключові компетентності впродовж усього життя, пристосовуючи їх до змінних умов світу», – зазначалося в документі (Господарчик Й. (ред.), 2006; Бобінські Е. (ред.), 2014). Цей підхід дав поштовх до реформування освіти в багатьох країнах ЄС за принципом: навчатися, щоб знати; навчатися, щоб діяти; навчатися, щоб жити разом, жити з іншими.

Однією з актуальних проблем громадянської освіти в Україні залишається формування громадян з високим рівнем національної свідомості та суспільної активності, здатних протидіяти як зовнішнім викликам, пов'язаним зі спробами росії ліквідувати українську державність, так і внутрішнім загрозам демократії в Україні.

Використання сучасних освітніх технологій під час викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузей для розв'язання актуальних проблем громадянської освіти проаналізували у своїх публікаціях Т. Бакка, К. Баханов (Баханов, 2005), Т. Ладиченко, Л. Марголіна (Бакка Т., 2007), С. Терно (Терно С., 2009), В. Дяків (Дяків В., 2020, с. 29–32), О. Желіба (Желіба О., 2020, с. 32–36), І. Щупак (Щупак І., 2021). Проблему розвитку громадянської освітньої галузі, питання вдосконалення сучасних освітніх технологій під час формування громадянської та соціальної компетентностей змістовно та фахово висвітлила у своїх дослідженнях Л. Костюк. Вона зазначила: «Розрахована на десятиліття (2017–2027 рр.) “Нова українська школа” сформуvala інноваційний погляд не лише на зміст освіти, а й на методики її навчання. У нових реаліях їй відведено ключову роль стратегічної складової частини новітнього періоду загальноосвітніх змін» (Костюк Л., 2020, с. 59–64). Також варто відзначити колективну монографію «Компетентнісно орієнтована базова середня освіта Нової української школи через призму значущих аспектів вітчизняного та зарубіжного досвідів». Один із розділів стосується аналізу використання громадянського та соціального контексту зарубіжного досвіду для формування громадянських та соціальних компетентностей українських здобувачів освіти (Митрофаненко Ю., 2024, с. 148–180).

Для України на шляху до розвитку громадянського суспільства важливим було використання досвіду сусідніх демократичних держав Центральної Європи. Однією з перших країн, що розпочала реформування освіти відповідно до сучасної парадигми суспільно-політичних змін, стала Польща. За даними Європейської Комісії від 13 квітня 2012 р., Польща стала однією з тринадцяти країн, які підтримали Стратегію розвитку ціложиттєвої освіти. Крім неї, до цього переліку потрапили такі країни, як Австрія, Болгарія, Чехія, Фінляндія, Греція, Угорщина, Ісландія, Ліхтенштейн, Словаччина, Словенія, Іспанія і Туреччина. Про потребу якісних змін в основі було зазначено у стратегічному документі «Європа 2020», що ґрунтувався на трьох основних засадах: «Співдружність інновацій», «Мобільна молодь» і «Програма нових здатностей та працевлаштування». Ці стратегічні документи стали поштовхом до реалізації конкретних кроків під час змін освітньої парадигми в Європі. Прикладом для України стала Польща. Ця держава як член Європейського Союзу бере активну участь у програмах Європейського інституту інновацій і технологій, які сприяють реалізації нових та цікавих інноваційних ідей, які сприяють розвитку громадянської та соціальної компетентностей.

У Польщі активно діють молодіжні освітні програми та фонди, що ставлять за мету популяризувати європейські стандарти освіти, його етичні засади: насамперед громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності прав людини, що виховують та розвивають спроможність діяти як відповідальний громадянин. Вони навча-

ють та спонукають брати участь у громадському та суспільному житті, зокрема закладу освіти та класу, спираючись на розуміння загальнолюдських та суспільних цінностей, розвивають критичне осмислення основних подій національної, європейської та світової історії, усвідомлення їх впливу на світогляд громадянина та його самоідентифікацію (Господарчик Й. (ред.), 2006).

Засобом реалізації цих завдань стала інтеграція в усі шкільні предмети тих інструментів, які дозволять стати нашим учням більш активними, ініціативними, винахідливими, творчими і відповідальними відповідно до підходів інтегрованого навчання. Ці інструменти сприяють формуванню та розвитку компетентнісної особистості. Моделювання проблемних ситуацій під час вивчення предметів громадянської та історичної освітньої галузей і творення ситуації успіху для здобувачів освіти є основною метою таких уроків. Тому серед дієвих механізмів нової парадигми освіти відзначимо насамперед стратегію багатоаспектного, інтерактивного навчання, діяльнісного та компетентнісного підходів (з наголосом на свідомому самопізнанні учнів та зміні ролі вчителя).

Одним із прикладів залучення України до європейського досвіду реформування власної системи освіти стали спільні українсько-польські проєкти, учасником яких був автор публікації. Мова, зокрема, про масштабний українсько-польський проєкт «Уроки з підприємницьким тлом», який був реалізований у вісімнадцяти областях України впродовж 2014–2015 рр., зокрема і на території Кіровоградської області (Бобінські Е. (ред.), 2014).

Європейський досвід навчив, що будь-які реформи треба починати з учителя. Це відома істина, що компетентного учня може сформувати лише компетентний учитель. Як може навчити бути компетентним той, хто сам не є компетентним? І що означає компетентний учитель? Розглянемо цю проблему на прикладі розвитку громадянської та соціальної компетентностей. Ця компетентність передбачає розвиток таких важливих у сучасному світі вмінь: бути відповідальним громадянином держави, долучатися до розбудови громадянського суспільства. Розвиває вміння брати відповідальність за прийняті рішення, навчає вміння працювати в команді для планування та реалізації проєктів, що мають культурну та суспільну цінність.

Український учитель, працюючи на формування компетентностей здобувачів освіти, прагне використовувати різні методи, щоб урізноманітнити навчання учнів, наблизити його до життя. Сучасний компетентний учитель – це передусім інноватор, ініціативний, активний, творчий, має почуття власної гідності і вміє побачити те, що не бачать інші, саме такими якостями має володіти вчитель громадянської та історичної освітньої галузі Нової української школи, особливо в умовах російсько-української війни. У цьому контексті варто нагадати цитату Отто фон Бісмарка, німецького канцлера XIX ст., який відзначив, що війни виграють не військові, а вчителі та священники. Подібна думка про роль вчителя є особливо актуальною та значущою на сучасному етапі державотворення.

Значення ролі вчителя в цьому процесі вдало визначив Ничипір Григорій – учасник Української революції 1917–1921 рр., колишній керівник українського відділення радіостанції «Голос Америки». Його думки не втратили актуальності для сучасної системи української освіти: «Коли учителем керує гаряча любов до народу, до його минулого, до нашої малої поетичної старовини, коли учитель на уроках стає не лише перекажчиком минулого, а натхненним співцем слави його; коли він своїм оповіданням запалює в дитячих душах на все життя невгамовний вогонь любові до рідного краю, до старовини, до свого люду, тоді він, незважаючи на всі його методичні хиби, найкраще робить своє діло. Коли ж у його душі ворухиться холодне бажання сумлінно виконати свій обов'язок, не погрішити проти методики, то як би він не старався, яких би способів не підбирав, ми не певні, що він зуміє запалити хоч одне дитяче серце щирою любов'ю до свого краю, до свого люду. А коли цього не буде, то нема із-за чого й дітей приневолювати, нема із-за чого марнувати їх кращі часи молодощів» (Григорій-Наш Н., 2007, с. 30).

Документи Європейського Союзу у сфері професійного зростання вчителя, зокрема «Удосконалення якості освіти вчителів: звернення Європейської Комісії до парламенту ЄС та Ради Європи», ухвалене в Брюсселі у серпні 2007 року, дають змогу говорити про народження нової філософії вдосконалення (Бобінські Е. (ред.), 2014, с. 15). Вона полягає в: акценті не на знаннях, а на професійних компетентностях педагогів; доборі і пристосуванні змісту вдосконалення до потреб конкретної школи; перенесенні акценту з позашкільної інституції на школу як «організацію, що навчається»; переході від оказіонального вдосконалення до постійної праці над собою; поширенні знань в установі і поза нею.

Досвід двадцяти освітніх систем, які постійно розвиваються, виявив, що успішне реформування освіти можливе тільки тоді, коли посилити мотивацію педагогів через винагороди і збільшення оплати праці, а тоді спонукати їх до постійного професійного розвитку. Ще одна перешкода, про яку часто згадують педагоги, – бюрократизація в освіті (46%), що краде лівову частку часу, який можна було б використати на розроблення цікавих уроків, реалізацію проєктів, керівництво шкільним клубом підприємництва тощо.

Самонавчання – важлива риса вчителя громадянської та історичної освітньої галузі. Без самонавчання годі уявити високофахового вчителя. Зрештою, на самонавчанні та налагодженні співпраці між педагогами наголошують європейські стратегічні освітні документи, зокрема «Удосконалення якості освіти вчителів: звернення Європейської Комісії до парламенту ЄС та Ради Європи». Саморозвиток і самовдосконалення для наших учителів – гарантія розвитку потрібних професійних компетентностей. Ще один важливий компонент професійного розвитку, зорієнтований на компетентнісний підхід, – підвищення рівня професійної майстерності (Господарчик Й. (ред.), 2006). Прагнення до саморозвитку інтегрує педагогічних працівників освітнього закладу у вирішення спільних проблем навчального закладу; орієнтує на тісну співпрацю, діалог, ефективно впровадження зміни, а отже, на розвиток професійних і соціальних компетентностей; спирається на діагностування проблем учасників навчально-виховного процесу.

Використання досвіду реформування освіти в країнах Європейського Союзу допоможе сформувати критичну масу активних і небайдужих молодих людей, які впливатимуть на політику всієї держави та допоможуть Україні гідно увійти у Співдружність Європейських Держав, до теоретичних аспектів розбудови якої ще на початку ХХ ст. активно долучився Ольгерд Бочковський – уродженець Долинської, який навчався в Єлисаветграді (нині Кропивницький) (Митрофаненко Ю., 2023, с. 171–174).

Найголовнішим результатом в досягненні соціальної та громадянської компетентності є розвиток проактивної патріотичної особистості, здатної брати участь у розв'язанні проблем як загальнодержавних, так і місцевого самоврядування. А конкретними результатами навчання учнів є їх долучення до розв'язання проблем соціуму з урахуванням інтересів їхніх представників та розвиток емпатії. Орієнтирами для оцінювання результатів навчання є сформованість таких знань, умінь та навичок школярів. Яскравим прикладом подібної активності та результативності були акції протесту на підтримку незалежності антикорупційних інституцій в Україні. Рушійними силами цих процесів була саме українська молодь.

Отже, з-поміж низки освітніх галузей, які згадуються у Державному стандарті базової середньої освіти, важливу роль для розвитку соціальної компетентності відіграє саме громадянська та історична галузь². Серед сформованих у здобувачів освіти вмінь та навичок найбільш значущими є:

1. Історико-хронологічне мислення, орієнтація в історичному часі, встановлення причинно-наслідкових зв'язків між подіями, явищами та процесами, діяльністю людей та її результатами в часі, виявлення змін і тяглости в житті суспільства.

² Державний стандарт базової середньої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України № 898 від 30.09.2020. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/ (18.08.2025).

2. Геопросторове мислення, орієнтація у соціально-історичному просторі, виявлення взаємозалежності в розвитку суспільства, господарства, культури і навколишнього середовища.

3. Критичне мислення, робота з різними джерелами інформації та формулювання історично обґрунтованих питань.

4. Системне мислення, виявлення взаємопов'язаності, взаємозалежності та взаємовпливу історичних подій, явищ, процесів, постатей у контексті відповідних епох; розуміння множинності трактувань минулого і сучасного та зіставлення їх інтерпретацій.

5. Усвідомлення власної гідності, діяльність з урахуванням прав і свобод, повага до прав і гідності інших осіб, толерантність, протидія виявам дискримінації та нерівного ставлення.

6. Дотримання демократичних принципів, конструктивна взаємодія з друзями, спільнотою закладу освіти, місцевою громадою і суспільством загалом, залучення до розв'язання локальних, загальнонаціональних і глобальних проблем.

Показником результативності, сформованих соціальних та громадянських компетентностей відповідно до Державного стандарту освіти та Концепції Нової української школи, має стати приклад осмислення здобувачами освіти зв'язків між минулим і сучасним громадянсько-політичним життям³. Важливими орієнтирами для оцінювання результатів навчання є пояснення значень громадянсько-політичних понять (зокрема, демократія, свобода, права, право/закон) за допомогою вчителя; використання понять у порівняльному описі історичних і сучасних дій та подій, наведення прикладів змін у житті суспільства, пов'язаних із різними чинниками, пояснення їхнього впливу на людину, конкретні соціальні групи та суспільство загалом у минулому та сьогоденні. Надзвичайно важливим є вміння застосувати здобуті знання на практиці, усвідомлюючи переваги демократії над авторитаризмом та тоталітаризмом.

Завдання вчителя громадянської та історичної освітньої галузі в умовах сьогодення залишається незмінним – формувати дієву патріотичну особистість з високим рівнем громадянської та соціальної компетентностей. На сучасному етапі державотворення під впливом зарубіжного досвіду та сучасних освітніх технологій ці завдання української системи освіти не змінилися, мають бути вдосконалені та модернізовані лише методичні оптики для досягнення окреслених результатів, які матимуть велике значення для України, коли розв'язання «українського питання» є як ніколи актуальним не лише для України, а й для всього демократичного світу.

Список літератури

Бакка Т., 2007. Ладиченко Т., Марголіна Л. *Громадянська освіта: основи демократії. Навчальний посібник*. Харків.

Баханов К., 2005. *Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти*. Київ.

Бобінські Е. (ред.), 2014. Шиян Р., Товкало М. *Уроки з підприємницьким тлом: навчальні матеріали, 2014*. Варшава.

Господарчик Й. (ред.), 2006. *Україна в Європі. Освітній пакет, 2006*. Варшава.

Григор'єв-Наш (Никифор Григорій) Н., 2007. *Про навчання дітей рідної історії*. Київ.

Дяків В., 2020. Методичні виклики вивчення історії в контексті реалізації завдань Нової української школи. Шляхи реалізації концептуальних засад НУШ при вивченні історії у закладі загальної середньої освіти. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Тернопіль, 16–17 жовтня 2020 р., 29–32.

Желіба О., 2020. Принципи організації уроків історії в Новій українській школі Шляхи реалізації концептуальних засад НУШ при вивченні історії у закладі загальної середньої освіти. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Тернопіль, 16–17 жовтня 2020 р., 32–36.

Костюк Л., 2020. Методологічні властивості дидактичних ігор як фактору активізації пізнавального інтересу учнів при вивченні історії у Новій українській школі. Шляхи реалізації концептуальних засад НУШ при вивченні історії у закладі загальної середньої освіти. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Тернопіль, 16–17 жовтня 2020 р., 59–64.

³ Огляд і розбір Держстандарту громадянської та історичної освітньої галузі. URL: <https://naurok.com.ua/post/oglyad-i-rozbir-derzhstandartu-gromadyansko-ta-istorichno-osvitno-galuzi> (19.08.2025).

Митрофаненко Ю., 2023. Використання концепту «Сполучені Штати Європи» в інтелектуальній спадщині теоретиків євроінтеграції: лінгвістичний контекст. *I Міжнародна науково-практична конференція Таврійського національного університету до 160-ї річниці від дня народження В. І. Вернадського*. 171–174.

Митрофаненко Ю., 2024. Громадянський та соціальний контекст зарубіжного досвіду та базової середньої освіти в Новій українській школі. *Компетентнісно орієнтована базова середня освіта нової української школи через призму значущих аспектів вітчизняного та зарубіжного досвідів: колективна монографія*. Голодюк Л. (ред.). Кропивницький. 148–180.

Терно С., 2009. *Критичне мислення – сучасний вимір суспільствознавчої освіти*. Запоріжжя.

Щупак І., 2021. Бурлака О., Піскарьова І., Посуňко А. *Вступ до історії України та громадянської освіти. Навчальні матеріали для пілотних класів Нової української школи*. Київ.

Yurii Mytrofanenko

CIVIC AND HISTORICAL EDUCATION INDUSTRY IN THE CONDITIONS OF SOCIAL TRANSFORMATIONS OF THE 20th – 21st CENTURIES

The article analyzes the stages and paradigms of the transformation of the social science educational branch in Ukraine (civic and historical educational branches). The directions and further prospects for the study of the outlined issues are determined. The peculiarity of the civic and historical educational branch is that its reform began perhaps the earliest of all other educational branches.

The year of the “great turning point” for the social science educational branch, as it was called before the introduction of the New Ukrainian School program, was 1991. The restoration of Ukrainian statehood immediately affected the paradigm of changes in teaching the history of Ukraine by the transition to the principle of Ukrainian-centrism. The main task of this educational branch was to educate a citizen-patriot of the restored Ukrainian state.

The civic and historical educational branch went through several stages of reform during the transformation of Ukrainian education in the 20th – 21st centuries. At the present stage, these tasks have not changed; they must be improved and modernized, because they are of great importance for Ukraine at the present stage of state formation, when the solution of the “Ukrainian question” is more relevant than ever for the whole world.

At the present stage of the development of Ukrainian pedagogy, the goal of the civic and historical educational field is the development of the student’s personality through understanding the past, present and the connections between them, the interaction between global, all-Ukrainian and local processes; the formation of the identity of a citizen of Ukraine, his active civic position on the principles of democracy, patriotism, respect for human rights and freedoms, recognition of the value of the rule of law and intolerance to corruption.

In the conditions of an informational, post-industrial society, the emergence of a new generation of visuals with a kind of clip thinking, Ukrainian historical education has undergone qualitative changes related to the challenges of today: the Covid pandemic, which led to the transition to distance and blended learning, the Russian-Ukrainian war. The forms and methods of teaching have changed, but the tasks and goals of historical education have remained constant: educating generations of Ukrainian patriots.

The experience of previous generations has been taken into account by their students: educators and scientists who were formed in the conditions of independent Ukraine

Key words: history, civic education, civic and historical educational field, axiological competence, modern educational technologies, current problems of civic education.

References

Bakka T., 2007. Ladychenko T., Marholina L. *Hromadianska osvita: osnovy demokratii. Navchalnyi posibnyk* [Civic education: foundations of democracy]. Kharkiv. (In Ukrainian).

Bakhanov K., 2005. *Suchasna shkil’na istorychna osvita: innovatsiyni aspekty* [Modern school history education: innovative aspects]. Kyiv. (In Ukrainian).

Bobinski E. (ed.), 2014. Shyian R., Tovkalo M. *Uroky z pidpriemnytskym tlom: navchalni materialy, 2014* [Lessons with an entrepreneurial background: educational materials, 2014]. Varshava. (In Ukrainian).

Hospodarchyk Y. (ed.), 2006. *Ukraina v Yevropi. Osvitnii paket, 2006*. [Ukraine in Europe. Educational package, 2006]. Varshava. (In Ukrainian).

Hryhoriev-Nash (Nykyfor Hryhoriiv) N., 2007. *Pro navchannia ditei ridnoi istorii* [On teaching children their native history]. Kyiv. (In Ukrainian).

Diakiv V., 2020. Metodychni vyklyky vyvchennia istorii v konteksti realizatsii zavdan Novoi ukrainskoi shkoly. Shliakhy realizatsii kontseptualnykh zasad NUSh pry vyvchenni istorii u zakladi zahalnoi serednoi osvity [Principles of organizing history lessons in the New Ukrainian School]. *Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, m. Ternopil, 16–17 zhovtnia 2020 r. 29–32. (In Ukrainian).

Zheliba O., 2020. Pryntsypy orhanizatsii urokiv istorii v Novii ukrainskii shkoli [Principles of organizing history lessons in the New Ukrainian School]. *Shliakhy realizatsii kontseptualnykh zasad NUSh pry vyvchenni istorii u zakladi zahalnoi serednoi osvity. Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, m. Ternopil, 16–17 zhovtnia 2020 r. 32–36. (In Ukrainian).

Kostiuk L., 2020. Metodolohichni vlastyvoli dydaktychnykh ihor yak faktor aktivizatsii piznavalnoho interesu uchniv pry vyvchenni istorii u Novii ukrainskii shkoli [Methodological properties of didactic games as a factor in activating students' cognitive interest in studying history in the New Ukrainian School]. *Shliakhy realizatsii kontseptualnykh zasad NUSh pry vyvchenni istorii u zakladi zahalnoi serednoi osvity. Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, m. Ternopil, 16–17 zhovtnia 2020 r. 59–64. (In Ukrainian).

Mytrofanenko Yu., 2023. Vykorystannia kontseptu «Spolucheni Shtaty Yevropy» v intelektualnii spadshchyni teoretykiv yevrointehratsii: linhvistychnyi kontekst [The use of the concept of “United States of Europe” in the intellectual heritage of theorists of European integration: linguistic context]. *I Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia Tavriiskoho natsionalnoho universytetu do 160-i richnytsi vid dnia narodzhennia V. I. Vernadskoho*. 171–174. (In Ukrainian).

Mytrofanenko Yu., 2024. Hromadianskyi ta sotsialnyi kontekst zarubizhnoho dosvidu ta bazovoi serednoi osvity v Novii ukrainskii shkoli [Civic and social context of foreign experience and basic secondary education in the New Ukrainian School]. In: *Kompetentnisno oriientovana bazova serednia osvita novoi ukrainskoi shkoly cherez pryzmu znachushchykh aspektiv vitchyznianoho ta zarubizhnoho dosvidiv*. Holoduk (ed.). Kropyvnytsky. 148–180. (In Ukrainian).

Terno S., 2009. *Krytychne myslennya – suchasnyy vymir suspil'stvoznavchoyi osvity* [Critical thinking – a modern dimension of social studies education]. Zaporizhzhya. (In Ukrainian).

Shchupak I., 2021., Piskar'ova I., Posun'ko A. *Vstup do istoriyi Ukrayiny ta hromadyans'koyi osvity. Navchal'ni materialy dlya pilotnykh klasiv Novoyi ukraïns'koyi shkoly* [Introduction to the History of Ukraine and Civic Education. Educational Materials for Pilot Classes of the New Ukrainian School]. (In Ukrainian).

Дата надходження статті: 26.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 908(477.65):929.52+347.65“1823/1923”

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-2-4>**Ганул Антон,**

кандидат історичних наук,

бібліограф Наукової бібліотеки імені М. Максимовича,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

hanul.anton@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-3727-194X

**СТОЛІТТЯ МАРТАКІ: РОДОВІД І СПАДЩИНА КУПЕЦЬКОЇ
ДИНАСТІЇ НА НОВОМИРГОРОДЩИНІ (1823–1923 рр.)**

У статті вперше в історіографії здійснено системне дослідження історії родини ніжинських греків Мартакі, члени якої займали провідні позиції в економічному, культурному та громадському житті Єлисаветградщини другої половини XIX – початку XX ст. На основі широкого комплексу документів українських архівів – метричних книг, сповідних розписів і ревізьких реєстрів, простежено появу найстарішого відомого представника роду, Івана Юрійовича Мартакі, на території сучасної Кропивниччини в 1820-х рр., встановлено склад родини та висвітлено ключові події сімейної історії впродовж кількох поколінь. Шляхом аналізу податкових списків, нотаріальних актів та інших документів у хронологічній послідовності реконструйовано процес набуття родиною у власність нерухомості в Новомиргороді й поступове зміцнення її матеріального становища. Окреслено майновий стан і сферу економічної діяльності Михайла Мартакі, а також уточнено біографічні відомості про його дочку, відому меценатку Ганну Дмитрян. Встановлено точне місце й дату її народження та виявлено достовірні відомості про шлюб з Афанасієм Дмитрянном. Детально розглянуто порядок розподілу спадщини Михайла Мартакі між його вдовою Ксенією, старшим сином Феодосієм і молодшими дітьми. Завдяки аналізу відомостей про хрещених батьків і поручителів на весіллях здійснено спробу окреслити коло родинних і соціальних зв'язків Мартакі, що дає змогу відтворити суспільний контекст їхнього життя. Отримані результати можуть бути корисними для подальшого розвитку історико-краєзнавчих досліджень Кропивниччини, вивчення локальної соціально-економічної історії та генеалогії. Перспективним напрямом для майбутніх студій є розширення хронологічних і географічних меж дослідження із залученням нових архівних матеріалів, а також джерельного потенціалу некрополів, що дасть змогу простежити долі нащадків Мартакі як на території досліджуваного регіону, так і за його межами.

Ключові слова: купецтво, Листопадове, Мартакі, ніжинські греки, Новомиргород, родовід, спадщина.

Купецький рід Мартакі грецького походження, представники якого наприкінці XIX – на початку XX ст. залишили помітний внесок у розвиток Єлисаветградщини, завжди привертая увагу місцевих краєзнавців і публіцистів. Найбільш відомими серед широкого загалу є купець Михайло Мартакі та його дочка Ганна Дмитрян, яка здобула визнання завдяки благодійній діяльності: відкриття лікарень у Єлисаветграді та Новомиргороді, а також храмів і церковно-приходського училища в Бобринці. Життєпис меценатки та її внесок у громадське будівництво регіону неодноразово висвітлювали сучасні автори, проте їхні публікації часто містили хибні припущення й недостовірні дані. Поряд із тим справжні біографії М. Мартакі, його старшого сина та спадкоємця Феодосія і долі інших дітей залишаються невивченими. Отже, стаття покликана заповнити цю дослідницьку лакуну, переосмисливши й доповнивши наявні відомості.

мості численними архівними документами, а також спростувати низку історичних міфів, що склалися навколо представників цієї купецької родини.

Історіографія дослідження родини Мартакі представлена лише фрагментарно. Першою ґрунтовною краєзнавчою розвідкою, присвяченою Г. Дмитрян, у 1978 р. став нарис «Цегляне диво» авторства новомиргородського інженера та філолога, дисидента Степана Кожум'яки. Із залученням усних свідчень старожилів Новомиргорода в ньому викладено біографію меценатки в контексті заснування міської лікарні в Новомиргороді, а також побіжно згадано діяльність її батька, М. Мартакі. Стаття була опублікована Ю. Колісником у виданні «Планида Степана Кожум'яки» (Колісник Ю., 2004, с. 70–83) і стала основним джерелом для подальших публікацій про діяльність Г. Дмитрян, самостійна наукова цінність яких є недостатньою (Давиденко І., 2008; Укращиженко С., 2019; Дмитрієнко Б., 2024).

Натомість вартими уваги є короткі біографічні публікації В. Боська (Босько В., 2007, с. 130–132; Босько В., 2012, с. 239–237), де особливо акцентовано на відкритті меценаткою лікарні Святої Анни в Єлисаветграді. Дослідження історії цього закладу було започатковане ще за життя Г. Дмитрян в ілюстрованому виданні О. Юцевича, підготовленому за її сприяння як почесної піклувальниці лікарні (Юцевич О., 1908). Ці та інші матеріали, у яких висвітлювалася зазначена тема, зібрано в бібліографічному покажчику «Лікарня Святої Анни: від проекту до сьогодення», укладеному Л. Дегтярьовою (Дегтярьова О., 2019). Окремо варто відзначити внесок у дослідження біографії Г. Дмитрян Державного архіву Кіровоградської області, де у квітні 2023 р. було презентовано віртуальний виставковий проєкт «Ганна Дмитрян – меценатка з роду Мартакі», реалізований спільно з Обласною універсальною науковою бібліотекою ім. Д. І. Чижевського, Центральнотураїнським обласним краєзнавчим музеєм і Музеєм мистецтв Кіровоградської обласної ради¹.

У статті використано численні документи Державного архіву Кіровоградської області (фондів Новомиргородської міської управи – ф. 23, старшого нотаріуса Єлисаветградського окружного суду – ф. 317, новомиргородського нотаріуса Д. Ляховецького – ф. 233, Покровської церкви м. Єлисаветграда – ф. 345, Єлисаветградського повітового фінансового відділу – ф. Р–164, а також Новомиргородського районного народного суду – ф. Р–1026). Крім того, використано матеріали інших архівних установ: Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (зокрема, метричні книги та сповідні розписи з фонду Київської духовної консисторії – ф. 127), Державного архіву Одеської області (метричні книги з фонду Херсонської духовної консисторії – ф. 37), Державного архіву Чернігівської області (ревізькі реєстри з фонду Ніжинського грецького магістрату – ф. 101), Державного архіву Київської області (ревізькі реєстри з фонду Київської казенної палати – ф. 280) та Державного архіву Черкаської області (метричні книги з фонду колекції метричних книг записів актів цивільного стану – ф. 931). Додатково залучено відомості зі списку приватних землевласників Єлисаветградського повіту на 1908–1909 рр., опублікованого в Єлисаветграді в 1908 р.

Згідно з відомостями ревізьких реєстрів, голова родини Михайло Іванович Мартакі був причислений до ніжинських міщан у 1817 р.² Його батько, Іван Юрійович Мартакі, на той час мешканець Ніжина, помер 21 листопада 1823 р. у віці близько 80 років від природної хвороби в селі Листопадове Чигиринського повіту Київської губернії³ – населеному пункті поблизу містечка Златопіль, що нині входить до складу Новомиргорода. Причина його переїзду сюди залишається нез'ясованою, проте саме від цієї дати фактично розпочалося більш ніж столітнє перебування родини Мартакі на теренах сучасної Новомиргородщини (рис. 1).

¹ Ганна Дмитрян – меценатка з роду Мартакі. *Державний архів Кіровоградської області*. URL: <https://dakiro.kr-admin.gov.ua/v/2023/04-17/> (30.09.2025).

² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧГО). Ф. 101. Оп. 1. Спр. 1680-б. Арк. 262 зв – 263.

³ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 1522. Арк. 459 зв.

У 1827 р. родина М. Мартакі з'явилась у сповідному розписі Різдво-Богородицької церкви села Листопадове, що свідчить про їхній переїзд до цього населеного пункту на постійне місце проживання. На той час у селі мешкали Михайло (близько 29 років, тут і далі – вік приблизний), його дружина Ксенія (19 років) та рідний брат Давид (22 роки)⁴. В Листопадівому народилися вісім із відомих дев'яти дітей подружжя. Так, 15 серпня 1827 р. з'явився на світ їхній первісток – старший син Феодосій, якого хрестив одеський міщанин Афанасій Пенчул⁵. Імовірно, у сповідних розписах за 1828, 1829 та 1831 роки. Феодосій був помилково записаний як Іван⁶, оскільки в метричній книзі за 1828 р. запис про народження Івана Мартакі відсутній⁷.

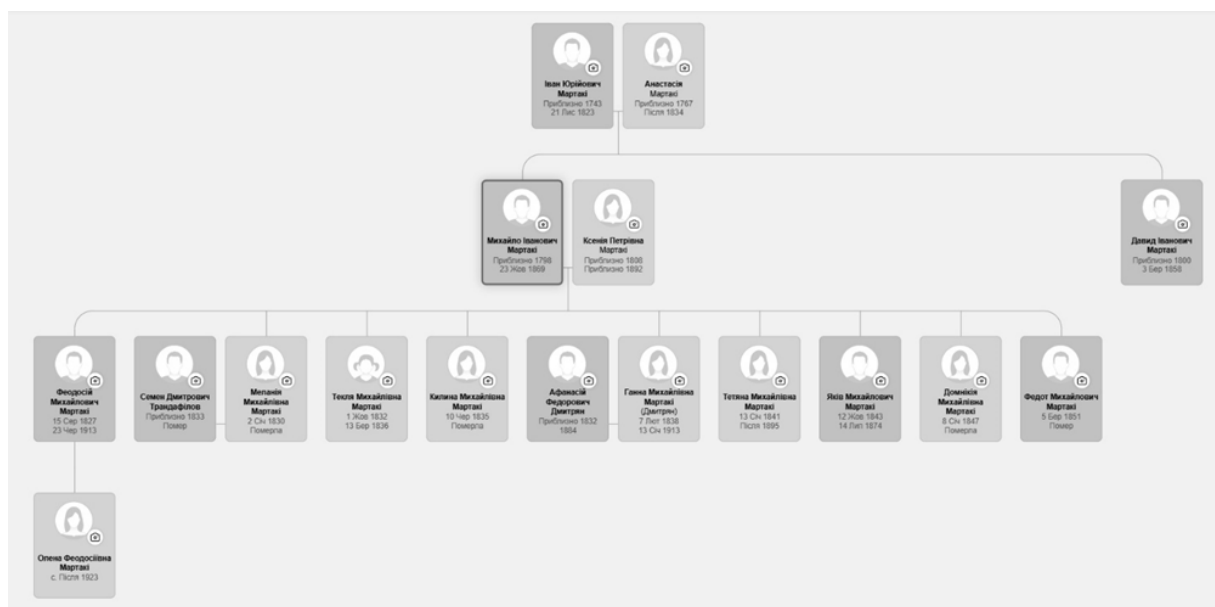

Рис. 1. Фрагмент генеалогічного дерева родини Мартакі

2 січня 1830 р. у Михайла та Ксенії народилася друга дитина – старша дочка Меланія. Її хрещеними батьками стали А. Пенчул (записаний як «миргородський міщанин Катеринославської губернії») та Марія Радчевська, дружина місцевого приходського священника Антонія Радчевського⁸. 17 серпня 1858 р. Меланія Мартакі (у записі – 23 роки, фактично – 28 років) вийшла заміж за звенигородського купця 3-ї гільдії Семена Дмитровича Трандафілова (25 років⁹, вік підтверджено ревізькими реєстрами)¹⁰. Шлюб було укладено в парафії Миколаївського собору Новомиргорода; поручителями були з боку нареченого – дворянин Віктор Васильович Подалевський і Володимир Михайлович Лаппов, а з боку нареченої – бобринецький міщанин Іван Євгенович Соколов та особистий почесний громадянин Павло Федотович Горшков¹¹.

Уже 1 жовтня 1832 р. в М. Мартакі та його дружини Ксенії Петрівни з'явилася на світ третя дитина – донька Текля, яку хрестили дякон Миколаївської церкви Златополя Микита Симонівський і вже згадана М. Радчевська¹². Дитина прожила недовго й померла 13 березня 1836 р. від паралічу¹³.

⁴ ЦДІАК України. Оп. 1015. Спр. 389а. Арк. 1312 зв.

⁵ Там само. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 1590. Арк. 568.

⁶ Там само. Оп. 1015. Спр. 401. Арк. 1311 зв.; Там само. Спр. 413. Арк. 1313 зв.; Там само. Спр. 442. Арк. 1308 зв.

⁷ Там само. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 1611а. Арк. 523–525 зв.

⁸ Там само. Спр. 1649. Арк. 925.

⁹ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 37. Оп. 3. Спр. 1272. Арк. 82 зв. – 83.

¹⁰ Державний архів Київської області. Ф. 280. Оп. 2. Спр. 572. Арк. 4 зв.; Там само. Спр. 1380. Арк. 2 зв.

¹¹ ДАОО. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 1272. Арк. 82 зв. – 83.

¹² ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 1702. Арк. 1234.

¹³ Там само. Спр. 1825. Арк. 1238.

Попри те що родина Мартакі мешкала в Листопадовому, вона залишалася приписаною до міщан Ніжина. Зокрема, сім'я зафіксована в ревізькому реєстрі ніжинських греків за 1834 р. у складі голови родини Михайла (38 років), його матері Анастасії (67 років), дружини Ксенії (25 років), сина Феодосія (7 років), дочок Меланії (4 роки) та Теклі (1 рік), а також брата Давида (30 років). З підпису під документом стає зрозуміло, що на той час М. Мартакі був неписьменним¹⁴. Його брат Давид Мартакі, вочевидь, не одружувався і дітей не мав. Він помер 3 березня 1858 р. в селі Ярославка Звенигородського повіту Київської губернії у віці близько 58 років від природної хвороби й був похований на місцевому кладовищі¹⁵.

Четверта дитина подружжя Мартакі – донька Килина, народилася 10 червня 1835 р. Її хрещеними батьками були одеський міщанин А. Пенчул та Марія Радул, дружина одеського міщанина Василя Радула¹⁶. Ступінь соціальної активності й авторитету родини Мартакі в сільській громаді Листопадового підкреслюється тим, що впродовж 1829–1837 рр. голова сім'ї неодноразово виступав хрещеним батьком для дітей із родин різного соціального стану. Серед них, зокрема, був син однодворця Феодосія Скальковського – Іван (народився 12 жовтня 1832 р.)¹⁷, а також діти селян-кріпаків поміщиків Лопухіних: Гната Близнюченка (син Феодосій, 4 травня 1829 р.)¹⁸, Дорофія Скоченка (дочка Феодосія, 1 червня 1832 р.)¹⁹, Захарія Суценка (син Федір, 18 лютого 1833 р.)²⁰ та Андрія Ятленка (син Антон, 7 серпня 1837 р.)²¹.

Донька Ганна, яка в майбутньому стала відомою меценаткою, була п'ятою дитиною в родині Мартакі. Вона народилася 7 лютого 1838 р.; новонароджену хрестили вже згадані М. Симонівський та М. Радул (рис. 2)²². 9 лютого 1864 р. Ганна Мартакі, записана як дочка купця 2-ї гільдії, ніжинського грека М. Мартакі, уклала шлюб у Миколаївському соборі Новомиргорода з бобринецьким купцем 2-ї гільдії Афанасієм Федоровичем Дмитряном. Згідно з метричним записом, нареченому було 32 роки, а шлюб для нього був другим. Г. Мартакі на той час виповнилося 26 років (у записі помилково зазначено 22 роки), отже, різниця у віці між чоловіком і дружиною, найімовірніше, була меншою, ніж прийнято вважати. Поручителями на весіллі Г. Мартакі та А. Дмитряна стали з боку нареченого – титулярний радник Йосип Євдокимович Яковлев і бобринецький купець 2-ї гільдії Іван Прокопович Бабак, а з боку нареченої – чигиринський купецький син 2-ї гільдії Микола Михайлович Пантелеев і новомиргородський купець Павло Федорович Горшков (рис. 3)²³.

Згідно зі списком приватних землевласників Єлисаветградського повіту, станом на 1908 р. вдова купця Г. Дмитрян володіла пустищем Пустопілля Нечаївської волості Бобринецького стану (вочевидь, поблизу сучасного села Полум'яне Кетрисанівської громади). Площа її землеволодіння становила 30 дес. 240 саж.²⁴ Спадкова почесна громадянка Г. Дмитрян померла 13 січня 1913 р. в Єлисаветграді від раку шлунка. Відспівування меценатки відбулось у місцевій Покровській церкві, після чого її було поховано в склепі Пантелеймонівської церкви в Бобринці²⁵.

¹⁴ ДАЧГО. Ф. 101. Оп. 1. Спр. 16806. Арк. 262 зв. – 263.

¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 3154. Арк. 410 зв. – 411; Державний архів Черкаської області. Ф. 931. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 228 зв. – 229.

¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 1790. Арк. 1055 зв.

¹⁷ Там само. Спр. 1702. Арк. 1235 зв.

¹⁸ Там само. Спр. 1630. Арк. 594 зв.

¹⁹ Там само. Спр. 1702. Арк. 1231 зв.

²⁰ Там само. Спр. 1729. Арк. 1222 зв.

²¹ Там само. Спр. 1858. Арк. 1342.

²² Там само. Спр. 1892. Арк. 1685.

²³ ДАОО. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 1485. Арк. 85 зв. – 86.

²⁴ Список частных землевладельцев Елисаветградского уезда, Херсонской губернии, на 1908-09 год. Елисаветград : Тип. Елисаветградского Уездного Земства, 1909. С. 65.

²⁵ ДАКіро. Ф. 345. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 99 зв. – 100.

Рис. 2. Метричний запис про народження Г. Мартакі. 7 лютого 1838 р.
ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 1892. Арк. 1685

Рис. 3. Метричний запис про шлюб Г. Мартакі та А. Дмитрія. 9 лютого 1864 р.
ДАОО. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 1485. Арк. 85 зв. – 86

13 січня 1841 р. в М. Мартакі народилася шоста дитина – донька Тетяна, яку також хрестили М. Симоновський та М. Радул²⁶. Сьомою дитиною подружжя став син Яків, народжений 12 жовтня 1843 р. Його хрещеними батьками були канцелярист 2-го розряду Чигиринського духовного

²⁶ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 2057. Арк. 931 зв. – 932.

Рис. 4. Портрет Ганни Дмитрян авторства живописця Івана Горюшкіна-Сорокопудова. Санкт-Петербург, 1908 р. (Юцевич О. А., 1908)

правління Семен Радчевський та М. Радул²⁷. У 1871 р. Яків Мартакі виступив поручителем на вінчанні новомиргородського міщанина Йова Михайловича Лічевецького (у документі – Лічевський) з Пелагеєю Янковою, дочкою безстроково відпускнуго солдата Федора Янкова. Шлюб було укладено в парафії Іллінської церкви Новомиргорода²⁸. Згідно із записом у метричній книзі Миколаївського собору, 14 липня 1874 р. Я. Мартакі потонув у річці Велика Вись і за відношенням пристава Новомиргорода від 16 липня був похований на міському цвинтарі²⁹.

8 січня 1847 р. в родині Мартакі народилася молодша донька Домнікія – їхня восьма дитина; її хрестили М. Симоновський та М. Радчевська³⁰. Відповідно до купчої угоди, укладеної 22 січня того ж року в Херсонській палаті цивільного суду, М. Мартакі придбав у черкаського міщанина Андрія Мусатова будинок у Новомиргороді з надвірними спорудами за 1571 крб 43 коп., загальною площею садиби 66 саж. в довжину і 16 саж. завширшки³¹. Орієнтовно в цей час родина Мартакі переїхала до Новомиргорода. Уже 11 жовтня 1850 р. М. Мартакі надіслав із Новомиргорода до Ніжинського грецького магістрату ревізський реєстр та оголошення з проханням внести його родину до нової ревізії, додавши до документа власноручний підпис (рис. 5)³².

Дев'ята дитина в родині – молодший син Федот, з'явився на світ уже в Новомиргороді 5 березня 1851 р. й був охрещений у парафії Миколаївського собору. Хрещеними батьками дитини стали М. Симоновський та Агрипина Чуєнко, дружина Тимофія Чуєнка, корнета уланського полку князя Миколи Олександровича³³.

²⁷ ЦДІАК України. Спр. 2181. Арк. 405 зв. – 406.

²⁸ ДАОО. Ф. 37. Оп. 2, спр. 31, арк. 139 зв. – 140.

²⁹ Там само. Спр. 126. Арк. 82 зв. – 83.

³⁰ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 2432. Арк. 287 зв. – 288.

³¹ Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКіроО). Ф. 317. Оп. 1. Спр. 561. Арк. 2 і зв.

³² ДАЧГО. Ф. 101. Оп. 1. Спр. 1852. Арк. 189.

³³ ДАОО. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 1043. Арк. 7 зв. – 8.

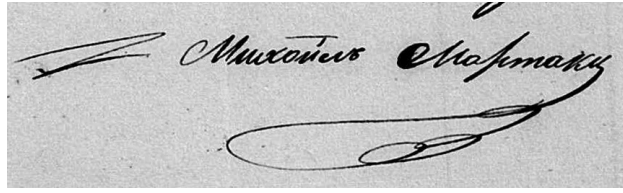

Рис. 5. Підпис М. Мартакі. 1850 р.
ДАЧЗО, ф. 101, оп. 1, спр. 1852, арк. 189

Згідно з підтверджувальним документом, виданим Новомиргородською міською думою 13 вересня 1863 р., М. Мартакі придбав за 33 крб 36 коп. садибне місце, яке належало до другого розряду садіб Новомиргорода. Ділянка мала загальну площу 834 кв. саж. і розташовувалась між садибами купця Бука Фіха та міщанина Гольдентрахта³⁴ (вочевидь, по Салганній вулиці)³⁵. Додаткові відомості щодо майна ніжинського грека М. Мартакі подані в списку мешканців міста, які мали у власності садиби, що підлягали сплаті поземельного збору. Зокрема, станом на 1863 р. він володів садибним місцем площею 432 кв. саж., за яке щорічно сплачував 86 $\frac{2}{3}$ коп. сріблом. Крім того, у його власності «*під салганом*» (салотопним заводом) перебувало 2 дес. 800 саж. землі, за які він повинен був щороку сплачувати 11 крб 20 коп. податку³⁶. Ця сфера діяльності логічно поєднується з торгівлею худобою як основним заняття купця, про яке згадує С. Кожум'яка (Колісник Ю., 2004, с. 73).

Згідно з купчою угодою, укладеною 10 липня 1865 р. в Єлисаветградському повітовому суді, М. Мартакі придбав у кондукторського сина Івана Чуваліна за 600 крб ще один будинок із флігелем, надвірними спорудами та садом, розташований на Салганній вулиці. Розміри садиби становили 89 саж. у довжину, 21 саж. в ширину по вулиці та 26 саж. уздовж річки Велика Вись. Загальна площа земельної ділянки становила 2044 кв. саж. Уже 12 липня того ж року в повітовому суді сторони уклали нову купчу угоду, за якою М. Мартакі також купив у І. Чуваліна за 250 крб флігель зі спорудами, садом і городом, розташований на тій же вулиці. Під будівлями та садом ця ділянка мала такі розміри: в довжину з одного боку – 85 саж., від двору міщанина Михайла Сторченка – 83 саж., завширшки по вулиці – 10,5 саж., а вздовж річки – 13 саж. Загальна площа садиби становила 987 кв. саж.³⁷ Таким чином, М. Мартакі активно скуповував нерухомість, що зосереджувалася на одній вулиці в Новомиргороді поблизу річки.

Станом на 1865 р. М. Мартакі вже володів садибним місцем площею 1136 кв. саж., з якого сплачував щорічно 2 крб 27 $\frac{1}{2}$ коп. поземельного збору, а також 11 крб 20 коп. за вищезгаданий салотопний завод³⁸. Уявлення про його статки на цей період дає опис власності, що міститься в розкладній відомості податку з нерухомого майна Новомиргорода за 1867 р., де він зазначений як тимчасовий новомиргородський купець 2-ї гільдії. Так, М. Мартакі належали «*дерев'яний будинок на кам'яному фундаменті, з такими ж крамницями та погребом, покриті гонтом, флігель та сарай покриті соломою, з двором та городом у довжину 17 та завширшки 16 саж.*», розташовані на Салганній вулиці. Відносна вартість цього майна становила 1000 крб сріблом; щорічно купець повинен був сплачувати з нього 2 крб податку. Поруч розташовувався його «*дерев'яний салотопний завод з будиночком і двором у довжину 175 і завширшки 45 саж.*»; відносна вартість цієї нерухомості та податок із неї були аналогічними³⁹.

³⁴ ДАКіро. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 561. Арк. 4 і зв.

³⁵ Там само. Ф. 23. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 24 зв.

³⁶ Там само. Спр. 1. Арк. 7.

³⁷ Там само. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 561. Арк. 2–4.

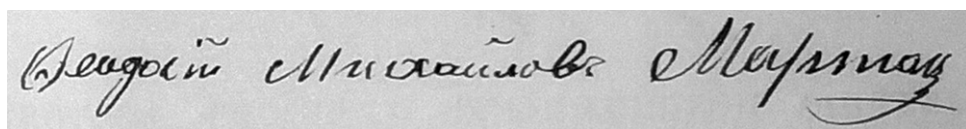
³⁸ Там само. Ф. 23. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 21 зв.

³⁹ Там само. Спр. 3. Арк. 26 зв. – 27.

Окрім зазначеного вище, М. Мартакі належав ще один «*дерев'яний будинок із двома флігелями та сараєм, покритими соломом, погріб, двір із городом, садом та левадою в довжину 89 і завширшки 31,5 саж.*», розташований неподалік на Салганній вулиці. За це майно відносною вартістю 200 крб власник щорічно сплачував 1 крб податку⁴⁰. Крім того, купець володів дерев'яною коморою з двором (розташовувалася на цій же вулиці, поблизу школи єврейського товариства), відносна вартість якої становила 300 крб сріблом, а обсяг щорічного податку з неї – 1 крб 50 коп., а також двома пустками навколо плац-парадного місця⁴¹. Тож станом на 1867 р. загальна вартість міського майна М. Мартакі становила 2500 крб сріблом, що робило його одним із найбагатших людей Новомиргорода того часу.

Згідно із записом у метричній книзі Миколаївського собору Новомиргорода, ніжинський грек М. Мартакі помер 23 жовтня 1869 р. від водяної хвороби у віці близько 75 років. 25 жовтня він був відспіваний настоятелем собору, протоієреєм Стефаном Патенком, священниками Іваном Левицьким та Олександром Терентовським, дияконом Онуфрієм Серебрянським і Василем Новіковим, дячком Адріаном Демковичем та пономарем Степаном Бібіковим, після чого похований на приходському цвинтарі. У записі також зроблено примітку про видачу метричного свідоцтва від 14 травня 1875 р.⁴², що, ймовірно, було пов'язано з вирішенням питань спадщини.

Уже 26 червня 1875 р. Єлисаветградський окружний суд затвердив право спадщини на умовах спільної власності спадкоємців М. Мартакі – його вдови Ксенії, дітей Феодосія, Килини, Тетяни, Домнікії та Федота. Оскільки заміжні Меланія та Ганна спадку не отримали, вірогідно, Килина, Тетяна і Домнікія на той час залишалися незаміжніми. Феодосій Мартакі як старший син звернувся з приводу спадщини на нерухоме майно в Новомиргороді до мирового судді 10-ї ділянки Єлисаветградського судово-мирового округу з проханням за себе, а також за своїх незаміжніх сестер і брата (за довіреністю матері). Прохання супроводжувалося виконавчим листом окружного суду від 14 липня того ж року й було задоволене мировим суддею 29 вересня. Отже, останній увів у спільне володіння спадкоємців ділянку садибної землі в Новомиргороді з будинком і надвірними спорудами довжиною 66 саж. і завширшки 16 саж. Вищезазначене впливає з донесення мирового судді старшому нотаріусу окружного суду від 10 грудня того ж року⁴³.

*Рис. 6. Підпис Феодосія Мартакі. 1894 р.
ДАКіро, ф. 317, оп. 1, спр. 603, арк. 3 зв.*

Згідно з розподільчим записом, затвердженим старшим нотаріусом Єлисаветградського окружного суду 20 травня 1879 р., свою частку спадкового майна отримав старший син Ф. Мартакі. 28 квітня 1892 р. той самий суд затвердив до виконання заповіт його матері, вдови К. Мартакі⁴⁴, яка, ймовірно, померла незадовго до цього. Вочевидь, поділ власності відбувся й серед інших членів родини. Так, 10 червня 1895 р. в конторі новомиргородського нотаріуса Давида Ляховецького заповіт на свою частину майна склала Тетяна Мартакі, яка мешкала у власному будинку на Великій Єлисаветградській вулиці в Новомиргороді. Як засвідчує запис

⁴⁰ ДАКіро. Ф. 23. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 26 зв. – 27.

⁴¹ Там само. Арк. 22 зв. – 25.

⁴² ДАОО. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 1654. Арк. 112 зв. – 113.

⁴³ ДАКіро. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 561. Арк. 2–4 зв.

⁴⁴ Там само. Ф. 233. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 185 зв.

у реєстрі, вона заповіла все своє рухоме та нерухоме майно на суму 5550 крб сріблом сестрі Домнікії. У зв'язку з хворобою Т. Мартакі за неї підписався купець Микола Михайлович Пантелеєв⁴⁵. Її брат, новомиргородський купець Ф. Мартакі (проживав у власному будинку на Салганній вулиці), 7 вересня того ж року затвердив копію з витягу із заповіту сестри, а також копію заповіту матері К. Мартакі⁴⁶.

Ф. Мартакі був зазначений у списку осіб, які мали право на участь у виборах, однак точне датування цього документа невідоме. Підставою для виборчого права було володіння нерухомістю, що обкладалася податком, а також наявність торгово-промислового підприємства, яке вимагало вибірки промислового свідоцтва⁴⁷. Купець помер 23 червня 1913 р., про що свідчить довідка з витягом із метричної книги Миколаївського собору Новомиргорода, видана 9 липня 1923 р. його дочці, Олені Феодосіївні Мартакі. Згідно із заповітом батька, вона успадкувала будинок, сарай, погріб і садибне місце площею 3144 кв. саж. (вул. Салганна, буд. 8), якими фактично володіла з моменту його смерті. Однак після приходу до влади більшовиків її майно, ймовірно, було націоналізовано: лише на підставі постанови Єлисаветградської окружної житлової комісії від 25 травня 1923 р. домоволодіння О. Мартакі підлягало денационалізації та оцінювалось у 1000 крб. Про це 10 липня того ж року власниці було видано відповідну довідку Новомиргородського районного відділу міського комунального господарства⁴⁸.

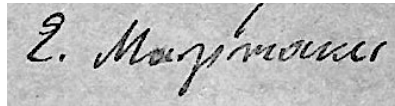

Рис. 7. Підпис Олени Мартакі. 1923 р.
ДАКіро. Ф. Р-1026. Оп. 1. Спр. 253. Арк. 5 зв.

У своєму проханні до Народного суду 4-ї дільниці Новомиргорода від 11 липня 1923 р. О. Мартакі повідомляла, що її документи на нерухомість зникли *«під час проходження різних військ та обшуків»*. Через це вона просила визнати за нею право власності та користування зазначеним майном і видати їй відповідні копії документів. Свідками, які підтверджували факт власності, були мешканці Новомиргорода Іван Гульдас та Олена Моренко, яка проживала біля мосту⁴⁹. Резолюцією народного суду 4-ї дільниці прохання О. Мартакі було задоволене з огляду на надані нею довідки, а також на той факт, що вартість нерухомого майна перевищувала 100 крб золотом⁵⁰.

Поряд із цим у списку платників місцевого податку на будівлі Новомиргорода за 1923 р. Ф. Мартакі ще зазначений як власник домогосподарства на Салганній вулиці (у документі – Салганська; район 3, квартал 103, садиба 11), оскільки власники нерухомості в документі наведені станом на 1914 р. Валова прибутковість його домогосподарства становила 75 крб (імовірно, на місяць). У списку будинків записаний четвертим на Салганній вулиці, починаючи від рогу Великої Єлисаветградської (між домоволодіннями Берка та Мошка Шмуйловичів і Тетяни Кисіль)⁵¹. Це дає можливість приблизно визначити його сучасне розташування: на місці вищезгаданих садиб нині стоїть п'ятиповерховий житловий будинок (вул. Григорія Тайга, буд. 4), збудований наприкінці 1980-х рр.

Як бачимо, упродовж століття після переселення ніжинських міщан Мартакі на територію нинішньої Новомиргородщини (спочатку до Листопадового, а з 1850-х рр. – до Новомиргорода)

⁴⁵ ДАКіро. Ф. 233. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 114.

⁴⁶ Там само. Арк. 185 зв.

⁴⁷ Там само. Ф. 23. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 36 зв. – 37.

⁴⁸ ДАКіро. Ф. Р-1026. Оп. 1. Спр. 253. Арк. 2–4.

⁴⁹ Там само. Арк. 2 і зв.

⁵⁰ Там само. Арк. 5 і зв.

⁵¹ ДАКіро. Ф. Р-164. Оп. 1. Спр. 260. Арк. 36 зв. – 37.

родині вдалося суттєво зміцнити майнове становище та увійти до купецького стану. В другій половині XIX – на початку XX ст. Михайло Мартакі та його син Феодосій були одними з найбагатших і найвпливовіших представників регіональної торгово-промислової еліти. Концентрація їхньої нерухомості в Новомиргороді поблизу місцевості, що й дотепер має назву Салган, була пов'язана з діяльністю салотопного заводу, який приносив родині значні прибутки та був помітною складовою місцевої економіки. Записи про хрещення й вінчання дітей дають можливість визначити суспільне оточення сім'ї в різні періоди: до нього належали міщани Пенчули, Радули та Соколови, священнослужителі Радчевські й Симоновські, купці Пантелеєви та Горшкови, що свідчить про високий соціальний статус родини. Характерно, що спадкоємцям Мартакі довелося підтверджувати своє право на нерухоме майно, яке з приходом до влади більшовиків підлягало націоналізації. Подальша доля їхніх нащадків на теренах Новомиргородщини поки що залишається нез'ясованою.

Список літератури

- Босько В. М., 2007. *Історичний календар Кіровоградщини на 2008 рік. Люди. Події. Факти*. Кіровоград.
- Босько В. М., 2012. *Історичний календар Кіровоградщини на 2013 рік. Люди. Події. Факти*. Кіровоград.
- Давиденко І., 2008. Гине перлина Новомиргородщини. *Відлуння віків*. № 2 (10). Київ. 14–15. Наукова електронна бібліотека періодичних видань НАН України. Електронний ресурс: [Режим доступу]: <https://tinyurl.com/4r32m9vf> [30.09.2025].
- Дегтярьова О. М. (уклад.), 2019. *Лікарня Святої Анни: від проекту до сьогодні : бібліографічний покажчик*. Кропивницький. Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д. І. Чижевського. Електронний ресурс: [Режим доступу]: <https://tinyurl.com/mwyfnyaw> [30.09.2025].
- Дмитрієнко Б. Розвиток благодійництва та меценатства у другій половині XIX – на початку XX ст. *Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти* : тези доп. III Міжнар. наук. конф., м. Кропивницький, 16–17 трав. 2024 р. Кропивницький: ЦНТУ, 2024. 82–84. *Центральноукраїнський національний технічний університет*. Електронний ресурс: [Режим доступу]: <https://tinyurl.com/mvstkyed> [30.09.2025].
- Колісник Ю. (упоряд.), 2004. *Планида Степана Кожум'яки*. Черкаси. *Wikimedia Commons*. Електронний ресурс: [Режим доступу]: <https://tinyurl.com/23svy258> [30.09.2025].
- Украдиженко С. В., 2017. Ганна Дмитрян: історія життя та діяльності почесної землячки-мецената. *Гуманітарний дискурс суспільних проблем: минуле, сучасне, майбутнє* : матеріали Міжвузівської наукової конференції молодих науковців, курсантів, студентів та слухачів, м. Черкаси, 19 квіт. 2017 р. Черкаси. 155–157. *Національний університет цивільного захисту України*. Електронний ресурс: [Режим доступу]: <https://tinyurl.com/mrxw72d3> [30.09.2025].
- Юцевич О. А. (сост.), 1908. *Больница Святой Анны Российского общества Красного Креста в Елисаветграде*. Санкт-Петербург. Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д. І. Чижевського. Електронний ресурс: [Режим доступу]: <https://tinyurl.com/mr8m6kav> [30.09.2025].

Anton Hanul

THE MARTAKI CENTURY: GENEALOGY AND LEGACY OF THE MERCHANT DYNASTY IN NOVOMYRHOROD REGION (1823–1923)

The article is the first systematic study of the history of the Martaki family of Greek origin from Nizhyn, whose members held leading positions in the economic, cultural and public life of the Yelysavethrad region from the second half of the 19th to the early 20th centuries. Based on a wide range of documents from Ukrainian archives (parish and confessional registers, as well as revision lists), the article traces the appearance of the oldest known representative of the family, Ivan Yuriiiovych Martaki, in the territory of modern Kropyvnytskyi region in the 1820s. The family composition has been established, and key events in the family history over several generations have been highlighted. Through the analysis of tax lists, notarial acts and other documents, the process of the family's acquisition of real estate in Novomyrhorod and the gradual strengthening of its material position has been reconstructed in chronological order. The property status and sphere of Mykhailo

Martaki's economic activities are outlined, and biographical information about his daughter, the well-known patroness Hanna Dmytrian, is clarified. The exact place and date of her birth have been established, and reliable information about her marriage to Afanasii Dmytrian has been found. The procedure for the distribution of Mykhailo Martaki's inheritance between his widow Kseniia, his eldest son Feodosii, and his younger children is examined in detail. Due to the analysis of information about godparents and witnesses at weddings, an attempt has been made to outline the circle of Martaki's family and social ties, which allows the social context of their lives to be recreated. The results obtained can be useful for the further development of historical and regional studies of Kropyvnytskyi region, the study of local socio-economic history and genealogy. A promising direction for future studies is to expand the chronological and geographical boundaries of the research by involving new archival materials, as well as the source potential of headstones, which will make it possible to trace the fate of Martaki's descendants both within the territory of the studied region and beyond its borders.

Key words: genealogy, heritage, Lystopadove, Martaki, merchants, Nizhyn Greeks, Novomyrhorod.

References

- Bosko V. M., 2007. *Istorychnyi kalendar Kirovohradshchyny na 2008 rik. Liudy. Podii. Fakty*. [Historical Calendar of Kirovohrad Region for 2008. People. Events. Facts]. Kirovohrad.
- Bosko, V. M., 2012. *Istorychnyi kalendar Kirovohradshchyny na 2013 rik. Liudy. Podii. Fakty*. [Historical Calendar of Kirovohrad Region for 2013. People. Events. Facts]. Kirovohrad.
- Davydenko, I., 2008. Hyne perlyna Novomyrhorodshchyny. [The Pearl of Novomyrhorod Region is Dying]. *Vidlunnia vikiv*. № 2 (10). Kyiv. 14–15. *Naukova elektronna biblioteka periodychnykh vydan NAN Ukrainy*. [Online]: Available from: <https://tinyurl.com/4r32m9vf> [Accessed: 30.09.2025]. (In Ukrainian).
- Dehtiarova, O. M. comp., 2019. *Likarnia Sviatoi Anny: vid proektu do siohodennia: bibliohrafichni pokazhchyk*. [St. Anna Hospital: From Project to Present. Bibliographic Guide]. Kropyvnytskyi: Oblasna universalna naukova biblioteka im. D. I. Chyzhevskoho. *Oblasna universalna naukova biblioteka im. D. I. Chyzhevskoho*. [Online]: Available from: <https://tinyurl.com/mwyfnyaw> [Accessed: 30.09.2025]. (In Ukrainian).
- Dmytriienko, B. 2024. *Rozvytok blahodiinytstva ta metsenatstva u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.* [Development of Philanthropy and Patronage in the Second Half of the 19th – Early 20th Century]. In: Central Ukrainian National Technical University, *History, Archaeology, Information, Library and Archival Studies: Current Problems of Science and Education*, Abstracts of the III International Scientific Conference, Kropyvnytskyi, May 16–17, 2024. Kropyvnytskyi. 82–84. *Tsentralkoukraiinskyi natsionalnyi tekhnichnyi universytet*. [Online]: Available from: <https://tinyurl.com/mvstkyed> [Accessed: 30.09.2025]. (In Ukrainian).
- Kolisnyk, Yu. comp., 2004. *Planyda Stepana Kozhumiaky*. [The Fate of Stepan Kozhumiaka]. Cherkasy. *Wikimedia Commons*. [Online]: Available from: <https://tinyurl.com/23svy258> [Accessed: 30.09.2025]. (In Ukrainian).
- Ukradyzhenko, S. V., 2017. *Hanna Dmytrian: istoriia zhyttia ta diialnosti pochesnoi zemliachky-metsenata*. [Hanna Dmytrian: Life and Activities of the Honorary Fellow Countrywoman and Patron]. In: Cherkasy Fire Safety Institute named after the Heroes of Chernobyl, *Humanitarian Discourse of Social Problems: Past, Present, Future*, Proceedings of the Interuniversity Scientific Conference of Young Researchers, Cadets, Students and Attendees, Cherkasy, April 19, 2017. Cherkasy. 155–157. *Natsionalnyi universytet tsyvilnoho zakhystu Ukrainy*. [Online]: Available from: <https://tinyurl.com/mrxw72d3> [Accessed: 30.09.2025]. (In Ukrainian).
- Yutsevych, O. A. (comp.), 1908. *Bolnitsa Sviatoi Anny Rossiiskogo obshchestva Krasnogo Kresta v Yelisavetrgrade*. [St. Anna Hospital of the Russian Red Cross Society in Elisavetrgrad]. Saint Petersburg. *Oblasna universalna naukova biblioteka im. D. I. Chyzhevskoho*. [Online]: Available from: <https://tinyurl.com/mr8m6kav> [Accessed: 30.09.2025]. (In Russian).

Дата надходження статті: 30.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025

Філоретова Лариса,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,

Центральноукраїнський державний університет

імені Володимира Винниченка

larisafiloretova@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7177-4933

МІСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ТА ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО ПОВІТІВ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

У дослідженні комплексно аналізується стан міського населення Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії у другій половині XIX. Основну увагу приділено соціальній структурі, національному складу, релігійному сповіданню, рівню грамотності та демографічній динаміці мешканців міст. Визначено ключові тенденції соціально-економічного розвитку населених пунктів, що відображали процеси урбанізації, індустріалізації та формування нових соціальних прошарків міського населення – підприємців, ремісників, службовців, робітників, інтелігенції та представників дрібної буржуазії. На основі аналізу статистичних збірників, переписів населення, матеріалів земських статистичних органів та місцевих історичних джерел здійснено порівняльний аналіз структури міського населення, співвідношення національних груп, специфіки їхнього соціального становища, а також культурно-релігійних традицій та їхнього впливу на соціальні та економічні процеси в міських громадах.

Особлива увага приділена впливу конфесійного складу населення на формування соціальної взаємодії, участь різних груп у ремесельній, торговельній та освітній діяльності, а також у культурному житті міст. Дослідження дозволяє простежити процеси формування міського середовища, зміни у структурі зайнятості, соціальну мобільність населення, підвищення рівня грамотності та поширення освіти серед різних верств, а також роль освіти, науки і культури у розвитку міських спільнот.

Робота висвітлює значення урбанізації для соціально-економічного розвитку регіону, формування міських інституцій, міжетнічних взаємозв'язків та взаємодії різних релігійних і національних груп. Результати дослідження мають наукову та практичну цінність для подальшого вивчення історії урбанізації, соціальної еволюції міст, демографічних процесів, соціально-культурного розвитку та інфраструктурних змін на території сучасної Кіровоградської області. Дослідження сприяє глибшому розумінню історичних передумов формування соціальної структури міського населення Південної України та ролі освіти, культури та міжетнічної взаємодії у житті міст.

Ключові слова: міське населення, соціальна структура, національність, віросповідання, грамотність, повіт, губернія.

У пореформений період сталися значні зрушення у зростанні міського населення на всій території Російської імперії. Дослідження стану населення в усіх його аспектах відіграє особливу роль. На підставі даних статистичного обліку йде формування системи оподаткування в державі, з'ясовуються підстави зростання кількості міських жителів, можливий потенціал трудових ресурсів для розвитку промисловості та вироблення сільськогосподарської продукції, переселенські міграції. Аналіз в історичному ракурсі стану населення в окремих губерніях та повітах сприяє більш повному розумінню тих явищ, які в них відбувалися. Дослідження соціальної структури населення та інших аспектів його діяльності в Єлисаветградському та Олександрійському повітах Херсонської губернії дозволяє констатувати зміни щодо станової належності, національності, віросповідання, грамотності тощо. Вони були викликані і загаль-

ними процесами, які відбувалися в межах всієї Росії, і тими особливостями розвитку, які мали місце на українських територіях.

Зміни у соціальній структурі населення протягом другої половини XIX ст. у Київській, Чернігівській, Харківській, Херсонській та інших губерніях, вплив буржуазних реформ на його соціально-економічне становище активно досліджуються науковцями. Варто відзначити дисертаційні роботи з цієї проблематики Ю. О. Нікітіна та О. В. Герінбург. Зокрема, Ю. О. Нікітін проаналізований значний фактичний матеріал, який свідчить про зміни у становищі сільського і міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60–70-х рр. XX ст. (Нікітін Ю. В., 2004). О. В. Герінбург, досліджуючи роль херсонського губернського земства у вивченні демографічної ситуації у другій половині XIX – на початку XX століття, наводить численні приклади щодо становості, національності, грамотності населення, як сільського, так і міського, у тому числі і по Єлисаветградському і Олександрійському повітах (Герінбург О. В., 2009). Дослідниками розглядаються також окремі аспекти стану міського населення. Так, В. О. Яшин зосереджує увагу на демографічних та соціально-культурних аспектах розвитку єврейських громад південноукраїнського регіону у другій половині XIX ст. (Яшин В. О., 2014). Однак у комплексному плані стан населення в Єлисаветградському та Олександрійському повітах Херсонської губернії в пореформений період ще не досить досліджений.

Метою статті є відтворення максимально повної картини стану міського населення в Єлисаветградському та Олександрійському повітах Херсонської губернії у другій половині XIX ст. на основі вивчення статистичних матеріалів та інших історичних джерел.

Підставами зростання населення у Єлисаветградському повіті стали: його розташування на річкових та торгових шляхах сполучення, наявність залізничних шляхів, чорноземна територія, що забезпечувала розвиток сільського господарства та переробку сільськогосподарської продукції, поклади кам'яного вугілля та їх видобуток, поживлення дрібної кустарної та середньої промисловості.

Єлисаветградський повіт був розділений на 57 волостей та 5 міст: Єлисаветград, Новомиргород, Ольвіополь (Орлик), Бобринець і Вознесенськ (Соколи). Повітовим містом був Єлисаветград, заштатними містами визначались Бобринець, Вознесенськ, Новомиргород, Ольвіополь; посади (без волосних управлінь): Ново-Архангельськ і Ново-Українка. У повіті також знаходилися різні типи населених пунктів, які в історичних джерелах визначались як неземлеробські поселення: посади, окремо розміщені промислові заклади, духовні (релігійні) поселення, військові поселення, містечка¹. Так, повіт включав 9 містечок, 99 сіл, 511 поселень, німецькі колонії, 107 селищ, 633 хутори, 216 економій, 7 станцій залізниць, 3 казенні єврейські колонії (Громокля, Ізраїлівка, Сагайдак), 1 земська поштова станція, 2 казенних поштово-кінних станції². Однак такі дані в різних джерелах не співпадають. За списком населених міст Центрального статистичного комітету в Єлисаветградському повіті наведено 786 поселень. Статистичне відділення при подвірному описі повіту вказує, що під час X перепису, тобто в 1859 році, всіх поселень було 909. Така значна різниця (123) відбулася від способу вирахування. Статистичне відділення приймає за кожний населений пункт поселення, як віддалене від інших на ½ версти, якщо навіть воно складається з 1–2 дворів і в господарському відношенні не має повної самостійності. Центральний статистичний комітет рахував за одиницю село з хуторами, або декілька дрібних поселень, об'єднаних в одне³. Список населених міст

¹ *Список населенных мест по сведениям 1859 года*. XLVII. Херсонская губерния. Под ред. Л. Майков. С. LXXIX.

² Єлисаветградский уезд. URL: https://rodovoyegnezdo.narod.ru/Kherson/Elisavetgrad_Uezd.html (02.10.2025).

³ Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Том II. Єлисаветградский уезд (статистико-экономическое описание уезда), 1886. Херсон, 1866.

Херсонської губернії, виданий губернським статистичним комітетом у Херсоні у 1896 році, вказує, що Єлисаветградський повіт займав 13783 квадратних версти⁴.

В Олександрійському повіті знаходилося 2 міста (повітове – Олександрія і заштатне – Ново-Георгієвськ), 1 посад (Нова Прага), 9 містечок, 86 сіл, 311 поселень, 1 німецька колонія, 36 селищ, 352 хутори, 140 економій, 6 залізничних станцій, 1 монастир. Олександрійський повіт займав площу 8503 квадратних версти⁵. Чисельність міст постійно зростала. Так, у м. Олександрії у 1849 році, за даними 11-го тому воєнно-статистичного огляду Російської імперії, жителів обох статей нараховувалося 4413 душ. У 1896 році – 11848 (чоловіків – 5612, жінок – 6236)⁶. Особливістю населення Олександрійського повіту була більшість жінок над чоловіками. Причинами цього вважають те, що жінки є більшістю в тих станах, які забезпечені економічно, і зміна проживання для яких не має значення, а також у місцях давно заселених і з більш щільним народонаселенням. Час появи більшої кількості жінок над чоловіками припадає на початок міграції з повіту⁷.

Об'єктивні дані щодо населення повітів визначити складно, різні історичні джерела наводять різні показники. Так, у «Господарсько-статистичному огляді Херсонської губернії» за 1889 рік наводяться дані, що у Єлисаветградському повіті нараховувалося 506 150 жителів⁸, а Список населених міст Херсонської губернії, виданий губернським статистичним комітетом у Херсоні у 1896 році, вказує, що у Єлисаветградському повіті проживало 477 159 жителів, у тому числі 245 590 чоловіків і 231 569 жінок⁹. Тобто за 5 років населення не збільшилося, а зменшилося. За даними цього ж Списку по Олександрійському повіту, у ньому проживало 379 005 жителів, у тому числі 190 750 чоловіків, 188 255 жінок¹⁰. Перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 року по Херсонській губернії наводить такі дані: в Олександрійському повіті населення становило 416 576 осіб, з них чоловіків – 269 118 осіб, жінок – 207 408, в Єлисаветградському – 613 284 осіб, з них чоловіків – 309 089, жінок – 394 194¹¹.

Щодо достовірності наведених даних, то в Господарсько-статистичному огляді Херсонської губернії за 1889 рік вказується, що про кількість населення таких міст, як Херсон і Єлисаветград, міське управління взагалі не має даних, більш відповідними є цифри про населення невеликих містечок¹². Тобто і дані про загальну кількість жителів міст повіту й взагалі повіту повністю не відповідають фактичній дійсності. На наш погляд, це пояснюється відсутністю єдиного критерію щодо підрахунків кількості населення, встановлення таких даних різними відомствами, непідготовленість для такої роботи осіб, які нею займалися.

Характерною особливістю статистичного обліку на той час, вказує А. М. Зубко, була розкиданість його в різних організаціях: при Міністерстві Внутрішніх Справ діяв Центральний Статистичний комітет, який підпорядковувався губернським статистичним комітетам; існували статистичні відділення при інших урядових комітетах і відомствах, які також вели статистичний облік, на початку 80-х років XIX ст. були створені статистичні відділи при губернських, а інколи і повітових земських управах (Зубко А. М., 1998, с. 17). О. В. Герінбург, аналізуючи основні проблеми, з якими стикалися службовці Херсонського губернського земства під час вивчення складу населення, відзначає розбіжності у програмах вивчення соціально-економічних показників для різних повітів, змішування етнічних, віросповідних і станових критеріїв,

⁴ Єлисаветградский уезд. URL: https://rodovoyegnezdo.narod.ru/Kherson/Elisavetgrad_Uezd.html (02.10.2025).

⁵ Александрійский уезд. Херсонская губерния. URL: <https://shorturl.cusu.edu.ua/1no> (02.10.2025).

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ *Хозяйственно-статистический обзор Херсонской губернии за 1889 год*. Херсон, 1890.

⁹ Єлисаветградский уезд...

¹⁰ Там само.

¹¹ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год*. Херсонская губерния, 1904. С. 1.

¹² *Хозяйственно-статистический обзор Херсонской губернии...* С. 3–5.

суб'єктивність визначення респондентами власної приналежності до тієї чи іншої етнічної та професійної групи, їх намагання приховати інформацію тощо (Герінбург О. В., 2009, с. 26).

Значне розходження в цифрах щодо населення ми зустрічаємо й по Олександрійському повіту. За даними Центрального Статистичного Комітету (1878 р.), цифра населення показана в 240 239 душ обох статей. Відомості цього органу збиралися волосними правліннями огульним опитуванням, а дані подвірного перепису збиралися опитуванням кожного господаря й різняться на 18 665 осіб. Зовсім інша цифра знаходиться в даних Губернського Статистичного Комітету. За ними сільське населення (у волостях повіту) за 1885 рік становило 290 302 осіб обох статей, у містах – 30 092, а всього в повіті 320 331 осіб. Причинами такого розходження насамперед називаються: відсутність єдиних інструкцій щодо процедури збору даних, кожна волость збирала їх за своїм розумінням, функції збирання покладалися на волосних писарів і урядників, які при цьому могли допускати значні помилки, відповідно їх допускали і особи, які обробляли цей матеріал¹³.

Щодо етнічного складу населення Єлисаветградського повіту, то українці були переважною групою у складі його жителів. Вони заселяли всю територію повіту, знайти поселення, в якому не було б малоросів, майже неможливо. Наступне місце займають молдовани. До цієї групи відноситься значна частина колишніх військових поселенців, що входять до складу усіх станів, окрім духовного. Суцільне населення вони становлять лише в 3 поселеннях, переважним елементом були в 17 поселеннях. Великороси посідають 3-є місце серед національних груп, в значній кількості вони є купцями (14,4%) і духовними особами (11,9%); в інших станах їх відсоток не перевищує 7,2%, найменша кількість їх знаходиться в групі «робочі різних станів». Євреї розміщені по всій території повіту, єдиною національною групою вони представлені в 2 хуторах, переважним елементом є в містах: Бобринці, Вознесенську, Ревуцькому та в єврейських колоніях. Вони в більшості були торговцями, ремісниками та шинкарями. Болгари, німці, поляки та інші національності мали найменше своїх представників у повіті. Одиницями представлені французи, греки, цигани, черкеси та ін.¹⁴.

Національний склад Олександрійського повіту менш строкатий, ніж в інших повітах Херсонської губернії, хоча тут проживали ті ж національності, що і в інших губерніях. Їх відсоток від загального числа населення був незначним, і представники дрібних національностей не виділялися в загальній кількості малоросів і великоросів, які переважали в повіті. Як і в багатьох повітах губернії, розмежувати національності малоросів, великоросів і білорусів було складно, спілкуючись між собою вони втрачали свої відмінні етнічні риси. Найбільш стійкими в цьому відношенні були білоруси, їх в Олександрійському повіті було декілька десятків осіб, розсіяних серед суцільного малоросійського населення. Щодо представників єврейства, то варто відзначити, що більше 62% усіх євреїв проживали у великих сільських поселеннях, їх чисельність визначена в 11 044 душ. Однак така цифра не відповідає дійсності, бо євреї всіма способами ухилялися від визначення їх національності як у містах, так і у селах. Крім цих національностей, які нараховують десятки тисяч осіб, більш-менш значний відсоток становлять молдовани і поляки. Молдовани у більшості були серед військових поселенців Диківки, Суботців, Машорина. В останньому селі їх може бути значно більше, ніж показує реєстрація, тому що тут вони не вказували на свою національність, а називали себе «руснаками». Поляки, хоча і знаходяться серед усіх станів, але переважали серед дворянства. Німці проживали головним чином на півдні як приватні власники, орендатори і десятичники. У всьому повіті вони становили лише 0,2% від загальної кількості жителів. Французи, італійці, англійці, греки та інші трапляються одиницями, становлячи 0,67% від загальної кількості жителів і трапляються серед групи іноземних підданих. Цікавою є така особливість: помилки щодо національності

¹³ Александрійский уезд. Херсонская губерния....

¹⁴ Материали для оценки земель Херсонской губернии. Елисаветгадский уезд. URL: <https://old.library.kr.ua/elib/ocenka/ocenka6.htm> (02.10.2025).

можливі лише щодо непривілейованих станів, представники ж привілейованих станів чітко визначали свою національну приналежність¹⁵.

Також відзначимо, що в Єлисаветградському та Олександрійському повітах жили і іноземці, однак їх кількість була мізерною, найбільше іноземців проживало у Єлисаветграді, Ольвіополі, Вознесенську, Олександрії, Новомиргороді¹⁶.

Аналіз населення міст за станами показує, що більшість населення належало до міщан та купців, менш чисельними були представники привілейованих класів (дворяни, чиновники не із дворян), незначною була кількість осіб духовного звання. Серед мешканців містечок на Єлисаветградщині переважали селяни. Хоча серед населення міст і містечок і з'являлася така верства, як робітники, проте вона ще не виділялася в переписах. Водночас у другій половині XIX ст. в Україні відбувається швидке збільшення промислового робітництва, його концентрація на великих підприємствах. Протягом 1880–1897 років чисельність промислових працівників в Україні зросла більше ніж удвічі, а у Херсонській губернії у 15 разів (Ветрова Г. В., 2010, с. 9). Робітничий клас формувався з міщан, селян, колишніх військових поселенців. В Єлисаветградському повіті робітники становили 0,8% від усього населення, в Олександрійському – 1,0%¹⁷.

Щодо віросповідання, то в Єлисаветградському та Олександрійському повітах проживали православні, іудеї, римо-католики, лютерани, магометани. Караїми жили в Єлисаветграді, Бобринці, Новомиргороді, баптисти – в Єлисаветграді і Новомиргороді. Одиниці жителів в Олександрії, Єлисаветграді, Вознесенську належали до реформаторів, в Єлисаветграді до армяно-григоріанців.

У повітах переважали представники трьох конфесій: православні, іудеї, католики. Більшість населення становили православні. Так, у Новогеоргієвську на 1897 рік нараховувалось 9 400 православних (з 11 600 жителів), 1500 іудеїв та ін. У місті працювала одна православна церква, одна одновірців, три старообрядницькі молитовні, синагога, декілька єврейських молитовних будинків¹⁸.

Досить швидко зростало єврейське населення, причому кількість жінок була більшою. В Олександрійському повіті нараховувалось 7 675 чоловіків і 7 739 жінок, в Єлисаветградському – 28 869 осіб чоловічої статі, 29 432 – жіночої.¹⁹ В. О. Яшин у своєму дослідженні вказує, що найбільші єврейські громади були в Єлисаветграді, Херсоні, Олександрії, Ананьєві, Бобринці (Яшин В. О., 2014, с. 220).

До особливостей віросповідання жителів Олександрійського повіту віднесемо той факт, що великороси переважно були розкольниками різних видів, тримали себе відчужено від православних і серед них не спостерігалася асиміляція. Однак в окремих місцевостях великороси втрачали свою національну належність і називали себе малоросами (с. Покровське)²⁰.

Важливим показником якісного стану населення є його грамотність. Кількість грамотного населення була значно меншою половини від усього населення міст. Особливо вражаюча ситуація щодо грамотності була в невеликих містах: Ольвіополі, Новомиргороді, Вознесенську, Бобринці, Новогеоргієвську. Загальною тенденцією була вища грамотність міського населення, ніж сільського. Так, в Олександрії проживало лише 879 грамотних селян, а 1 255 селян були неграмотними²¹.

Аналізуючи грамотність населення за становою належністю, відзначимо, що привілейовані верстви населення були більш грамотними, ніж інші, що було цілком обґрунтовано їх можли-

¹⁵ Александрійский уезд. Херсонская губерния. URL: <https://shorturl.cusu.edu.ua/1np> (02.10.2025).

¹⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи... С. 52–53.

¹⁷ Александрійский уезд. Херсонская губерния...

¹⁸ Ново-Георгиевск (г.) Ново-Георгиевская волость. Александрійский уезд. URL: <https://shorturl.cusu.edu.ua/1ns> (2. 10. 2025).

¹⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи... С. 88–89.

²⁰ Там само. С. 220–222.

²¹ Там само. С. 62.

вістю як в економічному, так і в культурному плані. Значно більшою була грамотність чоловіків, ніж жінок. Зокрема, в Олександрії нараховувалось усього 7 085 чоловіків і 6 922 жінок, серед них грамотних чоловіків – 3 238 осіб, жінок – 1 515; в Єлисаветграді всього проживало чоловіків – 31 239 і 30 249 жінок, серед них грамотних чоловіків – 16 651 і грамотних жінок – 9 071²². Також відзначимо, що дворяни і духовенство, які навчалися у середніх навчальних закладах, були більш грамотними від інших верств населення. За національною ознакою найбільш грамотною була група великоросів, малоросів, білорусів, за ними йдуть поляки та інші слов'янські народи. Аналогічною є така картина як у губернії, так і в повітах²³.

Високу грамотність мало єврейське населення, цьому сприяла і участь їх заможних представників у організації і підтримці навчальних закладів. Так, у створенні Єлисаветградської чоловічої прогімназії брала активну участь єврейська громада міста, зокрема купець, гласний міської думи і товариш (заступник) директора правління Єлисаветградського міського банку Г. Когон. Він був членом комісії, створеної у травні 1874 року міською думою для розв'язання цього питання. Дозвіл Державної Ради на відкриття Єлисаветградської прогімназії, схвалений Олександром II, був наданий на початку 1879 року²⁴. В Олександрійському повіті відсоток грамотності всіх станів був незначним. У містах і на залізниці він був вище середнього по повіту, що пояснюється тим, що в містах було зосереджено більше шкіл, у містах і на залізницях значний попит мали грамотні люди, які намагалися отримати там роботу. В Олександрійському повіті усіх грамотних без врахування рівня освіти нараховувалось 21 204 чоловіків і 2 994 жінки. В Олександрійському повіті було більше грамотних чоловіків, ніж в Єлисаветградському (12,9%), а кількість грамотних жінок більше в Єлисаветградському повіті (2,8%)²⁵.

Отже, аналіз історичних джерел і архівних матеріалів дозволяє стверджувати, що: 1) чисельність міського населення на територіях Єлисаветградського і Олександрійського повітів у другій половині XIX ст. неухильно зростає. Насамперед така тенденція спостерігається в повітових містах, які були центрами соціально-економічного і культурного розвитку, чому сприяло їх швидке промислове піднесення, поява нових занять, які активно освоювало міське населення; 2) в містах, як і по всіх повітах, переважно жили малороси, значною верствою населення були великороси. В окремих містах і місцевостях внаслідок тісного спілкування малоросів і великоросів йшла їх асиміляція і визначити чітко національність було неможливо. Фактично по всій території повітів жили євреї. До переважаючих на окремих територіях можна віднести молдован (Єлисаветградський повіт), більше ніж представників інших національностей проживало поляків і німців. Відсоток чоловіків серед населення був вищий ніж жінок; 3) найбільшою верствою серед населення були міщани, найменшою – представники привілейованого стану (дворянство, чиновники не із дворян, духовенство), які були водночас і найбільш грамотними; 4) населення міст, яке було зайняте у промисловості, кустарних ремеслах, торгівлі, працювало на залізниці та поштових станціях, мало більш високий рівень грамотності. Більш грамотними були чоловіки, ніж жінки, більш високим рівень грамотності був у жінок привілейованих станів; за релігійною ознакою більшість жителів Єлисаветградського і Олександрійського повітів були православними. Католики і іудеї були в меншості.

Список літератури

Ветрова Г. В. 2010. Соціальні зміни населення України у другій половині XIX ст. *Науковий вісник Ізмайльського державного гуманітарного університету*. Вип. 29. 7–11.

Герінбург О. В., 2009. *Роль херсонського губернського земства у вивченні демографічної ситуації у другій половині XIX – на початку XX століття*: дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01. Дніпропетровськ.

²² Первая всеобщая перепись населения Российской империи... С. 17–20.

²³ Там само. С. 96.

²⁴ Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. Елисаветград, 1897. С. 148–152.

²⁵ Александрійский уезд. Херсонская губерния...

Зубко А. М., 1988. Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864–1917 рр.). *Український історичний журнал*. № 3. 130–138.

Нікітін Ю. О., 2004. Зміни в становищі сільського і міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформи 60–70 рр. XX ст.: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец 07.00.01. Київ.

Яшин В. О. 2014. Демографічні та соціально-культурні аспекти розвитку єврейських громад Південноукраїнського регіону в другій половині XIX ст. *Гуржіївські історичні читання*. Вип. 7. 220–222.

Larisa Filoretova

URBAN POPULATION OF YELISAVETGRAD AND OLEKSANDRIYA COUNTIES OF THE KHERSON GOVERNORATE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

The study provides a comprehensive analysis of the urban population of the Yelisavetgrad and Oleksandriya districts of the Kherson province in the second half of the 19th century. The main focus is on the social structure, ethnic composition, religious affiliation, literacy level, and demographic dynamics of city dwellers. Key trends in the socio-economic development of settlements are identified, reflecting the processes of urbanization, industrialization, and the formation of new social strata of the urban population – entrepreneurs, artisans, clerks, workers, intellectuals, and representatives of the petty bourgeoisie. Based on the analysis of statistical compilations, population censuses, materials from local statistical bodies, and local historical sources, a comparative analysis was carried out of the structure of the urban population, the ratio of national groups, the specifics of their social status, as well as cultural and religious traditions and their influence on social and economic processes in urban communities.

Particular attention is paid to the influence of the religious composition of the population on the formation of social interaction, the participation of various groups in craft, trade, and educational activities, as well as in the cultural life of cities. The study allows us to trace the processes of urban environment formation, changes in the structure of employment, social mobility of the population, increasing literacy and the spread of education among different social strata, as well as the role of education, science, and culture in the development of urban communities.

The work highlights the importance of urbanization for the socio-economic development of the region, the formation of urban institutions, interethnic relations, and the interaction of different religious and national groups. The results of the study are of scientific and practical value for further study of the history of urbanization, social evolution of cities, demographic processes, socio-cultural development, and infrastructure changes in the territory of the modern Kirovohrad region. The study contributes to a deeper understanding of the historical preconditions for the formation of the social structure of the urban population of southern Ukraine and the role of education, culture, and interethnic interaction in the life of cities.

Key words: urban population, social structure, nationality, religion, literacy, county, governorate.

References

Vyetrova H. V., 2010. Socialni zminy naselennya Ukrayiny u druhij polovyni XIX st. [Social changes in the population of Ukraine in the second half of the 19th century]. *Naukovyj visnyk Izmayil'skoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu*. Vyp. 29. 7–11. (In Ukrainian).

Herinburh O. V. 2009. Rol hersonskoho hubernskoho zemstva u vyvchenni demohrafichnoyi sytuatsiyi u druhij polovyni XIX – na pochatku XX stolittya [The role of the Kherson Provincial Council in studying the demographic situation in the second half of the 19th century and early 20th century]: dys kand. ist. nauk: 07. 00. 01. Dnipropetrovs'k. (In Ukrainian).

Zubko A. M., 1988. Vyvchennya zems'kymy statystychnymy orhanamy social'no-ekonomichnoho rozvytku Ukrayiny (1864–1917 rr.) [Study of the socio-economic development of Ukraine by local statistical authorities (1864–1917)]. *Ukrayins'kyj istorychnyj zhurnal*. № 3. 130–138. (In Ukrainian).

Nikitin Yu. O., 2004. Zminy v stanovys'hi sil's'koho i mis'koho naselennya Kyivs'koyi ta Chernihivs'koyi huberniyi pislya selyans'koyi i mis'koyi reformy 60–70 rr. [Changes in the situation of the rural and urban populations of the Kyiv and Chernihiv provinces after the peasant and urban reforms of the 1860s and 1870s.]: avtoref. dys. na zdobuttya stupenya kand. ist. nauk: spec 07.00.01. Kyiv. (In Ukrainian).

Yashyn V. O. 2014. Demografichni ta social'no-kul'turni aspekty rozvytku yevrejs'kyh hromad Pivdennoukrayins'koho rehionu v druhij polovyni XIX st. [Demographic and socio-cultural aspects of the development of Jewish communities in the southern Ukrainian region in the second half of the 19th century]. *Hurzhiyivs'ki istorychni chytannya*. Vyp. 7. 220–222. (In Ukrainian).

Дата надходження статті: 29.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025

Затуливітер Владислав,
аспірант кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка
vlad.zatuliveeter@gmail.com

«НАЙПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДІЯЧ» ЄЛИСАВЕТГРАДА

Статтю присвячено недостатньо вивченій національно-патріотичній, культурно-виховній діяльності Миколи Федоровича Федоровського, невтомного трудівника на народній ниві у другій половині XIX – на початку XX століття. Талановитий громадський діяч, організатор, педагог, публіцист, доброчинець, військовослужбовець плідно працював над ствердженням української культури та національної самоідентифікації серед населення Єлисаветградщини. Це була смілива й ризикована робота в умовах, коли культурно-освітня політика царизму тісно перепліталася з національною задля поступового злиття національних регіонів у єдину державу через денаціоналізацію та насильницьку русифікацію. Крім того, специфіка військової служби також передбачала ряд обмежень. А втім, просвітителю доклав значних зусиль у створення та тривалу успішну історію єлисаветградських ремісничо-грамотного училища й товариства поширення грамотності та ремесел. Ці унікальні за своєю специфікою установи відчутно покращили загальний культурно-освітній рівень населення. Зусиллями викладачів та учнів Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища, членів Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел серед містян регулярно організовувалися доброчинні недільні читання прогресивної літератури, влаштувалися театральні вистави, концерти, художні виставки, було відкрито безплатну народну бібліотеку-читальню. Крім того, саме активна організаторська робота М. Федоровського стала фундаментальною складовою у формуванні в місті першого професійного українського театру корифеїв. Публікація також відображає чисельні приклади систематичного й наполегливого пропагування та поширення Миколою Федоровичем української мови, українського мистецтва, національно-патріотичного виховання задля розвитку українізації регіону. Єлисаветградський період життя подвижника був роками плідного розвитку, гуртування місцевої прогресивної інтелігенції на національно-гуманістичних засадах, де ключова роль М. Федоровського беззаперечна.

Ключові слова: М. Федоровський, культурно-освітня, просвітницька громадсько-патріотична діяльність, Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел, Єлисаветградське ремісничо-грамотне училище, театр корифеїв.

Культурно-освітня, просвітницька діяльність прогресивної української інтелігенції другої половини XIX століття, спрямована на пробудження національної самосвідомості, істотно розширила підвалини як народної освіченості, так і національного патріотизму українців. Дослідження такого фундаментального аспекту плекання національної самоідентифікації не втрачає своєї актуальності і в сучасних умовах. Активна просвітницько-пропагандистська діяльність Миколи Федоровича Федоровського перетворила його на найяскравішого та по суті найпершого борця за просвітництво містян тодішнього Єлисаветграда в дусі національно-патріотичного виховання.

Серед досліджень, присвячених непересічній, багатогранній діяльності М. Федоровського, є чимало сучасних історичних та історико-педагогічних публікацій. У деяких із них лише побіжно згадуються основні віхи організаторсько-просвітницької роботи подвижника під час його життя у Єлисаветграді (Люта О. М., 1999 (а); Люта О. М., 1999 (с); Олізько О. В., 2020 (а); Боса І. О., 2011; Філоненко О. В., 2015). Серед інших домінувала увага здебільшого до внеску просвітителя в загальний культурно-освітній розвиток простого люду через аналіз еволю-

ції Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел і Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища (Люта О. М., 1999 (b); Люта О. М., 2000; Олізько О. В., 2020 (b); Олізько О. В., 2020 (c); Калініченко Н. А., 2016). Разом із тим і досі мало висвітленою залишається педагогічно-освітня й громадсько-просвітницька діяльність подвижника, спрямована на пробудження національної самосвідомості українців. Тому метою нашої статті є спроба з'ясувати роль М. Федоровського у ствердженні української культури й національно-патріотичного виховання серед мешканців тогочасної Єлисаветградщини.

Докорінні зміни державного устрою Російської імперії після реформ другої половини XIX століття стали причиною того, що в Україні розгорнувся широкий народний рух за культурно-національне відродження. Період його найвищої активності припав на 1860-ті роки, коли громадська культурно-освітня діяльність набула надзвичайної актуальності та інтенсивності. Тодішні просвітницькі ідеї громадськості вимагали нестандартних рішень, оскільки в Україні освітня політика царизму тісно перепліталася і з національною, головна мета якої полягала в поступовому злитті національних окраїн у єдину державу шляхом денаціоналізації та насильницької русифікації українців. Тож у цих умовах політична функція навчальних закладів значно домінувала над освітньою, що й позначилося на вкрай низькому освітньому рівні населення України.

Саме на цей час припав єлисаветградський період життя Миколи Федоровича Федоровського, «найпершого українського діяча нашого міста», людини «невсипучої енергії, широкої ініціативи й міцної волі, яка не хотіла рахуватися ні з якими перешкодами»¹. Такими словами оцінила важливий внесок Миколи Федоровича у справу народного просвітництва його сучасниця, колега, однодумниця Наталія Аркадіївна Бракер.

Небайдужість то того, що відбувається навколо, сформувалася в подвижника з дитинства. Як писала у спогадах його донька О. Ростовцева, навчаючись із восьми років у Київському кадетському корпусі (у спогадах Н. Бракер, натомість, зазначалося, що М. Федоровський закінчив курс у Полтавському кадетському корпусі), юнак жив наодинці зі своїми думками та мріями. Знайомих у Києві він не мав, у відпустки не йшов. За всі роки навчання мати чомусь жодного разу не провідала сина й не надіслала жодного листа. Дев'ять років життя пройшли в казенній обстановці, де єдиною розвагою було читання. Серед прочитаного й того, що найбільше вразило та, вочевидь, позначилося на подальшому житті подвижника, була «Хатина дядька Тома» Гарріет Бічер-Стоу. Бажання допомагати людям назавжди визначило життєвий шлях Миколи Федоровича (Люта О. М., 2000, с. 75).

Наприкінці 1850-х років за направленням військового керівництва штабс-ротмістр Федоровський прибув до повітового Єлисаветграда, де й продовжив службу в Ольвіопольському уланському полку. Як зазначали сучасники Миколи Федоровича, тогочасна місцева громадськість «хоча й палко співчувала реформам, та була якась розрізнена, розбивалася на окремі гуртки», не маючи жодних практичних цілей². На той час у Єлисаветграді не було установ, де б, на думку П. Рябкова (відомого громадського діяча, етнографа, археолога), «людина, схильна до громадської діяльності, могла б застосувати свої сили»³. Обмаль було і початкових навчальних закладів. До того ж більша їхня частина були приватними і через високу плату за навчання недоступними для містян. Тому «поважне міщанство було темним» (у місті не було й жодного народного училища) та «зубожілим через незнання ремесла й через встановлене правило або звичай купувати замість жалування горілку у хазяйському шинку. За такого порядку становище сімей було безрадісним. Природним виходом з нього було поширення не одної голої

¹ Бракер Н. А. Микола Федорович Федоровський. Перший український діяч м. Єлисавету *За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початку XX століття*. Кн. 3. Київ, 1928. С. 46, 49.

² Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). Ф. 56. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 92.

³ Рябков П. З. *Краткий исторический очерк Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел. 1873–1898*. Єлисаветград, 1898. С. 3.

грамотності, але і практичних знань, які дали б можливість заробити насущний шматок хліба», писав М. Федоровський⁴.

Та й у самому полку, де панувало жорстоке ставлення до солдат, карти, пияцтво, де офіцери продавали казенний овес і привласнювали кошти, а також часто забирали собі гроші, які рідні присилали солдатам, життя для Миколи Федоровича виявилось нестерпним, згадує його донька. Подвижник почав виступати публічно, друкуватися в періодиці, вести пропагандистську роботу, виступати з доповідями на різноманітних зібраннях, що заборонялося військовим статутом. Одного разу командир полку, викликавши його, підійшов до Федоровського впритул і, водячи пальцем перед його носом, кричав: «Не личить кавалерійському офіцерові виступати публічно й писати статейки до газет. Так можуть вигнати з полку». Що подвижник і вирішив зробити, подавши рапорт про відставку з полку (Лjuta О. М., 1999 (b), с. 14).

З 1859 р. він переходить на роботу викладачем географії та історії до Єлисаветградського юнкерського кавалерійського училища, отримавши більше можливостей присвятити себе громадській діяльності. Його цікавили найгостріші питання народної освіти. Він виступав за визнання переслідуваної української мови, за поширення серед простого люду корисних знань, опікувався розширенням зелених насаджень, відродженням шовківництва.

Невдовзі невеликий гурток прогресивної інтелігенції міста, згуртований Федоровським, ствердився в рішенні створити у Єлисаветграді перший безплатний навчально-освітній заклад, який зміг би забезпечити «навчання дітей грамотності», ознайомлення із загальноосвітніми предметами та «навчання корисним умінням». Таку мету й було прописано в першому параграфі статуту Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища, відкритого 15 жовтня 1867 р. (Лjuta О. М., 2000, с. 76–77).

Ось як описував ті події сам Микола Федорович: «Прийшовши до висновку, що необхідно поширювати освіту й корисні практичні знання, я по властивості мого характеру, не став відкладати справу в довгий ящик, не питаючи ні в кого ані поради ані дозволу, а помітивши поруч з в'язницею лимпачний сарай з проваленим дахом, я й почав збирати сюди для навчання грамоти дітей. А збирав я їх по домівкам, випрошуючи у рідних... всі ми тут просиджували над абеткою, а коли справа дійшла до читання «по верхах», то я перевів свою команду до купленого колишнього єврейського шинку... на розі Тюремного провулку та Вокзальної вулиці». Після офіційного відкриття училище ненадовго перебралося на Двірцеву вулицю, але потім знову повернулося до колишнього шинку, оскільки там був досить великий двір, де М. Федоровський виростив садок. Навчатися в чотирьох невеликих кімнатах учням було тісно, тому подвижник розпочав будувати кам'яний будинок. І все це робилося без будь-якого фінансування чи сторонньої допомоги. «Доводилося все робити на свій ризик... ніхто не хотів допустити, щоб без грошей можна було вибудувати кам'яний будинок... а між тим досвід мій підтвердив, що при бажанні й наполегливості й те, що здається неможливим – є здійсненим. Що необхідно, те є здійснюваним»⁵. Викладач Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища М. Пашковський писав: «Це училище зародилося на світ без усіляких коштів, ніби однією енергією Миколи Федоровича», а гроші для побудови кам'яного приміщення «були зібрані по дрібницях від чуйних людей, на яких М. Ф. міг впливати прикладом і словом»⁶.

М. Федоровський надовго став опікуном новоствореного закладу. Він мріяв «...припинити прийом малолітніх, приймати лише тих, хто закінчив міські училища і бажав навчатися ремеслам. Але... з моїм від'їздом з Єлисаветграду, ця думка була залишена... Я хотів завести гурто-

⁴ Сорокалетие просветительного общества. Воспоминания учредителя Н. Ф. Федоровского. *Ежегодник «Голоса Юга». Адрес-календарь и справочная книга по г. Елисаветграду и уезду, с диаграммами, рисунками, портретами и шаржами*. Елисаветград, 1913. С. 155.

⁵ Там само. С. 155–157.

⁶ Н. П. Николай Федорович Федоровский. (По личным воспоминаниям). *Голос Юга*. 1918. 10 (23) июня.

житок для селян з... повіту, що закінчили земські або міністерські школи, для навчання ремеслам з метою підготувати з них майбутніх викладачів ремесел по селам»⁷.

Подвижник узагалі прагнув максимально підвищити рівень ремісничо-грамотного училища, розширивши його майстерні, випускаючи повністю підготовлених спеціалістів з різноманітних ремесел і виробництв (шовківництва, бджільництва, городництва, садівництва, землеробства тощо), поширити його діяльність на весь Єлисаветградський повіт. Проте громадські потреби й тодішні умови змусили керівництво училища переглянути свої завдання: крім опанування ремесел, затвердженою навчальною програмою передбачалося вивчення і загальноосвітніх дисциплін (Люта О. М., 2000, с. 76–78).

Щоб підтримати новий заклад, Микола Федорович зібрав гурт однодумців, разом з якими заснував «Товариство російського ремісничо-грамотного училища». Для отримання матеріальної допомоги фундатори спершу звернулися до Єлисаветградського добродійного товариства (теж створеного 1867 р.). 1 грудня 1867 р. училище прийняли до його складу. На жаль, сподівання ініціаторів не справдилися. Товариство не раз відмовляло в матеріальній допомозі або ж ігнорувало подібні клопотання. Тому 11 жовтня 1871 р. 163 особи, очолювані М. Федоровським, підписали заяву про вихід із благодійного товариства й утворення самостійної організації, котра б реально дбала про ремісничо-грамотне училище⁸.

Такою установою стало «Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел», статут якого Міністерство внутрішніх справ затвердило 11 червня 1873 р. Цей унікальний просвітницький осередок Центральної України, що був першим товариством подібного характеру в провінційній Росії, проіснував до 1920 р. На відміну від Харківського «Товариства поширення в народі грамотності» (виникло 1869 р.), своєю метою єлисаветградські фундатори вбачали не тільки «розумовий та моральний розвиток ремісничого класу», а й «повідомлення технічних знань».

Щоб забезпечити своє дітище коштами, Микола Федорович звертався за підтримкою до багатьох впливових і заможних сучасників. Наприклад, до почесного громадянина Єлисаветграда, колишнього начальника Новоросійського військового поселення (1835–1850), члена Державної Ради, графа Дмитра Єрофійовича Остен-Сакена. «Всупереч сказанням про нього, – згадував Федоровський, – це був видатний громадянин і людина, хоча й старого покоління. Він допоміг мені виклопотати надзвичайно широкий на той час статут товариства, і в Одесі разом зі мною був у старих знайомих, запрошуючи їх вступити в члени товариства, – але важко відгукувалися на його заклик. За його посередництва я отримав згоду (у січні 1875 р.) прийняти на себе звання почесних президентів товариства Великої Княгині Марії Олександрівни (доньки Олександра II) та її чоловіка герцога Единбурзького, коли я був з графом Остен-Сакеном на царському огляді в Одесі, звідки Велика Княгиня поїхала до Англії».

Після заснування «Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел» М. Федоровський продовжив очолювати ремісничо-грамотне училище. 13 жовтня 1873 р. зібрання товариства затвердило його на посаді опікуна (Люта О. М., 2000, с. 77–79).

Наступні три роки, перебуваючи у Єлисаветграді, просвітник серйозно переймався справами училища. Його кипуча діяльність постійно відзначалася членами «Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел». У найскрутніші для училища часи він самовіддано працював, захоплюючи своїм прикладом інших. За спогадами М. Пашковського, коли вже було збудовано кам'яне приміщення для училища, не залишилося коштів для оплати праці вчителів. Проте М. Федоровський «зумів знайти безкоштовних викладачів серед тодішньої молоді та серед молодих викладачів духовного училища. В числі зовсім юних викладачів опинився й я, захоплений палким закликом організатора... Микола Федорович зумів зібрати пер-

⁷ Сорокалетие просветительного общества... С. 157–158.

⁸ Пашутин А. Н. *Исторический очерк г. Елисаветграда (печатается по изданию 1897 г.)*. Кіровоград, 1992. С. 117; Рябков П.З., Указ. соч. С. 10.

сонал і вмів підтримувати його на рівні гарячого викладацького ентузіазму. Час і роки занять в училищі за М. Ф. залишилися кращими спогадами моєї юності»⁹.

На жаль, багато запланованого фундатору реалізувати не вдалося. Однак ремісничо-грамотне училище все ж ствердилося й існувало тривалий час (як і товариство поширення грамотності та ремесел) без будь-якої державної підтримки. Учні заробляли кошти, виконуючи платні замовлення з тих ремесел, яких навчалися: столярного, слюсарного, токарного, ковальського, палітурного, різьбярства, чоботарства, шитва. Силами училища здійснювалися різноманітні доброчинні заходи, збори на його користь. Водночас школярі опановували й початкову освіту і під час перевірок демонстрували пристойні знання. Усі відвідувачі закладу разом з інспекторами народних училищ, що перевіряли навчальний стан, отримували позитивне враження. У жовтні 1873 р. опікун Одеського навчального округу у своєму листі М. Ф. Федоровському висловлював «щирю вдячність за турботу Вашу про ввірений Вам заклад». Цей лист став наслідком відвідин училища графом Д. Є. Остен-Сакеном, який знайшов його «у всіх відношеннях у чудовому стані». А 8 грудня 1899 р. у книзі візитів ремісничо-грамотного училища з'явився запис нового директора народних училищ Херсонської губернії п. Уарова: «Із задоволенням відвідав та оглянув училище і зрадів успіхам учнів у всіх відношеннях» (Люта О. М., 2000, с. 78–79).

Взагалі, за словами П. Рябова, за своїм типом і програмою викладання училище «різко виділялося з ряду всіх інших нижчих училищ того часу» і було практично «єдиним ремісничо-грамотним училищем не лише в Єлисаветграді, а й у всій Росії». На жаль, 1876 р. Микола Федорович переїздить до Києва, що відчутно вплинуло на подальший розвиток його починань – ремісничо-грамотного училища і «Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел», – які втратили одного з найвідданіших своїх діячів. Вшановуючи одного з найперших і найвідданіших борців за українську освіту для українського народу в Єлисаветграді, збори «Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел» 17 вересня 1878 р. одноголосно обрали М. Ф. Федоровського своїм почесним членом¹⁰.

Проте від'їзд не зашкодив М. Федоровському й надалі підтримувати активні зв'язки з єлисаветградськими однодумцями через регулярне листування, з висловлюванням нових ідей і порад. Так, 1885 р. подвижник запропонував заснувати при «Єлисаветградському товаристві поширення грамотності та ремесел» доброчинну Кирило-Мефодіївську бібліотеку морально-релігійного спрямування (з нагоди 1000-річчя від дня народження просвітителів), що теж було б конкретною реалізацією прямого завдання установи – «розумового та морального розвитку ремісничого класу». І хоча не одразу, з часом просвітянам усе ж таки вдалося відкрити в місті підпорядковану товариству безплатну народну бібліотеку-читальню, офіційно відкриту 3 грудня 1895 р. (Люта О. М., 1999 (а), с. 37–38).

Донька подвижника згадує, що за запрошенням «Товариства поширення грамотності та ремесел» Микола Федорович прибув до Єлисаветграда на 40-річний ювілей установи і читав там доповідь. Також він приїздив і на ювілей ремісничого училища та привіз прекрасні подарунки. «Чудовим рушником, розшитим шовками й мереживом, він декорував бюст Шевченка у своєму кабінеті. З Єлисаветграда приїжджала також делегація офіцерів, запрошуючи його на ювілей Ольвіопольського полку як старійшого офіцера, але він не поїхав» (Люта О. М., 1999 (b), с. 20–21).

Крім безпосередньої опіки найгострішими питаннями народної освіти, Миколу Федоровича турбувала й боротьба за визнання української мови без будь-яких обмежень. Посилені клопотання перед освітнім міністерством з приводу можливості друкуватися українською регулярно оберталися категоричною відмовою. На дозвіл загального україномовного книго-

⁹ Н. П. Вказ. праця.

¹⁰ Рябов П. З. Вказ. праця. С. 6, 17, 21, 23–24.

друкування пішли роки наполегливої, енергійної діяльності громадськості, до якої М. Федоровський доклав значних зусиль. Нарешті, заснувавши в Петербурзі благодійне «Товариство видання загальнокорисних та дешевих книжок для українського народу», Микола Федорович надіслав як подарунок один комплект його видань до «Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел».

Також надзвичайно цікавило М. Федоровського шовківництво. З його легкої руки воно відродилося й поширилося в місцях життєдіяльності просвітителя. Ще працюючи в Єлисаветградському ремісничо-грамотному училищі, він розповсюдив це виробництво по місту та його околицях. Директор Комітету шовківництва (М. Ф. Федоровський був його дійсним членом), таємний радник С. А. Маслов у звіті 1870 р. повідомляв, що після відміни військових поселень, які не сприяли розвитку цього виробництва, це було перше його ведення на зруйнованій основі. А один з учнів Миколи Федоровича (А. Григорович) отримав подяку державного Комітету шовківництва за ознайомлення із цим видом господарства учнів Аджамського народного училища. На жаль, після від'їзду М. Федоровського в училищі цей промисел занепав і від нього залишився «лише далекий спомин у вигляді колекції коконів» (Люта О. М., 2000, с. 79–80). Вона експонувалася на художній виставці із художньо-ремісничим відділенням, яка була проведена в Єлисаветграді з 15 до 28 квітня 1913 р. «Єлисаветградським товариством поширення грамотності та ремесел»¹¹.

І зовсім окремо варто згадати про недооцінений та маловідомий внесок М. Федоровського в заснування першого українського професійного театру (1882 р.). Адже саме Микола Федорович згуртував любительський хор у стінах Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища та зібрав навколо нього драматичний гурток, спільними зусиллями яких і ставилися вистави перед місцевими мешканцями. Як стверджував подвижник, український композитор П. Ніщинський спеціально для них написав п'єсу «Вечорниці» (вперше поставлену 1875 р.)¹².

Саме цей гурток став першоосновою української професійної трупи М. Л. Кропивницького, що розпочала свою славетну діяльність виставами у єлисаветградському «Громадському клубі» на користь заснованого при ньому «Товариства допомоги бідним учням»¹³.

Не покладаючись на інших, як і завжди, М. Федоровський узяв на себе обов'язки організатора першого народного театру українською мовою. Він винайняв приміщення під театр, поїхавши до місцевого поміщика, котрий розпродував власний домашній театр, придбав за 100 крб завісу, реквізит. Залучив до облаштування установи місцевих юнкерів. Об'єднав серед них групи хористів, танцюристів, а найбільш здібних рекомендував в артисти трупи. «Репертуар для театру створювався його учасниками. Ставили п'єси: «Назар Стодоля», «Скаженні гроші» та ін.», – згадує його дочка. Саме в цьому самодіяльному колективі згуртувалася яскрава плеяда чудових зірок, корифеїв майбутнього українського театру: М. Л. Кропивницький, І. К. Тобілевич (Карпенко-Карий), П. К. Тобілевич (Саксаганський), М. К. Тобілевич (Садовський), їхня сестра М. К. Тобілевич (Садовська-Барілотті, викладала в училищі співи), які згодом створили професійну трупу.

Взагалі прагнення розбудити в дітях національну самосвідомість і любов до України й усього українського стало видатною заслугою Миколи Федоровича Федоровського. У єлисаветградському училищі він перекладав українською мовою та розучував з учнями байки І. Крилова, українські вірші. «Пам'ятайте, діти, що Україна таки буде вільна», не раз повторював він. У садку закладу вихованці, як своєрідну данину пошани, насипали символічну могилу Т. Г. Шевченка, що згодом виросла в чималий курган (Люта О. М., 1999 (b), с. 14). Той курган став своєрідним пам'ятним знаком у національно-патріотичному формуванні світогляду

¹¹ *Єлисаветградское общество грамотности. Первая художественная выставка. 15–28 апреля 1913 г.* Єлисаветград, 1913. С. 25.

¹² Сорокалетие просветительного общества... С. 162.

¹³ Бракер Н. А. Вказ. праця. С. 48.

дітей. Професор Л. Куценко назвав Шевченківський курган у садку училища одним із перших пам'ятників Кобзареві в Україні, створених у стилі народної традиції¹⁴.

Звичайно, такі вчинки були ризикованими й небезпечними. Прихильникам просвітителя неодноразово доводилося клопотати про нього. «Граф Остен-Сакен був і моїм заступником, – пише Федоровський. – Одного разу інспектор народних училищ явився до училища і знайшов у класній шафі до сотні малоросійських книжок, а тоді вони дуже переслідувалися. Коли опікун навчального округу Голубцов повідомив про таке моє спрямування графові Остен-Сакену, то він відповів опікуну: “Про Федоровського не турбуйтеся, я його знаю”, і я обійшовся лише тим, що лише потрапив до списків неблагонадійних»¹⁵.

Іншим разом училище відвідали чергові перевіряючі разом із поліцмейстером. Як пише Н. Бракер, один із них звернувся «до дівчинки, що впала йому в око», звелівши продекламувати який-небудь вірш. «Жвава дівчинка й одкатала йому українську байку. Усі зблідли з переляку, а старий слухає собі та з ласкавим усміхом качає у такт головою, а потім ще й похвалив дівчинку. Коли вже виходили, поліцмейстер сказав Федоровському: «Щастя ваше, що він глухий, а то усім вам добре б досталося».

«Але найбільше дбав М. Федоровський про українські співи», – далі згадувала Н. Бракер¹⁶. «Скажу ще про гурток любителів, – писав сам Микола Федорович у спогадах, – що виник і згуртувався навколо училища. В самому училищі були чудово поставлені співи учителем А. М. Богдановим... Училищний хор відмінно співав і в церкві. Ми робили прогулянки по сусідніх селах і там співали по церквах, захоплюючи сільських парафіян. У нас був заведений порядок, що всякий земляк, який проїздив з Одеси до Києва або назад, обов'язково повинен був привезти й розучити з нами хоч одну нову гарну малоросійську пісню, а потім усе училище співало перед заняттями або після»¹⁷.

Яскрава особистість та чудова людина, природжений педагог, талановитий організатор, відданий патріот, громадський і культурний діяч, дослідник, публіцист, благодійник. У складних умовах другої половини XIX століття Микола Федорович послідовно й успішно втілював свої прогресивні починання задля покращення умов життя насамперед простого народу, задля ствердження української мови та культури загалом. Серед основних його єлисаветградських здобутків – унікальні культурно-освітні осередки: ремісничо-грамотне училище й товариство поширення грамотності та ремесел, що стали першими установами подібного характеру тодішньої провінційної Росії, а також гуртування артистичної труп першого українського театру корифеїв. Не менш плідною була й повсякденна робота в галузі якомога ширшого використання української мови, україномовних книжок, популяризації українських пісень і літературних творів. Заслуги Миколи Федоровича Федоровського перед українським народом безперечні, а його досвід у справі національно-культурного становлення України заслуговує окремої уваги науковців та пам'яті нащадків.

Список літератури

Боса І. О., 2011. Роль Товариства поширення грамотності та ремесел у художньому житті Єлисаветграда на межі XIX–XX ст. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*. Вип. 11. 145–150.

Босько В. М., 2004. *Визначні постаті Степової Еллади: до 250-річчя заснування фортеці Святої Єлисавети, міста Єлисаветграда та 65-річчя утворення Кіровоградської області*. Кіровоград. Ч. 1.

Калініченко Н. А., 2016. Просвітницька діяльність М. Ф. Федоровського. *Педагогічний альманах*. Вип. 31. 250–257.

¹⁴ Шевченко С. І. Тараса Шевченка увічнили на Інгулі першим URL: [https://persha.kr.ua/news/29365-tarasa-shevchenka-uvichnili-na-inguli-pershim.html](https://persha.kr.ua/news/29365-tarasa-shevchenka-uvichnili-na-inguli-pershim) (01.11.2014).

¹⁵ Сорокалетие просветительного общества... С. 159.

¹⁶ Бракер Н. А. Вказ. праця. С. 47–48.

¹⁷ Сорокалетие просветительного общества... С. 159.

Люта О.М., 1999 (а). Діяльність Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища у складі «Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел (жовтень 1867 – січень 1912 рр.)». *Наукові записки: Збірник наукових статей НПУ ім. М. П. Драгоманова*. Ч. І. 112–118.

Люта О.М., 1999 (b). М. Ф. Федоровський (1838–1918). *Невтомний трудівник на народній ниві*. Кіровоград.

Люта О.М., 1999 (с). Перша народна бібліотека-читальня м. Єлисаветграда. *Бібліотечний вісник*. № 5. 37–41.

Люта О. М., 2000. Талан Миколи Федоровського. *Пам'ять століть*. № 1–2. 75–82.

Олізько О. В., 2020 (а). Внесок педагогів-просвітильників у становлення та розвиток Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамоти та ремесел. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. Вип. 190. 192–196.

Олізько О. В., 2020 (b). Етапи розвитку Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамоти та ремесел (1973–1914). *Інноваційна педагогіка*. Вип. 29. 24–27.

Олізько О. В., 2020 (с). М. Федоровський – засновник Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел. *Інноваційна педагогіка*. Вип. 28. 44–47.

Філоненко О. В., 2015. *Педагогічна думка на Єлисаветградщині в першій третині ХХ століття. Нариси з історії педагогічної думки (перша третина ХХ ст.)*. Кіровоград.

Vladislav Zatuliyviter

“THE FIRST UKRAINIAN PUBLIC FIGURE” OF YELISAVETGRAD

The article reveals the insufficient researched national and patriotic, cultural and educational activities of Mykola Fedorovich Fedorovsky, who was a hard worker in the national field in the second half of the 19th and at the beginning of the 20th centuries. Being a talented social activist, a community organiser, an educator, a publicist, a philanthropist and a military personnel, he worked hard on the claim of the ukrainian culture and national self-identification among the population of the Yelisavetgrad Region. That was a brave and risky work in the conditions when the cultural and educational policy of tsarism was closely intertwined with the national one for the sake of gradual fusion of all national regions in one state through such things as denationalization and forced russification. Besides, the military service specificity also foresaw a number of limitations. Nevertheless, the activist made a great effort to form an extended successful history of the Yelisavetgrad crafts and literacy specialized school and the Society for the dissemination of literacy and crafts. Those unique and specific institutions refined the cultural and educational level of the population significantly. Different charitable Sunday reading rooms of progressive literature were organized by the efforts of the teachers and students of the Yelisavetgrad crafts and literacy specialized school, members of the Yelisavetgrad literacy and crafts society among the townspeople and in addition they arranged various dramatic performances, different concerts, art exhibitions and a free public library-reading room was established. Besides, an active organisational work of M. Fedorovsky was a fundamental part in the formation of the first professional Ukrainian Coryphaei theater. The article also shows a number of examples where Mykola Fedorovich Fedorovsky propagandized and expanded systemically and persistently the ukrainian language, art, national and patriotic education for the sake of development of ukrainization of the region. The Yelisavetgrad prolific period of life of the dedicatee was the time when local progressive intelligence was developing and clustering on a national and humanistic basis where the central role of M. Fedorovsky was undisputable.

Key words: M. Fedorovsky, cultural and educational, educational public and patriotic activities, Yelisavetgrad society for the dissemination of literacy and crafts, Yelisavetgrad literacy and crafts specialized school, Coryphaei theater.

References

Bosa I. O., 2011. Rol Tovarystva poshyrennia hramotnosti ta remesel u khudozhnomu zhytti Yelysavethrada na mezhi XIX–XX stolit [The role of the Society for the dissemination of literacy and crafts in the artistic life of Yelisavetgrad at the turn of the XIX–XX centuries]. *Ukrayinske mystetstvoznavstvo: materialy, doslidzhennya, retsenziyi*. Vyp. 11. 145–150. (In Ukrainian).

Bosko V. M., 2004. *Vyznachni postati Stepovoyi Ellady: do 250-richchya zasnuvannya fortetsi Svyatoyi Yelyzavety, mista Yelysavethrada ta 65-richchya utvorennia Kirovohradskoyi oblasti* [Prominent figures of Steppe Hellas: on the 250th anniversary of the founding of the fortress of St. Elizabeth fortress, the city of Yelisavetgrad and the 65th anniversary of the Kirovograd region]. Kirovohrad. Ch. I. (In Ukrainian).

Kalinichenko N. A., 2016. Prosvitnytska diialnist M. F. Fedorovskoho [The educational activity of M.F. Fedorovskyi]. *Pedahohichniy almanakh. Vyp. 31*. 250–257. (In Ukrainian).

Lyuta O. M., 1999 (a). Diialnist Yelysavethradskoho remisnycho-hramotnoho uchylyshcha u skladi “Yelysavethradskoho tovarystva poshyrennia hramotnosti ta remesel” (zhovten 1867 – sichen 1912) [Activities of the Yelisavetgrad craft and literacy school as part of the “Yelisavetgrad Society for the dissemination of literacy and crafts” (October 1867 – January 1912)]. *Naukovi zapysky: Zbirnyk naukovykh statei NPU im. M. P. Drahomanova*. Ch. I. 112–118. (In Ukrainian).

Liuta O. M., 1999 (b). *M. F. Fedorovskyi (1838–1918): Nevtomnyi trudivnyk na narodnii nyvi* [M. F. Fedorovskyi (1838–1918): A tireless worker in the people's field]. Kirovohrad. (In Ukrainian).

Liuta O. M., 1999 (c). Persha narodna biblioteka-chytalnia m. Yelysavethrada [The first public library-reading room in the city of Yelisavetgrad]. *Bibliotechnyi visnyk*. № 5. 37–41. (In Ukrainian).

Liuta O. M., 2000. Talan Mykoly Fedorovskoho [The Talent of Mykola Fedorovskyi]. *Pamiyat stolit.* № 1–2. 75–82. (In Ukrainian).

Olizko O. V., 2020 (a). Vnesok pedahohiv-prosvitnykiv u stanovlennia ta rozvytok Yelysavethradskoho blahodiinoho tovarystva poshyrennia hramoty ta remesel [The contribution of educator-enlighteners to the formation and development of the Elisavetgrad charitable Society for the dissemination of literacy and crafts]. *Naukovi zapysky Tsentralnoukrainskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Seriya: Pedahohichni nauky*. Vyp. 190. 192–196. (In Ukrainian).

Olizko O. V., 2020 (b). Etapy rozvytku Yelysavethradskoho blahodiinoho tovarystva poshyrennia hramoty ta remesel (1873–1914) [Stages in the development of the Elisavetgrad charitable Society for the dissemination of literacy and crafts (1873–1914)]. *Innovatsiina pedahohika*. Vyp. 29. 24–27. (In Ukrainian).

Olizko O. V., 2020 (c). M. Fedorovskyi – zasnovnyk Yelysavethradskoho tovarystva poshyrennia hramotnosti ta remesel [M. Fedorovskyi – founder of the Elisavetgrad Society for the dissemination of literacy and crafts]. *Innovatsiina pedahohika*. Vyp. 28. 44–47. (In Ukrainian).

Filonenko O. V., 2015. Pedahohichna dumka na Yelysavethradshchyni v pershii tretyni XX stolittia [Pedagogical thought in the Elisavetgrad region in the first third of the 20th century]. *Narysy z istorii pedahohichnoi dumky (persha tretyna XX st.)*. Kirovohrad. (In Ukrainian).

Дата надходження статті: 29.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025

УДК 329.8(477) «1917/1921»

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-2-7>

Кобзар Дмитро,
аспірант кафедри історії України
та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет ім. В. Винниченка
dmitrokobzar@ukr.net
ORCID ID: 0009-0008-3948-1215

ПРО ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ КОНФЕДЕРАЦІЇ АНАРХІСТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ «НАБАТ» У ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОМУ ПОВІТІ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ

Діяльність Конфедерації анархістських організацій України «Набат» становить значний інтерес для дослідників громадсько-політичного руху, зокрема анархізму, на початку XX століття. Метою роботи є дослідження періодичних видань, які випускалися Конфедерацією анархістських організацій України «Набат» на теренах Єлисаветградського повіту в період Української революції 1917–1921 років. Методологія дослідження базується на принципах історизму, системності, історико-порівняльного методу.

Наукова новизна обумовлена потребою у вивченні періодичних видань анархістської спрямованості, які видавалися у Єлисаветградському повіті, з подальшим виділенням особливостей риторики, розстановкою головних акцентів в агітації та пропаганді. Розглядаються проблеми наслідування вже вироблених теоретиками анархізму ключових тез популяризації ідей серед населення, висвітлення політичних подій і надання оцінок конкуруючим політичним силам.

Зазначається, що політичні партії початку XX століття активно використовували у своїй агітації та пропаганді періодичні видання. Анархісти, попри свою слабку самодисципліну, також звернули увагу на перспективність періодики як платформи для поширення ідей і певного діалогу з однодумцями в інших організаціях. Періодичні видання анархістського руху залишаються маловивченими та перспективними в рамках загальноукраїнського та регіонального вимірів наукових досліджень. Проблема реконструкції історії анархістських угруповань та організацій є важливою не лише в пізнанні українського суспільства початку XX століття (оскільки вони займали свою нішу в тогочасному громадсько-політичному русі, привносячи свої особливі акценти), а й у світовій історії як один із небагатьох прикладів практичного досвіду спроб реалізації лібертарних лівих політичних проєктів. Дотичними за розмахом можуть бути лише їхні наступники в період Громадянської війни в Іспанії, де частина з учасників використала досвід анархізму доби Української революції 1917–1921 років.

Ключові слова: анархізм, громадсько-політичні рухи, Єлисаветградщина, Конфедерація анархістських організацій України «Набат», комісародержавство, махновщина, отаманищина.

Анархістський рух у всій своїй розмаїтості зберігає за собою особливе місце серед політичних та філософських течій ще з XIX століття. Разом із тим окремі організації та угруповання змогли залишити по собі особливий пласт джерельної бази дослідження анархізму як різнопланового явища в сучасній політичній історії. Це не лише теоретичні напрацювання й автобіографії «стовпів» анархістського руху, а також періодичні видання, які випускалися в період Української революції 1917–1921 років.

Важливе значення у формуванні світогляду людини має вплив друкованих видань і засобів масової інформації. Цей факт чудово розуміли політичні кола як правого, так і лівого спектра в період Української революції 1917–1921 років. Анархісти не є винятком із цього правила, незважаючи на ряд труднощів у питанні організації та підтримці видавничої справи на територіях, які були ареалом їхнього впливу на суспільство.

Історіографія анархістської періодики залишається досить перспективним і малодослідженим полем навіть для сучасних фахівців, оскільки дослідники анархізму більше зосереджували увагу на політичній історії руху, а не їхньої періодики. Автора цієї статті зацікавила історія анархістського руху на теренах Єлисаветградського повіту Херсонської губернії не лише у визначенні характерних рис діяльності тогочасних організацій як складової громадсько-політичного руху, а, зокрема, вивчення їхніх агітаційно-пропагандистських матеріалів.

Одну із спроб огляду анархістської періодики загалом здійснив В. Чоп у своїй праці «Газети махновського руху» (Чоп В. М., 2020). Науковець досить ретельно описав появу анархістських видань на теренах українських земель у період Української революції 1917–1921 рр., окресливши різницю між рядом організацій та угруповань анархістів, які мали ідейні розбіжності. Вони простежувалися у ставленні до терористичних методів боротьби, питань узгодження економічного життя суспільства майбутнього, позиціонування робітництва або селянства головною рушійною силою соціальної революції (анархістського зразка) та інші. Разом із тим автором досить детально описано роль окремих персоналій, які організували друкарні та підготовку видань, як редакторів. Такий аналіз, на нашу думку, дає можливість сформулювати базове бачення історії анархістської періодики в цей період.

Незамінним у дослідженні та вивченні історії анархістського руху в Україні з 1903 по 1929 рік є науковий доробок В. Савченка, який є відомим дослідником цієї проблематики. Його статті (Савченко В. А., 2013) та особливо докторська дисертація (Савченко В. А., 2017) детально висвітлюють генезу цієї політичної сили в загальноукраїнському вимірі, виділяючи різноманітні деталі (конкуренція між деякими анархістськими організаціями, чітка локалізація подій, хронологічна впорядкованість матеріалу тощо). У його наукових працях є відомості як про організації загалом, так і про їхніх видатних діячів того часу. Разом із тим учений висвітлює діяльність Конфедерації анархістських організацій України «Набат», які займалися підготовкою друкованих видань. У подальшому саме ці газети стали джерельною базою для дослідження.

Мета статті полягає у висвітленні періодичних видань анархістських груп на теренах Єлисаветградського повіту з виділенням особливостей риторики, визначення цільової аудиторії та позиціонування редакторів щодо інших політичних сил досліджуваної доби.

На теренах українських земель в період Української революції 1917–1921 років склались унікальні умови для діяльності багатьох політичних сил лівої спрямованості, як-от, для прикладу, есерів та соціал-демократів загальноросійського й українського національного гатунку. Анархісти також отримали можливості для впровадження своїх ідей у роки розвалу російського царизму, невизначеності на тлі невирішених соціальних і політичних протиріч.

Варто також зупинитися на історії самих набатівців. Це угруповання (повна назва – Конфедерація анархістських організацій «Набат») було засноване в серпні 1918 року в Курську як відповідь на неефективність попередніх об'єднань ідейних анархістів, які були занадто обмеженими в територіальному охопленні (наприклад, Харківська федерація анархістів-синдикалістів-комуністів, заснована Миколою Доленко [Черкесом] або «Південна асоціація анархістів», котра повинна була очолити весь рух на території Північного Причорномор'я). Разом із тим ситуативний союз із більшовиками (таких самих радикальних представників лівої течії у суспільстві) був розірваний після роззброєння на території РСФРР у середині квітня 1918 року анархістських загонів у Москві та Петрограді, закриття їхніх видань і початку репресій проти анархістів. Таким чином, засновники «Набату» сконцентрувалися саме на українських землях, з яких частина анархістських організаторів походила. Разом із тим вони врахували необхідність ведення активної агітації та пропаганди, для чого започаткували друкований орган – газету «Набат», яка розповсюджувалась у таких містах України, як Єлисаветград, Катеринослав та Одеса (Савченко В. А., 2013, с. 386–391).

Безпосередньо з Єлисаветграда до «Набату» на початку листопада 1918 року приєдналася група анархо-синдикалістів Єлисаветградської федерації анархістів, представники якої були

емігрантами, що повернулися до Єлисаветграда із США та Західної Європи, де отримали досвід роботи у профспілках (Савченко В. А., 2017, с. 224).

У Єлисаветграді випускалися три видання анархістського спрямування: «Набат» (орган Конфедерації анархістських організацій України «Набат»)¹, «Вольный Голос» (орган Єлисаветградського відділення Конфедерації анархістських організацій України «Набат»)² та «Слово» (журнал анархістів-толстовців). Щодо толстовців є досить цікаві коментарі редакції газети «Вольный Голос». Так, автор приміток про «Слово» в оголошенні повідомляє читачів щодо самого факту відкриття цього журналу, де зазначається про розбіжність у поглядах набатівців та толстовців, а саме щодо питання рушійної сили в той період. Редакцією «Вольного Голосу» заперечуються «толстовські» засади мирного та морального самовдосконалення як запоруки анархістського суспільства. Замість них вони апелюють до організації трудящих мас та економічної класової боротьби як основи майбутнього «безвластного комунізму». Але були надані і товариські коментарі підтримки та схвальної оцінки нового журналу. Зокрема, відмічено важливість морального виховання суспільства та здорової критичної думки. Також згадано про огляд толстовцями й економічних питань, у яких ті пропагували саме кооперативний рух. На завершення було надано схвальний відгук за стиль і техніку підготовки випусків журналу з побажаннями подальших успіхів у цій справі. Такий епізод показує дослідникам те, у якому руслі відбувалася взаємодія між різними течіями анархістів в окремо взятих регіонах України³.

Видання «Набат» випускалось у Єлисаветграді з грудня 1918 року⁴. У друкованих виданнях цього періоду можна виокремити цікаві моменти не лише із самої агітації та пропаганди анархістів (які акценти вони робили у своїх тезах, що найбільше критикувалося, якого характеру набували їхні оціночні судження тощо), а й про життя міста та повіту. Зокрема, у грудні 1918 року анархістами було відверто зафіксовано в газеті, що робітники заводу «Ельворті» не відрізняються особливою революційністю настроїв, через що ліва лібертарна думка мала на них мізерний вплив. Незважаючи на такий висновок, анархісти продовжували свою агітацію та пропаганду на робітничих мітингах та у профспілках міста, що знаходило певний відклик у їхньої цільової аудиторії. Разом із тим ними відмічено недостачу досвідчених та високопрофесійних лекторів для агітаційної роботи⁵.

Редакція газети й авторський колектив «Набату» звертав увагу на різні сторони життя суспільства. У статті «Анархисты и грабежи» вони досить типово підійшли до огляду проблеми бандитизму в період революції. Так, ними зі співчуттям згадуються експропріації та чорний переділ землі, реквізиції поміщицького майна представниками трудящих мас (особливо, якщо до цього долучилися професійні революціонери і тим паче анархістської спрямованості). Але водночас засуджується аналогічне явище з боку простих кримінальних елементів, голодних безробітних та інших осіб, «старающихся в минуты гражданской войны наудить побольше рыбы в мутной воды». Вирішенням цієї проблеми вбачалося відкриття громадських складів припасів для всіх і суспільне презирство до тих, хто буде їсти без віддачі праці взамін. Такий надмірно оптимістичний підхід був продиктований анархістською ж ідеєю неприйняття засобів держави в обмеженні особистості навіть для її покарання за злочини перед суспільством. Так, створення тюрем і введення примусової праці для злочинців вважалося анархістами гірше за смертну кару. Остання теза знаходила своє відображення вже у Вільній території під головуванням Нестора Махна⁶.

Разом із тим у поле зору анархістів потрапила і релігійна сфера. З урахуванням радикальності представників цього політичного спектра було очікувано побачити від них і «Атеистичес-

¹ Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКіроО). ДіФ. Газета «Набат». Інв. № 2023.

² ДАКіроО. ДіФ. Газета «Вольный голос». Інв. № 2084.

³ ДАКіроО. ДіФ. Газета «Вольный голос». 19 лютого 1919 р. № 1. Інв. № 2084. С. 4.

⁴ ДАКіроО. ДіФ. Газета «Набат». Грудень 1918 р. № 7. Інв. № 2023. С. 1.

⁵ Там само. С. 4.

⁶ Там само. С. 3.

кий манифест». Автором цієї статті було висловлено тези про давність ідеї «неверия» в Бога, що підкріплювалося спрямуванням людської думки до свободи. Крім того, висловлено різку ненависть до всіх видів конфесій за спроби збереження релігійних догматів, і навіть спроби реформування віри критикуються як «контрабанда» філософсько-моральних обмежень, яким не повинно бути місця в духовному скарбі сучасного людства, як про це пише автор. А головний лейтмотив про необхідність відділення релігії від держави вже в ті часи знаходив відклик у багатьох розвинутих країнах світу і створював засади для дійсно демократичного суспільства сучасного зразка із його об'єктивним ставленням до конфесій (ненадання переваг або неспричинення утисків окремим конфесіям за умови, якщо їхні етичні цінності не суперечать законодавству)⁷.

Окрім висвітлення актуальних подій і серйозних оглядів політичних та ідеологічних питань, мало місце і висміювання тогочасних реалій. Окрема рубрика газети під назвою «О чем говорят в Елисаветграде» містила іронічні та досить саркастичні зауваження анархістів щодо своїх опонентів, особливо більшовиків. Зокрема, там друкувалися такі випадки в бік останніх: «Говорят, что денежную систему не отменят только потому, что не было бы тогда чем платить комиссарам. Говорят, что скоро будет подсчет комиссаров: составляют ли они три четверти всего населения. Говорят, что после разгона переизбранного совета, в который попали не все коммунисты, последние заполняют весь город новыми плакатами, после чего в совет безусловно пройдут только одни коммунисты. Говорят, что буржуазия метет улицы потехи ради начальства, а безработные от этой забавы почему-то не становятся сытыми». Автором цієї рубрики був анархіст під псевдонімом «Яснослышащий», девізом якого було «Дывысь, щоб тоби не заклало»⁸.

У подальшому така рубрика із чорним гумором і саркастичними реакціями отримала поширення у вигляді додаткової колонки під назвою «О чем говорят везде», де вже вістря анархістського сарказму було спрямоване проти закордонних політиків та монархів. Так, першими «жертвами» стали король Альберт Бельгійський та кайзер Вільгельм II у таких жартах: «Говорят, что король Альберт Бельгийский добровольно отказался от престола – совершенно добровольно, точь в точь, как сам Николай Романов. Говорят, в настоящее время Альберт, проникнувшись демократическими тенденциями, занят организацией союза безработных королев. Говорят, что Вильгельм немецкий, учтя требования жизни, выразил уже свое желание вступить в организуемый Альбертом союз...»⁹.

У другій половині 1919 року «Набат» друкувався не тільки на території Револуційно повстанської армії України (махновців), але і в денікінському тилу: Полтаві, Миргороді, Єлисаветграді, Кременчуці, Одесі, Києві, Вовчанську, Харкові, Севастополі та Сімферополі, де випуск газет взяли на себе невеликі групи від 3 до 5 анархістів (Чоп В. М., 2020, с. 240–241).

Інше видання анархістів – «Вольный Голос» – проіснувало досить короткий час: було випущено лише декілька номерів, але й вони містять інформацію, яка може підштовхнути дослідника у його пошуках (Савченко В. А., 2017, с. 252). Видання «Вольный Голос» мало на меті ряд завдань: відобразити позицію «Конфедерації» щодо тих чи інших подій, які відбувались у регіоні та світі; пропаганда й агітація серед трудящих мас ідей анархізму тощо. Як результат, у статті «Анархія і Советська власть» було окреслено з позицій анархістської ідеології досить критичне ставлення до всіх політичних партій того часу. Всяка влада визначалась як суть пригнічення. Але влада рад (без гегемонії в них більшовиків та інших «неанархістів») проголошується як єдина відповідна тогочасним умовам платформа, яка повинна бути покликана на реалізацію влади всього народу¹⁰.

⁷ ДАКіро. ДіФ. Газета «Набат». 12 травня 1919 р. № 15. Інв. № 2023. С. 3.

⁸ ДАКіро. ДіФ. Газета «Набат». 30 березня 1919 р. № 5. Інв. № 2023. С. 4.

⁹ ДАКіро. ДіФ. Газета «Набат». 11 квітня 1919 р. № 7. Інв. № 2023. С. 4.

¹⁰ ДАКіро. ДіФ. Газета «Вольный голос». 19 лютого 1919 р. № 1. Інв. № 2084. С. 2.

З матеріалів газети помітно, що анархісти досить критично ставляться до ідеї «Єдиного фронту» з іншими лівими партіями й організаціями, які також беруть участь у роботі рад. У цьому моменті анархісти проявляють значну амбіційність і як альтернативу претендують на створення єдиного революційного, безпартійного, робітничого фронту. Навіть сама ідея єднання з усіма політичними партіями заперечується¹¹.

Анархісти проголошують себе революціонерами без партійних обмежень (критикуючи формалізм своїх політичних конкурентів), але як головних антагоністів визначають не інші ліві партії, а саме капіталістів та імперіалістів, тим самим місцями наслідуючи свою ідейну спрямованість у бік соціальної критики, а іноді повторюючи тези більшовиків. Конкретно ворогами рад, у підтримку яких висловлюються анархісти, визначені Петлюра, Антанта, Добровольча армія та інші неназвані сили¹².

Найіронічнішим і курйозним, на нашу думку, є використання анархістами виразу «диктатури пролетаріату», який тісно асоціюється з більшовиками. У самій статті ж автором обіграно цей аспект, щодо якого більшовики обвинувачуються в «диктатурі над пролетаріатом» та узурпації влади у радах на території вже РСФРР (згадуючи сумнозвісний для анархістів розрив із більшовиками у квітні 1918 року з подальшим витком репресій). Режиму більшовиків з їх «поліцейсько-державницьким соціалізмом» було дано нову назву – «комісародержавство», яке, на думку анархістів, мало відрізнялося від жандармського царизму¹³.

Щодо висвітлення «селянського питання» анархістська періодика містила політично-провакаційний матеріал. Так, у статті про «Съезд крестьян» поміж визначення актуальних на той момент проблемних питань (а саме вибори ради селянських депутатів повіту) можна помітити і риторичні деталі, зокрема деяку зверхність до аудиторії. Так, селянська маса характеризується як «у більшості своїй темна», але причинами цього визначаються згубні дії реакціонерів, зусиллями яких було розгромлено ради селянських депутатів. Окрему увагу звернули анархісти на економічну частину селянського питання. Було зауважено про нерівномірний і неорганізований розподіл сільськогосподарського майна (запаси хліба, живий і мертвий інвентар, машини та знаряддя тощо) і знищення частини інвентарю. І, як наслідок, анархісти критикують зосередженість селян на одноосібній праці з урахуванням попередніх умов як шляху до погіршення положення сільського господарства¹⁴.

Окреме місце у пресі належало питанню про активну агітаційну та пропагандистську діяльність анархістів серед місцевих селян. Так, у селі Губівка Єлисаветградського повіту зафіксовано групу селян-анархістів, які займалися розповсюдженням анархістської літератури. Загалом Губівка мала репутацію населеного пункту з традиційною вже симпатією до анархізму, оскільки й до того 29 березня 1919 року в газеті «Набат» згадувалась активна робота місцевих селян у напрямі революційної агітації¹⁵. Паралельно із тим бобринецькими анархістами було відправлено товариша у Єлисаветградську федерацію для отримання літератури, унаслідок чого вже Єлисаветградська федерація делегувала своїх представників для організації групи в містечку Бобринці й налагодження там роботи¹⁶.

За результатами дослідження матеріалів газет ми можемо простежити історію появи анархістської періодики доби Української революції 1917–1921 років на теренах Єлисаветградського повіту. Окреслено основні теми, що порушувалися в періодичних виданнях лівого лібертарного спектра, як це пов'язувалось із ідеологічною платформою анархістів та в якій формі знаходило реалізацію. Разом із тим було проаналізовано ставлення анархістів до своїх

¹¹ Там само.

¹² ДАКіро. ДіФ. Газета «Вольный голос». 19 лютого 1919 р. № 1. Інв. № 2084. С. 2.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ ДАКіро. ДіФ. Газета «Набат». 29 березня 1919 р. № 4. Інв. №2023. С. 4.

¹⁶ ДАКіро. ДіФ. Газета «Вольный голос». 19 лютого 1919 р. № 1. Інв. №2084. С. 4.

політичних опонентів та конкурентів зі, здавалось би, близького їм лівого табору (переважно більшовиків). Які протиріччя аналізувалися в статтях, наскільки загостреною була критика та які пропонувалися альтернативи для читацької аудиторії – саме такі питання ставилися під час дослідження для реконструювання тогочасних реалій громадсько-політичного життя суспільства крізь призму ультралівих організацій та їхніх друкованих видань. Дослідження цієї проблематики не є вичерпаним, оскільки залишається пласт джерельної бази для більш глибокого та конкретного дослідження.

Список літератури

- Білошицький С. В., 2012. Боротьба РКП(б)-КП(б)У з опозиційною пресою як засіб монополізації політичної влади (1917 – середина 20-х рр.). В: *Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття*. Випуск V. Хмельницький. 162–172.
- Войтович А. Е., 2011. *Коаліція лівих соціалістичних партій на Півдні України у період становлення компартійної системи (1917–1925 рр.): ідея та реалізація*: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса.
- Гаук А., 2024. Десакралізація образу царської влади в пресі та агітаційних матеріалах анархістів в українських губерніях на початку ХХ ст. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. № 2. 75–85.
- Запорожець С. А., 2012. *Анархізм як ідейно-політична течія: сутність, проблеми та тенденції розвитку*: дис. ... канд. політ. наук: 23. 00. 01. Київ.
- Зеленцова С. М., 2015. Нелегальний періодичний друк як джерело з історії анархізму в Україні (1903–1914 рр.). *Гілея: науковий вісник*. Вип. 80. 68–70.
- Зеленцова С. М., 2021. Програмні документи як джерело з історії анархістського руху в Україні на початку ХХ століття. *Ukrainian Studies*. № 1 (78). 152–154.
- Кальницька Н. Д., 2012. Шишкова О. М. Періодичні видання махновського руху 1917–1921 рр. *Історичні записки: Збірник наукових праць*. Вип. 34. 85–90.
- Савченко В. А., 2013. Виникнення та перші кроки конфедерації анархістських організацій України «Набат» (листопад 1918 – березень 1919). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: зб. наук. праць*. Вип. 21. Київ. 384–401.
- Савченко В. А., 2017. *Анархістський рух в Україні в 1903–1929 рр.: організаційні форми, комунікації і механізми функціонування*: дис. ... д-ра іст. наук: 07. 00. 01. Київ.
- Чоп В. М., 2020. Газети махновського руху. *Zaporizhzhia Historical Review*. № 1 (17). 239–258.

Dmytro Kobzar

ON PERIODICAL PUBLICATIONS OF THE CONFEDERATION OF ANARCHIST ORGANIZATIONS “NABAT” IN THE YELYSAVETRAD DISTRICT DURING THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921

The activities of the Confederation of Anarchist Organizations of Ukraine “Nabat” are of considerable interest to researchers of the socio-political movement, in particular, anarchism at the beginning of the 20th century. The purpose of the work is to study the periodicals that were published by the Confederation of Anarchist Organizations of Ukraine “Nabat” in the territory of the Yelysavetgrad district during the Ukrainian Revolution of 1917–1921. The research methodology is based on the principles of historicism, systematics, and the historical-comparative method.

The scientific novelty is due to the need to study periodicals of anarchist orientation, which were published in the Yelysavetgrad region, with the subsequent highlighting of the features of rhetoric, the arrangement of the main accents in agitation and propaganda. The problems of following the key theses already developed by the theorists of anarchism for popularizing ideas among the population, covering political events and providing assessments of competing political forces are considered. It is noted that political parties of the early twentieth century actively used periodicals in their agitation and propaganda. Anarchists, despite their weak self-discipline, also drew attention to the prospects of periodicals as a platform for disseminating ideas and a certain dialogue with like-minded people in other organizations. Periodicals of the anarchist movement remain little studied and promising within the framework of the all-Ukrainian and regional dimensions of scientific

research. The problem of reconstructing the history of anarchist groups and organizations is important not only in understanding Ukrainian society at the beginning of the 20th century (since they occupied their niche in the socio-political movement of that time, bringing their own special accents), but also in world history, as one of the few examples of practical experience of attempts to implement libertarian left-wing political projects. Only their successors during the Spanish Civil War can be comparable in scope, where some of the participants used the experience of anarchism during the Ukrainian Revolution of 1917–1921.

Key words: anarchism, socio-political movements, Yelysavetgrad region, Confederation of Anarchist Organizations of Ukraine “Nabat”, commissarism, Makhnovism, Atamanism.

References

- Biloshitskyi S. V., 2012. Borotba RKP(b)-KP(b)U z opozyttsiinoiu presoiu yak zasib monopolizatsii politychnoi vlady (1917 – seredyna 20-kh rr.) [The struggle of the RCP(b)-CP(b)U with the opposition press as a means of monopolizing political power (1917 – mid-20s)]. In: *Zberezhennia natsionalnoi idei ta natsionalnoi samosvidomosti ukrainskoho narodu v konteksti trahichnykh podii XX stolittia*. Is. V. Khmelnytskyi. 162–172. (In Ukrainian).
- Voytovych A. E., 2011. *Koalitsiia livykh sotsialistychnykh partii na Pivdni Ukrainy u period stanovlennia kompartiinoi systemy (1917–1925 rr.): ideia ta realizatsiia* [The coalition of left socialist parties in the South of Ukraine during the formation of the communist party system (1917–1925): idea and implementation]: PhD thesis in history: 07.00.01. Odesa. (In Ukrainian).
- Gauk A., 2024. Desakralizatsiia obrazu tsarskoi vlady v presi ta ahitatsiinykh materialakh anarkhistiv v ukrainskykh huberniakh na pochatku XX st. [Desacralization of the image of the tsarist power in the press and propaganda materials of anarchists in the Ukrainian provinces at the beginning of the 20th century]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriia: Istorychni nauky*. No. 2. 75–85. (In Ukrainian).
- Zaporozhets S. A., 2012. *Anarkhizm yak ideino-politychna techiia: sutnist, problemy ta tendentsii rozvytku* [Anarchism as an ideological and political trend: essence, problems and development trends]: Ph.D. thesis in political science: 23.00.01. Kyiv. (In Ukrainian).
- Zelentsova S. M., 2015. Nelehalnyi periodychnyi druk yak dzherelo z istorii anarkhizmu v Ukraini (1903–1914 rr.) [Illegal periodical printing as a source for the history of anarchism in Ukraine (1903–1914)]. *Hileia: naukovyi visnyk*. Is. 80. 68–70. (In Ukrainian).
- Zelentsova S. M., 2021. Prohramni dokumenty yak dzherelo z istorii anarkhistskoho rukhu v Ukraini na pochatku XX stolittia [Program documents as a source for the history of the anarchist movement in Ukraine at the beginning of the 20th century]. *Ukrainian Studies*. No. 1 (78). 152–154. (In Ukrainian).
- Kalnitska N. D., 2012. Shyshkova O. M. Periodychni vydannia makhnovskoho rukhu 1917–1921 rr. [Periodicals of the Makhnovist movement 1917–1921]. *Istorychni zapysky: Zbirnyk naukovykh prats*. Is. 34. 85–90. (In Ukrainian).
- Savchenko V. A., 2013. Vynyknennia ta pershi kroky konfederatsii anarkhistskykh orhanizatsii Ukrainy “Nabat” (lystopad 1918 – berezen 1919) [The emergence and first steps of the confederation of anarchist organizations of Ukraine “Nabat” (November 1918 – March 1919)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.: zb. nauk. prats*. Is. 21. Kyiv. 384–401. (In Ukrainian).
- Savchenko V. A., 2017. *Anarkhistskyj rukh v Ukraini v 1903–1929 rr.: orhanizatsijni formy, komunikatsii i mekhanizmy funktsionuvannia* [Anarchist movement in Ukraine in 1903–1929: organizational forms, communications and mechanisms of functioning: dissertation]: doctoral thesis in history: 07.00.01. Kyiv. 2017. (In Ukrainian).
- Chop V. M. 2020. Hazety makhnovskoho rukhu [Newspapers of the makhnovist movement]. *Zaporizhzhia Historical Review*. 1 (17). 239–258. (In Ukrainian).

Дата надходження статті: 24.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025

Жмуд Наталка,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін,

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

zmudnatalka@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7463-918X

Войнаровський Анатолій,

кандидат історичних наук, доцент кафедри культури,

методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін,

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

voinarovskiy95@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-9413-2025

ВІДОБРАЖЕННЯ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ КРІЗЬ ПРИЗМУ САТИРИЧНО-ГУМОРИСТИЧНОГО ЧАСОПИСУ «ЧЕРВОНИЙ ПЕРЕЦЬ» (1927–1934 рр.)

Одним із стратегічних напрямів сталінського тоталітарного режиму була антирелігійна політика, посилення якої відбулося наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. З метою з'ясування особливостей проведення більшовицької боротьби проти релігійно-церковних інститутів варто залучати різноманітні джерела, серед яких визначальну роль відіграють засоби масової інформації. У формуванні потрібних суспільних настроїв радянські ЗМІ завжди були ефективним інструментарієм. Тому вивчення їхньої діяльності дає змогу увиразнити технології сталінської тоталітарної політики щодо організації та впровадження антирелігійної пропаганди.

Важливе значення в конструюванні позитивного образу комуністичної влади крізь біполярну антагоністичну парадигму «свого – чужого» з відповідно негативними конотаціями численних внутрішніх і зовнішніх ворогів відіграв сатирично-гумористичний часопис «Червоний Перець». Адже безпосередньо завдяки специфічній сміховій мові його контент швидко набув популярності і став зрозумілим для різних соціальних верств. Ретельно підібрані професійні кадри через переконливі вербально-візуальні засоби системно нав'язували «правильні» міфи та стереотипи. Отже, офіційний гумор перетворився на інструмент залякування, переслідування та маніпуляції.

Основні наративи антирелігійної пропаганди спонукали духовенство зректися сану, а вірян – віри; закрити церкви; знищити релігійні атрибути; одержавити церковне майно; посилити атеїстичне просвітництво тощо.

Окрім духовенства, антирелігійну боротьбу влада цілеспрямовано вела саме проти малоосвіченого українського селянства, що завжди мало найвищий рівень релігійності. Політика колективізації та антирелігійний тиск спровокували селянський опір і повстанський рух, що набув у Радянському Союзі наймасовішого характеру. Сталінський режим свідомо перетворив українського селянина на одного з непримиренних внутрішніх ворогів – «куркуля» та «посібника попівства».

Ключові слова: сатирично-гумористичний часопис, «Червоний Перець», антирелігійна політика, сталінський тоталітаризм, УРСР.

Висвітлення антирелігійної політики сталінського тоталітарного режиму тривалий час залежало від впливу ідеології на радянську історіографію, що перешкоджало об'єктивній інтерпретації джерел. Тому для вивчення войовничого атеїзму як форми жорсткої антирелігійної

боротьби кінця 1920-х – початку 1930-х років варто звернутися до діяльності радянських засобів масової інформації (далі – ЗМІ). Одним із впливових періодичних видань був гумористично-сатиричний журнал «Червоний Перець» (далі – ЧП), що завдяки специфічній сміховій мові досить швидко набув популярності серед широких мас населення. А відтак перетворився на дієвий інструмент конструювання нової радянської ідентичності. Тому вивчення контенту ЧП уможливить увиразнити основні наративи атеїстичної пропаганди та засоби формування антирелігійного світогляду.

Історіографічний огляд досліджуваної теми виявив, що відображення антирелігійної політики сталінського тоталітарного режиму в УРСР у 1927–1934 рр. на сторінках сатирично-гумористичного часопису ЧП не було об'єктом спеціального наукового дослідження.

Вважаємо, що для об'єктивного вивчення цього питання, по-перше, варто брати до уваги праці, що висвітлюють відносини церкви й радянської влади наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. Зокрема, йдеться про наукові студії В. Єленського (Єленський В., 1991), В. Пащенко (Пащенко В., 1994), О. Ігнатуші (Ігнатуша О., 2003), Л. Бабенко (Бабенко Л., 2015), О. Чучаліна (Чучалін О., 2018), А. Войнаровського, Н. Жмуд, В. Гребеньової (Voinarovskiy A., 2024) тощо. Суттєвим внеском у вивчення державно-церковних відносин цього періоду є дослідження А. Киридон (Киридон А., 2011), яка запропонувала дискурс розгляду цієї проблеми у площині «держава – церква – суспільство», де суспільство також розглядається як учасник проведення політики атеїзації.

До другої групи включаємо наукові праці, що характеризують медійні стратегії поширення антирелігійної пропаганди. Так, мовній політиці в тоталітарну добу присвячена праця Є. Кузнецової (Кузнецова Є., 2024). Особливості конструювання радянських ідеологічних наративів проаналізували А. Санцевич (Санцевич А., 1988), М. Чабанна (Чабанна М., 2002). На вивченні преси як джерела для вивчення суспільно-політичних процесів у тоталітарних умовах зосередив увагу М. Романюк (Романюк М., 2002). Механізми формування образу «ворога» в радянській політичній карикатурі кінця 1920-х – початку 1930-х років охарактеризувала Л. Гриневич (Гриневич Л., 2015).

Діяльність ЧП через становлення українського радянського сатиричного друку розглянув А. Капелюшний (Капелюшний А., 1986; Капелюшний А., 1990). Питання антирелігійної політики на сторінках ЧП в контексті висвітлення повсякденного життя в УРСР на початку 1930-х років торкнулися В. Войнаровський і Н. Жмуд (Войнаровський А., 2024).

Джерельною базою для написання статті стали: 1) нормативно-правові акти про антирелігійну політику в УРСР кінця 1920-х – початку 1930-х років; 2) оцифровані номери періодично-сатиричного часопису ЧП (1927–1934 рр.), контент яких уперше введено до наукового обігу, що підкреслює новизну та перспективність подальших досліджень цієї теми.

Мета статті – на основі аналізу контенту сатирично-гумористичного часопису ЧП простежити особливості проведення антирелігійної політики сталінським тоталітарним режимом в УРСР у 1927–1934 рр.

Антирелігійна політика перших років радянської влади не увінчалася очікуваним успіхом. Тож до кінця 1920-х років вона мала дещо лояльніший характер (інструкція «Про порядок реєстрації релігійних громад і видачі дозволів на скликання таких з'їздів», 27.04.1923), результатом чого стало навіть збільшення кількості релігійних громад.

Тому в 1928 році Й. Сталін гостро розкритикував попередній етап за недостатньо активну й переконливу антирелігійну пропаганду. Вже наступного року було ухвалено нове законодавство, яке суворо забороняло релігійну діяльність і передбачало впровадження освітньої програми з питань релігії з метою подальшого поширення атеїзму та матеріалістичної філософії (циркуляр «Про заходи щодо посилення антирелігійної роботи», 1929 р.).

Постанова Президії Всеросійського ЦВК і РНК РСФРР «Про релігійні об'єднання» (8 квітня 1929 р.) жорстко регламентувала порядок утворення, реєстрації та діяльності релігійних

об'єднань, використання ними культових споруд і майна. Влада фактично перебрала на себе тотальний контроль за діяльністю релігійних організацій (інструкція «Про порядок організації, діяльності, звітності та ліквідації релігійних громад і про систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служителів культу» від 23 червня 1932 р.)¹. Новий етап антирелігійної боротьби збігся з початком насильницької колективізації і згортанням політики коренізації.

Проведення жорсткої антирелігійної пропаганди промовисто відображено на сторінках ЧП, одного з перших політичних гумористично-сатиричних періодичних видань в УРСР (з 1922 р. виходив у Харкові українською мовою). Уже на обкладинці першого номера ЧП зображено велетенський стручок червоного перцю з розкиданими навсбіч зернинами, що символізували кулі, спрямовані на ворогів радянської системи. Серед найзапекліших увиразнено духовенство, яке іронічно названо «князями церкви».

Та через економічну скруту в 1922 р. вийшло лише 2 номери ЧП. Протягом 1924–1925 рр. у Харкові виходив сатиричний журнал Всеукраїнської ради спілок безвірників «Безвірник», що також був спрямований на формування антирелігійного світогляду щодо всіх релігій і конфесій, зокрема й народної обрядовості українців.

Періодичне видання ЧП відновило свою роботу в 1927 р. як додаток до «Вістей ВУЦВК». Антирелігійна пропаганда стає жорсткішою. Оскільки саме кінець 1920-х – початок 1930-х років були найбільш напруженими в діяльності ЧП, цей період викликає посилений науковий інтерес до вивчення впливу контенту часопису на формування атеїстичних настроїв.

Релігію та церкву постійно змальовували як марновірство. А духовенство й вірян висвітлювали не просто як відсталіх громадян, а як злісних ворогів радянської влади, що «перешкоджають будувати світле соціалістичне майбутнє»².

У вербальних та візуальних текстах зустрічаємо систематичні заклики вилучати церковне майно на користь держави; проводити масові збори підписів про закриття церков; знищувати релігійні атрибути (палити ікони³, переплавлювати церковні дзвони, хрести⁴) тощо.

Автори ЧП постійно підкреслювали фальшивість віри через численні сюжети розкрадання предметів релігійного культу⁵. А також наголошували на обмеженості та приземленості вірян, що виражалося у прагненні на релігійні свята лише задурно пожитися: «лише за перший день великодніх свят через переїдання та сп'яніння 70 разів викликали швидку допомогу»⁶ тощо.

Антирелігійна пропаганда закликала переслідувати духовенство, спонукаючи зректися сану. До прикладу, навішували ярлики найзапекліших ворогів («отруйники життя радянської людини»⁷) поруч з іншими «поширювачами антикомуністичних ідей» – «куркулями», «непманами», «петлюрівцями», «спекулянтами», які «корисливо підтримують один одного»⁸.

Часто спекулянтами зображено ченців-«екскурсоводів», які обдурюють людей, заробляючи на показах фальшивих «мощей» (Оповідання «Київські мощі. Чернігівські мощі»)⁹

¹ Законодавство про релігійні культу. Збірник документів і матеріалів. Київ, 1973. С. 107–122, 261 с.

² ЧП. 1931. № 16 URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1931_16/?page=2. С. 9 (15.09.2025).

³ ЧП. 1930. № 2. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1930_02/. С. 8 (15.09.2025).

⁴ ЧП. 1930. № 4. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1930_04/. С. 9 (15.09.2025).

⁵ ЧП. 1928. № 7. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_07/. С. 11 (15.09.2025).

⁶ ЧП. 1928. № 8. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_08/. С. 2 (15.09.2025).

⁷ ЧП. 1934. № 13–14. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1934_13-14/. С. 2 (15.09.2025).

⁸ ЧП. 1928. № 1. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_01/. С. 6 (15.09.2025).

⁹ ЧП. 1928. № 16. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_16/. С. 2 (15.09.2025).

чи накопичують статки нечесним шляхом (маєтки, коштовності, капіталовкладення у банки тощо)¹⁰.

Священнослужителів висвітлювали також у ролі саботажників, що підбурювали селян не вступати до колгоспів¹¹, та зривали хлібозаготівлі¹².

За лояльне ставлення до представників різних християнських конфесій на сторінках ЧП систематично гостро критикувалося колгоспне керівництво: «Колгоспнику! Нещадно жени з червоних ланів своїх «святих» поліцаїв, куркулячих прихильників». У контексті співпраці з владою священників називали «пристосуванцями», які «нещирі у своєму зреченні релігії». На думку Л. Бабенко, ліберальне ставлення місцевої влади до релігії було обумовлено дотриманням традиційних форм життєдіяльності та небажанням конфліктувати з односельцями, а також сумнівами щодо справжності атеїстичних цінностей (Бабенко Л., 2015).

Духовенство періодично демонстрували провокаторами в розпалюванні антирасистських та антисемітських настроїв. Зокрема, «скандальним попом» змальовується ксьондз Пранайтіс, який «зводив наклепи» під час розгляду гучної «справи Бейліса» (інспірована російськими чорносотенними організаціями в 1913 р. проти київського єврея Бейліса, звинуваченого в убивстві християнського хлопчика з ритуальною метою).

Автори часопису систематично наголошували на правильності рішення позбавити «попівство» радянського виборчого права¹³, адже вже в перші роки становлення більшовитської влади духовенство було віднесено до осіб, позбавлених виборчих прав («позбавленців»). Всесоюзна виборча кампанія 1925/26 років проілюструвала, що 15 % «позбавленців» були духовенством. А інструкція НКВС від 1 жовтня 1929 року «Про права і обов'язки релігійних об'єднань» лише погіршила становище служителів культу, проти яких почали використовуватися всі можливі форми соціального тиску: юридична безправність, матеріальна залежність, моральне знущання, притягнення до кримінальної відповідальності, фізичне знищення тощо. Такі силові методи з боку влади призвели до зречення багатьох священників духовного сану. Якщо впродовж 1927–1928 рр. зреклося 179 осіб, то в 1929–1930 рр. – 2000 осіб. У підсумку на середину 1930-х рр. духовенство як соціальна категорія практично зникло або перейшло в підпільну діяльність¹⁴.

У світлі антирадянської діяльності на прикладі Браїлівського монастиря (Вінницька область), де «знайшли 1000 пудів прихованого куркулями зерна», показано функціонування монастирів, які, на переконання влади, «з трудових артілей перетворилися на “контрреволюційні осередки”»¹⁵.

Через постійне протиставлення більш релігійного селянства прогресивнішому робітничому класу більшовицька влада взаємно нацьковувала селян і робітників. Так, селян дратували ширшими правами та привілеями пролетарів, а робітникам наголошували на селянському спротиві колективізації як основній причині затримки необхідних продуктів харчування для міста. Тому саме робітничому класу сталінський режим відводив головну роль у придушенні «куркульського» опору. Варто підкреслити, що повстанські рухи українських селян проти насильницької колективізації, які часто поєднувалися з виступами проти антирелігійного тиску, стали

¹⁰ ЧП. 1934. № 4. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1934_04/. С. 3 (15.09.2025).

¹¹ ЧП. 1930. № 2. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1930_02/. С. 2 (15.09.2025).

¹² ЧП. 1932. № 7. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1932_07/?page=4. С. 6 (15.09.2025).

¹³ ЧП. 1931. № 1. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1931_01/. С. 2 (15.09.2025).

¹⁴ ЧП. 1932. № 8–9. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1932_08-09/?page=1. С. 11 (15.09.2025).

¹⁵ ЧП. 1933. № 2. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1933_02/?page=1. С. 10 (15.09.2025).

наймасовішими серед усіх радянських республік. Тільки за 1930 рік в СРСР було зафіксовано 1487 масових виступів на релігійному ґрунті, серед яких значна частка припадала на УРСР¹⁶. Тому українських селян ЧП змальовував «забобонними вивроточцями» (змовники, які прагнуть державного перевороту та повернення старого ладу, зокрема церковного)¹⁷ або ж «двуликими» та «лицемірними», які хоча й публічно оголосили себе безвірниками, а «під час релігійних свят вимагають від влади додаткових вихідних»¹⁸.

Створення в 1927 р. Спілки безвірників України (республіканська філія всесоюзної організації, після 1929 р. – Спілка войовничих безвірників України) активізувало антирелігійну пропаганду на сторінках часопису. У рубриці «На антирелігійному фронті» систематично поновлювали інформацію про стан релігійності та нових безвірників¹⁹. Деякі дослідники наголошують на перебільшенні масового зростання членів Спілки. Адже, попри жорсткий тиск, чисельність релігійних громад була досить високою, що свідчить про значні системні проблеми у веденні антирелігійної пропаганди (Ігнатуша О., 2003).

Оскільки в антирелігійній боротьбі радянська влада передусім робила ставку на молодь, віруючу молодь і безвірників різко протиставляли. Релігійну молодь через образи «непманів», «петлюрівців», «куркульських дітей», «дітей недобитків-капіталістів» змальовували розбещеною, розгульною на фоні антисемітських, антирадянських та антикомуністичних лозунгів. Натомість атеїстів зображено освіченими інтелігентами, працьовитими селянами-колгоспниками та робітниками з гаслами «Геть паліїв війни», «За культурну революцію», «Рівноправність нації»²⁰. На контрасті із світовим студентством підкреслювали, що на початок 1930-х років уже 80 % радянських студентів є безвірниками²¹.

Часто в релігійний контекст вписували сюжети українського національно-визвольного руху. До прикладу, у тексті «Єдин у двох лицях» гостро висміюється В. М. Чехівський, український політичний і громадський діяч, прем'єр-міністр УНР, один із засновників УАПЦ. Його зображено амбівалентним персонажем, «у якому триває непримиренна боротьба між марксистом і проповідником, єпископом і гайдамакою». У подібних негативних конотаціях (у компанії з бандитом Ангелом) подається С. О. Єфремов, український громадсько-політичний і державний діяч²². У товаристві з «попами» зображено також відомих українських культурних діячів, яких звинуватили в причетності до сфабрикованої справи «Спілка визволення України» (СВУ). Цьому процесу навіть було присвячено спеціальний номер ЧП²³.

З початком згорання політики коренізації крізь призму «невдалої» і «ворожої» українізації з метою дескридації всього українського, зокрема національної церкви, піднімається тема самоліквідації УАПЦ²⁴. До прикладу, на фоні карикатур подається інформація, що в 1927 р. після обслідування 577 автокефальних парафій виявили у складі активу (священники, єпископи,

¹⁶ Голодомор. Понад 5000 масових виступів. Як українське село чинило спротив колективізації. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2016/11/23/149335/> (15.09.2025).

¹⁷ ЧП. 1928. № 6. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_06/. С. 2 (15.09.2025).

¹⁸ ЧП. 1928. № 7. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_07/. С. 6 (15.09.2025).

¹⁹ ЧП. 1928. № 2. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_02/. С. 2 (15.09.2025).

²⁰ ЧП. 1932. № 11–12. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1932_11-12/?page=4. С. 3 (15.09.2025).

²¹ ЧП. 1930. № 6. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1930_06/. С. 2 (15.09.2025).

²² ЧП. 1930/ №5. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1930_05/?page=6. С. 1, 6 (15.09.2025).

²³ ЧП. 1930. № 5. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1930_05/. С. 1 (15.09.2025).

²⁴ ЧП. 1928. № 7. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_07/. С. 2 (15.09.2025).

диякони, члени ради) 46 старих офіцерів, 22 колишніх денікінців, 55 колишніх членів УПСР, УСД і У КП, 214 петлюрівських бандитів, 17 колишніх жандармів і поліцаїв, 3 колишніх членів Союзу рус. народа²⁵.

Значну увагу автори ЧП приділяли також міжнародному контексту релігії, що мало на меті безкомпромісно протиставляти антирелігійну радянську систему капіталістичному ворожому антагоністичному світові. У площині расової нерівності колонізованих народів систематично піднімається тема подвійної моралі релігії як опіуму для народу²⁶.

Сатирично-гумористичний часопис ЧП завдяки своїй специфічній сміховій мові досить швидко став популярним періодичним виданням. Тому наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років, коли на релігію та церкву відчутно збільшився жорсткий тиск, радянська влада перетворила журнал на ефективний інструмент упровадження антирелігійної політики.

Аналіз контенту ЧПу виразив такі основні вектори внутрішньої і міжнародної антирелігійної політики, як переслідування духовенства та вірян шляхом різноманітних форм соціального тиску; закриття церков і вилучення церковного майна на користь держави; активізація атеїстичної науково-просвітницької роботи; гостра критика буржуазного світу, який продовжує використовувати релігію як засіб пригноблення народів тощо.

Хоча антирелігійна політика торкнулася, беззаперечно, всіх соціальних верств, найбільший антирелігійний тиск був спрямований проти духовенства й українського селянства, для якого релігія завжди була основою життєдіяльності. Тому саме українські селяни, які відповіли сталінському тоталітарному режиму на насильницьку колективізацію та антирелігійний тиск наймасовішим у Радянському Союзі опором, стали одними з найзапекліших ворогів, що й змусило владу влаштувати Голодомор-Геноцид у 1932–1933-х рр.

Список літератури

Бабенко Л. Л., 2014. *Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і Право славної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.)*. Полтава.

Гриневич Л. В., 2015. *Механізми масового народобивства: конструювання «образу ворога» в радянській політичній карикатурі (друга половина 1929 – початок 1930 рр.)*. [Електронний ресурс]: і далі

Єленський В., 1991. *Державно-церковні взаємини (1917–1991)*. Київ.

Капелюшний А., 1990. *Виникнення і розвиток української радянської сатиричної публіцистики*. Київ.

Капелюшний А., 1986. *Сатиричний журнал «Червоний перець»*. Львів.

Киридон А. М., 2011. *Держава – церква – суспільство: інверсна трансформація в Україні*. Рівне.

Кузнецова Є., 2024. *Мова – меч. Як говорила радянська імперія*. Глибока.

Пашенко В. О., 1994. *Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20–30-х років*. Київ.

Романюк М. М., 2002. Українське пресознавство як спеціальна історична дисципліна: до постановки проблеми. *Українська академія друкарства*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://pvs.uad.lviv.ua>static>media>3.pdf> [15.09.2025].

Санцевич А. В., 1988. Періодична преса як комплекс історичних джерел (структурний аналіз). *Український історичний журнал*. № 4. С. 64–75.

Чабанна М. В., 2002. Засоби формування нового типу особистості у тоталітарному суспільстві. *Наукові записки. Том 20. Спеціальний випуск. Національний університет «Києво-Могилянська академія*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://ekmair.ukma.edu.ua> [15.09.2025].

Чучалін О., 2018. *Держава і Православна Церква в Україні у 1920–1930-ті роки*. Умань.

Чучалін О. П., 2019. Вплив атеїстичної пропаганди радянської преси на релігійну ситуацію в УСРР у 1920–1930-ті рр. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 142 (1). 182–188.

Voynarovskiy A., 2024. Zhmud N., Hrebenova V. Persecution of Christian Confessions in Ukrainian Podilia During the 1930s. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Vol. 44 Iss. 7, Article 4.

²⁵ ЧП. 1930. № 5. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1930_05/. С. 4 (15.09.2025).

²⁶ ЧП. 1932. № 8–9. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1932_08-09/?page=1. С. 11 (15.09.2025).

IDENTIFICATION OF THE ANTI-RELIGIOUS POLICY OF THE STALINIST TOTALITARIAN REGIME THROUGH THE PRISM OF THE SATIRIC AND HUMOROUS MAGAZINE “RED PEPPER” (1927–1934)

One of the strategic directions of Stalin's totalitarian regime was its anti-religious policy, which intensified in the late 1920s – early 1930s. In order to clarify the specific features of the Bolshevik struggle against religious and church institutions, it is necessary to involve various types of sources, among which mass media played a decisive role. Soviet mass media were always an effective tool in shaping the desired public attitudes. Therefore, studying their activities makes it possible to highlight the technologies of Stalin's totalitarian policy regarding the organization and implementation of anti-religious propaganda.

An important role in constructing a positive image of the communist authorities through the bipolar antagonistic paradigm of “us–them”, with correspondingly negative connotations of numerous internal and external enemies, was played by the satirical-humorous magazine Chervonyi Perets (“Red Pepper”). Thanks to its specific humorous language, the magazine's content quickly gained popularity and became understandable to different social strata. Carefully selected professional staff, through persuasive verbal and visual means, systematically imposed the “correct” myths and stereotypes. As a result, official humor was transformed into an instrument of intimidation, persecution, and manipulation.

The main narratives of anti-religious propaganda encouraged the clergy to renounce their rank and believers to renounce their faith; to close churches; to destroy religious attributes; to nationalize church property; to strengthen atheistic education, etc.

In addition to the clergy, the authorities deliberately waged their anti-religious struggle specifically against the poorly educated Ukrainian peasantry, which had always shown the highest level of religiosity. The policy of collectivization and anti-religious pressure provoked peasant resistance and an insurgent movement, which became the most widespread in the Soviet Union. Stalin's regime consciously turned the Ukrainian peasant into one of its irreconcilable internal enemies – the “kulak” and the “accomplice of the clergy”.

Key words: satirical-humorous magazine, Chervonyi Perets (“Red Pepper”), anti-religious policy, Stalinist totalitarianism, Ukrainian SSR.

References

- Babenko L. L., 2014. *Radianski orhany derzhavnoi bezpeky v systemi vzaiemovidnosyn derzhavy i Pravoslavnoi tserkvy v Ukraini (1918 – seredyna 1950-kh rr.)* [Soviet state security organs in the system of relations between the state and the Orthodox Church in Ukraine (1918 – mid-1950s)]. Poltava. (In Ukrainian).
- Hrynevych L. V., 2015. *Mekhanizmy masovoho narodovyvstva: konstruiuvannya “obrazu voroha” v radianskii politychni karykaturi (druha polovyna 1929 – pochatok 1930 rr.)* [Mechanisms of mass genocide: constructing the “image of the enemy” in Soviet political caricature (second half of 1929 – early 1930)]. [Online]... і далі
- Yelenskyi V., 1991. *Derzhavno-tserkovn vzaiemyny (1917–1991)* [State-church relations (1917–1991)]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Ihnatusha O., 2003. *Kharakter i dynamika rozvytku Spilky voiovnnychkh bezvirnykiv Ukrainy (1926–1941 rr.)* [The nature and dynamics of the development of the Union of Militant Infidels of Ukraine (1926–1941)]. *Istoriia relihii v Ukraini. Pratsi XIII Mizhnarodnoi konferentsii*. Kn. 1. Lviv. 263–269. (In Ukrainian).
- Kapeliushnyi A., 1990. *Vynyknennia i rozvytok ukrainskoi radianskoi satyrychnoi publitsystyky* [The emergence and development of Ukrainian Soviet satirical journalism]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Kapeliushnyi A., 1986. *Satyrychnyi zhurnal “Chervonyi perets”* [Satirical magazine “Red Pepper”]. Lviv. (In Ukrainian).
- Kyrydon A. M., 2011. *Derzhava – tserkva – suspilstvo: inversna transformatsiia v Ukraini* [State – Church – Society: Inverse Transformation in Ukraine]. Rivne. (In Ukrainian).
- Kuznyetsova Y., 2024. *Mova – mech. Yak hovoryla radyanska imperiya. Vydannya druhe dopovnene*. [Language is a sword. As the Soviet Empire used to say]. Hlyboka. (In Ukrainian).
- Pashchenko V. O., 1994. *Svoboda sovisti v Ukraini: Mify i fakty 20 – 30-kh rokiv* [Freedom of conscience in Ukraine: Myths and facts of the 20s and 30s.]. Kyiv. (In Ukrainian).

Romanyuk M. M., 2002. Ukrayinske presoznavstvo yak spetsialna istorychna dystsyplina: do postanovky problem [Ukrainian Press Studies as a Special Historical Discipline: Before the Problem Statement]. *Ukrainska akademiya drukarstva*. [Online]: Available from: <http://pvs.uad.lviv.ua>static>media>3.pdf> [Accessed: 15.09.2025]. (In Ukrainian).

Santsevych A. V., 1988. Periodychna presa yak kompleks istorychnykh dzherel (strukturnyy analiz) [The periodical press as a complex of historical sources (structural analysis)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. No. 4. 64–75. (In Ukrainian).

Chabanna M. V., 2002. Zasoby formuvannya novoho typu osobystosti u totalitarnomu suspilstvi [Means of forming a new type of personality in a totalitarian society]. *Naukovi zapysky. Tom 20. Spetsialnyy vypusk. Natsionalnyy universytet "Kyievo-Mohylyanska akademiya"*. [Online]: Available from: <https://ekmair.ukma.edu.ua> [Accessed: 15.09.2025]. (In Ukrainian).

Chuchalin O. P., 2019. Vplyv ateistychnoi propahandy radianskoi presy na relihiinu sytuatsiiu v USRR u 1920–1930-ti rr. [The influence of atheistic propaganda of the Soviet press on the religious situation in the Ukrainian SSR in the 1920s–1930s.]. *Hileia: naukovyi visnyk*. Iss. 142 (1). 182–188. (In Ukrainian).

Chuchalin O., 2018. Derzhava i Pravoslavna Tserkva v Ukraini u 1920–1930-ti roky [The State and the Orthodox Church in Ukraine in the 1920s and 1930s.]. Uman. (In Ukrainian).

Voynarovskiy A., 2024. Zhmud N., Hrebenova V. Persecution of Christian Confessions in Ukrainian Podilia During the 1930s. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Vol. 44. Iss. 7. Article 4. [In English].

Дата надходження статті: 29.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025

Марченко Олег,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний
університет імені Володимира Винниченка
o_marchenko2008@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-5720-0976

Шевченко Володимир,

студент I курсу (другого) магістерського рівня вищої освіти,
Центральноукраїнський державний
університет імені Володимира Винниченка
vovanewman13@gmail.com

ЗЛОЧИНИ НАД ДІТЬМИ-СИРОТАМИ ТА ДІТЬМИ З ІНВАЛІДНІСТЮ У ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ 1941–1944 рр.

Нацистська окупація стала однією з найтрагічніших сторінок української історії. Злочини німецького окупаційного режиму торкнулися всіх аспектів життя українського народу, але особливої жорстокості набули дії щодо найбільш вразливої групи населення – дітей. У центрі дослідження – доля дітей-сиріт та дітей з інвалідністю, які опинилися в умовах, що перевершували за своєю жорстокістю будь-які уявлення про війну. У статті проаналізовано політику німецької окупаційної влади стосовно дитячих будинків в Україні, зокрема реалізацію «Акції T4», расистську селекційну практику та насильницькі заходи германізації. Проаналізовано умови харчування, медичне забезпечення, доступ до освіти та поширення інфекційних хвороб серед дітей. Особлива увага приділяється фактам насильства, депортації, геноциду та психологічним травмам, яких зазнало дитяче населення України. Висвітлено долю дітей-сиріт, які стали жертвами голоду, хвороб, байдужості суспільства та знецінення людського життя в умовах нацистської політики «життєвого простору на Схід». Підкреслено, що діти з інвалідністю та єврейські діти опинилися в першочерговій групі знищення.

У дослідженні робиться спроба подати системний аналіз умов існування дітей-сиріт в Україні під час окупації, а також вивчення соціальних, психологічних і культурних наслідків для дітей у період нацистської окупації території України. Вивчення цієї проблематики дозволяє не лише відтворити масштаби злочинів проти дітей в окупованій Україні, але й усвідомити їхній вплив на післявоєнний соціальний та демографічний розвиток.

Акцентовано увагу на відповідальності радянської влади за залишення вихованців дитячих будинків напризволяще під час наступу німецьких військ, що призвело до масових жертв. На основі архівних документів, свідчень очевидців та матеріалів Надзвичайної державної комісії встановлено, що сироти були однією з найбільш беззахисних соціальних груп, позбавлених елементарних засобів виживання і підтримки. Також проаналізовано особливості евакуації сиріт та вибіркового підходу влади, яка рятувала дітей, важливих із політичних чи ідеологічних міркувань (зокрема, іспанських дітей), залишаючи напризволяще інших. Дослідження також висвітлює радянську практику післявоєнної інтерпретації цих подій, коли жертви узагальнювалися без соціальної чи національної ідентифікації, а діти з інвалідністю залишалися поза офіційним дискурсом.

Дослідження є спробою комплексного аналізу трагедії дитинства в умовах війни, формування об'єктивної картини становища дитячих будинків в окупаційний період в Україні, є важливим моральним актом збереження пам'яті про жертв дитячого геноциду, що має вагоме значення для сучасного українського суспільства.

Ключові слова: діти-сироти, діти з інвалідністю, дитячі будинки, злочини проти дітей, геноцид, нацистська окупація, Друга світова війна, Україна.

Нацистська окупація стала однією з найтрагічніших сторінок української історії. Злочини німецького окупаційного режиму торкнулися всіх аспектів життя українського народу, але особливою жорстокістю відзначилися дії щодо найбільш вразливої групи населення – дітей. Особливий інтерес становить доля дітей-сиріт, які опинилися в умовах, що перевершували за своєю жахливістю будь-які уявлення про війну. Дослідження присвячене вивченню злочинів нацистів у дитячих будинках України, аналізу політики окупаційної влади щодо дітей-сиріт та дітей з інвалідністю. Вивчення цієї теми є не лише актом наукового пізнання, а й моральним обов'язком задля збереження пам'яті про тих, хто став жертвами людської жорстокості, яка, на жаль, продовжує існувати й у наш час.

Під час дослідження були використані як архівні матеріали, так і розвідки, проведені вітчизняними науковцями. Були проаналізовані документи Державного архіву Кіровоградської, Івано-Франківської, Хмельницької, Житомирської, Миколаївської, Харківської та Вінницької областей, а також деякі документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Серед доробків вітчизняних авторів нами використано монографію Л. Лисиці, яка дослідила становище дітей-сиріт у післявоєнний період (Лисиця Л., 2021), дисертаційне дослідження О. Суровцева, який розглядав Голокост у Північній Буковині та на Хотинщині (Суровцев А., 2006). Г. Грінченко та О. Петренко дослідили джерельну базу про вбивства пацієнтів психіатричних лікарень, в інтернатах та будинках інвалідів у період окупації (Грінченко Г., 2020). Про тяжке життя дітей України під час гітлерівської окупації містить інформацію розвідка Д. Слободинського (Слободинський Д., 2016), про знищення дітей-євреїв – стаття Н. Івчика (Івчик Н., 2013).

Українські автори займалися також вивченням регіональних аспектів досліджуваної проблеми. Зокрема, Н. Касьянова проаналізувала становище дітей-сиріт у період окупації Донецької та Луганської області (Касьянова Н., 2010), Н. Сотнікова вивчала злочини в дитячому будинку в Сокольниках Харківської області (Сотнікова Н., 2021), а Д. Мешков – знищення нацистами інвалідів та психічнохворих у селищі Орлово (Мешков Д., 2020). Використанню нацистами шкільної освіти як засобу тиску на дітей на прикладі Запоріжжя присвячена стаття І. Спудки і Л. Турчиної (Спудка І., Турчина Л., 2015).

Нами використана інформація про розслідування нацистських злочинів під час окупації України. Зокрема, звернена увага на документальні джерела, зібрані радянськими спецслужбами, які розкривають злочини німецьких окупантів над мирним населенням України (Васильєв В., 2018; Васильєв В., 2023). В. Яковлєв вивчав воєнні злочини нацистів на Харківщині (Яковлєв В., 2022), а О. Марченко та В. Шевченко – злочинні дії окупантів у Янівському концетраційному таборі смерті (Марченко О., 2023).

Метою дослідження є системний аналіз умов існування дітей-сиріт в Україні під час нацистської окупації, а також вивчення соціальних, психологічних і культурних наслідків її для дітей у період нацистської окупації території України. Робиться спроба висвітлення масштабу трагедії проти цієї категорії населення, визначення механізмів реалізації нацистських злочинів у дитбудинках та дитячих колоніях, аналізу особливостей вчинених злочинів та політики як нацистського, так і радянського режимів щодо вчинених злочинів, а також усвідомлення наслідків для українського суспільства. Наукова новизна дослідження полягає в розкритті нацистських злочинів, ідеологічних доктрин на формування політики винищення дітей-сиріт, зокрема тих, хто мав психологічні та фізичні вади, а також аналіз умов існування дітей у дитбудинках на тлі соціально-економічної кризи, спричиненої окупацією. Встановлюються причини й масштаби загибелі дітей-сиріт та дітей з інвалідністю, у тому числі внаслідок голоду, хвороб, фізичного насильства та насильницького вилучення крові (експропріації крові). Дається оцінка реакції і політики радянської влади щодо дітей, яких вона покинула напризволяще під час відступу. Висвітлюється нова інформація, що розширює історичне бачення нацистської окупації на мікро- та макроісторичному рівні.

Нацистська окупація України 1941–1944 рр. залишила по собі катастрофічні наслідки. Злочини торкнулися всіх сфер життя українського народу, від чого постраждала кожна сім'я. Дегуманізація та прояви жорстокості стали буденною реальністю для кожної людини. Але, без сумніву, найуразливішою верствою соціуму залишаються діти. Ті з них, які пережили окупацію в колі близьких людей, котрі могли їх захистити, мали шанси хоч якось витримати ці трагічні події, натомість діти-сироти були позбавлені навіть і цього шансу. Їх покинули батьки в місцях, які й до війни не можна назвати «щасливими», а з початком війни їх залишила радянська влада як «небажаних» та тягар. Від них відвернулася більшість суспільства, а деякі навіть сприяли їхнім стражданням, співпрацюючи з окупаційним режимом задля власної вигоди.

Реалізація гітлерівської злочинної політики почала кристалізуватись з приходом націонал-соціалістичної партії до влади в 1933 році. Вона формувалася під впливом ідеології аріїзації суспільства та імперіалізму, який пропагувала нацистська еліта, що в результаті призвело до дегуманізації тих, кого влада ідентифікувала як «ворогів» та «непотрібних осіб» – «унтерменш» (нім. *Untermensch*). Заданий курс призвів до депортацій, розстрілів, ізоляції, садистських експериментів, сексуального насильства та геноциду. Расистські ідеї комбінувалися з євгенікою, що призвело до насильницької стерилізації хворих та «асоціальних елементів» – безробітних, людей з інвалідністю, ромів та синті. Так, за підрахунками Н. Івчик, поміж 6 млн євреїв, яких було знищено під час Другої світової війни, 1,5 млн – діти (Івчик Н., 2013, с. 200). Усі ці дії були спрямовані на знищення генетичного відтворення групи населення та створення штучної демографічної кризи серед «небажаних осіб».

Підвідділ Райхсканцелярії фюрера здійснював керівництво «Акцією Т4». У 30 спеціально обладнаних «дитячих відділеннях» вбивали дітей із розумовими та фізичними розладами. У серпні 1941 р. «Акцію Т4» зупинили, але знищення хворих тривало в інший спосіб (Васильєв В., 2018, с. 30–34). Організатори вбивств на окупованих територіях мали здебільшого прагматичні мотиви – звільнення приміщень під шпиталь для солдатів, конфіскація майна та продуктів, економія, відбираючи життя «непотрібних їдців» (Грінченко Г., 2020, с. 15).

З початку окупації України населення опинилося в умовах екстремальної жорстокості. На окупованих територіях діти не отримували освіти, перетворюючись на підростаючих рабів, ставали жертвами штучно створеної віктимності. Згідно з декретом від 7 грудня 1939 р., А. Гітлер призначив Г. Гімmlера відповідальним за проведення національної політики Німеччини. Напередодні війни Гімmlер обґрунтував освітню політику на окупованих землях як складник германізації та підготовки трудового ресурсу. Щорічно мала проводитися фільтрація дітей віком 6–10 років для відбирання «повноцінних і неповноцінних» дітей. На цьому етапі передбачався селекційний відбір, критеріями якого була належність до арійської раси. У розпорядженні від 4 березня 1941 р. визначалися умови внесення до списку і правове становище жителів анексованих східних земель. Люди були поділені на чотири групи за принципами, установленними в директивах Гімmlера від 12 вересня 1942 р., у яких висвітлювалося питання про відбір жителів окупованих східних територій. Четверта група була призначена для германізації. Батьки цієї групи могли негативно впливати на розвиток цього процесу, тому Г. Гімmlер рекомендував відбирати дітей для виховання в німецьких сім'ях (Слободинський Д., 2016, с. 42).

Протягом 1942 року школи працювали нерегулярно. Це було пов'язано із ситуацією на фронті (просування німецьких військ, проблема забезпечення житлом і розташування військ на підкореній території), а також ставленням вищого керівництва до системи освіти на окупованих територіях загалом. У багатьох населених пунктах школи працювали від 1 до 3 місяців, а потім приміщення шкіл були зайняті німецькими військами (Спудка І., 2015, с. 145).

Діти-сироти потерпали від голоду, холоду та інфекційних хвороб. Для прикладу, згідно з розпорядженням райхскомісара України від 20 лютого 1942 р., усе населення м. Рівне для отримання харчових продуктів поділялося на чотири групи. До основної (третьої) групи від-

носилися робітники, які щоденно працювали на окупаційну владу. Існувала дитяча група, до якої належали діти до 14 років. Залежно від приналежності до групи видавалась і кількість продуктів першої необхідності на одну особу. Перша група (звичайні споживачі харчових продуктів) отримувала на тиждень 100 г м'яса, 1500 г хліба, 2 000 г повидла, а діти до 14 років та євреї отримували половину норми продуктів першої групи¹. Це вказує на те, що харчові норми визначалися не з гуманітарних міркувань, а з погляду підтримання працездатності населення, яке працювало на користь окупаційної адміністрації. Це вказує також на утилітарний підхід – цінність людини визначалася лише її здатністю до продуктивної праці. Діти до 14 років, сироти та особливо євреї розглядалися окупантами як «баласт», а отже, отримували зменшені норми продуктів. Подібні розпорядження демонструють, що нацистська влада цілеспрямовано створювала умови, які унеможливлювали фізичне виживання окремих соціальних і національних груп, що цілком узгоджувалося з політикою «голодного плану» (нім. *Hungerplan*, також відомого як «план Бакке» (нім. *der Backe-Plan*), що була частиною стратегії «життєвого простору на Сході».

Дослідження Інституту гігієни праці та профзахворювань Академії медичних наук СРСР встановили, що 15-річні підлітки в 1944 р. порівняно з їхніми ровесниками в 1940 р. втратили в зрості 5%. Дефіцит ваги підлітків у 1945 р. становив порівняно з довоєнним часом 10,4–15%. Масовими захворюваннями дітей, особливо немовлят, стали гіпотрофія, дистрофія, анемія та рахіт, що стало наслідком поганого харчування. Великого розповсюдження набули масові інфекційні захворювання. Фіксувалося чимало випадків венеричних хвороб серед дітей. Багато неповнолітніх були уражені педикульозом. Ситуація воєнного часу створила умови для поширення захворювання на туберкульоз. Так, серед 18702 вихованців дитбудинків 10 областей Наддніпрянської та Східної України виявлено 40% тубінфікованих і 929 дітей (5%), хворих на різні форми туберкульозу (Лисиця Л., 2021, с. 156).

Велика кількість дітей стали сиротами через втрату своїх батьків у військових діях або їхніх батьків було депортовано як остарбайтерів. Також чимало неповнолітніх втрачали близьких унаслідок застосування сталінського наказу № 270 (16 серпня 1941 р.) «Про відповідальність військовослужбовців за здачу в полон і залишення ворогові зброї». Згідно з даними Л. Лисиці, на 1 вересня 1945 р. в Україні на обліку перебувало 162 тис. сиріт і 1 млн 166 тис. напівсиріт (Лисиця Л., 2021, с. 174).

Обставини змушували одних дітей жебракувати з метою виживання, інші стали заручниками дитбудинків, умови в яких у реаліях соціально-економічної кризи були жахливими. Простежується факт стигматизації такої групи дітей навіть всередині соціально-національної групи, вихователів і адміністрації дитбудинків. Такий зовнішній вплив постійного терору сприяв екзистенційно-психологічним травмам у ще повністю не сформованій віковій психіці дітей. Постійне перебування у страху, недоїдання, моторошні картини, які діти бачили на власні очі, фізичне, сексуальне та психологічне насильство залишили відбиток у тих, кому вдалося вижити, на все життя.

Окремо варто наголосити на дітях з обмеженими можливостями та з інвалідністю, адже, крім уже згаданих важких умов, зазначена група дітей потребувала спеціалізованого лікування та особливої форми догляду, яку неможливо було реалізувати. Тому більшість дітей змушені були жебракувати для виживання або чекати повільної смерті. З огляду на нацистську ідеологічну доктрину щодо такої групи, вони стали першими жертвами нарівні з дітьми єврейської національності. В актах Комісії з розслідування злочинів у м. Житомирі згадується випадок вбивства 15-річного хлопчика з порушенням слуху. Коли мати хлопчика побачила, як схопленого її сина почали бити прикладом, спробувала захистити його. Німці відштовхнули її і також

¹ Червінська О. Як жили рівняни під час німецької окупації. Рівненська обласна державна адміністрація. URL: <https://www.rv.gov.ua/yak-zhili-rivnyani-pid-chas-nimeckoyi-okupatsiyi> (25. 08.2025).

почали завдавати каліцтва, а хлопчика розстріляли. Причини вбивства окупантами хлопчика не вказуються, і навряд чи вони взагалі були². У с. Кирилівка Запорізької області у вересні 1943 р. румунські солдати згвалтували 15-річну дівчину з порушенням слуху (Васильєв В., 2023, с. 234).

У Ворошиловградській (нині Луганській) області з 23 дитячих будинків, у яких до війни проживало більш ніж 3 тис. дітей, не вціліло жодного. Дитячий будинок хутора Кріпаки Слов'яносербського району Ворошиловградської області до війни утримував 80 дітей з інвалідністю. Під час окупації всі його вихованці були викинуті поліцаями в підвал та на вулицю. Після цього понад 50 дітей загинули від голоду (Касьянова Н., 2010, с. 18).

У Сталінській (сучасна Донецька) області із 42 дитячих будинків на 5 тисяч місць, що працювали на початку 1941 р., повністю зруйнованими виявилися приміщення 31 дитбудинку. Начальник гірничорятувальної команди Калінінської шахти № 4–4 згадував: «...з дитячих будинків м. Донецька привезли групу дітей 7–8 років. Їм веліли зійти з машини і вишикуватись. Діти послухалися, їм наказали роздягтись. Коли діти зняли із себе одяг, то група німців майже впритул розстріляла їх з автоматів. Трупки скинули у ствол [шахти]...» (Касьянова Н., 2010, с. 18). Згідно з дослідженням Н. Касьянової, у Єнакіївському дитячому будинку загинуло 185 дітей, в Іванопільському – 45 дітей, у Макіївському – 50. 80% дітей Дзержинського дитячого притулку хворіли на туберкульоз, рахіт та коросту (Касьянова Н., 2010, с. 19).

Пріоритетним об'єктом переслідувань нацистів були євреї. Ідеологічна трансформація світогляду німецьких військовослужбовців зумовила сприйняття євреїв не як представників людської спільноти, а як носіїв загрози. Масові вбивства єврейських дітей виправдовувалися окупантами як спосіб запобігання «поширенню жидо-більшовизму». У січні 1942 р. у Кіровоградській області, у Голованівському районі, у Липовенському дитбудинку було розстріляно 36 відібраних за списком дітей віком від 4 до 9 років єврейської національності. Їх вивозили на санчатах до викопаної ями, після чого роздягали та розстрілювали³.

У жовтні 1941 р. у м. Станіславі (нині Івано-Франківськ) було створено гетто для єврейського населення, у якому розташовувався дитбудинок по вул. Млинарській, куди поселяли знесилених, безпритульних дітей. Кожні 5–7 днів під'їжджали машини, дітей кидали до кузова й відвозили до табору. У березні 1943 р. дітей-сиріт завантажили в автомобіль, який направився до річки біля млина, де всіх вихованців було втоплено⁴.

На початку січня 1942 р. до с. Червона-Володимирівка Миколаївської області було направлено з с. Кавказ 750 євреїв, серед яких було 26 вихованців дитбудинку з м. Одеса. Усі вони були розстріляні поблизу с. Червоно-Володимирівка. Перед розстрілом їх роздягали й по 10–15 осіб у білизні виводили на місце розстрілу. Тіла після розстрілу спалювали. Інколи ті, кого не убили, згорали заживо⁵.

У м. Житомир функціонував дитячий будинок ім. Щорса, у якому в 1941 р. утримувалися вихованці, котрих направляла на утримання адміністрація міста. Кількість дітей у дитбудинку постійно змінювалася, тому точна кількість невідома. За свідченням виховательки В. Щенковської, у серпні–вересні 1941 р. було відібрано 40–50 єврейських дітей та вивезено на хутір Богунія, де їх розстріляли. Наприкінці лютого 1942 р. було вбито двох хлопчиків до 7 років,

² Акт Житомирської міської комісії зі встановлення і розслідування злочинів, завданих нацистськими загарбниками в місті Житомир. 30 липня 1944 року. *Державний архів Житомирської області* (далі – ДАЖО). Ф. Р-2636. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 259–261.

³ Витяг з акта про звірства німецько-фашистських загарбників та заподіяні матеріальні збитки в Кіровоградській області під час війни 1941–1945 років по Голованівському району. *Державний архів Кіровоградської області*. Ф. Р-6656. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 126.

⁴ Станіславська надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників і їх спільників на території Станіславської області. *Державний архів Івано-Франківської області*. Ф. Р-98. Оп. 1. Спр. 2 Арк. 108–109.

⁵ Акт комісії сприяння зі встановлення збитків та злочинів, вчинених нацистами на території Ліхтенфельдської сільради, 2 вересня 1944 р. *Державний архів Миколаївської області*. Ф. П-10. Оп. 1. Спр. 155. Арк. 4–5.

також євреїв. У 1943 р. там убили хворого на туберкульоз кісток хлопчика⁶. У Бердичеві (Житомирська область), в утвореному гетто в районі Червоної гори, було розстріляно 70 вихованців дитбудинку в тирі кавалерійського полку⁷.

Знищення дітей в окупованій Україні простежувалося в кожній області. Німці використовували дітей для розмінування територій. Так, у квітні 1943 р. на станції Попасна Ворошиловградської (Луганська) області дітей 12–15 років використали для розмінування, внаслідок чого 13 дітей загинули, а 35 – отримали тяжкі поранення (Васильєв В., 2018, с. 49).

Дітей утримували в гетто, у в'язницях та таборах, де вони перебували в нестерпних умовах. Так, у Янівському таборі (м. Львів) дітей вбивали голими руками, розбиваючи їхні голови або кидаючи у ями ще живими (Марченко О., 2023, с. 113) (лише за два місяці в концтаборі було знищено 8 тис. дітей (Васильєв В., 2018, с. 49). Такий спосіб «економії куль» фіксувався досить часто в місцях, де страчували населення разом із малолітніми та неповнолітніми особами.

У січні 1944 р. єврейських дітей-сиріт із Буковини та Бессарабії зібрали в м. Могилів-Подільський для розміщення в чернівецьких дитбудинках. Згодом частину з них замість Чернівців привезли в м. Ботошани (Румунія), де дітей розмістили в тимчасовому таборі, за межі якого виходити суворо заборонялося. Сиріт розподілили на групи по 10–15 осіб і відправляли на роботи до місцевого румунського керівництва. Діти працювали по 12–14 годин на добу. У таборі діти-сироти перебували до квітня 1944 р. (Суровцев О., 2006, с. 145).

Згідно з актом від 14 вересня 1943 р., впродовж квітня–серпня 1943 р. в Харкові було розстріляно понад 900 в'язнів тюрми гестапо. Серед страчених були діти віком від 3 до 14 років, а також 400 жінок та дівчат, які працювали в підсобному господарстві на території колишньої дитячої колонії НКВС у с. Куряж (Яковлев В., 2022, с. 181).

Унаслідок фізіологічних особливостей та значної вразливості, порівняно з дорослими, діти виявлялися більш схильними до наслідків голоду. Особливо критичним було становище наймолодших (до 12–14 років), які через свій вік часто не залучалися до примусової праці, яка могла забезпечити мінімальне харчування. Це сприяло внутрішній диференціації серед дитячих груп, у результаті чого діти зазначеного віку ставали першими жертвами нацистських масових знищень. У подальшому від масового вбивства не були застраховані й інші вікові групи. Із дитбудинків систематично відбирали харчі та інші речі, необхідні для функціонування закладів. Наприклад, з дитбудинку, що розташовувався на вул. Артема (м. Харків), німці відібрали всі харчі, унаслідок чого 170 дітей померли від голоду, а їхні тіла були скинуті у склепи на кладовищі⁸.

Дітей знекровлювали, здійснюючи насильницьке вилучення крові для німецьких військових. Дітей з інвалідністю дитячого будинку-інтернату, що знаходився по вул. Свердлова, № 133 (Харківська область), через кілька днів після вступу німців у Харків було перевезено у Сокольники. У притулку була створена група дітей, яких тримали окремо від інших із метою знекровлення для німецьких солдатів, що перебували на аеродромі неподалік дитбудинку. На донорські процедури із забору крові й кісткового мозку дітей доставляла машина-автобус. Перед взяттям крові дітей оглядали медики, вводячи в оману процедурою «щеплення» для їхнього здоров'я. Потенційних «донорів» залишали, а змучених або вже померлих скидали в яму. У Доповідній записці від 23 лютого 1943 р. вказується, що у Сокольниках до червня 1942 р. щомісячно помирало понад 100 осіб. Чисельність дітей регулював німецький військо-

⁶ Свідчення виховательки дитячого будинку м. Житомир Щенковської В.П. про розстріл у районі Богунії дітей єврейської національності. Лютий 1944 року. ДАЖО. Ф. Р-2636. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 24.

⁷ Бердичівська трагедія: без права на забуття». Газетний фонд: «Житомирщина» від 23 вересня 2016 року, № 103. URL: https://drive.google.com/file/d/1nsWwB3LGouWSJ3DrrlX_Ks8TXchxrCKO/view (25.08.2025).

⁸ Акт комісії Харківської міської ради про злочини нацистської окупаційної адміністрації у м. Харкові. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 544. Арк. 9–15.

вий комендант, який жив на території дитбудинку. Якщо була необхідність для шпиталю в донорській крові, з міста привозили нову партію дітей, постійно поповнюючи «банк крові». Деяких дітей депортували до Німеччини. З ними спілкувалися виключно німецькою мовою. З 40 дітей, вивезених до Німеччини з 25 червня 1942 р. по 15 червня 1943 р., 18 осіб були з дитбудинку у Сокольниках (Сотнікова Н., 2021, с. 56). У Красному Березі (Гомельська область, Білорусь) нацисти відібрали 10 990 дітей винятково білоруської та української національності. У лабораторії табору з них викачували кров. Після процедури дітей, які ще мали ознаки життя, умертвляли – рот і губи мазали отрутою. Щоб кров з організму викачати повністю, часто дітей підвішували під пахви та стискали груди. Щоб кров не зсідалася, робили укол, шкіру на ступнях зрізали або в них робили глибокі надрізи, щоб уся кров стікала в герметичну ванну. Тіла дітей, аби замести сліди жаклих вбивств, спалювали (Слободинський Д., 2016, с. 47).

Аналізуючи злочини в дитбудинках, простежується високий рівень колабораціонізму серед працівників закладу. Вони співпрацювали з німецькою владою, встановлювали репресивні умови для вихованців, відбираючи їжу, експлуатували, грабували та брали участь у безпосередній «акції» з ліквідації дітей. Прикметним є те, що найбільша жорстокість проявлялася серед директорів та адміністрації дитбудинків. Інші ігнорували потенційну загрозу життю вихованців, залишалися осторонь, холоднокровно спостерігаючи за процесом, тому їхню бездіяльність можна вважати не меншим злочином. Певна річ, були й ті, хто намагався захистити дітей, подарувати їм шанс на життя, але такі особи перебували в меншості, і більшість із них заплатили за власну ініціативу життям.

У Запорізькій області в Преславській колонії для дітей з інвалідністю Приморського району було розстріляно 158 дітей. Згідно з матеріалами слідчої справи, частина з них були просто хворі діти, які перебували в колонії на лікуванні. Спочатку колонію планували евакуювати в радянську глибинку, але необхідних коштів не вистачило (Penter T., 2020, с. 176).

У жовтні 1941 р. після окупації району директором дитячої колонії німецька адміністрація призначила І. Рупчева. Після прибуття до колонії німецьких представників Рупчев повідомив німців про те, що в дитячій колонії перебували євреї, аби надалі до нього не виникало питань. Після від'їзду Рупчев дав завдання скласти список дітей, позначивши їхню національність. 30 жовтня 1941 р. на територію прибули німецькі солдати, після чого Рупчев відібрав 47 дітей-євреїв, яких розстріляли біля їдальні. Німецький офіцер запитав, скільки дітей хворих та з обмеженими можливостями. Фельдшерка А. Дмитрієва надала інформацію про 25 таких дітей, яких також розстріляли. Загалом 30 жовтня 1941 р. було вбито 78 осіб. У документах слідства вказується, що розстріли бачили працівники закладу, але вони відмовилися допомогти. Так, А. Дмитрієва відповідала: «Що ж ми будемо робити, нам за це може від німців попасти, закопуйте їх так» (Васильєв В., 2023, с. 349).

28 березня 1942 р. директором стала Т. Веренікіна, яка із самого початку своєї «влади» в дитячій колонії створила жорстокі умови. З 1935 по 1937 рік Веренікіна працювала директором сусідньої колонії для інвалідів, але була звільнена через сексуальні стосунки з деякими «вихованцями» й нібито «спокусила» дівчат до зайняття проституцією (Penter T., 2020, с. 183). Веренікіна присвоювала собі речі вихованців, діти постійно працювали на забезпечення закладу та німецьких військ харчами. Вона застосовувала насильство як міру покарання до вихованців, завдаючи ударів гумовою палицею та закривала їх у холодному приміщенні. У самій колонії часто влаштовувалися «вечірки» та застілля за участю директорки та німецьких солдатів або поліцаїв, які використовували зґвалтування дітей. Незабаром склалася кризова ситуація із запасами їжі. Обговоривши ситуацію з німецькою адміністрацією, 15 березня 1943 р. німці наказали викопати чотири ями на морському узбережжі. Згодом там розстріляли 66 дітей (Васильєв В., 2023, с. 34).

У листопаді 1943 р., після вступу Червоної армії, на території колонії було виявлено три масові поховання з тілами 144 осіб. Судовий процес виявив, що деякі вихованці зазнавали сек-

суального насильства як під час німецької окупації, так і в довоєнні, радянські часи. У матеріалах слідства зазначено вік убитих та їхню зайнятість у колонії. Хоча колонія була для дітей з інвалідністю, убиті вихованці здебільшого вже не були дітьми. Дослідниця Т. Пентер виявила, що лише близько п'ятої частини (22%) були віком від 15 до 17 років. Найбільша група (61%) була віком від 18 до 24 років, але учасники судового процесу говорили про «дітей» або «учнів». На запитання слідчого до свідка, чому він так говорить, враховуючи вік убитих, свідок пояснив: «Їх називали дітьми <...>, тому що їхній розумовий розвиток нагадував розвиток дітей у віці від п'яти до десяти років. Але працювали вони як дорослі» (Penter T., 2020, с. 185). Схожий жахливий злочин окупанти вчинили у с. Орлове в притулку для інвалідів та психічнохворих. Там, за різними даними, було вбито майже 90 дітей (Мешков Д., 2020, с. 122).

У період окупації на території Березнянського району Чернігівської області між 10 та 12 грудня 1941 р. було розстріляно 32 дітей і двох людей похилого віку, які перебували на утриманні в Домницькому дитбудинку для інвалідів. За матеріалами слідства було встановлено, що діти й люди були розстріляні й кинуті в яму, розташовану біля кам'яних воріт на території Домницького монастиря, після чого заклад було ліквідовано (Васильєв В., 2018, с. 651–652).

Не варто ігнорувати факт провини у смерті дітей-сиріт радянської влади, адже саме вона покинула їх, чудово усвідомлюючи, що на них чекає, коли німецькі війська опиняться на території дитбудинку. У документах Надзвичайної комісії простежується заборона пояснювати причини, які змусили залишити вихованців. Аморальність та егоїзм тих, хто мав евакуювати дітей та захистити їх від наступаючої загрози, висвітлюють спогади тих, хто зумів вижити. Так, Дмитро Бабич згадував воєнні роки та перебування в Уманському дитячому будинку № 1, куди його помістили зі сестрою Евеліною в 1937 р. як дітей «ворогів народу». Перед війною органи НКВС забрали його сестру до Києва, де вона загинула в Бабиному Яру. З початком бойових дій на території м. Умань дітей планували евакуювати на автомобілях, але цього так і не сталося, тому що радянські партійні працівники відібрали транспорт і самі на ньому втекли, покинувши дітей. Було виділено три пари коней з возами, на яких діти разом із мізерним майном дитбудинку, помістивши хворих дітей, відправилися до Кіровограда к супроводі вихователів. Вихованці розташувалися в Новоархангельському районі Кіровоградської області. Невдовзі діти потрапили в оточення німців. 18 серпня 1941 р. дітей відправили назад до м. Умань і помістили у єврейському гетто, відгородженому колючим дротом. Серед них також були діти-роми. Дітей було 300–400 осіб, яких охороняли українські поліцаї та угорські солдати. Наприкінці серпня – у середині вересня нацисти шикували дітей у лінійку, запитуючи, хто з них євреї, але діти не зізнавалися, тому німці змушували дітей знімати штани, ідентифікуючи «ворогів» за обличчям та статевим обрізанням. Хто був обрізаний або явно був схожий на єврея чи рома, відводили й заштовхували в загальну колону, яку направляли на розстріл до глиняних кар'єрів. Таким чином було вбито більшість вихованців Уманського дитячого будинку № 1 (Забарко Б., 2013, с. 36).

Були вихованці, яких зуміли евакуювати, але це були одиниці, яким пощастило. Були особи, яких необхідно було врятувати, враховуючи їхню важливість для радянської влади. Наприклад, у Херсонській області перебували іспанські діти-сироти, які потрапили до СРСР у 1937 р. через початок Громадянської війни, і яких налічувалося 34 тисячі. У СРСР було заборонено віддавати їх до нових сімей, тому дітей доставили у м. Іваново РРФСР до існуючого з 1933 р. Інтернаціонального дитячого будинку та засновували нові дитбудинки. У Херсоні для них був створений Херсонський іспанський дитбудинок № 7. Після початку військових дій 17 серпня 1941 р. вихованці, працівники та їхні родини були евакуйовані до Запоріжжя, а звідти товарним поїздом на Північний Кавказ, де проживали в літньому дитячому санаторії. При наступі німецьких військ у серпні 1942 р. перебралися на Алтай, де їх розмістили на першому поверсі школи с. Тундріха Залесівського району (Сінкевич І., 2021, с. 45).

Отже, говорити про те, що не було можливості для евакуації хоча б більшості дітей-сиріт у безпечні райони СРСР не варто, адже це є відвертим викривленням реальних умов. Для тих,

кого влада вважала важливими, евакуація організовувалася відразу після початку військових дій, включно з технічною базою, культурними та матеріальними цінностями, секретними та архівними документами. Дітей з інвалідністю дитячого будинку-інтернату, який розташовувався на Холодній горі по вул. Свердлова, № 133 (Харківська область), в останній день евакуації розподілили на три групи: найменших завантажили на машину й повезли на Південний вокзал, старші пішли пішки, середні мали чекати машину, але вона так і не з'явилася. З вокзалу дітей теж не вивезли – для них не знайшлося місця, адже, як вказує Н. Сотнікова, у цей час у вагони вантажили меблі, речі, продукти, розміщувалися дорослі із сім'ями харківського керівництва (Сотнікова Н., 2021, с. 56).

Після повторного встановлення радянської влади на території України злочини, вчинені нацистським окупаційним режимом, інтерпретувалися крізь призму радянської ідеології та культу героїзації. Ідентифікація жертв не здійснювалася за національною ознакою, а також не акцентувалася увага на факторах та передумовах масових убивств, зокрема знищення єврейського населення. Подібний підхід простежувався і у випадку з дітьми. У документах Надзвичайної державної комісії малолітніх та неповнолітніх жертв фіксували узагальнено як «діти», без уточнення їхнього соціального статусу. Аналогічна ситуація спостерігалася і у звітності, де уникали використання терміна «інваліди», оскільки він не відповідав загальній концепції радянської величї та культу перемоги.

Протягом тривалого часу факт існування дітей з інвалідністю у СРСР або ігнорувався, або свідомо замовчувався. Їхні проблеми та потреби залишалися поза увагою, що свідчило про маргіналізацію цієї категорії та її сприйняття як «соціального баласту». Таким чином, усіх дітей було інтегровано до узагальненого наративу «злочини фашистських загарбників проти радянських дітей», у межах якого їх репрезентували насамперед як «піонерів» чи «комсомольців». Звичайно, не варто підставляти ідеологічний інструментарій до всього процесу аналізу злочинів держкомісії, адже у секретних документах спецслужб, судових актах та у свідченнях очевидців можна виявити реальну картинку, без радянської ідеологічної обгортки, але важливо співставляти всі факти для усвідомлення об'єктивної картинки, комбінуючи та аналізуючи різні види джерел та свідчення як свідків, так і самих виконавців злочину.

Нацистська окупація України 1941–1944 рр. стала трагедією, яка торкнулася всіх верств населення. Проте однією з найбільш вразливих груп в умовах війни виявилися діти-сироти. Вони зазнали надзвичайно жорстокого поводження, були переважно позбавлені підтримки з боку суспільства та держави, ставали жертвами голоду, хвороб, фізичного, психологічного та сексуального насильства. Особливу увагу заслуговують долі дітей з інвалідністю та єврейських дітей, які ставали першочерговими мішенями нацистського терору. Нестерпні умови життя в дитячих будинках, примусова праця, знекровлення для потреб німецьких військових та масові вбивства створили катастрофічні наслідки для дитячої популяції України. Радянська влада зі своєю злочинною та холоднокрівною байдужістю і нездатністю захистити дітей під час евакуації також сприяла трагічним долям сиріт. Після війни життя дітей-сиріт та дітей з інвалідністю залишилося маловивченим, а радянська ідеологія часто замовчувала обставини їхнього вбивства. Усі ці аспекти є свідченням систематичного знищення цілої генерації дітей, яке мало глибокі наслідки для українського суспільства.

Список літератури

Грінченко Г., 2020. Петренко О. Непотрібні люди, замовчаний злочин: джерела та дослідження про масові вбивства пацієнтів психіатричних лікарень, інтернатів для хворих дітей та будинків інвалідів України часів нацистської окупації. *Ukraina Moderna*. №. 28. 9–29.

Забарко Б. (ред.), 2013. *Мы хотели жить... Свидетельства и документы*. Книга 1. Київ.

Івчик Н. С., 2013. Діти як об'єкт геноциду (на прикладі Голокосту). *Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. Вип. 11. Рівне. 198–206.

- Касьянова Н., 2010. Становище дітей-сиріт в умовах німецької окупації (на прикладі Донбасу). *Волинські історичні записки*. Т. 4. 16–19.
- Лисиця Л. Г., 2021. *Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр.* Черкаси.
- Марченко О. М., 2023. Шевченко В. Є. «Брама до пекла» – Янівський концентраційний табір смерті. *III міжнародна науково-практична конференція «Останні досягнення світової науки»*. Вільнюс. *Scientific Collection "InterConf"*. № 170. 108–115.
- Мешков Д., 2020. Масова акція знищення інвалідів та психічнохворих в с. Орлово в грудні 1941 р.: спроба реконструкції та контекстуалізації подій. *Ukraina Moderna*. № 28. 110–128.
- Васильєв В., 2018. Кашеварова Н., Лисенко О., Панова М., Подкур Р. *Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941–1944*. Київ.
- Васильєв В., 2023. Кашеварова Н., Лисенко О., Панова М., Подкур Р. *Насильство над цивільним населенням. Запорізька область. Документи органів держбезпеки. 1941–1944*. Київ.
- Слободинський Д., 2016. Життя дітей у період гітлерівської окупації України. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Вип. 4 (14). Київ. 37–56.
- Сотнікова Н. В., 2021. Дитячий будинок у Сокольниках: злочини проти дитинства. *Краєзнавство і учитель – 2021. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (31 березня 2021 р.)*. Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків. 54–57.
- Спудка І. М., 2015. Турчина Л. В. Шкільний процес як засіб формування підлеглих Третього Рейху (на прикладі м. Запоріжжя). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 42. 143–147.
- Сінкевич І., 2021. Херсонський дитячий будинок для іспанських дітей у документах Державного архіву Херсонської області та місцевій періодиці. *Історія в документах: Збірник наукових доповідей В архівних читань*. Херсон. 42–47.
- Суровцев О. А., 2006. *Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни*: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці.
- Яковлев В., 2022. Воєнні злочини нацистів на Харківщині (1941–1943): за матеріалами Надзвичайної державної комісії. *Літопис Волині*. № 26. 178–185.
- Penter T., 2020. Child victims and female perpetrators: Dealing with the Nazi-murder of disabled children in the postwar Soviet Union. *Ukraina Moderna*, Vol. 28. 168–188.

Oleh Marchenko, Volodymyr Shevchenko

CRIMES AGAINST ORPHANS AND CHILDREN WITH DISABILITIES DURING THE NAZI OCCUPATION OF UKRAINE 1941–1944

The Nazi occupation became one of the most tragic chapters in Ukrainian history. The crimes of the German occupation regime affected all aspects of the life of the Ukrainian people, but its actions reached particular brutality in relation to the most vulnerable group of the population – children. At the centre of the study is the fate of orphans and children with disabilities, who found themselves in conditions that surpassed any conceivable horrors of war. The article analyzes the policy of the German occupation authorities towards orphanages in Ukraine, including the implementation of the “T4 Aktion”, racist selection practices, and coercive measures of Germanisation. It examines conditions of nutrition, medical care, access to education, and the spread of infectious diseases among children. Special attention is given to acts of violence, deportation, genocide, and the psychological traumas endured by the child population of Ukraine. It highlights the fate of orphans, who became victims of starvation, diseases, social indifference, and the devaluation of human life under the Nazi policy of “Lebensraum in the East”. It is emphasised that children with disabilities and Jewish children were among the first groups targeted for extermination.

The study attempts to present a systematic analysis of the living conditions of orphans in Ukraine during the occupation, as well as to examine the social, psychological, and cultural consequences for children under the Nazi regime. Research into this issue not only helps reconstruct the scale of crimes committed against children in occupied Ukraine but also reveals their impact on post-war social and demographic development.

Attention is drawn to the responsibility of the Soviet authorities for abandoning children in orphanages to their fate during the German advance, which led to mass casualties. Based on archival documents, eyewitness testimonies, and materials of the Extraordinary State Commission, it has been established that orphans were among the most defenceless social groups, deprived of basic means of survival and support. The peculiarities of orphan evacuation are also analyzed, including the selective approach of the authorities, who saved children

considered important for political or ideological reasons (such as Spanish children), while leaving others behind. The study further explores the Soviet practice of post-war interpretation of these events, where victims were generalised without social or national identification, and children with disabilities remained outside the official discourse.

This research is an attempt at a comprehensive analysis of the tragedy of childhood in wartime, forming of an objective picture of the situation in orphanages during the occupation of Ukraine. It also represents an important moral act of preserving the memory of the victims of child genocide, which holds significant meaning for contemporary Ukrainian society.

Key words: orphans, children with disabilities, orphanages, crimes against children, genocide, the Nazi occupation, World War II, Ukraine.

References

- Hrinchenko H., 2020. Petrenko O. Nepotribni lyudy, zamovchanyj zlochyn: dzherela ta doslidzhennya pro masovi vbyvstva paciyentiv psyhiatrychnykh likaren, internativ dlya hvorykh ditej ta budynkiv invalidiv Ukrayiny chasiv nacystskoyi okupaciyi [Unnecessary people, a silent crime: sources and research on the mass murders of patients in psychiatric hospitals, boarding schools for sick children, and homes for the disabled in Ukraine during the Nazi occupation]. *Ukraina Moderna*. Vol. 28. 9–29. (In Ukrainian).
- Zabarko B. (ed.), 2013. *Mi khoteli zhit... Svydetelstva y dokumenty* [We wanted to live... Testimonies and documents]. Knyha 1. Kyiv. 34–38. (In Russian).
- Ivchuk N. S., 2013. Dity yak ob'ekty henocydu (na prykladi Holokostu) [Children as objects of genocide (using the example of the Holocaust)]. *Panorama politolohichnykh studij*: Naukovi visnyk Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu. Vyp. 11. Rivne. 198–206. (In Ukrainian).
- Kasianova N., 2010. Stanovyshhe ditej-syrit v umovakh nimetskoyi okupaciyi (na prykladi Donbasu) [The situation of orphans under German occupation (on the example of Donbas)]. *Volynski istorychni zapysky*. T. 4. 16–19. (In Ukrainian).
- Lysyca L. H., 2021. *Funkcionuvannya spetsialnykh dytyachykh ustanov URSR u 1943–1950 rr.* [Functioning of special children's institutions of the Ukrainian SSR in 1943–1950]. Cherkasy. (In Ukrainian).
- Marchenko O. M., 2023. Shevchenko V. Ye. “Brama do pekla” – Yanivskij koncentracijnyj tabir smerti [“Gate to Hell” – Yaniv concentration death camp]. *III mizhnarodna naukovo-praktychna konferenciya “Ostanni dosyahnennya svitovoyi nauky”*. Vilnyus. Scientific Collection “InterConf”. № 170. 108–115. (In Ukrainian).
- Mieszkov D., 2020. Masova aktsiia znyshchennia invalidiv ta psykhichnokhvorykh v s. Orlovo v hrudni 1941 r.: sprobha rekonstruktsii ta kontekstualizatsii podii [Mass action to exterminate the disabled and mentally ill in the village of Orlovo in December 1941: an attempt to reconstruct and contextualize the events]. *Ukraina moderna*. Vol. 28. 110–128. (In Ukrainian).
- Vasyliiev V., 2018. Kashevarova N., Lysenko O., Panova M., Podkur R. *Nasyilstvo nad tsyvilnym naseleнням Ukrainy. Dokumenty spetssluzhb. 1941–1944* [Violence against the civilian population of Ukraine. Documents of the special services. 1941–1944]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Vasyliiev V., 2023. Kashevarova N., Lysenko O., Panova M., Podkur R. *Nasyilstvo nad tsyvilnym naseleнням. Zaporizka oblast. Dokumenty orhaniv derzhbezpeky. 1941–1944* [Violence against the civilian population. Zaporizhzhia region. Documents of state security bodies. 1941–1944]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Slobodynskyi D., 2016. Zhyttia ditei u period hitlerivskoi okupatsii Ukrainy [Children's lives during the Nazi occupation of Ukraine]. *Viiskovo-istorychni merydian. Elektronnyi naukovi fakhovi zhurnal*. Vyp. 4 (14). Kyiv. 37–56. (In Ukrainian).
- Sotnikova N. V., 2021. Dytiachy budynok u Sokolnykakh: zlochyny proty dytynstva [Orphanage in Sokolniki: crimes against childhood]. *Kraieznavstvo i uchytel – 2021. Tezy dopovidei mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (31 bereznia 2021 r.)*. Kharkivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni H. S. Skovorody. Kharkiv. 54–57. (In Ukrainian).
- Spudka I. M., 2015. Turchyna L. V. Shkilnyi protses yak zasib formuvannia pidlehykh Tretoho Reikhu (na prykladi m. Zaporizhzhia) [The school process as a means of forming subordinates of the Third Reich (on the example of the city of Zaporizhzhia)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Vyp. 42. 143–147. (In Ukrainian).
- Sinkevych I., 2021. Khersonskiy dytiachy budynok dlia ispanskykh ditei u dokumentakh Derzhavnoho arkhivu Khersonskoi oblasti ta mistseviy periodytsi [Kherson orphanage for Spanish children in documents of the State Archives of Kherson region and local periodicals]. *Istoriia v dokumentakh: Zbirnyk naukovykh dopovidei V arkhivnykh chytan*. Kherson. 42–47. (In Ukrainian).

Surovtsev O. A., 2006. *Holokost u Pivnichnii Bukovyni ta Khotynshchyni v roky Druhoi svitovoi viiny* [The Holocaust in Northern Bukovina and Khotyn Region during World War II]: dys. kand. ist. nauk: 07.00.01. Chernivtsi. (In Ukrainian).

Yakovliev V., 2022. Voienni zlochyny natsystiv na Kharkivshchyni (1941–1943): za materialamy Nadzvychainoi derzhavnoi komisii [Nazi war crimes in the Kharkiv region (1941–1943): based on materials from the Extraordinary State Commission]. *Litopys Volyni*. № 26. 178–185. (In Ukrainian).

Penter T., 2020. Child victims and female perpetrators: Dealing with the Nazi-murder of disabled children in the postwar Soviet Union. *Ukraina Moderna*, Vol. 28. 168–188. (In English).

Дата надходження статті: 26.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025

Веденєєв Дмитро,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
zastava67@i.ua
ORCID ID: 0000-0002-8929-9875

РОЗВИТОК НАУКОВИХ (НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ) ДОСЛІДЖЕНЬ В ОРГАНАХ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ В УРСР (1945–1991 рр.)

У статті на основі раніше закритої літератури й документів радянських спецслужб розкриваються особливості механізму організації наукової (науково-практичної) діяльності органів державної безпеки СРСР та їх установ (підрозділів) в Українській РСР в 1945–1991 рр., зокрема детермінація дослідницьких та науково-педагогічних напрямів і завдань особливостями державної політики, ідеологічного курсу, пріоритетами оперативно-службової діяльності самої спецслужби. Дається характеристика провідним науково-дослідним центрам КДБ СРСР, організації роботи з наукового забезпечення контррозвідальної, розвідальної, інформаційно-аналітичної, експертно-криміналістичної діяльності спецслужби в умовах глобального міжблокового протистояння («холодної війни»).

Окремо розглядаються наукова діяльність відомчого закладу спеціальної освіти – Вищих курсів КДБ СРСР у м. Києві, зростання їх наукового потенціалу, провідні дослідницькі досягнення, вплив на зміст роботи процесів «перебудови» в СРСР. Уперше висвітлюється створення й діяльність у 1967–1971 рр. у структурі КДБ Української РСР 6-го відділу (науково-дослідної роботи), котрий займався проблематикою контррозвідальної діяльності та розробляв «наукові основи організації боротьби проти підривної діяльності українських буржуазних націоналістів» у рамках заходів спецпропаганди та протидії «ідеологічній диверсії» закордонних націоналістичних центрів, а також розробив проєкт положення про «Науково-чекістське товариство».

Ідеться про залучення відомчих науковців до дослідження трагічних сторінок радянського періоду історії України, юридичного забезпечення процесу реабілітації жертв незаконних політичних репресій, археографічних проєктів з історії спецслужб у Другій світовій війні, щодо діяльності руху ОУН та УПА тощо.

Ключові слова: державна безпека, історія спецслужб, наукознавство, безпекознавство, вища освіта.

Вивчення минулого спеціальних служб, що діяли на теренах України, утвердилося як один із продуктивних напрямів історико-правових і воєнно-історичних студій. Дослідження історії структур розвідки та контррозвідки різних історичних типів державності, що існували на території України в 1917–1991 рр., важливе для критичного та творчого використання їх досвіду в інтересах професійної підготовки кадрів органів безпеки, підвищення ефективності оперативно-службової діяльності національних спецслужб¹. Додаткові можливості для комплексного досліджень минулого органів безпеки радянського періоду історії України надало ухвалення Верховною Радою України 9 квітня 2015 р. Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років».

Стратегія національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» (2020 року) наголосила на необхідності посилення інноваційного, науково-технологічного, кадрово-освіт-

¹ Див., зокрема: Національна спецслужба в українському державотворенні: збірник статей і матеріалів з нагоди 29-ї річниці утворення СБУ. Київ : Прометей, 2021.

нього забезпечення розвитку сектору безпеки й оборони держави та інших «інструментів національної сили»², що посилює інтерес до вивчення механізмів наукового й освітнього супроводження діяльності спецслужб. Напрямок «дослідження історії спецслужб» був передбаченим пунктом 21 наказу СБ України від 6 листопада 2013 р. № 452 «Про затвердження Основних напрямів наукових досліджень у системі Служби безпеки України». «Гене́за забезпечення державної безпеки» визначена серед поточних науково-дослідних пріоритетів Національної академії СБ України³.

Вивчення наукової діяльності радянських органів державної безпеки на території України в післявоєнний період здійснено вельми фрагментарно. Так, певні аспекти науково-педагогічної роботи вищого навчального закладу КДБ СРСР у м. Києві оглядово подані у статті одного із його керівників (1978–1983 рр.), генерал-майора С. Крикуна (Крикун С. И., 1977). Про зростання наукового потенціалу цього спеціального закладу освіти йдеться у працях керівних співробітників цього закладу В. Вакуленка (Вакуленко В. К., 1986) та В. Дмитрієва (Дмитриев В. М., 1988), хоча ці публікації зі зрозумілих причин несли відчутне ідеологізоване й «парадно-звітне» нашарування.

Зазначимо, що діяльність навчальних закладів НКВС-НКДБ в Україні в 1930–1944 рр. (для яких ще не властива була власне наукова робота) кваліфіковано висвітлено дослідниками минулого спецслужб Т. Вронською та С. Ляковською (Вронська Т., 2011; Вронська Т., 2013). Основні ж віхи творення та провідні напрями післявоєнної діяльності навчального закладу спецслужби в м. Києві подаються у створених спецкафедрою історії національних спецслужб Національної академії СБУ посібнику (Веденєєв Д. В., 2003) та курсі лекцій зі спецдисципліни «Історія розвідки та контррозвідки в Україні» (Веденєєв Д. В., 2010). Характеристику сучасним дослідженням науково-педагогічної діяльності в системі радянських органів держбезпеки в Україні надано в окремих працях і дисертації О. Лісова з аналізу новітньої історіографії діяльності розвідки та контррозвідки України в 1917–1991 рр. (Лісов О., 2015; Лісов О., 2017). Історіограф обґрунтовано констатує, що дослідження, присвячені радянським спецслужбам у 1946–1991 рр., доволі дискретно висвітлюють окремі напрями їх діяльності (крім репресивної політики та переслідування дисидентів). Натомість у сучасній українській історіографії відсутнє комплексне дослідження історії радянських структур розвідки та контррозвідки в Україні періоду «холодної війни» та міжблокового протистояння у світі у 1945–1991 рр. (Лісов О., 2017, с. 111).

Дослідницьким завданням статті є розкриття особливостей механізму організації наукової (науково-практичної) діяльності органів державної безпеки СРСР та її установ (підрозділів) в Українській РСР, зокрема детермінація дослідницьких та науково-педагогічних напрямів і завдань особливостями державної політики, ідеологічного курсу, пріоритетами оперативно-службової діяльності самої спецслужби.

Розгортання з 1950–1960-х рр. науково-технічної революції у світі, перехід глобального міжблокового протистояння («холодної війни») у значно вищу технологічну площину, суттєве зростання обсягу інформаційно-аналітичної та експертної роботи (Чичулин Н. А., 1989), освітньо-культурного рівня кадрів спеціальних і правоохоронних органів СРСР у постсталінську добу обумовив якісне зростання обсягу науково-аналітичного забезпечення оперативно-службової діяльності органів держбезпеки (з 1954 р. – Комітету державної безпеки (КДБ) СРСР)⁴.

² Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України». Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (30.08.2025).

³ Національна академія Служби безпеки України. Напрями наукових досліджень. URL: <https://nasbu.edu.ua/ua/51-napryami-naukovih-doslidzhen-naukova-diyalnist> (24.09.2025).

⁴ Див., зокрема: За дальнейшее улучшение подготовки и переподготовки кадров для органов и войск КГБ. Сборник КГБ СССР. 1969. № 3. С. 103–115.

У післявоєнний період солідний науковий потенціал зосередився в освітньому сегменті спецслужби – Вищій школі (ВШ) КДБ СРСР імені Ф. Дзержинського та в низці спеціалізованих Вищих курсів КДБ в регіонах СРСР контррозвідального профілю (Горький, Київ, Мінськ, Свердловськ, Ташкент, Тбілісі), військової контррозвідки (Новосибірськ), оперативного документування (Ленінград), оперативно-технічної роботи (Алма-Ата) (Ерошин В. П., 1982). Станом на 1990 р. у навчальних закладах КДБ СРСР працювало 38 докторів і 756 кандидатів наук, 20 професорів, 188 доцентів, 16 старших наукових співробітників⁵. Крім того, виникли наукові підрозділи КДБ СРСР та власне відомча наука – сукупність науково-дослідних установ і підрозділів, які активно здійснювали профільні наукові, науково-прикладні дослідження (Кирпиченко В., 1982; Кравцов В. О. 1983; Маликов В., 1991). Серед них передовсім доцільно назвати такі:

Перше головне управління (ПГУ, зовнішня розвідка) мало у своєму складі Інформаційно-дослідний інститут, Науково-дослідний інститут, що займався проблемами розробки й впровадження електронно-обчислювальної техніки. Створене в середині 1970-х рр. Управління «С» (нелегальна розвідка) ПГУ виконувало науково-дослідні роботи з вивчення сил спеціального призначення іноземних держав;

Восьме головне управління (шифрувальна і дешифрувальна служба). Здійснювало, зокрема, профільні розробки в галузі створення шифрів, засобів захисту інформації, дешифровки зарубіжних каналів передачі інформації;

Шістнадцяте управління (перехоплення і дешифровка інформації електронними засобами). Тут був зосереджений солідний науковий потенціал, включно з лауреатами ленінських і державних премій СРСР, насамперед у галузі математичних наук, структурної і прикладної лінгвістики, працювали комп'ютерний центр у Москві, лабораторії;

П'ятнадцяте управління (створення, експлуатація і охорона особливо важливих об'єктів), яке забезпечувало безпеку вищого керівництва держави на випадок ракетно-ядерної війни;

Оперативно-технічне управління. До його складу входили низка НДІ і лабораторій з розробки оперативної техніки, документів прикриття, спеціальних засобів.

Одним із перспективних напрямів НДР стала розробка проблем інформаційно-аналітичного забезпечення оперативно-службової діяльності (чому дала поштовх міжкафедральна теоретична нарада в ВШ КДБ СРСР 30 листопада 1964 р.). Створюються науково-дослідні підрозділи – служба № 2 2-го Головного управління (ГУ) КДБ СРСР (контррозвідка) та науково-дослідна лабораторія інформаційно-аналітичних і обчислювальних проблем № 16 Оперативно-технічного управління (ОТУ) КДБ СРСР (1966 р., згодом – НДІ ОТУ) (Піпія Г. В., 1975)⁶.

Інформаційне забезпечення контррозвідки оформилося у вигляді створення та програмного забезпечення механізованих і автоматизованих систем із використанням ЕОМ. Запроваджуються інформаційні системи «Форт» (контакти радянських громадян з іноземцями), «Тритон» (іноземні поштові кореспонденти), «Фрегат» (розвідка з боку співробітників іноземних представництв), 7-го управління КДБ (оперативного документування) «Факел», 3-го ГУ (військова контррозвідка) «Фрагмент», 5-го управління (ідеологічна диверсія) – «Марс», «Поток» та інші. У 1972–1975 рр. створили Єдину систему інформаційного обслуговування контррозвідки («Дельта»), інформаційну систему (ІС) зовнішньої розвідки («Компас»), ІС органів і підрозділів КДБ⁷.

⁵ Перестройка чекистского образования – качественно новый этап в подготовке и повышении квалификации чекистских кадров органов и войск КГБ СССР в современных условиях. *Сборник Высших курсов КГБ СССР* (Київ). 1990. № 21. С. 34.

⁶ *О предмете и тематике исследований вопросов теории оперативной деятельности органов КГБ*. Сборник материалов. Москва : РИО ВШ КГ, 1972.

⁷ *Актуальные проблемы информационной работы в контрразведывательных аппаратах органов КГБ*. Материалы научно-практической конференции, 1976. Москва : ВКШ КГБ СССР, 1976. С. 16–17, 167.

Виокремлюється науково-практична складова по лінії експертно-криміналістичного забезпечення спеціальної діяльності. Ще 20 лютого 1945 р. вийшов наказ НКДБ СРСР № 00100 «Про організацію мережі кабінетів експертизи документів в НКДБ Білоруської, Литовської, Молдавської і Української РСР». На його підставі наказом НКДБ УРСР від 12 жовтня 1945 р. № 00195 такі кабінети запровадили в Києві, Харкові, Львові, Одесі, Дніпропетровську (загалом 12 штатних одиниць). У 1944 р. в слідчій школі в Москві відкрися 6-місячні курси з підготовки експертів-криміналістів для органів держбезпеки.

Згідно з рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 4 травня 1946 р. вводиться нова структура Міністерства держбезпеки (МДБ) СРСР. У її складі експертні роботи безпосередньо проводили відділи «В» (перлюстрація кореспонденції) та «Д» (експертиза і виготовлення документів). До початку 1950-х рр. у мережі криміналістичних закладів органів держбезпеки існувало 46 кабінетів експертиз документів. У 1951 р. згаданий відділ «Д» реорганізується в 3-й спецвідділ МДБ, кабінети експертиз регіональних органів – у 3-ті служби. Для цієї служби основним напрямками роботи оформилися криміналістичні дослідження (почеркознавчі, авторознавчі, дактилоскопічні, трасологічні дослідження, дослідження невідомих речовин, відновлення текстів), оперативна фотографія (фотопортретна ідентифікація) і документаційна техніка (технічне дослідження документів). У 1956–1991 рр. співробітники КДБ захистили 5 докторських і 85 кандидатських дисертацій із криміналістики (Гора І. В., 2022, с. 149; Криміналістика... 1987, с. 29).

У галузі криміналістики в 1960-х рр. були розпочаті серйозні наукові дослідження. Уперше спеціалісти органів держбезпеки використали математичну статистику та теорію вірогідностей для об'єктивної оцінки ознак у почеркознавчій експертизі, ідентифікації особи по фотопортрету, дактилоскопії. Були підготовлені методичні посібники з почеркознавства, дактилоскопії, дослідження документів, виготовлених на друкарській машинці, оригінальності документів. Потребу в таких розробках викликало розгортання кримінальних переслідувань учасників дисидентського і правозахисного руху, авторів «самвидаву» та листівок антикомуністичного змісту, насамперед в Україні. Водночас криміналістичні дослідження суттєво допомогли в розслідуванні надзвичайних подій, розкритті тяжких злочинів (терористичних актів на кшталт вибухів бомб групи вірменських націоналістів Затікяна 8 січня 1977 р., коли загинуло 7 і було поранено десятки громадян), розшуку авторів шпигунських повідомлень, виявленню агентурних зв'язків на поштових каналах тощо.

Серйозних експертно-криміналістичних досліджень і сотень експертиз потребувало розкриття тяжких злочинів (передовсім масового знищення громадян під час нацистської окупації), скоєних військовими злочинцями (наприклад, командирів карального батальйону СД у Харкові Посевіну ставилося у провину особисте знищення понад 300 громадян, і до 4000 – його підрозділом)⁸. Численних експертиз потребували техногенні катастрофи. Так, 13 березня 1961 р. в Києві на Куренівці внаслідок прориву греблі сель забрав життя 145 громадян і 143 травмував. 6 листопада 1986 р. в залізничній катастрофі в Кіровоградській обл. загинуло 43 особи. Криміналісти КДБ УРСР одними з перших прибули на місце Чорнобильської катастрофи⁹.

У 1977 р. створюється централізований орган науково-дослідної роботи – Центральний НДІ спеціальних досліджень ОТУ КДБ СРСР. У регіональних органах функціонувало понад 60 оперативно-технічних підрозділів. Серед наукових здобутків відомчої криміналістики – розробка теорії і практики використання пахучих речовин (закладено фундамент нової галузі науки – криміналістичної одорології); принципово нові методики дослідження почерку, писемної мови, машинописних і копійованих текстів, підробних документів, слідів рук, виявлення

⁸ Сборник КГБ СССР. 1989. № 129.

⁹ Веденеев Д., Завадський М. Документальна спадщина контррозвідувальних підрозділів із захисту промисловості і транспорту. Київ: СБ України, 2001. С. 69–73.

тайнописних текстів і мікрограм, встановлення факту перлюстрації кореспонденції, використання в розслідуванні державних злочинів кіно-, відео- і звукозапису: розробка нової пошукової апаратури, виїзних наборів криміналістичних засобів для слідчих і оперативних працівників (Криминалистика.... 1987, с. 29).

Широко застосовувалися криміналістично-експертні дослідження під час переслідувань українських осередків інакомислячих. Так, у 1972 р. під час арешту частини фігурантів оперативної справи проти українських дисидентів «Блок» (її вело спеціально створене відділення 5-го кправління КДБ УРСР) вилучили 974 примірники програмних і пропагандистських документів, 107 рукописних і 356 машинописних текстів, 113 фотоплівки, 118 бобін магнітофонної плівки, 8 друкарських машинок (Федорчук В., 1972, с. 29).

1-м (розвідувальним) управлінням КДБ УРСР фабрикувалися відповідні друковані матеріали з компрометації керівників закордонних націоналістичних центрів, які потім «легендувалися» як праці зарубіжних українців і поширювалися через резидентури ПГУ КДБ СРСР. Проте не можна не помічати, що в 1960–1970 рр. агентурно-оперативна робота проти націоналістичних осередків, як це не парадоксально, багато в чому виливалася у відомчу самоціль. Показово, що навіть на оперативній нараді керівного складу КДБ УРСР (лютий 1971 р.) констатувалося, що по лінії розвідки «не отримано суттєвих результатів у роботі з проникнення до закордонних націоналістичних центрів, їх розкладу, виявлення конкретних спрямувань цих центрів до республіки і відвернення їх ворожої діяльності»¹⁰.

Варто відзначити активну роботу науковців відомства держбезпеки з дослідження історії спецслужб, адже їх археографічний доробок зберігає значущість як наукове джерело. Зокрема, у 1983 р. створюється робоча група (згодом – історико-археографічна лабораторія) з підготовки багатотомного збірника з історії органів державної безпеки у Другій світовій війні, куди увійшов солідний масив документів про протиборство спецслужб на теренах України в 1939–1944 рр. Упродовж кількох років було відібрано тисячі документів з оперативних архівів КДБ, включно з фондами 10-го (архівно-облікового) відділу КДБ УРСР, архівів ЦК КПРС та Компартій союзних республік, підібрано трофейні матеріали, укладено змістовний науково-довідковий апарат¹¹.

Окремо доцільно відзначити проведену в 1959–1964 рр. масштабну історико-археографічну роботу співробітників архівно-облікового відділу (відомчого архіву) КДБ УРСР та групи керівних співробітників управлінь КДБ у західних областях України з розробки концепції, науково-методичних засад і упорядкування тематичних збірників документів з історії діяльності ОУН та українського повстанського руху, щодо форм і методів оперативно-військових заходів проти них радянських органів держбезпеки. Копії і оригінали відповідних документів націоналістичного руху та радянських спецслужб (які охоплювали період 1920–1950-х рр.) утворили багатотомні справи, що і нині зберігаються в колекції друкованих видань Галузевого держархіву СБУ¹². Згадані документальні колекції виступають і зараз велими ґрунтовним, інформативним джерелом для дослідників профільних проблем. На думку сучасних дослідників історії ОУН та УПА, «група при голові КДБ УРСР з узагальнення досвіду роботи органів державної безпеки по боротьбі з ОУН та УПА провела величезну роботу з упорядкування та опрацювання архівних документів. Сучасні дослідники, які опрацьовують ці справи, мають практично повне уявлення про діяльність підпілля в Україні в 1944–1955 рр.» (Ішук О., 2009, с. 119) У період «відлиги» архівісти КДБ УРСР упорядковували (до 1964 р.) і вибірково масив оперативно-статистичної звітності щодо незаконних репресій в Україні у 1936–1938 рр., який виступає унікальним джерелом вивчення історич-

¹⁰ Оперативное совещание руководящего состава органов госбезопасности Украины. *Сборник КГБ при СМ СССР*. 1971. № 2–3. С. 33.

¹¹ *Сборник КГБ СССР*. 1985, № 106. С. 57–61.

¹² Галузевий державний архів (ГДА) СБУ. Ф. 13. Спр. 372, 376, 398.

ної трагедії та суттєво корегує чимало з поверхових, а то й кон'юктурно-спекулятивних суджень щодо цієї болючої для суспільства сторінки минулого¹³.

Вагомим кроком на шляху наукового забезпечення діяльності спецслужби стало створення й діяльність у 1967–1971 рр. у структурі КДБ Української РСР *6-го відділу (науково-дослідної роботи)*. Його 1-ше відділення займалося проблематикою контррозвідувальної діяльності, а 2-ге відділення розробляло «наукові основи організації боротьби проти підривної діяльності українських буржуазних націоналістів». У 1963–1969 рр. науковці КДБ УРСР у рамках заходів спецпропаганди взяли участь у написанні понад 10 монографій та навчальних посібників, 45 статей до відомчих видань (чимало з них присвячувалося проблемам протидії ОУН та УПА, «ідеологічній диверсії» закордонних націоналістичних центрів) (Смирнов Е., 1969).

Науковий підрозділ створив план-проспект відкритого збірника документів і матеріалів 1926–1969 рр. з історії руху українських націоналістів. До нього передбачалося включити документи 10-го відділу КДБ УРСР, обласних управлінь КДБ, спецфондів обласних державних архівів. Незважаючи на ідеологічну тенденційність цього «викривального» науково-видавничого проекту, він здатен був ввести до наукового обігу чимало значущих документальних пам'яток, котрі, зокрема, надавали б додаткову можливість для студіювання минулого ідеології і чину українського націоналістичного руху¹⁴.

Співробітники відділу розробили проект положення про «Науково-чекістське товариство»¹⁵. Попри зрозумілий вплив на його завдання інтересів обслуговування «боротьби з ідеологічною диверсією», створення цієї громадської організації здатне було сприяти активізації відомчої науки, певній демократизації науково-дослідної діяльності в органах держбезпеки республіки.

З приходом до керма КДБ України в травні 1970 р. вкрай консервативно налаштованого генерала В. Федорчука 6-й відділ був ліквідований, а проект створення наукового товариства залишився на папері. Про сумлінне нерозуміння новим головою КДБ України важливості впровадження результатів сучасних наукових досліджень в оперативно-службову практику свідчило і те, що згодом, за 7 місяців перебування на посаді міністра внутрішніх справ СРСР (1982 р.) В. Федорчук встиг скасувати Організаційно-методичний центр з передового досвіду, Науковий центр з проблем управління в органах внутрішніх справ, Всесоюзний НДІ з проблем безпеки дорожнього руху тощо. У КДБ УРСР аналітичною роботою в 1960–1970-х рр. займався 4-й відділ, який готував інформаційні зведення для Політбюро ЦК Компартії України¹⁶.

Упродовж десятиліть протидія «українському буржуазному націоналізму» вважалася одним із пріоритетних напрямів агентурно-оперативної діяльності КДБ УРСР. З липня 1967 р. по цій лінії активно працювало й новостворене 5-те управління КДБ СРСР та УРСР з протидії «ідеологічній диверсії» (Веденєєв Д., 2020). Робота за «5-ю лінією» об'єктивно вимагала від контррозвідників неабияких інтелектуальних здібностей, загальної освіченості, ерудиції, солідних гуманітарних знань (Авдеев Ю. И., 1980). За даними КДБ УРСР, з 1958 до 1965 р. частка інтелігенції серед «націоналістично налаштованих» збільшилася з 13 до 75 %. До дисидентів у 1969–1970 рр. було зараховано 37 членів Спілки письменників України, 262 працівники культури, 136 співробітників ЗМІ та видавництва¹⁷.

З 1960-х рр. посилюються відомчі дослідження діяльності закордонних центрів українських націоналістів. Своєрідна спеціалізація органів КДБ УРСР на оперативній діяльності проти закордонних центрів українських націоналістів, дисидентського і правозахисного руху в Україні викликала появу численних праць керівників та співробітників держбезпеки, присвячених

¹³ ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 312.

¹⁴ ГДА СБУ. Ф. 26. Оп. 2. Спр. 1. Т. 1. Арк. 1–4.

¹⁵ ГДА СБУ. Ф. 26. Оп. 4. Спр. 1.

¹⁶ Документи підрозділу зберігаються у ГДА СБУ, фонд 26.

¹⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 490. Арк. 291, 301; Оперативное совещание руководящего состава органов госбезопасности Украины. *Сборник КГБ при СМ СССР*. 1971. № 2–3. С. 33.

агентурно-оперативним заходам, оперативним іграм КДБ, компрометації націоналістичних центрів, їх співробітництву зі спецслужбами країн НАТО¹⁸. Згадані праці залишаються цікавим джерелом з історії українського націонал-патріотичного і правозахисного руху, політичної історії української діаспори, історії спецслужб (особливо з огляду на знищення майже всіх оперативних матеріалів 5-го управління КДБ УРСР у 1990 р. згідно з наказом його голови № 00150¹⁹).

Авторами відомих праць органів держбезпеки, у яких порушувалися питання діяльності українського націоналістичного руху та УПА, здебільшого виступали офіцери органів держбезпеки – організатори й учасники оперативних, оперативно-бойових, слідчих заходів проти повстансько-підпільного руху. Разом із тим ці праці спиралися на солідну базу матеріалів, що утворилася в процесі оперативно-службової діяльності, документи, захоплені в учасників антирадянського руху опору, націоналістичну літературу, що перебувала на спеціальному зберіганні. Написана професіоналами, наукова продукція спецслужби подавала ґрунтовні конкретно-історичні, інформаційні матеріали ретельно, без притаманного «цивільній» літературі надмірного ідейно-емоційного перекичування, аналізувала минуле націоналістичного й антирадянських повстанських рухів. Зокрема, заступник начальника Вищих курсів КДБ СРСР у м. Києві І. Іванченко захистив докторську дисертацію і видав монографію з історії протидії повстанському руху у Середній Азії в 1920–1930-х рр. (Іванченко І. Г., 1976).

Відомчі дослідження продуктивно велися і в спеціальних закладах освіти в Україні. За наказом НКВС СРСР № 054 від 22 березня 1944 р. в Києві заснували Всеукраїнську школу НКВС (з 1946 р. – Київська офіцерська школа МВС СРСР). У 1960-х рр. відбулися якісні зміни у статусі та структурі спеціального навчального закладу держбезпеки в Києві (згідно з рішенням Колегії КДБ СРСР у листопаді 1968 р. «Про заходи по покращенню підготовки і перепідготовки кадрів для органів і військ КДБ при РМ СРСР»). У документі визначалася професійна модель випускника та ставилося головне завдання – «підвищення рівня викладання спецдисциплін та удосконалення на цій основі професійної майстерності слухачів». На основі згаданого рішення вийшов наказ голови КДБ при РМ СРСР № 0186 від 19 травня 1969 р. «Про перетворення Школи № 204 КДБ при РМ СРСР в Курси удосконалення керівного і оперативного складу КДБ при РМ СРСР» в Києві. Підвищенню наукового рівня викладання сприяло рішення Колегії КДБ СРСР від 2 жовтня 1970 р. «Про перспективні плани науково-дослідної роботи і підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів навчальних закладів КДБ при РМ СРСР». На викладацьку роботу до курсів прийшли кваліфіковані та досвідчені оперативні й керівні працівники, викладацький склад поповнювався випускниками аспірантури ВШ КДБ СРСР.

У 1975–1979 рр. спостерігалось помітне зростання наукової компетентності викладацького складу. На Вищих курсах працювали доктор наук, 2 доценти та 5 кандидатів наук. У серпні 1977 р. на Вищих курсах наказом голови КДБ при РМ СРСР створили перші кафедри: спеціальних дисциплін; криміналістики; військової і фізичної підготовки; наукового комунізму²⁰. Суттєво зросли й вимоги до професійного рівня співробітників контррозвідки. Великого значення набував захист науково-технічного та промислового комплексу України від розвідувальних спрямувань іноземних спецслужб, що потребувало необхідної кількості офіцерів із базовою

¹⁸ Див., наприклад: *Сборник материалов об основных идеологических центрах противника и зарубежных националистических организациях, ведущих подрывную работу против СССР, и в частности против Украинской ССР*. Киев: КГБ при СМ УССР, 1969; Купrienko I. Ю. *Краткий обзор оперативной игры «Звено»*. Киев: ВК КГБ СССР, 1971; Иванков А. В. *Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов в годы Великой Отечественной войны и борьба с ней органов государственной безопасности (Аналитический обзор)*. Москва: РИО ВКШ КГБ СССР, 1982; Хамзюк И. В., Комлев А. А. *Разложение зарубежных антисоветских организаций*. Москва: РИО ВШ КГБ при СМ СССР, 1962.

¹⁹ У СБУ розповіли, які архіви КДБ в Україні зазнали найбільшої чистки. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/sbu-rasskazali-kakie-arhivy-kgb-ukraine-poverglis-1491215684.html> (26.09.2025).

²⁰ Вакуленко Н. К. *Как это было. Взгляд участника событий изнутри и со стороны*. Фонд музею історії спеціальних служб України НА СБ України. Рукопис. Реєстр. № 01745. Арк. 33.

інженерно-технічною освітою та відповідною спеціальною оперативною і юридичною підготовкою, яку давали Вищі курси. Достатньо сказати, що Шосте управління КДБ УРСР, створене у грудні 1982 р., здійснювало контррозвідувальний захист об'єктів оборонної промисловості та базових галузей народного господарства, деяких науково-дослідних інститутів, захист державної таємниці (оперативно забезпечувалося 2,5 тис. об'єктів, зокрема 424 оборонних, 1974 важливих народногосподарських, 130 науково-технічних, об'єктів ядерної енергетики, 15 тем дисертацій із проблем оборонного значення, 16 важливих народногосподарських тощо)²¹.

Між тим набувала загрозливих масштабів тіньова економіка. За даними близьких до влади економістів, до 1990 р. її річний обіг становив 60 млрд крб. Понад 5 млрд. крб. становив річний розмір крадіжок в економіці (до 33 % їх відбулося із застосуванням службового становища). Тільки на Західну Україну щорічно ввозилося товарів для спекуляції на 100 млн крб. Щорічно давалося хабаря держслужбовцям на 2 млрд, причому 95 % випадків хабарництва залишалися нерозкритими. На думку спеціалістів КДБ, реальний обіг тіньової економіки СРСР становив 150–200 млрд на рік²². Отже, науковці КДБ УРСР підвищену увагу стали приділяти дослідженню явищ економічної та організованої злочинності (Бантішев А., 1991).

Науковці київських ВК КГБ залучилися до новітніх досліджень трагічних сторінок радянського періоду історії України, юридичного забезпечення процесу реабілітації жертв незаконних політичних репресій, активізували історико-інформаційне співробітництво з громадськістю та ЗМІ²³.

У 1987 р. структура навчального закладу, крім допоміжних підрозділів, складалася вже з 9 кафедр. Викладацький склад Вищих курсів (ВК) у м. Києві мав найбільший прошарок співробітників із науковими ступенями і вченими званнями серед Вищих курсів (ВК) КДБ СРСР: 21 кандидат наук, 12 доцентів, 35 викладачів працювали над кандидатськими й докторськими дисертаціями. Лише за 1986–1990 рр. співробітники ВК КДБ у м. Києві захистили 12 дисертацій та підготували 8 монографій. Науковий потенціал до 1991 р. становили доктор філософських наук, 26 кандидатів наук, 16 доцентів. Для проведення занять за спеціальною тематикою із слухачами потоків підвищення кваліфікації залучали провідних науковців АН УРСР.

Свідченням наукового авторитету ВК КДБ у м. Києві стало те, що 28–30 травня 1990 р. на їх базі Управління кадрів КДБ СРСР провело нараду керівного складу відомчих навчальних закладів на тему «Перебудова чекістської освіти – якісно новий етап в підготовці й підвищенні кваліфікації чекістських кадрів органів і військ КДБ СРСР в сучасних умовах». Відбулося обговорення проєкту Концепції перебудови відомчої освіти та цільових комплексних програм з її практичної реалізації. Відзначалося, що в останні роки у відомчій науці став стимулюватися творчий пошук, значне місце приділили необхідності фундаменталізації відомчої науки, вдосконаленню наукового забезпечення профпідготовки, посиленню перспективного планування наукових досліджень, демократизації наукового життя²⁴.

Після проголошення незалежності України більша частина висококваліфікованих науково-педагогічних кадрів ВК КГБ СРСР у м. Києві на чолі із начальником закладу, генерал-майором В. Сідаком (ректор навчального закладу у 1991–2003 рр.) прийняли присягу на вірність українському народу, склали основу колективу Інституту підготовки кадрів (1992 р.), Академії (1995 р.), Національної академії (з 1999 р.) Служби безпеки України (Веденєєв Д. В., 2011).

²¹ Веденєєв Д., Завадський М. *Документальна спадщина контррозвідувальних підрозділів із захисту промисловості і транспорту*. Київ : СБ України, 2001. С. 66.

²² Теневая экономика. *Сборник КГБ СССР*. 1990. № 146–147; *Правовые аспекты борьбы с организованной преступностью. Сборник материалов научно-практической конференции*. Киев, 25–27 марта 1991 г. Киев : ВК КГБ СССР.

²³ Меры КГБ Украинской ССР по утверждению гласности в деятельности органов госбезопасности республики. *Сборник КГБ СССР*. 1990. № 140–141. С. 44–50.

²⁴ Перестройка чекистского образования – качественно новый этап в подготовке и повышении квалификации чекистских кадров органов и войск КГБ СССР в современных условиях. *Сборник Высших курсов КГБ СССР* (Киев). 1990. № 21. С. 34–35.

Отже, порівняно з підрозділами центрального апарату та ВШ КДБ спектр науково-дослідної проблематики на рівні КДБ Української РСР був дуже обмеженим і зосереджувався навколо прагматичних аспектів наукового забезпечення навчального процесу на ВК КДБ у м. Києві, науково-аналітичного забезпечення тих напрямів оперативно-агентурної роботи, які становили своєрідну спеціалізацію апарату держбезпеки в УРСР (розвідувальна робота щодо закордонних центрів українських націоналістів; оперативна розробка дисидентського середовища; розшук нелегалів ОУН і військових злочинців-колаборантів; забезпечення контенту та каналів спецпропаганди в умовах психологічної війни тощо). Загальнодержавне значення мала розробка новаторських засобів лікування постраждалих від радіації ліквідаторів аварії на ЧАЕС, яку успішно здійснювали науковці Воєнно-медичного управління КДБ УРСР.

Достатньо успішно зростав науковий потенціал ВК КДБ, представники якого зосереджувалися навколо правових дисциплін, питань контррозвідальної та оперативно-розшукової діяльності, криміналістики, «протидії українському націоналізму», історії спецслужб. Варто відзначити відомчі історико-археографічні доробки. Поступово увага дослідників приверталася до раніш замовчуваних загроз безпеці держави, як-от організована злочинність та корупція. Водночас невдачею завершилися спроби створення науково-координаційного підрозділу КДБ УРСР.

На нашу думку, перспективними аспектами дослідження проблеми можуть стати поглиблене вивчення досвіду взаємодії у розв'язанні науково-практичних проблем між оперативними підрозділами, відомчими вищими закладами освіти та науковими установами; дослідження досвіду взаємодії практичних підрозділів спецслужби (інших правоохоронних органів) із галузевими архівами в інтересах підготовки корпусних видань документів, котрі становлять історичний та оперативний інтерес; опрацювання організаційно-правових засад творення громадських наукових об'єднань за участю співробітників спеціальних військових формувань.

Список літератури

- Авдеев Ю. И., 1980. Всесоюзное совещание руководителей пятых подразделений органов КГБ (март 1979 г.) и некоторые актуальные проблемы научных исследований. *Труды Высшей Краснознаменной школы КГБ СССР им. Ф. Э Дзержинского*. № 20. 54–74.
- Бантисhev А., 1991. Картацев В. Правовые аспекты борьбы с организованной преступностью. *Сборник КГБ СССР*. № 158–159. 3–8.
- Вакуленко В. К., 1986. Задачи совершенствования учебно-воспитательного процесса в свете решения XXVII съезда КПСС и установок Всесоюзного совещания (май 1986 г.) руководящего состава органов и войск КГБ СССР. *Сборник Высших курсов КГБ СССР*. Киев. № 14. 3–15.
- Веденеев Д. В., 2003. Букін В. П. *Спеціальні служби в історії Української держави*: навч.-метод. посіб. Київ.
- Веденеев Д., 2010. Пилипчук В. Г., Сідак В. С., Тополенко В. К. *Історія розвідки та контррозвідки в Україні. Курс лекцій*. Київ. Частина 2.
- Веденеев Д. В., 2011. Скулиш Є. Д., Чугаєвський В. А. Становлення вищого навчального закладу національної спецслужби. *До 20-ї річниці від дня створення. Науковий вісник Національної академії СБУ*. № 39. 231–239.
- Веденеев Д., 2020. Діяльність підрозділу КДБ Української РСР з протидії «ідеологічній диверсії» (1960-ті – 1980-ті рр.). *П'яті Череванівські наукові читання (на пошану професора А. С. Череваня: збірник наукових статей*. Вип. V. Полтава. 77–88.
- Вронська Т., 2011, Ляковська С. Кар'єра І. Битневського в контексті історії спецслужб радянської України. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД*. № 2. 207–236.
- Вронська Т., 2013, Ляковська С. Система підготовки кадрів органів державної безпеки у роки Великої Вітчизняної війни. *Краєзнавство*. № 3. 111–123.
- Гора І. В., 2002. Колесник В. А. Становлення криміналістичних підрозділів в органах державної безпеки України (історична розвідка). *Збірник наукових праць Національної академії СБ України*. № 5. 147–155.

Дмитриев В. М., 1988. Гречко Б. А. Возможные подходы к дальнейшему совершенствованию учебного процесса на Высших курсах КГБ СССР в современных условиях. *Сборник Высших курсов КГБ СССР*. Киев. № 18. 3–19.

Ерошин В. П., 1982. *Актуальные вопросы совершенствования организации учебного процесса и научно-исследовательской работы в контрразведывательном вузе*. Москва.

Іщук О., 2009. Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпіллям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних документів (1959–1964 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 1 (32). 87–119.

Иванченко И. Г., 1976. *Борьба органов и войск государственной безопасности с басмачеством в Туркестане*. Москва.

Карпушин М. П., 1970. Козичев М. А. О повышении эффективности научных исследований в Высшей краснознаменной школе КГБ СССР им. Ф. Э. Дзержинского. *Труды Высшей Краснознаменной школы КГБ СССР им. Ф. Э. Дзержинского*. № 1. 42–54.

Кирпиченко В., 1982. Подгорнов Л. Из опыта организации научных исследований во внешней разведке. *Сборник КГБ СССР*. № 94. 20–23.

Кравцов В., 1983. О подготовке научных и научно-педагогических кадров в КГБ СССР. *Сборник КГБ СССР*. № 98. 79–86.

Крикун С. И., 1977. Чепульченко А. М. Наше учебное заведение. *Сборник Высших курсов КГБ СССР*. Киев. № 1. 38–51.

Криминалистика. Специализированный курс. Учебник, 1987. Москва.

Лісов О. С., 2015. Діяльність радянських спецслужб в Україні у 1945–1991 рр.: новітня вітчизняна історіографія. *Воєнно-історичний вісник*. Вип. 4 (18). 48–54.

Лісов О. С., 2017. *Новітня вітчизняна історіографія створення та діяльності розвідки на контррозвідки України у 1917–1991 роках*. Дис. ... канд. істор. наук. 20.02.22. Національний університет оборони України.

Маликов В. 1991. Отрешко В. В союзе с наукой. *Сборник КГБ СССР*. № 158–159. 53–56.

Пипия Г. В. 1975. Фролов А. П., Шиверский А. А. *Основы аналитической работы в советской контрразведке*. Москва.

Смирнов Е., 1969. О постановке научно-исследовательской работы в органах государственной безопасности Украины. *Сборник КГБ при СМ СССР*. № 2. 61–64.

Старцев Ю. Н., 1972. Некоторые вопросы влияния научно-технической революции на контрразведывательную деятельность органов КГБ. *Труды Высшей Краснознаменной школы КГБ СССР им. Ф. Э. Дзержинского*. № 5. 109–120.

Федорчук В., 1972. Борьба с враждебной деятельностью националистов – важнейшая задача органов госбезопасности. *Сборник КГБ*. № 2. 24–36.

Чичулин Н. А., 1989. Влияние научно-технической революции на совершенствование труда при проведении аналитических исследований в современной контрразведке. *Труды Высшей Краснознаменной школы КГБ СССР им. Ф. Э. Дзержинского*. № 44. 183–194.

Dmytro Viedienieiev

DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC (SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL) RESEARCH IN STATE SECURITY BODIES IN THE USSR (1945–1991)

The article, based on previously closed literature and documents of Soviet special services, reveals the features of the mechanism for organizing scientific (scientific-practical) activities of the USSR state security bodies and their institutions (subdivisions) in the Ukrainian SSR in 1945–1991, in particular, the determination of research and scientific-pedagogical directions and tasks by the features of state policy, ideological course, and priorities of operational-service activities of the special service itself. The leading scientific-research centers of the KGB of the USSR are characterized, as well as the organization of work on scientific support for counterintelligence, intelligence, information-analytical, expert-forensic activities of the special service in the conditions of global inter-bloc confrontation (“Cold War”).

Separately, the scientific activities of the departmental institution of special education – the Higher Courses of the KGB of the USSR in Kyiv, the growth of their scientific potential, leading research achievements, and the impact on the content of the work of the “perestroika” processes in the USSR are considered. For the first time, the creation and activities in 1967–1971 within the structure of the KGB of the Ukrainian SSR of the 6th Department (research work) are highlighted, which dealt with the problems of counterintelligence

activities and developed “scientific foundations for organizing the fight against the subversive activities of Ukrainian bourgeois nationalists” within the framework of special propaganda measures and counteraction to “ideological sabotage” of foreign nationalist centers, and also developed a draft regulation on the “Scientific Chekist Society”.

This involves involving departmental scientists in the study of the tragic pages of the Soviet period of Ukrainian history, legal support for the rehabilitation process of victims of illegal political repressions, archeographic projects on the history of special services in World War II, on the activities of the OUN and UPA movements, etc.

Key words: state security, history of special services, science, security studies, higher education.

References

- Avdeev Yu. I., 1980. Vsesoyuznoe soveshchanie rukovoditelei pyatikh podrazdelenii organov KGB (mart 1979 g.) i nekotorye aktualnye problemy nauchnikh issledovaniy [All-Union Conference of the Heads of the Fifth Divisions of the KGB (March 1979)]. *Trudy Vysshej Krasnoznamennoj shkoly KGB SSSR im. F. E. Dzerzhinskogo*. № 20. 54–74. (In Russian).
- Bantishev A., 1991. Kartavtsev V. Pravovie aspekti borbi s organizovanoi prestupnostyu [Legal aspects of the fight against organized crime]. *Sbornik KGB SSSR*. № 158–159. 3–8. (In Russian).
- Vakulenko V. K., 1986. Zadachi sovershenstvovaniya uchebno-vospitatelnogo protsessa v svete resheniya XXVII syezda KPSS i ustanovok Vsesoyuznogo soveshchaniya (mai 1986 g.) rukovodyashchego sostava organov i voisk KGB SSSR [The tasks of improving the educational process in light of the decision of the 27-th Congress of the CPSU]. *Sbornik Vysshikh kursov KGB SSSR*. Kiev. № 14. 3–15. (In Russian).
- Viedenieiev D. V., 2003. Bukin V. P. *Spetsialni sluzhby v istorii Ukrainiskoi derzhavy* [Special services in the history of the Ukrainian state]: navch.-metod. posib. Kyiv. (In Ukrainian).
- Viedenieiev D., 2010. Pylypchuk V. H., Sidak V. S., Topolenko V. K. *Istoriia rozvidky ta kontrrozvidky v Ukraini* [History of intelligence and counterintelligence in Ukraine]. Kurs lektsii. Kyiv. Chastyna 2. (In Ukrainian).
- Viedenieiev D. V., 2011. Skulysh Ye. D., Chuhaievskiy V. A. Stanovlennia vyshchoho navchalnoho zakladu natsionalnoi spetssluzhby [The formation of a higher educational institution of the national intelligence service]. *Do 20-yi richnytsi vid dnia stvorennia. Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii SBU*. № 39. 231–239. (In Ukrainian).
- Viedenieiev D., 2020. Diialnist pidrozdilu KDB Ukrainiskoi RSR z protydii “ideolohichnii dyversii” (1960-ti – 1980-ti rr.) [Activities of the KGB unit of the Ukrainian SSR to counter “ideological sabotage”]. *Piati Cherevanivski naukovy chytannia (na poshanu profesora A. S. Cherevania: zbirnyk naukovykh statei*. Vyp. V. Poltava. 77–88. (In Ukrainian).
- Vronska T., 2011, Liaskovska S. Kariera I. Bytnevskoho v konteksti istorii spetssluzhby radianskoi Ukrainy [The career of I. Bytnevsky in the context of the history of the special services of Soviet Ukraine]. *3 arkhiviv VUChK–HPU–NKVD*. № 2. 207–236. (In Ukrainian).
- Vronska T., 2013, Liaskovska S. Systema pidhotovky kadriv orhaniv derzhavnoi bezpeky u roky Velykoi Vitchyznianoï viiny [The system of training personnel for state security agencies during the Great Patriotic War]. *Kraieznavstvo*. № 3. 111–123. (In Ukrainian).
- Hora I. V., 2002. Kolesnyk V. A. Stanovlennia kryminalistychnykh pidrozdiliv v orhanakh derzhavnoi bezpeky Ukrainy (istorychna rozvidka) [Formation of forensic units in the state security bodies of Ukraine]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii SB Ukrainy*. № 5. 147–155. (In Ukrainian).
- Dmitriev V. M., 1988. Grechko B. A. Vozmozhnie podkhody k dalneishemu sovershenstvovaniyu uchebnogo protsessa na Visshikh kursakh KGB SSSR v sovremennikh usloviyakh [Possible approaches to further improving the educational process at the Higher Courses of the KGB of the USSR]. *Sbornik Vysshikh kursov KGB SSSR*. Kiev. № 18. 3–19. (In Russian).
- Eroshin V. P., 1982. *Aktualnye voprosy sovershenstvovaniya organizatsii uchebnogo protsessa i nauchno-issledovatel'skoi raboty v kontrrazvedivatelnom vuze* [Current issues of improving the organization of the educational process and research work in a counterintelligence university]. Moscow. (In Russian).
- Ishchuk O., 2009. Uzahalnennia orhanamy KDB URSR dosvidu borotby z pidpilliam OUN ta UPA Generalization of the experience of the KGB of the Ukrainian SSR in the fight against the underground of the OUN and the UPA]: do stvorennia vidomchoi tematychnoi kolektsii arkhivnykh dokumentiv (1959–1964 rr.). *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*. № 1 (32). 87–119. (In Ukrainian).
- Ivanchenko I. G., 1976. *Borba organov i voisk gosudarstvennoi bezopasnosti s basmachestvom v Turkestane* [The fight of state security agencies and troops against the Basmachi in Turkestan]. Moscow. (In Russian).

Karpushin M. P., 1970. Kozichev M. A. O povishenii effektivnosti nauchnikh issledovaniy v Vysshej Krasnoznamennoj shkole KGB SSSR im. F. E. Dzerzhinskogo [On improving the efficiency of scientific research at the Higher Red Banner School of the KGB of the USSR named after F. E. Dzerzhinsky]. *Trudy Vysshej Krasnoznamennoj shkoly KGB SSSR im. F. E. Dzerzhinskogo*. № 1. 42–54. (In Russian).

Kirpichenko V., 1982. Podgornov L. Iz opyta organizatsii nauchnikh issledovaniy vo vneshnei razvedke [From the experience of organizing scientific research in foreign intelligence]. *Sbornik KGB SSSR*. № 94. 20–23. (In Russian).

Kravtsov V., 1983. O podgotovke nauchnikh i nauchno-pedagogicheskikh kadrov v KGB SSSR [On the training of scientific and scientific-pedagogical personnel in the KGB of the USSR]. *Sbornik KGB SSSR*. № 98. 79–86. (In Russian).

Krikun S. I., 1977. Chepulchenko A. M., Nashe uchebnoe zavedenie [Our educational institution.]. *Sbornik Vysshih kursov KGB SSSR*. Kiev. № 1. 38–51. (In Russian).

Kriminalistika. Spetsializirovannii kurs [Forensics. Specialized course]. Uchebnik, 1987. Moscow. (In Russian).

Lisov O. S., 2015. Diialnistadianskykh spetssluzhb v Ukraini u 1945–1991 rr. [Activities of Soviet special services in Ukraine in 1945–1991]: novitnia vitchyzniana istoriografii. *Voienno-istorychnyi visnyk*. Vyp. 4 (18). 48–54. (In Ukrainian).

Lisov O. S., 2017. Novitnia vitchyzniana istoriografii stvorennia ta diialnosti rozvidky na kontrozvidky Ukrainy u 1917–1991 rokakh [The latest domestic historiography of the creation and activities of intelligence and counterintelligence of Ukraine in 1917–1991]. *Dys. ... kand. istor. nauk*. 20. 02. 22. Natsionalnyi universytet oborony Ukrainy. (In Ukrainian).

Malikov V., 1991. Otrreshko V. V soyuze s naukoi [In alliance with science]. *Sbornik KGB SSSR*. № 158–159. 53–56. (In Russian).

Pipiya G. V., 1975. Frolov A. P., Shiverskii A. A. *Osnovy analiticheskoi raboty v sovetskoj kontrrazvedke* [Fundamentals of analytical work in Soviet counterintelligence]. Moscow. (In Russian).

Smirnov Ye., 1969. O postanovke nauchno-issledovatel'skoi raboty v organakh gosudarstvennoi bezopasnosti Ukrainy [On the organization of scientific research work in the state security agencies of Ukraine]. *Sbornik KGB pri SM SSSR*. № 2. 61–64 (In Russian).

Startsev Yu. N., 1972. Nekotore voprosy vliyaniya nauchno-tekhnicheskoi revolyutsii na kontrrazvedivatel'nuyu deyatel'nost organov KGB [Some issues of the influence of the scientific and technological revolution on the counterintelligence activities of the KGB]. *Trudy Vysshej Krasnoznamennoj shkoly KGB SSSR im. F. E. Dzerzhinskogo*. № 5. 109–120. (In Russian).

Fedorchuk V., 1972. Borba s vrazhdebnoi deyatel'nostyu natsionalistov – vazhneishaya zadacha organov gosbezopasnosti [Combating hostile activities of nationalists is the most important task of state security agencies]. *Sbornik KGB*. № 2. 24–36. (In Russian).

Chichulin N. A., 1989. Vliyanie nauchno-tekhnicheskoi revolyutsii na sovershenstvovanie truda pri provedenii analiticheskikh issledovaniy v sovremennoi kontrrazvedke [The impact of the scientific and technological revolution on the improvement of work in conducting analytical research in modern counterintelligence]. *Trudy Vysshej Krasnoznamennoj shkoly KGB SSSR im. F. E. Dzerzhinskogo*. № 44. 183–194. (In Russian).

Дата надходження статті: 27.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025

УДК 94(47+57)"1979/1989":323.233(477)(045)
DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-2-11>

Куценко Олексій,
аспірант кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка,
gardova1502@gmail.com
ORCID ID: 0009-0009-7441-9414

АКЦІЇ ПРОТИ РАДЯНСЬКОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ В АФГАНІСТАН У 1979–1989 рр. В УКРАЇНСЬКІЙ РСР (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЛУЗЕВОГО АРХІВУ СБУ)

На основі документів із Галузевого архіву Служби безпеки України досліджено акції проти радянської інтервенції в Афганістан у 1979–1989 рр. в Українській РСР, з'ясовано їх можливий вплив на суспільні настрої громадян республіки та вплив на суспільно-політичну ситуацію в СРСР.

Встановлено, що інформаційні повідомлення і звіти КДБ Української РСР свідчать, що деяка частина громадян республіки засуджувала радянське вторгнення в Афганістан і була готова до активних дій проти цього. Такі акції умовно можна поділити на кілька груп. Першу, найбільш численну, становило виготовлення анонімних листів, листівок, написів у публічних місцях тощо. Другу можна визначити як заклики до акцій протесту (самих таких акцій не зафіксовано). Третю групу становили дії окремих громадян, які можна визначити як хуліганські, проте які також свідчили про їх ставлення до зовнішньої політики СРСР, зокрема до «афганського питання». Утім, попри численність таких акцій, їх вплив на громадську думку, а тим більше на радянську владу був незначний. Як видно з документів, листівки виготовлялися мізерними тиражами й не могли конкурувати з офіційними засобами масової інформації, які значно більш ефективно впливали на політичні настрої громадян Радянського Союзу. Судячи з тих же документів, які чітко фіксували дати й імена фігурантів, у масштабах УРСР це все ж були поодинокі випадки, на які радянські спецслужби оперативно реагували. Можна припустити, що більшість фігурантів були якимось чином причетні до війни в Афганістані, тому їхні дії були своєрідною реакцією на це. Решта ж громадян республіки ставилася до подій в Афганістані байдуже.

Водночас наявність нехай і незначної кількості таких активних невдоволених політикою Кремля була критично важливою для наростання протестних настроїв, які ставали дедалі помітнішими із середини 1980-х років. Тож можна стверджувати, що антивоєнні акції громадян УРСР у зв'язку з радянською агресією в Афганістані стали одним із чинників кризи радянської системи й наблизили незалежність України в 1991 році.

Ключові слова: анонімні листи, Афганістан, афганська війна, Комітет державної безпеки, листівки, Українська РСР.

Радянська інтервенція в Афганістан у грудні 1979 р., крім людських і матеріальних втрат, погіршила міжнародне становище СРСР, поглибила кризу компартійного режиму і зрештою стала одним із факторів занепаду та розпаду Радянського Союзу. Цим можна пояснити велику кількість наукових досліджень, які розкривають різні аспекти радянської війни в СРСР, її соціально-економічних, суспільно-політичних та дипломатичних наслідків для Радянського Союзу. Проте проблема суспільних настроїв населення Української РСР та антивоєнних акцій у зв'язку з радянською агресією в Афганістані недостатньо висвітлена в українській історіографії.

Історію дисидентського руху, антирадянського опору та національно-визвольного руху в Українській РСР докладно вивчено (напр.: Данилюк Ю. З., 2000; Касьянов Г., 1995; Курносов Ю. О., 1994; Русначенко А. М., 1998), проте українські вчені майже не приділили уваги впливу на ці процеси радянської інтервенції в Афганістан. Це можна пояснити тим, що на

кінець 1970-х років осередки Української Гельсінської Спілки в УРСР та інші дисидентські й опозиційні осередки були знекровлені арештами їхніх лідерів. На відміну від українських політичних центрів за кордоном, які активно використали афганську війну СРСР у своїй політичній антирадянській діяльності, у тому числі видавничій (див. Ковальков О., 2025), в Українській РСР таких можливостей не було. В окремих публікаціях висвітлено реакцію радянських політичних, військових діячів, а також окремих дисидентів (як-от А. Д. Сахаров) на радянське вторгнення до Афганістану (Ковальков О., 2017) або ж політичні настрої населення окремих союзних республік щодо цього (Кыдыралина Ж. У., 2008). О. Ковальков і Н. Городня дослідили ставлення населення Української РСР до радянського вторгнення до Афганістану на основі документів з Галузевого архіву СБУ, обмежившись 1980 р. (Ковальков О., 2021).

В останній статті проаналізовані переважно зафіксовані органами КДБ випадки поширення чуток про події в Афганістані і ставлення до них у приватних розмовах. У цій статті ми спробували відтворити саме акції, конкретні дії громадян УРСР у зв'язку з агресією в Афганістані, з'ясувати, наскільки впливовими та дієвими вони були. Важливо відзначити, що проаналізовані в статті випадки підпадали під дію Кримінального кодексу УРСР і загрожували ув'язненням. Наприклад, це могла бути ст. 62 «Антирадянська агітація і пропаганда», яка проголошувала: «Агітація або пропаганда, проваджена з метою підризу чи ослаблення радянської влади або вчинення окремих особливо небезпечних державних злочинів, поширювання з тією ж метою наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, а так само розповсюдження або виготовлення чи зберігання з тією ж метою літератури такого ж змісту – карається позбавленням волі на строк від шести місяців до семи років і з засланням на строк до п'яти років чи без такого або засланням на строк від двох до п'яти років»¹. Це також могла бути ст. 187 «Поширювання завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад», яка загрожувала «позбавленням волі на строк до трьох років, або виправними роботами на строк до двох років, або штрафом у розмірі до трьохсот карбованців»². Джерельну базу дослідження склали документи з Галузевого архіву Служби безпеки України, зокрема фонду 16 «Секретаріат ГПУ – КДБ УРСР» за 1980–1987 рр. Це були переважно стандартні інформаційні повідомлення до Центрального комітету Комуністичної партії УРСР та особисто її керівництву про події в республіці, які могли загрожувати владі й режиму, а також окремі спеціальні повідомлення про особливо небезпечні дії окремих громадян.

Метою статті було на основі документів з Галузевого архіву Служби безпеки України дослідити акції проти радянської інтервенції в Афганістан у 1979–1989 рр. в Українській РСР, їх можливий вплив на суспільні настрої громадян республіки та вплив на суспільно-політичну ситуацію в СРСР.

В умовах відсутності в СРСР незалежних ЗМІ і водночас тотальної цензури чи не єдиним способом висловити свою позицію щодо різних подій внутрішньосоюзного чи міжнародного життя було виготовлення й поширення листівок, анонімних листів, написів тощо. Особливо багато таких було в перший рік радянської інтервенції в Афганістан.

31 січня 1980 р. із ЦК КПУ до КДБ УРСР було передано анонімного листа, відправленого поштою 24 січня того ж року. Крім звичних для таких «анонімок» критичних і викривальних звинувачень на адресу радянської влади, внутрішньої і зовнішньої політики Кремля, там містилися і закиди щодо інтервенції СРСР в Афганістан. Так, ті дії визначені «наслідком непродуваної і незграбної нашої політики». Автором листа виявився киянин В. В. Бібік, 1919 р. н.,

¹ Стаття 62 КК УРСР. Dissident Movement in Ukraine. Віртуальний музей Харківської правозахисної групи. URL: <https://museum.khpg.org/1162803885> (28.09.2025).

² Стаття 187 КК УРСР. Dissident Movement in Ukraine... URL: <https://museum.khpg.org/1162803977> (28.09.2025).

член КПРС з 1946 р., старший інженер відділу руху обласного автоуправління. З метою виявлення мотивів його діяльності громадянина «взяли у вивчення»³.

10 березня 1980 р. КДБ УРСР доповів В. В. Щербицькому про заходи щодо киянки О. Д. Гейко 1953 р. н., яка перебувала «під спостереженням» із середини 1970-х рр. через зв'язки з «націоналістами-екстремістами» М. І. Матусевичем, Б. Д. Антоненком-Давидовичем, О. П. Бердником та ін. Їй інкримінували неодноразові антирадянські наклепницькі висловлювання, серед яких у перші місяці 1980 р. були критичні оцінки радянського вторгнення до Афганістану. Так, вояків Радянської Армії вона називала «загарбниками», які «потопили в крові свободу Чехословаччини й Афганістану». О. Д. Гейко було висунуте обвинувачення за статтею 187 КК УРСР⁴.

10 квітня 1980 р. в примірочній кабіні жіночого одягу Хустського універмагу (Закарпатська обл.) було виявлено листівку, виконану російською мовою скорописом на аркуші паперу 20 на 15 см такого змісту: «Люди! Якщо вам дорогі життя ваших синів, чоловіків і загалом солдатів, не дозволяйте, щоб їх відправляли на загибель до Афганістану. Їх життя залежить від нас – мирного населення. Піднімайтеся на боротьбу проти влади. Передрукуйте листівки. Ми не хочемо гинути за чужу землю. Ми боротимемося!»⁵ Таку ж листівку виявили у вагоні пасажирського потягу Львів – Солотвино на станції Хуст. Під час слідчих дій встановлено, що листівки виготовила й поширювала львів'янка Я. Є. Саган, 1960 р. н., калібрувальниця Львівського ВО «Іскра». До Хуста вони приїздила до військовослужбовця в/ч 86755 І. Р. Мазура. Жінка пояснила, що під впливом «нездорових чуток» про начебто масову загибель радянських вояків в Афганістані, які чула на своєму підприємстві, виготовила п'ять листівок, дві з яких поширила, а решту знищила. Я. Є. Саган КДБ «взяв в оперативну перевірку» з метою виявлення справжніх мотивів її дій⁶.

12 квітня 1980 р. в Москві співробітники міліції затримали мешканця м. Дніпропетровська В. В. Тюрічева, у якого вилучили «пасквіль», який він планував передати за кордон через співробітників посольства США в СРСР. У ньому він «зводить наклеп на марксизм-ленінізм, практику комуністичного будівництва, внутрішню і зовнішню політику КПРС і Радянської держави». Зокрема, «дружню допомогу народу Афганістана, яку надав Радянський Союз», він визначав «інтервенцією». Проти В. В. Тюрічева було порушено кримінальну справу за ч. 1 ст. 62 КК УРСР⁷.

17 квітня 1980 р. у трамвайному вагоні маршруту № 1 у м. Києві місцеві мешканці виявили надруковану на друкарській машинці листівку «наклепницького характеру». У ній від імені організації «Свобода слова», яка «начебто існує», «зводився наклеп на внутрішню і зовнішню політику нашої держави», ідеться, що з Афганістану «начебто надходять домовини з загиблими радянськими військовослужбовцями», містився заклик слухати закордонні радіостанції⁸.

25 квітня 1980 р. в с. Українка Острозького р-ну Рівненської обл. в 14-річного учня місцевої восьмирічної школи Г. Шевцова вилучили листок з учнівського зошита з текстом вірша «ідейно ворожого характеру» з назвою «Син». Він був присвячений місцевому мешканцю, сержанту Радянської Армії В. Г. Климеку 1959 р. н., який у лютому загинув в Афганістані. У вірші висловлюються співчуття матері загиблого Є. А. Клима, а також ставилася під сумнів доцільність перебування радянських військ в Афганістані. Було виявлено автора вірша, учня тієї ж школи А. А. Грогаль. Із хлопцями провели «бесіди попереджувального характеру», текст

³ Специальное сообщение. 4 марта 1980 года. *Галузевий архів Служби безпеки України (далі – ГА СБУ)*. Ф. 16. Секретаріат ГПУ – КДБ УРСР. Оп. 1. Спр. 1167. Арк. 8–9.

⁴ Докладная записка о пресечении враждебной деятельности Гейко О. Д. 10 марта 1980 года. *ГА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1167. Арк. 49–53.

⁵ Информационное сообщение за 11, 12 и 13 апреля 1980 года. *ГА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1167. Арк. 257.

⁶ Информационное сообщение за 28 июля 1980 года. *ГА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1171. Арк. 156–157.

⁷ Докладная записка. 10 ноября 1980 года. *ГА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1178. Арк. 29–31.

⁸ Информационное сообщение за 17 апреля 1980 года. *ГА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1167. Арк. 285.

вірша вилучили, а в селі здійснено заходи, спрямовані на «недопущення поширення провокаційних чуток щодо подій в Афганістані»⁹.

29 квітня 1980 р. на ст. Шепетівка Хмельницької обл. під час сортування кореспонденції було виявлено анонімну листівку, адресовану до редакції газети «Труд», з написом: «Олімпіаді – бойкот! Афганістану – волю! Президентові Картеру – слава і честь!» Також містився «ворожий напад щодо одного з керівників КПСР і Радянської держави»¹⁰.

30 травня 1980 р. співробітники обласного управління КДБ Волинської обл. перехопили рукописний анонімний лист, відправлений із Луцька на адресу радіостанції «Голос Америки». У ньому, з-поміж іншого, засуджувалася «інтернаціональна допомога Радянського Союзу народу Афганістану», схвалювались економічні санкції, запроваджені Сполученими Штатами проти СРСР і держав «соціалістичного табору» у зв'язку із цим. Того ж дня черговий аеропорту «Бориспіль» П. П. Тимошенко передав до місцевого районного відділення КДБ знайдену ним у власній поштовій скриньці анонімну листівку такого змісту: «Звернення союзу старших і молодших офіцерів до громадян СРСР. Союз “Відродження” звертається до всіх чесних громадян СРСР бойкотувати Московську Олімпіаду, оскільки наш уряд здійснює антинародну політику по відношенню до держав, що розвиваються. Офіцери і прапорщики! Відмовляйтеся брати участь в огидній авантюрі. “Відродження”»¹¹.

2 червня 1980 р. мешканець Чернівців Д. А. Чулов передав до управління КДБ виявлений у поштовій скриньці своєї квартири анонімний лист, відправлений із Чернігова до м. Фергана 18 травня й повернутий звідти назад через те, що адреса та прізвище отримувача було вигаданим. У рукописному тексті у віршованій формі містилися «злісні наклепницькі судження про інтернаціональну допомогу народу Афганістану, яку надає СРСР, засуджуються дії радянських солдатів»¹².

7 червня 1980 р. КДБ здійснив обшук у тричі «профілактованого» Д. Д. Мазура, який був пов'язаний зі «злочинними діями» членів Української Гельсинської Спілки М. Д. Руденком, О. Я. Мешко, Л. Г. Лук'яненком та ін. і «проходив» по кримінальній справі заарештованого в травні того ж року В. С. Стуса. Серед виявлених під час обшуку «антирадянських і наклепницьких» матеріалів були і такі, що засуджували інтервенцію СРСР в Афганістан. Так, у листі, адресованому «націоналістці Калинець І.», яка перебувала в заслання, «з ворожих позицій спотворюються сенс інтернаціональної допомоги СРСР афганському народу». Д. Д. Мазур також підпав під ч. 1 ст. 62 КК УРСР (антирадянська агітація і пропаганда)¹³.

12 червня 1980 р. на стіні вбиральні виробничого корпусу № 1 Новокаховського приладобудівного заводу «Сокіл» Херсонської обл. виявлено зроблені кульковою ручкою написи: «Ненавиджу радянську владу! Хай живе Мао Цзедун!», «Товариші! Знищуйте верстати, не виходьте на роботу, грабуйте магазини і банки, адже наших братів убивають в Афганістані. Яструб». Вказано, що після фіксації написи були знищені¹⁴.

18 липня 1980 р. Управління КДБ «оперативним шляхом перехопило 36 листів на адресу мешканців м. Донецька з вкладеними плакатами розміром 30 на 20 см, виготовленими типографським способом, ворожого характеру в зв'язку з Олімпіадою-80 і перебуванням обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані»¹⁵.

1 жовтня 1980 р. датовано «іменну» доповідну записку на адресу В. В. Щербицького, у якій йдеться про встановлення особи автора 89 анонімних листів і листівок «антирадянського

⁹ Информационное сообщение за 25, 26 и 27 апреля 1980 года. *ГА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1167. Арк. 328.

¹⁰ Информационное сообщение за 29 апреля 1980 года. *ГА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1167. Арк. 353.

¹¹ Информационное сообщение за 30, 21 мая и 1 июня 1980 года. *ГА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1169. Арк. 137.

¹² Информационное сообщение за 2 июня 1980 года. *ГА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1169. Арк. 153–154.

¹³ Информационное сообщение за 12 июня 1980 года. *ГА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1169. Арк. 216.

¹⁴ Информационное сообщение за 13, 14 и 15 июня 1980 года. *ГА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1169. Арк. 231.

¹⁵ Информационное сообщение за 18, 19 и 20 июля 1980 года. *ГА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1171. Арк. 88.

націоналістичного спрямування, направлених до редакцій газет, установ і організацій, а також підкинутих до під'їздів будинків у Києві», якого КДБ розшукував з 1974 р. З-посеред іншого, автор протестував проти «введення обмеженого контингенту радянських військ до Афганістану». Як виявилось, автором був І. З. Пількевич, 1928 р. н., член КПРС з 1958 р., заступник завідувача Київського відділу народної освіти, перебував на спецобліку як офіцер запасу органів КДБ, був нагороджений орденом Леніна, медаллю «За доблесну працю» і значком «Відмінник народної освіти УРСР». Враховуючи тяжкість інкримінованих злочинів, КДБ взяв чоловіка «в розробку»¹⁶.

19 листопада 1980 р. учні запорізької середньої школи № 73 знайшли на її подвір'ї, а також у сусідніх житлових дворах написані від руки креслярським шрифтом і надруковані на фотопапері сім антирадянських листівок, підписаних «правозахисною групою “Мадрид”»¹⁷. У текстах двох із них містився заклик вимагати виведення радянських військ з Афганістану та інших країн¹⁸.

11 грудня 1980 р. «оперативним шляхом» виявлено два анонімні листи, відправлені з Києва на адреси місцевим мешканцям, у які були вкладені листівки такого змісту: «Люди! Мій син загинув в Афганістані в 20-ть років. А (вказане прізвище одного з керівників КАПРС і Радянської держави) хоче жити до 100! Досить бути рабами! 1 січня приходьте до могили Невідомого солдата на мітинг-протесту. Мати». «Люди! Мій син загинув в Афганістані в 20 років. Моєму другому 16. Що приготували йому? Польщу? Не дам! Не дозволимо перетворити наших дітей на карателів. 1 січня приходьте до могили Невідомого солдата на мітинг-протесту. Мати». Вказано, що КДБ УРСР спільно з органами внутрішніх справ працюють над «недопущенням можливих провокаційних проявів 1 січня 1981 р. біля могили Невідомого солдата в Києві»¹⁹.

24 лютого 1985 р. у м. Котовську Одеської обл. на огорожі стадіону «Локомотив» по вул. 50 років Жовтня було виявлено листівку. У ній йшлося про початок випуску суспільно-політичного листка-тижневика «День», який мав на меті роз'яснювальну роботу серед населення. Вказано, що в наступному числі будуть висвітлюватися «становище в Афганістані, проблеми нинішнього уряду СРСР, про що мовчать газети, найважливіші світові події». Текст виконано вручну²⁰.

8 квітня 1985 р. в м. Євпаторії на дверях і стіні будівлі прокуратури міськвідділу внутрішніх справ на землі біля входу до нього, а також на вивісці будівлі дошкільного методичного кабінету були виявлені шість листівок «ворожого змісту», виконаних на аркушах з учнівського зошиту. В них містилися заклики до «братів-євреїв» стати під прапор «справжньої свободи без комунізму», за створення «кримської єврейської автономної республіки», а також за припинення «війни в Афганістані»²¹.

26 липня 1985 р. у Львові «оперативним шляхом» виявлене надіслане до Москви на адресу Антиімперіалістичного трибуналу XII Всесвітнього фестивалю молоді і студентів анонімний лист. Він містив «наклепницькі вигадки» про внутрішню і зовнішню політику СРСР, у т. ч. про «інтернаціональну допомогу Афганістану», здійснювану в УРСР русифікацію тощо. Текст виконано скорописом на двох листах паперу для письма²².

8 грудня 1986 р. на Тростянецькому райпромкомбінаті Сумського облуправління Мінмісцпрому УРСР під час розпакування тюків з виготовленою в м. Лодзь (Польща) бавовняною тканиною на упаковці одного з них виявлено напис скорописом, який містив «брутальні образ-

¹⁶ Докладная записка. 1 октября 1980 года. *ГА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1172. Арк. 185–187.

¹⁷ Информационное сообщение за 19 ноября 1980 года. *ГА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1178. Арк. 88.

¹⁸ Приложение к информационному сообщению за 19 ноября 1980 года. *ГА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1178. Арк. 92–93.

¹⁹ Информационное сообщение за 12, 13 и 14 декабря 1980 года. *ГА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1178. Арк. 228.

²⁰ Информационное сообщение за 22, 23 и 24 февраля 1985 года. *ГА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1225. Арк. 137.

²¹ Информационное сообщение за 8 апреля 1985 года. *ГА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1225. Арк. 248.

²² Информационное сообщение за 26, 27 и 28 июля 1985 года. *ГА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1228. Арк. 188.

ливі напади на адресу одного з керівників КПРС у зв'язку з інтернаціональною допомогою Афганістану, яку надає наша країна». Попередньо встановлено, що напис зробили в Польщі. На інших тюках (усього їх було 92) більше нічого не знайшли²³.

28 квітня 1987 р. в чотирьох телефонних кабінках по вул. В. Сосюри в Дарницькому р-ні м. Києва виявили 10 листівок, які були виконані скорописом на аркушах паперу розміром 5 на 7 см і містили «протест проти надання Радянським Союзом інтернаціональної допомоги Афганістану», а також «злісні, наклепницькі вигадки на адресу КПРС»²⁴.

Документи КДБ УРСР зафіксували поодинокі спроби організації акцій протесту проти війни в Афганістані. Про один із таких закликів ішлося в одному з розглянутих вище листів. В іншому документі читаємо, що Волинське обласне управління КДБ, що в Луцьку, повідомляло до Києва: «Окремі з числа колишніх воїнів, що проходили службу в складі обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані (всього в місті 284 особи) дозволяють політично незрілі судження, які спотворюють сутність інтернаціональної допомоги Афганістану, яка надається, заявляють про “звірства” радянських військовослужбовців щодо мирного населення країни, які начебто мали місце». 27 грудня 1986 р., в день відкриття в приміщенні театру обласної звітно-виборної комсомольської конференції і напередодні 7-ї річниці «введення до Афганістану обмеженого контингенту радянських військ» такі особи мають намір зібратися на Театральній площі, а затим рушити до кладовища для покладання квітів на могили загиблих «при виконанні інтернаціонального обов'язку військовослужбовців (72 особи)». Обласним управлінням КДБ спільно з органами внутрішніх справ «прийняті міри з недопущення можливих антисуспільних проявів». Також ідеться, що подібних сигналів з інших областей не надходило²⁵.

Окремі акції радянських громадян тієї доби сьогодні можуть здаватися звичайними пустощами чи бешкетуванням, проте в тих умовах вони також наражали людей на небезпеку. Інколи важко говорити про справжні мотиви таких дій: чи був це прояв дисидентства чи звичайне хуліганство. Утім, згадати про них варто. Так, 22 січня 1980 р., після опівночі, по радіотрансляційній мережі сіл Яблониця, Скибинці й залізничної станції Оратів Оратівського р-ну Вінницької обл. тричі було передане повідомлення: «Увага, Увага! Громадяни, повітряна тривога. Всі, всі в укриття. В Афганістані війна. Американці перейшли кордон СРСР». Це спричинило «тривогу і занепокоєння» місцевих мешканців. Виявилося, що «радіохуліганам» були А. В. Лотник 1961 р. н. і Ю. А. Біневський, які зізнались у скоєному. З хлопцями провели «профілактичні заходи» і стягнули штраф у 70 руб.²⁶

У ніч на 22 квітня 1985 р. на 2-му міському кладовищі м. Одеса на надгробку Г. Г. Фоміна, який загинув в Афганістані в 1980 р., невідомі олійною фарбою намалювали дві свастики розміром 45 на 76 см. Повідомляється, що аналогічні зображення на цьому ж надгробку були зроблені минулого року²⁷.

Таким чином, інформаційні повідомлення і звіти КДБ Української РСР свідчать, що деяка частина громадян республіки засуджувала радянське вторгнення в Афганістан і була готова до активних дій проти цього. Такі акції умовно можна поділити на кілька груп. Першу, найбільш численну, становило виготовлення анонімних листів, листівок, написів у публічних місцях тощо. Другу можна визначити як заклики до акцій протесту (самих таких акцій не зафіксовано). Третю групу становили дії окремих громадян, які можна визначити як хуліганські, проте які також свідчили про їх ставлення до зовнішньої політики СРСР, зокрема до «афганського

²³ Информационное сообщение за 12 декабря 1986 года. *ГА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1245. Арк. 327.

²⁴ Информационное сообщение за 27, 28 февраля и 1 марта 1987 года. *ГА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1247. Арк. 137.

²⁵ Информационное сообщение за 16 декабря 1986 года. *ГА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1245. Арк. 333–334.

²⁶ Информационное сообщение за 23 января 1980 года. *ГА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1164. Арк. 159.

²⁷ Информационное сообщение за 22 апреля 1985 года. *ГА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1225. Арк. 287.

питання». Утім, попри численність таких акцій, їх вплив на громадську думку, а тим більше на радянську владу був незначний. Як видно з документів, листівки виготовлялися мізерними тиражами й не могли конкурувати з офіційними засобами масової інформації, які значно більш ефективно впливали на політичні настрої громадян Радянського Союзу. Судячи з тих же документів, які чітко фіксували дати й імена фігурантів, у масштабах УРСР це все ж були поодинокі випадки, на які радянські спецслужби оперативно реагували. Можна припустити, що більшість фігурантів були якимось чином причетні до війни в Афганістані, тому їхні дії були своєрідною реакцією на це. Решта ж громадян республіки ставилася до подій в Афганістані байдуже.

Водночас наявність нехай і незначної кількості таких активних невдоволених політикою Кремля було критично важливим для наростання протестних настроїв, які ставали дедалі помітнішими із середини 1980-х років. Тож можна стверджувати, що антивоєнні акції громадян УРСР у зв'язку з радянською агресією в Афганістані стали одним із чинників кризи радянської системи й наблизили незалежність України в 1991 році.

Список літератури

- Данилюк Ю. З., 2000. Бажан О. Г. *Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.)*. Київ.
 Касьянов Г., 1995. *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр.* Київ.
 Ковальков О. Л., 2017. Радянське вторгнення до Афганістану і радянське суспільство. *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць*. Вип. 11. Черкаси. 149–155.
 Ковальков О., 2021. Городня Н. Ставлення населення УРСР до введення радянських військ в Афганістан. *Український історичний журнал*. № 4. 80–91.
 Ковальков О., 2025. Куценко О. Афганська війна СРСР (1979–1989) на сторінках періодичних видань Організації Українських Націоналістів (Револьюційної). *Сторінки історії: Збірник наукових праць*. Вип. 59. Київ. 241–262.
 Курносов Ю. О., 1994. *Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. XX ст.)*. Київ.
 Кыдыралина Ж. У., 2008. Политические настроения в Казахстане в 1945–1985 гг. *Вопросы истории*. № 8. 64–73.
 Русначенко А. М., 1998. *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років*. Київ.

Oleksii Kutsenko

ACTIONS AGAINST THE SOVIET INTERVENTION IN AFGHANISTAN IN 1979–1989 IN THE UKRAINIAN SSR (BASED ON MATERIALS FROM THE SBU BRANCH ARCHIVE)

Based on documents from the Branch Archive of the Security Service of Ukraine, actions against the Soviet intervention in Afghanistan in 1979–1989 in the Ukrainian SSR were studied, their possible influence on the public mood of the republic's citizens and their impact on the socio-political situation in the USSR were clarified.

It has been established that information messages and reports from the KGB of the Ukrainian SSR indicate that some citizens of the republic condemned the Soviet invasion of Afghanistan and were prepared to take active measures against it. Such actions can be divided into several groups. The first and most numerous group consisted of the production of anonymous letters, leaflets, inscriptions in public places, etc. The second can be defined as calls for protest actions (no such actions were recorded). The third group consisted of actions by individual citizens, which can be defined as hooliganism, but which also testified to their attitude towards the foreign policy of the USSR, in particular, towards the 'Afghan question'. However, despite the large number of such actions, their impact on public opinion and, even more so, on the Soviet authorities was insignificant. As can be seen from the documents, the leaflets were produced in small quantities and could not compete with the official media, which had a much more effective influence on the political mood of the citizens of the Soviet Union. Judging by the same documents, which clearly recorded the dates and names of those involved, these were isolated cases on the scale of the Ukrainian SSR, to which the Soviet special services responded promptly.

It can be assumed that most of the individuals involved were in some way connected to the war in Afghanistan, so their actions were a kind of reaction to it. The rest of the republic's citizens were indifferent to the events in Afghanistan.

At the same time, the presence of even a small number of such active opponents of the Kremlin's policies was critical to the growth of protest sentiment, which became increasingly noticeable from the mid-1980s onwards. It can therefore be argued that the anti-war actions of the citizens of the Ukrainian SSR in connection with the Soviet aggression in Afghanistan were one of the factors in the crisis of the Soviet system and brought Ukraine closer to independence in 1991.

Key words: anonymous letters, Afghanistan, Afghan War, State Security Committee, leaflets, Ukrainian SSR.

References

- Danyliuk Yu. Z., 2000. Bazhan O. H. *Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.)* [The opposition in Ukraine (second half of the 1950s – 1980s)]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Kasianov H., 1995. *Nezghodni: ukrainska intelihtentsiia v rusi oporu 1960–80-kh rr.* [Dissidents: Ukrainian intellectuals in the resistance movement of the 1960s–1980s] Kyiv. (In Ukrainian).
- Kovalkov O. L., 2017. Radianske vtorhennia do Afhanistanu i radianske suspilstvo [The Soviet invasion of Afghanistan and Soviet society]. *Hurzhiivski istorychni chytannia: Zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 11. Cherkasy. 149–155. (In Ukrainian).
- Kovalkov O., 2021. Horodnia N. Stavlennia naselennia URSR do vvedennia radianskykh viisk v Afhanistan [Ukrainian SSR Population's Attitude to the Entry of Soviet Troops in Afghanistan]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4. 80–91. (In Ukrainian).
- Kovalkov O., 2025. Kutsenko O. Afhanska viina SRSR (1979–1989) na storinkakh periodychnykh vydan Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv (Revoliutsiinoi) [The USSR's Afghan War (1979–1989) on the pages of periodicals of the Organization of Ukrainian Nationalists (revolutionary)]. *Storinky istorii: Zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 59. Kyiv. 241–262. (In Ukrainian).
- Kurnosov Yu. O., 1994. *Inakomyslennia v Ukraini (60-ti – persha polovyna 80-kh rr. XX st.)* [Dissent in Ukraine (1960s – first half of the 1980s)]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Kydyralina Zh. U., 2008. Politicheskie nastroyeniia v Kazahstane v 1945–1985 gg. [The Political Climate in Kazakhstan, 1945–1985] *Voprosy istorii*. № 8. 64–73. (In Russian).
- Rusnachenko A. M., 1998. *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv* [The national liberation movement in Ukraine: mid-1950s – early 1990s]. Kyiv. (In Ukrainian).

Дата надходження статті: 27.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025

Присяжнюк Юрій,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України,
директор Науково-освітнього центру Українського козацтва,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
yu-prysyazhnyuk@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-8324-4681

УКРАЇНСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ РУХ КІНЦЯ 1980-х – ПОЧАТКУ 2020-х рр. ЯК ВИЯВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІНІЦІАТИВИ

У статті йдеться про сучасний козацький рух, що виник наприкінці 1980-х рр. Звернуто увагу на природу цього соціокультурного явища, яке відбулося завдяки ініціативі громадян колишньої Української ССР, а потім незалежної держави Україна. Надалі роль держави в розвитку козацтва виявилася мінімальною. Фактично вона була зведена до юридичної реєстрації нових організаційних ініціатив.

Для козацького руху в Україні кінця 1980-х – початку 2020-х рр. характерними були: значна чисельність, концентрація уваги на історичних традиціях, волонтерська діяльність, внесок у національно-патріотичне виховання, водночас розпорошеність створених структур, неефективність менеджменту (слабкість еліт), труднощі (само)фінансування.

Комплексно простежено обставини виникнення та еволюції козацького руху, зазначено його переваги й недоліки. Наголошено, що власне хвиби мали напрощуд глибокий (принциповий) характер, оскільки відображали саму історичну сутність громадянської ініціативи як такої. У реаліях кінця 1980-х – початку 2020-х рр. вона виявилася тісно пов'язаною із советською спадщиною. Якщо звернення до традицій ранньомодерної доби мало здебільшого символічний та ритуальний характер, то недавнє комуністичне минуле, від якого формально відмовлялися, ментально нагадувало про себе раз по раз.

Зроблено висновок, що ключовою проблемою для збереження та активізації козацького руху є подальший розвиток громадянського суспільства. У цьому контексті Помаранчевий майдан та Революцію Гідності повні можна вважати виявом козацького духу українців.

Автор віддає належне учасникам козацького руху, які добровільно долучалися до багатьох громадських ініціатив, не шкодували для цього свого часу, сил, коштів. Ця історія потребує подальших системних студій.

Ключові слова: громадянин, козацький рух, козак, гетьман, статут, чинне законодавство, молодь.

Сучасне козацтво в Україні – це громадський рух, який у більш широкому контексті варто сприймати як соціокультурне явище, що позначається низкою самобутніх характеристик. Він виник на зламі 1980-х–1990-х рр. і з тих пір еволюціонував як «взаємодія людей у певному (українському – Ю. П.) суспільстві», відповідно, «впливав на їхні цінності, переконання, норми поведінки та інші ... характеристики» (Михайлів І., 2019, с. 300–301). Еволюціонував, потрібно наголосити, досить специфічно, бо, крім іншого, не отримав підтримки держави (влади), очікуваного визнання з боку суспільства (громадськості)¹. Ба більше, як і в часи імперії Романових та більшовицького режиму, широкий загал виявився схильним маргіналізувати цей феномен, причому, як зазвичай, без належного критичного (науково аргументованого) пояснення. Хтось справді вважав, що сучасні козацькі організації мають віддзеркалювати певні історичні образи, а цього неможливо не сталося, інші, навпаки, докучали їм за «надмірну політизацію» та спекулятивне використання національної ідеї (символіки тощо) у власних корпоративних інтересах

¹ Про марні сподівання на співпрацю козацьких організацій з владою див. (станом на 2010 рік): Сучасне українське козацтво. 2010. URL: <https://zvitiaga.org/catalog/layer/suchastnist1234> (11.07.2025).

(Присяжнюк Ю., 2017, с. 10). Чимало було й таких експертів, які визнавали діяльність козацьких осередків номінальною чи навіть такою, що шкодила іміджу та самому наміру відроджувати традиції лицарства. Нерідко на адресу козацтва звучали докори в зовсім уже «маргінальних деталях», наприклад щодо нібито недостатньої уваги до збереження культури, мови чи тих же традицій (Гула Р., 2024, с. 19). І це попри те, що у статутах зареєстрованих організацій містилися положення про зовсім протилежні наміри². Загалом в еволюції козацького руху за понад 30 років складно виокремити якісь етапи. Це не дивує, зважаючи на її напрочуд звивисту траєкторію, хоча й хаотичною її назвати також не можна.

Метою розвідки є комплексний аналіз / синтез сутності українського козацького руху як самобутнього явища кінця 1980-х – початку 2020-х рр., із урахуванням історичних реалій цієї доби.

Складність створення, організаційно-юридичного оформлення та функціонування козацького руху полягала в його структурній «розмитості». Згідно зі статистичними даними Міністерства юстиції України, в Україні за роки державної незалежності було зареєстровано (фактично чи формально існувало) близько 1,5 тис. козацьких організацій (за іншими підрахунками – понад 500 чи 700) (Гула Р., 2024, с. 18)³. Так чи так вони конкурували між собою, що шкодило загальній справі. Ситуація «пом'якшувалася» тією обставиною, що самі громадські структури були нечисленними й протистояння між ними часто зводилося до персональних суперечок керівників (за «булаву» чи «печатку») (Гула Р., 2024, с. 19). Декларовані прагнення посісти гідне місце в житті країни, держави, нації когось із чергових отаманів (гетьманів) наштотувалися на неготовність підпорядкованих їм організацій долати наявні виклики, причому насамперед внутрішні. Це означало, що чи не всі лідери продовжували уявляти й позиціонувати себе, свій статус за лекалами радянських громадських діячів. Діяв синдром тривалого перебування під жорстким контролем адміністрації, монополюючої партії, держави. Такі громадські діячі не могли бути самостійними, позаяк звикли перебувати під зверхністю вождів. Тобто підпорядкованість владі з певними кон'юнктурними пріоритетами сформувала чітку та досить однозначну ментальну рису. Чи могла вона швидко змінитися? Вочевидь, ні.

Щодо кількісної «невиразності» козацького руху, то вона набула такого ж аморфного та суперечливого характеру. У козацтві «служили» (приймали посвяту) тисячі осіб різних вікових категорій, а по факту їх було в десятки разів менше. Не існувало чіткої відповіді на просте питання: а кого взагалі варто зараховувати до сучасного козацького руху? Приміром, як бути з учнями початкових класів, котрих масово висвячували «в козаки» з ініціативи педагогічних колективів, або з ентузіастами військово-історичних клубів, які вряди-годи реконструювали історичні події (битви), зрештою – носіїв козацьких традицій у ЗСУ (почесних найменувань) тощо? (Задунайський В., 2023).

З огляду на зазначене коротко презентуємо найбільш численну козацьку структуру в Україні, якою нещодавно стала Громадська спілка «Українське козацтво – воля і честь» (зареєстрована Мін'юстом України 10 липня 2025 р. № 854)⁴. Вона позиціонує себе спадкоємницею ідейних, духовних та моральних засад українських козаків, певною мірою їхніх культурних, організаційних, військово-патріотичних і господарських традицій. Згідно із затвердженим 10 травня статутом, «головною метою діяльності Спілки є захист прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших спільних інтересів членів Спілки, захист... історичних здобутків українського народу, участь у забезпеченні його духовного та матеріального добробуту, морального й фізичного здоров'я, відродженні, утвердженні

² Див.: Статут УК., 2016. URL: surl.li/rwhxlv (11.05.2022).

³ Докладніше про статистику сучасного українського козацького руху: Гула Р. В., Михайловський Р. А. Сучасне українське козацтво: парамілітарний фантом минулого. *Військово-науковий вісник*. 2024. № 41. С. 19.

⁴ Для розуміння сутності українського козацького руху його поділ на реєстровий, запорізький, вільний, традиційний (звичаєвий) напрями вважаємо обмеженим. Див.: Рішення про державну реєстрацію створення юридичної особи Громадської спілки «Українське козацтво – воля і честь», 2025. URL: [file:///C:/Users/Yuriy/Desktop/КОЗАЦТВО/2025/Рішення_про_реєстрацію_Супровідна_0001%20\(1\).pdf](http://file:///C:/Users/Yuriy/Desktop/КОЗАЦТВО/2025/Рішення_про_реєстрацію_Супровідна_0001%20(1).pdf) (13.07.2025).

та розвитку української мови й культури. Відродження української, за своєю суттю – козацької нації, українських козацьких звичаїв і традицій»⁵. Особливістю Співки є те, що вона покликана єднати зусилля всеукраїнських та регіональних організацій, залишаючи за ними широку організаційну, фінансову й іншу автономію.

У зазначений період український козацький рух існував на засадах добровільності, добродійності, позапартійності. Водночас великою пасткою для нього стала поліваріантність. Джерела «безкінечного дроблення» громадських осередків простежуємо в етно-політичній культурі українців (що є темою для окремого дослідження), також у чинній нормативно-правовій базі. Фактично будь-яка ініціативна група громадян потенційно мала право й була спроможною створити «своє козацтво» (Буряченко В., 2021). Доходило до того, що чи не кожний історичний різновид козацтва, котрий коли-небудь існував в Україні, отримував свою копію. Утім такий «однозначний» зв'язок із минулим помітно «дезорієнтував побратимів» (Буряченко В., 2021).

На наш погляд, сучасне українське козацтво відбивало два ключових феномени. По-перше, сам громадський рух, його численні структури; по-друге, унікальний вільнолюбний дух, який був притаманний далеко не всім, хто мав паспорт громадянина України. Дивуватися тут нічого, адже така ментальна поліцентричність населення існувала в Україні чи не завжди. З огляду на це характерною ознакою козацького руху стало своєрідне вирішення проблеми ідентичності, яка, як відомо, залежить від багатьох обставин, проте і сама мотивує / коригує багато що, зокрема і способи прийняття рішень, манери повсякденної поведінки тощо. Тривале спостереження за цим самотнім явищем дало нам підстави зосередити увагу на дещо вузкому аспекті, що його можна визначити поняттям «самоідентичність». Як зазначалося вище, українцям (громадянам України) дісталася у спадщину советська модель усвідомлення свого образу, відповідних моральних орієнтирів та цінностей, власне сам модус ототожнення себе зі спільнотою. З-поміж іншого – апелювання до колективного «ми» без критичного переосмислення того факту, що його механічно привнесено зі світу огидної для самої козацької вільнолюбності совдепії. Вона перешкождала уявляти себе повноцінними суб'єктами (особистостями), водночас творити новий, досконаліший синтез «ми». Окрім того, комуністичний спадок стояв на заваді сакралізації самої українськості, без чого його репрезентанту – козацтву – стало важко стверджуватися ідейно, організаційно й, зрештою, історично.

Пошук ідеалу «козацької досконалості», до якої, згідно з декларованими гаслами, неодмінно мав прагнути кожний, хто давав клятву «служити Богу, Людям, Україні», залежав саме від советської спадщини. Вона виявилася настільки потужною, що суттєво перешкождала формуванню національної свідомості, елітності, державності⁶ (Кармазін Ю., 2018). Людині ж потрібно було збагнути, що шлях до оновленого «ми» лежав через ствердження ментально інакшого «я», яке можна репрезентувати словами «козак – це Українець, і вище цього лише Господь Бог!» Лише акцент на «однині» спонукав заглиблюватися у сутність складних життєвих перепитів, давав змогу усвідомлювати персональну відповідальність, прагнення дотримуватися кращих зразків козацької (життєвої) стратегії, в ідеалі – людської досконалості.

Тож, перші кроки козацької громадянської ініціативи припали на кінець 1980-х рр. Вони виявилися у зверненні до традицій, міфологізованого історичного минулого. Логічно, що найпомітнішою знаковою подією стало масштабне відзначення 1–5 серпня 1990 р. 500-ї річниці створення (першої згадки в історичних документах) запорізького козацтва. Святкування були організовані Народним Рухом України та Товариством української мови ім. Т. Шевченка. На хвилі емоційного піднесення великих труднощів не виникло, позаяк вимоги до «головних менеджерів» були мінімальними – ініціаторам досить було користуватися довірою людей.

⁵ Див.: Статут ГС «Українське козацтво – воля і честь» (затверджений рішенням установчих засновників, протокол № 1 від 10 травня 2025).

⁶ Кармазін змінив Ющенка, тепер він – гетьман. 2018. URL: <https://glavcom.ua/country/politics/karmazin-zminiv-yushchenka-teper-vin-getman-498923.html> (12.08.2025).

Логічно, що у 1990-х рр. на чолі ще єдиної тоді козацької організації перебували такі авторитетні постаті, як В'ячеслав Чорновіл (1991–1992) та пізніше Володимир Мулява (1992–1998) (Чухліб Т., 2013). Перший погодився на цю посаду з політичних мотивів, радше всього заради об'єднання національно-демократичних сил напередодні президентських виборів 1 грудня 1991 р. Попри видатну роль у становленні новітньої України, перебування В. Чорновола в козацтві лишилося символічно-представницьким. Натомість гетьман В. Мулява увійшов в історію руху як «духовний батько Українського козацтва». 22 січня 2005 р. на Софійському майдані в Києві саме він, згідно з рішенням козацької ради, вручив гетьманську булаву щойно обраному Президенту України В. Ющенку⁷. Відомий громадсько-політичний діяч, професор, генерал-майор В. Мулява був знаний інноваційними поглядами, однак і йому забракло сил, аби козацтво набуло чіткої структурної організації, отримало належний юридичний статус.

Загалом же відчутних іміджевих здобутків сучасне козацтво не досягло. Чи не найбільшою пасткою для нього лишилася «підпорядкованість» реальних (чи потенційних) лідерів руху їхнім же політичним (кар'єрним) амбіціям. Надто помітним ця вада простежувалася тоді, коли керівникам, які встигали отримати «певні пільги», доводилося здавати черговий іспит на єдність і вірність справі, звітувати перед громадою (Крालюк П., 2015). Нерідко замість конструктивного діалогу, об'єднавчих форумів вони пропонували створення нових козацьких структур, проведення сепаратистських зібрань, виведення «когось» зі складу «чогось», що посилювало розкольні тенденції. Не складно помітити, що джерела багатьох недоліків сучасного козацького руху, зокрема й у сфері менеджменту, приховувалися в усе тій же «нелюстрованій» совдепії.

Дещо оптимістичніше ситуація виглядала з регулюванням фінансової діяльності. Законодавство України, статuti козацьких організацій чітко визначали характер та специфіку грошового забезпечення. Кошти товариств формувалися за рахунок вступних і щомісячних членських внесків, добровільних пожертв підприємств, установ та окремих осіб, зокрема й іноземних, також успадкованих козацтвом заощаджень. Не рідкісним було отримання субвенцій від різних фондів, державних і громадських організацій, як правило, з метою виконання конкретних програм по культурі, освіті, спорту, національному вихованню. А ще траплялися надходження у вигляді відсотків, дивідендів, страхових виплат і відшкодувань, роялті та інших пасивних доходів. Утім на практиці ситуація не була такою однозначною. Названі джерела фінансування вкрай рідко покривали нагальні потреби. Членські внески не надходили регулярно, до того ж вони були незначними за обсягами. У цьому сенсі козацтво видимо поступалося, приміром, вірянам церковних конфесій, де від усіх отриманих прибутків сплачувалася десятина. Середньомісячний внесок козака / берегині становив (відповідно до даних по Черкаському крайовому товариству Українського козацтва за 2023 р.) близько одного долара США. Це означало, що кожний член товариства жертвував на козацтво лише 1/80 частку своїх прибутків (Марченко В., 2024).

Окремо потрібно враховувати «комуністичні» звички, що збереглися в представників старших поколінь, а переважно саме вони «козакували» в окреслений період. За великим рахунком ідеться про специфічну фінансову культуру людей, насамперед досить стійке стереотипне уявлення про те, скільки, за що й хто має платити. Одним із ключових тут лишилося розуміння, що коштами мають ділитися ті, у кого їх більше, причому незалежно від джерел отримання. Такий принцип фінансування був ефективним у двох випадках. По-перше, коли йшлося про якусь одноразову акцію, та ще й таку, у якій були зацікавлені керівники різних рівнів. По-друге, у тому разі, коли численність козацького осередку лишалася незначною, а його члени були друзями. Зазвичай «фінансове порозуміння» досягалося на умовах – заможніші побратими небезпідставно претендували на вищі старшинські посади, що так чи так влаштовувало всіх.

Відчутною компенсацією фінансового голоду була безпосередня участь козаків / берегинь у громадських заходах, а інколи – щедра матеріальна підтримка. Остання могла виражатися в

⁷ Статут УК., 2016. URL: surl.li/rwhxlv (11.05.2022).

«продуктах харчування, пальному, послугах персонального транспорту» (Присяжнюк Ю., 2017, с. 19)). Особливо, коли йшлося про одноразові витрати на благодійні потреби чи «дружні вечери».

Козацький рух виявляв себе в різних сферах діяльності й проблематика його ефективності потребує окремої розвідки. Станом на середину 2020-х рр. сформувалися крайні у своїй категоричності (назагал без належного обґрунтування) оцінки – від непомірного звеличення до цілковитого заперечення. Власне, тому часто звучить огульна критика, причому, як правило, від людей, які не були причетними до козацького руху як такого. Вона не містить конструктиву, не спрямована на поліпшення наявного стану справ.

А проте козацтво виконувало певну, затребувану суспільно корисну роботу. До такої належало волонтерство. У зрізі тактичних завдань, що поставали перед українською спільнотою, цей вид діяльності сприймався (принаймні частиною козацтва) як головний, надто після початку російської агресії в 2014 р. З того часу своєрідна першість у волонтерстві належала козакам Черкащини. Відзначилося кілька козацьких підрозділів Черкаського крайового (обласного) товариства Українського козацтва, а також Черкаський кіш козацьких команд особливого чину Чорноморського козацького війська (ГО «Охматівська січ»). Асортимент допомоги військовим, а це щоразу (1–2 рази на місяць) кілька тонн вантажу, позначався різноманітністю. Найчастіше це були продукти харчування, одяг, ліки, засоби особистої гігієни, універсальні мийні засоби, окопні свічки, металеві печі («буржуйки»), будівельні матеріали, транспортні засоби (Марченко В., 2023). У такий спосіб козацтво долучалося до зміцнення обороноздатності держави. Щодо недоглядів, то тут у поле зору потрапляють випадки недотримання важливого принципу соціальної справедливості. Некоректність у волонтерській справі розчаровувала людей, шкодила спільній справі.

Отже, український козацький рух кінця 1980-х – початку 2020-х рр. став можливим завдяки вияву громадянської ініціативи, що, своєю чергою, «пробудилася» в умовах послаблення, а потім і ліквідації компартійного диктату. Рух пройшов складний шлях розвитку, при цьому не перетворився на бажаний структурно-ідеологічний моноліт, як і не трансформувався в політичну силу. Сотні нечисленних за складом новостворених козацьких осередків не змогли об'єднатися через слабкість нормативно-правового забезпечення, також брак «якісних еліт» у самому козацтві. Абсолютна більшість інтелектуалів та патріотично налаштованих політиків країни не підтримала козацький рух, ставилася до нього як до «історичного пережитку», чиєсь «забаганки». За таких умов суттєвим недоліком козацтва стала неспроможність до генерування завдань національного рівня. Громадянин, який приймав посвяту козака, покликаний був керуватися власним сумлінням, гармонійно поєднувати свої права, обов'язки, перспективи (амбіції), дбати про спільну справу – згуртованість козацтва, єдність нації, однак на практиці це траплялося вкрай рідко. Крім того, він був зобов'язаний самотужки визначити своє місце у структурі організації, лишатися самодостатньою особистістю, а не сподіватися, що таким його «зробить» чиєсь «правильне рішення».

Встановлені невідповідності дають підстави аналітикам та науковцям говорити про маргіналізацію, дискредитацію козацького руху, відмовляти йому в історичній перспективі. Проте козацький рух живий, бо нескоримим лишається козацький дух. Він покликаний долати внутрішні кризові явища, посилювати стійкість українського війська, брати участь у творенні української нації.

Список літератури

- Буряченко В., 2021. *Козацький рух живе*. URL: <https://exo.in.ua/news/51941> [03.08.2025].
- Гула Р. В., 2024 Михайловський Р. А., 2024. Сучасне українське козацтво: парамілітарний фантом минулого. *Військово-науковий вісник*. № 41. 17–31.
- Задунайський В., 2023. *Козацтво завжди відроджувалось у критичні моменти української історії*. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/10/25/kozaczto-zavzhdy-vidrodzhuvalos-u-krytychni-momenty-ukrayinskoyi-istoriyi-vadym-zadunajskij> [07.08.2025].

Крالیук П., 2015. Чи має перспективу сучасне Українське козацтво? URL: <https://www.volynnews.com/blogs/ukrayintsiam-brakuye-filosofiyi-rozumu/-chy-maye-perspektyvu-suchasne-ukrayinske-kozatstvo> [15.07.2025].

Михайлів І., 2019. Спогади як соціокультурне явище сучасної України: спроба узагальнення. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 30. 287–307.

Марченко В., 2024. В Українського козацтва новий гетьман. *Черкаський край*. URL: <https://kray.net.ua/eksklyuzyv/v-ukrayinskogo-kozactva-novuj-getman> [22.07.2025].

Марченко В., 2023. Козацтво Черкащини передало два автомобілі війнам ЗСУ на Донбасі. *Черкаський край*. URL: <https://www.volynnews.com/blogs/ukrayintsiam-brakuye-filosofiyi-rozumu/-chy-maye-perspektyvu-suchasne-ukrayinske-kozatstvo> [19.07.2025].

Присяжнюк Ю. П., 2017. *Черкаське крайове товариство Українського козацтва (2014–2016): ідеологічні аспекти діяльності*. Черкаси: Вертикаль.

Чухліб Т., 2013. Сучасне козацтво. URL: <http://www.hetman.tv/nomera/2006/2006-5-10/chuhlib-5.html> [21.06.2025].

Yuriy Prysiazhniuk

UKRAINIAN COSSACK MOVEMENT FROM THE LATE 1980S TO THE EARLY 2020S AS A MANIFESTATION OF CIVIC INITIATIVE

The article addresses the contemporary Cossack movement that emerged in the late 1980s. Attention is given to the nature of this sociocultural phenomenon, which arose due to the initiative of citizens of the former Ukrainian SSR, and later, of the independent state of Ukraine. The role of the state itself in the further development of the Cossacks proved to be minimal, in fact limited to the legal registration of new organizational initiatives.

The Cossack movement in Ukraine from the late 1980s to the early 2020s was characterized by a considerable number of participants, an emphasis on historical traditions, volunteer activity, and contributions to national-patriotic education. At the same time, it was marked by the fragmentation of established structures, ineffective management (weakness of elites), and difficulties in (self-)financing.

The article comprehensively traces the circumstances of the emergence and evolution of the Cossack movement, noting its advantages and disadvantages. It is emphasized that its shortcomings had an exceptionally profound (fundamental) nature, as they reflected the very essence of civic initiative as such. In the historical realities of the late 1980s to the early 2020s, this initiative was closely linked to the Soviet legacy. While references to the traditions of the early modern era were largely symbolic and ceremonial, the recent communist past – formally renounced – continued to manifest itself mentally from time to time.

It is concluded that the key challenge for the preservation and revitalization of the Cossack movement lies in the further development of civil society. In this context, the Orange Revolution and the Revolution of Dignity can be fully regarded as manifestations of the Cossack spirit of Ukrainians.

The author pays tribute to the participants of the Cossack movement, who voluntarily engaged in numerous civic initiatives, devoting their time, energy, and financial resources. This history requires further systematic study.

Key words: citizen, Cossack movement, Cossack, hetman, statute, current legislation, youth.

References

Buriachenko V., 2021. *Kozatskyi rukh zhyve* [The Cossack movement lives]. [Online]: Available from: <https://exo.in.ua/news/51941> [Accessed: 03.08.2025]. (In Ukrainian).

Hula R. V., 2024. Mykhailovskyi R. A. Suchasne ukrainske kozatstvo: paramilitarnyi fantom mynuloho [Modern Ukrainian Cossacks: a paramilitary phantom of the past]. *Viiskovo-naukovy visnyk*, 41, 17–31. (In Ukrainian).

Zadunaiskyi V., 2023. *Kozatstvo zavzhdy vidrodzhuvalos u krytychni momenty ukrainskoi istorii* [Cossacks have always been revived at critical moments in Ukrainian history]. [Online]: Available from: <https://armyinform.com.ua/2023/10/25/kozactvo-zavzhdy-vidrodzhuvalos-u-krytychni-momenty-ukrayinskoyi-istoriyi-vadym-zadunajskij> [Accessed: 07.08.2025]. (In Ukrainian).

Kraliuk P., 2015. *Chy maie perspektyvu suchasne Ukrainske kozatstvo?* [Does the modern Ukrainian Cossacks have a future?] [Online]: Available from: <https://www.volynnews.com/blogs/ukrayintsiam-brakuye-filosofiyi-rozumu/-chy-maye-perspektyvu-suchasne-ukrayinske-kozatstvo>

brakuye-filosofiyi-rozumu-/chy-maye-perspektyvu-suchasne-ukrayinske-kozatstvo [Accessed: 15.07.2025]. (In Ukrainian).

Marchenko V., 2024. V Ukrainskoho kozatstva novyi hetman [The Ukrainian Cossacks have a new hetman]. *Cherkaskyi krai*. [Online]: Available from: <https://krai.net.ua/eksklyuzyv/v-ukrayinskogo-kozaczta-novyj-getman> [Accessed: 22.07.2025]. (In Ukrainian).

Marchenko V., 2023. Kozatstvo Cherkashchyny peredalo dva avtomobili voiam ZSU na Donbasi [Cossacks of Cherkasy region handed over two cars to soldiers of the Armed Forces of Ukraine in Donbas]. *Cherkaskyi krai*. [Online]: Available from: <https://www.volynnews.com/blogs/ukrayintsiam-brakuye-filosofiyi-rozumu-/chy-maye-perspektyvu-suchasne-ukrayinske-kozatstvo> [Accessed: 19.07.2025]. (In Ukrainian).

Mykhailiv I., 2019. Spohady yak sotsiokulturne yavyshe suchasnoi Ukrainy: sproba uzahalnennia [Memories as a socio-cultural phenomenon of modern Ukraine: an attempt at generalization]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 30, 287–307. (In Ukrainian).

Prysiashniuk Yu. P., 2017. *Cherkaske kraiove tovarystvo Ukrainskoho kozatstva (2014–2016): ideolohichni aspekty diialnosti* [Cherkasy Regional Society of Ukrainian Cossacks (2014–2016): ideological aspects of activity]. Cherkasy: Vertykal. (In Ukrainian).

Chukhlib T., 2013. *Suchasne kozatstvo* [Modern Cossack]. [Online]: Available from: <http://www.hetman.tv/nomera/2006/2006-5-10/chuhlib-5.html> [Accessed: 21.06.2025]. (In Ukrainian).

Дата надходження статті: 29.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025

УДК 271.52(477.85)"2019/2024"

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-2-13>**Жук Андрій,***аспірант кафедри історії України і методики викладання історії,
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника**zhuk.andrii.vasylovich@gmail.com**ORCID ID: 0000-0001-6799-8977*

КАДРОВІ ПРИЗНАЧЕННЯ В ЄПИСКОПАТІ ТЕРНОПІЛЬСЬКО-ЗБОРІВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ УГКЦ ЯК ПРОЦЕСИ ОМОЛОДЖЕННЯ СТРУКТУРИ (2019–2024 рр.)

У статті досліджуються кадрові призначення в Тернопільсько-Зборівській митрополії УГКЦ у 2019–2024 рр. в контексті омолодження єпископату УГКЦ в регіоні. Було з'ясовано, що частина процесів були дотичними до тих, які відбувалися схожим чином в інших єпархіях УГКЦ. Окрему увагу звернуто на зміну в керівництві митрополії – відставку з уряду владики Василя Семенюка і прихід на цю кафедру його наступника. Мета статті – провести аналіз ключових кадрових призначень у єпископаті Тернопільсько-Зборівської митрополії УГКЦ у контексті політики омолодження кадрів в управлінні цією церковною одиницею протягом 2019–2024 рр. Уперше в історіографії здійснено огляд кадрових призначень у єпископаті Тернопільсько-Зборівської митрополії УГКЦ у 2019–2024 рр. Доведено, що це був поступовий процес, який передбачав як зміну на рівні єпархій митрополії, так і очікувану зміну керівництва митрополією у зв'язку з досягненням владику Василієм Семенюком віку 75 років. Аналіз історіографії і матеріалів ЗМІ дав змогу систематизувати інформацію про кадрові призначення у єпископаті Тернопільсько-Зборівської митрополії у 2019–2024 рр. Використання історико-біографічного методу сприяло реконструкції головних подій щодо порушеної нами проблематики. Отже, бачимо, що кадрові призначення в єпископаті Тернопільсько-Зборівській митрополії УГКЦ протягом 2019–2024 рр. стали закономірними кроками в оновленні керівництва цієї церковної одиниці. Усі проаналізовані процеси відображають як вирішення кадрових проблем у митрополії, так і низку процесів щодо омолодження її вищого керівництва.

Ключові слова: Українська греко-католицька церква, організаційна структура церкви, Тернопільсько-Зборівська митрополія, єпархія, духовенство, суспільна діяльність, релігійна (конфесійна) ідентичність, українська національна ідентичність.

Розбудова Тернопільсько-Зборівської митрополії УГКЦ на сучасному етапі її існування – це насамперед рух кадрів. Крім того що у 2010-х рр. була остаточно сформована сучасна структура єпархій усередині митрополії (Тернопільська архієпархія, Бучацька єпархія і утворена у 2015–2019 рр. Кам'янець-Подільська єпархія із центром у Хмельницькому), також це був і початок нової кадрової політики. Мало того, що з'явилася нова єпархія та був визначений для неї єпископ, також розпочався рух щодо омолодження керівного складу митрополії. Як і чому це важливо саме на сучаснім етапі історії митрополії, це і належить з'ясувати в нашому дослідженні.

Питання формування структури, адміністративних змін і кадрових призначень у Тернопільсько-Зборівській митрополії Української греко-католицької церкви в 1990–2010-х рр. стали предметом уваги низки дослідників. І. Драпак (2018) у своїй праці простежив процеси становлення й реорганізації Тернопільської єпархії УГКЦ, окресливши етапи її інституційного розвитку та взаємини з іншими церковними структурами. Я. Стоцький (Стоцький Я., 2016) розкрив соціально-релігійний контекст «ренесансу» УГКЦ у Тернопільській і Хмельницькій областях наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., звертаючи увагу на суспільні передумови, які

вплинули на формування нових адміністративних одиниць церкви. У науковому дискурсі також з'являються публікації, присвячені окремим аспектам діяльності ієрархів Тернопільсько-Зборівської митрополії. Зокрема, у працях (Жук А., 2022; Жук А., 2025) досліджено постать єпископа Михайла Сабриги, його душпастирську стратегію та внесок у розбудову церковної структури на Тернопільщині. В інших статтях (Жук А., 2024) проаналізовано позицію митрополії у питанні реституції Почаївської лаври, а також розглянуто причини та наслідки конфліктних ситуацій у сфері сакральної архітектури. Ці дослідження розширюють розуміння сучасної ролі Тернопільсько-Зборівської митрополії у суспільно-релігійному житті регіону.

Окрему інформаційну цінність мають публікації медійного й аналітичного характеру, які документують новітні події церковного життя. Так, В. Їжак висвітлив інтронізацію архієпископа Теодора Мартинюка та звістку про призначення єпископа Миколи Бичка кардиналом¹. Л. Продоус і Т. Панченко² подали репортаж про інтронізацію нового архієпископа Тернопільсько-Зборівської архієпархії, а О. Чепіль³ описав обставини хіротонії єпископа-помічника в Зарваниці.

Важливими джерелами офіційного характеру є повідомлення Синоду єпископів УГКЦ, у яких подано відомості про висвячення нових ієрархів та оцінку їхнього служіння, що дає змогу відстежити кадрові тенденції в управлінні Церкви.

Загалом сучасна історіографія окреслює поступове формування адміністративної структури Тернопільсько-Зборівської митрополії, її кадрову політику, роль окремих єпископів у церковному житті регіону та взаємодію митрополії із суспільством у контексті новітніх викликів.

Незважаючи на те що про Тернопільсько-Зборівську митрополію і її єпархії є вже певні напрацювання в історіографії, усе ж вони є по часу неактуальними. Річ у тім, що з кінця 2010-х рр. фактично немає нових публікацій стосовно останніх кадрових змін та призначень у межах усіх трьох єпархій цієї митрополії УГКЦ. Окрім того, що і сама митрополія у 2024 р. змінила очільника (ним став владика Теодор Мартинюк), а рік перед тим отримала нового єпископа-помічника в особі отця Володимира Фірмана. Не менш вагомим процесом для митрополії було і підвищення у статусі єпископа Мельнбурнського Миколи Бичка, який сам є родом із Тернополя. Його участь у конклаві в травні 2025 р. стала однією з провідних подій в історії церкви та мала широкий резонанс як в Україні, так і в різних частинах християнського світу. Тому й порушення цієї теми – це і є її актуалізація як така.

Метою статті є аналіз останніх кадрових призначень у Тернопільсько-Зборівській митрополії УГКЦ у 2019–2024 рр. у контексті розбудови структури цієї церковної одиниці. Окрема увага в статті приділяється питанню щодо підвищення у статусі й участі в конклаві у травні 2025 р. у Ватикані вихідця з Тернополя, єпископа Мельнбурнського УГКЦ та кардинала-пресвітера РКЦ Миколи Бичка.

У формуванні греко-католицьких митрополій як одних із передумов для надання статусу УГКЦ патріархату вагомими складовими цього процесу є створення нових єпископств і потрібних туди призначень. Оскільки Тернопільсько-Зборівська митрополія УГКЦ з кінця 2010-х рр. завершила своє формування в поточному вигляді, уже у 2020 рр. ключовим для неї стали кадри. Безпосередні кадрові призначення на єпископські, а згодом і на митрополичу кафедру протягом 2019–2024 рр. вирішили питання щодо управління цією церковною одиницею.

¹ Їжак В. Єпископ Микола Бичок з Тернопільщини став кардиналом. *Місто*. 8 грудня 2024 р. URL: <https://gazeta-misto.te.ua/ukrayinskyj-uepyskop-v-avstraliyi-stav-kardynalom/> (12.09.2025); Їжак В. У Тернополі відбулася інтронізація архієпископа УГКЦ Теодора Мартинюка. *Місто*. 8 грудня 2024 р. URL: <https://gazeta-misto.te.ua/u-ternopoli-vidbulasya-intronizaciya-arhyuepyskopa-ugkc-teodora-martynyuka/> (12.09.2025).

² Продоус Л., Панченко Т. Відбулася інтронізація архієпископа Тернопільсько-Зборівської архієпархії УГКЦ Теодора Мартинюка. *Суспільне Тернопіль*. 8 грудня 2024 р. URL: <https://suspilne.media/ternopil/897585-intronizacia-arhiepiskopa-ternopilsko-zborivskoi-arhieparhii-ugkc-teodora-martinuka/> (12.09.2025).

³ Чепіль О. У Зарваниці висвятили нового єпископа-помічника (відео). *Терен*. 28 серпня 2023 р. URL: https://teren.in.ua/news/u-zarvanici-visvyatili-novogo-iepiskopa-pomichnika-video_398714.html (12.09.2025).

З огляду на досвід 1990-х – початку 2000-х рр. бачимо, що зміна структури, її розбудова та раптові події часто змінюють обличчя керівництва. Власне 2010-ті рр. стали періодом, коли і кадри почали поступово омолоджуватися. Цей процес почався після того, як вакантний пост Бучацького єпископа у 2011 р. зайняв о. Дмитро Григорак. Після формування у 2015 р. Кам'янець-Подільської єпархії постало питання про першого єпископа. До 2019 р. пост залишався вакантним і до цього часу ці функції виконував тоді чинний очільник Тернопільсько-Зборівської митрополії владика Василій Семенюк (Драпак І., 2018, с. 98–102). 1 грудня 2019 р. на Кам'янець-Подільську кафедру з осідком у Хмельницькому було інтронізовано о. Івана Кулика з Тернопільщини. Таке призначення є по-справжньому гідним, бо, крім вищої духовної освіти в духовних семінаріях Тернополя та Любліна, о. Іван має також досвід італійської освіти і служіння в цій країні⁴.

Прихід о. І. Кулика й отримання ним титулу єпископа з осідком у м. Хмельницькому припав на період, коли в області активно тривали церковні переходи з УПЦ МП в ПЦУ. Звісно, що в умовах церковної деокупації відкрились і нові можливості для УГКЦ. За цей час єпархія, якою керує єп. Іван Кулик, змогла дещо збільшити свій вплив на регіон і станом на 2025 р. опікувалася бл. 20 тисячами вірних. Окрім того що віддана йому єпархія має понад 75 храмів та 3 монастирі, активної розбудови нових і їх освячення немає. Цьому не сприяє як падіння доходів населення, невисока кількість вірних, відсутність таких сильних лідерів, як покійний єп. Михаїл Сабрига (Жук А., 2025, с. 238–249; Жук А., 2022, с. 44–49), так і фактор повномасштабної війни, яка є такою ж проблемою, як і гібридна війна у 2014–2021 рр.

8 травня 2025 р. єпископ Іван Кулик відзначив 20-ту річницю свого священства. У вітальній грамоті Отець і Глава УГКЦ Блаженніший Святослав нагадав єпископу Івану Кулику, що його духовний шлях було почато в духовному марійському центрі «Зарваниця». Саме з рук тоді ще єпископа-помічника, а згодом і митрополита Тернопільсько-Зборівського Василя (Семенюка) Іван Кулик отримав свої свячення. Відзначаючи італійський досвід служіння і його вагомість для діаспори, Блаженніший Святослав наголосив, що цей досвід став перевіркою на вище призначення: «Усе це готувало Вас до прийняття більш відповідального – архиєрейського – служіння, за що складаємо Богові нашу вдячність»⁵.

2023 р. в кадровому відношенні для Тернопільсько-Зборівської єпархії УГКЦ відзначився інтронізацією на єпископа-помічника о. Володимира Фірмана. Виходець із с. Зарваниця поблизу Теребовлі, він ще з дитинства та юності був свідком спершу катакомбного періоду в історії Церкви, а згодом і її відродження. По-особливому на владика Володимира вплинуло святкування 1000-ліття Хрещення Русі в 1988 р. Отримання ним дияконських свячень у 1999 р., а через рік і священничих у 2000-му поставило о. Володимира на шлях подальшої кар'єри в структурах Тернопільсько-Зборівської архієпархії. Маючи освіту агронома, вищу духовну в семінаріях Тернополя та Любліна, він також є і випускником бізнес-школи при Українському католицькому університеті у Львові (2016). Це не є випадковістю, адже в управлінні фермерським господарством «Зарваниця Агро» йому і справді був потрібен новий досвід⁶.

На початку 2020-х рр. в управлінні Тернопільсько-Зборівською митрополією потрібні були додаткові сили. Очевидно, що у 2023 р. було розуміння того, що владика Теодор Мартинюк незабаром займе пост митрополита Тернопільсько-Зборівського. Через наближення 75-річного віку владика Василя Семенюка постало питання і про наступника на посаді єпископа-поміч-

⁴ Синод єпископів УГКЦ. Новий єпископ Іван Кулик: «Бачу своїм завданням, щоби ми вчилися бути добрими людьми і ревними християнами». 2 грудня 2019 р. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/novyuy-epyskop-ivan-kulyk-bachu-svoym-zavdanniam-shchoby-my-vchylsya-buty-dobrymy-lyudmy-i-revnymy-hrystyyanamy-2015/> (12.09.2025).

⁵ Синод єпископів УГКЦ. Глава УГКЦ привітав владика Івана Кулика із 20-річчям священства. 8 травня 2025 р. URL: <https://ugcc.ua/data/glava-ugkts-pryvitav-vladyku-ivana-kulyka-iz-20-richchiam-svyashchenstva-6808/> (12.09.2025).

⁶ РІСУ В УГКЦ назвали дату і місце хіротонії отця Володимира Фірмана. 20 липня 2023 р. URL: https://risu.ua/v-ugkc-nazvali-datu-i-misce-hirotoniiy-otcy-volodimira-firmana_n141117 (12.09.2025).

ника після того, як такий пост покине Т. Мартинюк. Вибір нового єпископа-помічника здався цілком логічним. По-перше, авторитет о. Володимира Фірмана як ректора марійського духовного центру «Зарваниця» був доволі високим в митрополії. По-друге, цьому сприяли численні церковні та громадські заслуги о. Володимира. Особливо вагомим є те, що з 2014 р. він періодично виконує роль військового капелана в різних частинах сил оборони України. За свою капеланську й волонтерську діяльність о. Володимир був неодноразово відзначений різними нагородами на регіональному та державному рівнях.

Тому й не дивно, що коли 12 липня 2023 р. Синод єпископів УГКЦ оголосив про обрання о. Володимира Фірмана єпископом-помічником у Тернопільсько-Зборівській митрополії, того ж дня Папа Римський Франциск I благословив таке рішення. Тоді ж було оголошено, що о. Володимир отримує титулярний осідок у Лімісі – у місті, яке існувало в Тунісі в давньоримську добу. Хоча й такого населеного пункту давно немає, традиція надання відповідного титулярного звання в РКЦ існує досі. Починаючи з 1926 р. владика Володимир є 10-м єпископом Ліміси і 9-м саме титулярним володарем такого титулу (Хортик О, 2024, с. 298). Власне єпископська хиронтія мала місце в духовному марійському центрі «Зарваниця» 27 серпня 2023 р. за участі Отця і Глави УГКЦ Святослава, митрополита Василя Семенюка та єпископа Пармського Богдана Данила⁷.

Більш вагомими зміни всередині митрополії відбулись у 2024 р. 17 жовтня 2024 р. було прийнято Отцем і Главою УГКЦ та відповідно Ватиканом зречення з уряду митрополита Василя Семенюка. Того ж дня були прийняті зречення з урядів ще двох владик УГКЦ і водночас були зроблені три нові кадрові призначення всередині церкви. Серед них було і призначення на місце митрополита Василя його наступника – єпископа-помічника УГКЦ Теодора Мартинюка. Докторат Папського інституту Східних церков у Римі (2010), маючи також за плечима досвід освіти в Україні та Польщі, у 2010–2015 рр. був настоятелем Свято-Успенської Унівської лаври. Отримавши згоду 12 березня 2015 р. від Папи Римського Франциска I на призначення Т. Мартинюка єпископом-помічником у Тернопільсько-Зборівську митрополію, уже 21–22 травня в Зарваниці було здійснено відповідну єпископську хиронтію. Попередньо, у березні 2015 р., Теодору Мартинюку було надано титулярний осідок у Мопті⁸.

Окрім того що владика Теодор є поліглотом і людиною з кількома вищими освітами, він є також і чудовим комунікатором. Взявши участь у спробі реституції Почаївської лаври в лоно УГКЦ у 2023–2024 рр. (Жук А, 2024, с. 1144), владика Теодор дав не менш гідну відповідь у зверненні до громадськості щодо конфлікту з реставрацією кафедрального храму митрополії в Тернополі у 2023 р. (Жук А., 2024, с. 6).

Про те, що владика Теодор був обраний наступником на прохання свого попередника, стало відомо лише під час інтронізації в Тернополі 8 грудня 2024 р. У своїй промові ексочільник Тернопільсько-Зборівської митрополії, митрополит Василь Семенюк резюмував: «Ви знаєте, що я так просив його, аби він був митрополитом, а він не хотів, я навіть плакав та просив його. Я молився і Бог дав, що він став митрополитом». Опісля інтронізації синкел Тернопільсько-Зборівської архієпархії УГКЦ о. Віталій Козак в інтерв'ю для «Суспільне Тернопіль» підкреслив, що призначення владики Теодора очільником усієї митрополії не є випадковістю. Синкел наголосив, що, будучи призначеним єпископом-помічником для владики Василя в 2015 р., майбутній митрополит Теодор поступово вкорінювався в єпархіальне життя і тому за 9 років став людиною своєю для Тернопільсько-Зборівської митрополії УГКЦ⁹.

Окрім того що в інтронізації владики Теодора на митрополичий чин в архикатедральному соборі Тернополя взяв участь Отець і Глава УГКЦ Блаженніший Святослав, єпископи та попе-

⁷ Чепіль О. Вказ. праця.

⁸ Синод єпископів УГКЦ. В УГКЦ три нові правлячі єпископи. 17 жовтня 2024 р. URL: <https://ugcc.ua/data/v-ugkts-try-novi-pravlyachi-epyskopy-5709/> (12.09.2025).

⁹ Продоус Л., Панченко Т. Вказ. праця.

редник в особі владики Василія, тут також був папський нунцій і візаві владики Теодора з ПЦУ, митрополит Тернопільський і Кременецький Нестор. Окрім участі в інтронізації голови Тернопільської ОВА В. Негода, вагомим у процесі інтронізації владики Теодора був і вихід від проєкту «Козацька пошта» спеціальної марки та поштового конверта на честь цієї події. Марки та конверти були погашені за участі митрополита Теодор того ж дня. Тираж марок і конвертів становив лише 150 примірників¹⁰.

Слід зауважити, що днем раніше, 7 грудня 2024 р., відбулася не менш вагома подія в історії УГКЦ. Того дня у ватиканській базиліці Святого Петра відбулася консисторія, під час якої Папа Римський Франциск ввів у сан 21 нового кардинала. Серед тих 21 підвищеного увтітулі та статусі був і єпископ Мельбурнський УГКЦ, уродженець Тернополя Микола Бичок. Окрім служіння в Австралії, яке він розпочав де-юре у 2020 р., а де-факто лише в травні 2021 р., у його досвіді є низка парафій у Росії, в Івано-Франківську та у США. На додачу до отримання титулу кардинала-пресвітера єпископу Бичку було надано для титулярного осідку храм Святої Софії на вулиці Бочча у Римі. Цей осідок попередньо мали двоє глав УГКЦ у статусі кардинала – Блаженніший Мирослав-Іван Любачівський і Любомир Гузар. В історії УГКЦ єпископ Бичок став наймолодшим кардиналом і шостим за часом отримання такого високого титулу¹¹.

Незважаючи на те що отримання цього титулу М. Бичком викликало певну дискусію в оглядачів ватиканських ЗМІ, на нашу думку, не варто вдаватися до спекуляцій. Папа Римський Франциск жодним чином не мав намірів послаблювати роль патріарха Святослава і радше, навпаки, хотів посилити роль УГКЦ у римо-католицькому середовищі.

11 січня 2025 р. кардинала М. Бичка папою Римським Франциском було призначено членом Дикастерії у справах культури та освіти. Він став наймолодшим кардиналом в історії УГКЦ і наймолодшим кардиналом-електором на Конклаві 6–8 травня 2025 р., де був обраний новий папа Римський Лев XIV. На конклаві кардинал Бичок був єдиним представником Австралії, єдиним українцем та єдиним представником УГКЦ на цій великій історичній події. Хоч і для різних ЗМІ свою участь наймолодший кардинал РКЦ коментував багато, він по-особливому підкреслив: «...це був найкращий час у моєму житті. Просто спробуйте вимкнути телефон хоча б на 24 години»¹².

Слід, звісно, сподіватись і того, що владики Микола Бичок як виходець з Тернополя й гідний наслідник ідей Андрея Шептицького, Йосипа Сліпого та Любомира Гузара активно просуватиме ідею українського патріархату. З ним можна погодитись у тому плані, що УГКЦ як за кількістю вірних (понад 5 млн), так і за структурою, яка зазнала суттєвих змін у 2010-х рр. уже відповідає усім необхідним критеріям для надання Ватиканом їй статусу патріархату. З огляду на те що Церква уже де-факто є патріархальною, залишається проблема довести питання і де-юре. Тому цілком логічним здається те, що поява в середовищі РКЦ нового й молодого кардинала може суттєво змінити ситуацію. Окрім того що це завершить довготривалий процес, який триває не одне століття, це також зміцнить стійкість та вплив Тернопільсько-Зборівської митрополії на сучасному етапі її існування.

Те, що інтронізація владики Теодора та підвищення в титулі владики Миколи фактично відбулися майже одночасно, не є випадковістю. Багато в чому тут простежується і символізм стосовно того, як роль Тернополя та Тернопільсько-Зборівської митрополії отримує належну увагу з погляду на останні призначення в Церкві.

Отже, бачимо, що кадрові призначення в єпископаті Тернопільсько-Зборівській митрополії УГКЦ протягом 2019–2024 рр. стали закономірними кроками в оновленні керівництва цієї цер-

¹⁰ Їжак В. У Тернополі відбулася інтронізація архієпископа...

¹¹ Їжак В. Єпископ Микола Бичок з Тернопільщини став кардиналом...

¹² Коваленко А. Зовсім не схоже на голлівудський «Конклав»: кардинал з України розповів про обрання нового Папи. *Українська Правда: Життя*. 10 травня 2025 р. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/kardinal-z-ukrajini-rozpoviv-yak-prohodiv-konklav-307999/> (12.09.2025).

ковної одиниці. Усі проаналізовані процеси відображають як вирішення кадрових проблем у митрополії, так і низку процесів щодо омолодження її вищого керівництва.

Констатуємо, що призначення в 2019 р. владики Івана Кулика на Кам'янець-Подільську єпископську кафедру вирішило проблему вакантної посади всередині досліджуваної митрополії. Попереднє утворення єпархії у 2015–2017 рр. на території Хмельницької області було поновленням історичної справедливості стосовно Кам'янець-Подільської кафедри, яку було незаконно ліквідовано російським царатом у 1830-х рр. Також було з'ясовано, що інтронізація у Зарваниці 27 серпня 2023 р. єпископа-помічника Володимира Фірмана була очікуваним кроком щодо підготовки до інтронізації на митрополита Тернопільсько-Зборівського Теодора Мартинюка та відставки довголітнього очільника митрополії владики Василя Семенюка.

Інтронізація владики Теодора Мартинюка на чин архієпископа і митрополита Тернопільсько-Зборівського 8 грудня 2024 р. в архикатедральному соборі в Тернополі була знаковою подією в історії УГКЦ. Окрім того що митрополія отримала нового очільника, у ній також відкрилися нові перспективи для внутрішнього розвитку та зовнішніх пріоритетів на сучасному етапі існування як церковної адміністративної одиниці.

У подальшій перспективі досліджень потрібно сфокусувати увагу на перших кроках митрополита Тернопільсько-Зборівського Теодора Мартинюка в управлінні митрополією.

Особливо це стосуватиметься поступових кроків у реституції майна та комплексу споруд Свято-Успенської Почаївської лаври в лоно УГКЦ. Не менш перспективним і цікавим буде детальніше оглянути життєпис, роль всередині греко-католицької церкви та підвищення у званні єпископа Мельнбурнського, кардинала Миколи Бичка як вихідця з Тернополя – центру Тернопільсько-Зборівської митрополії.

Список літератури

- Драпак І., 2018. Процеси формування та реорганізації Тернопільської єпархії Української Греко-Католицької Церкви. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія*. Т. 1 (47). 98–104.
- Жук А., 2022. Єпископська діяльність ієрарха Української греко-католицької церкви Михайла Сабриги (1986–2006 рр.). *Студентські історичні зошити*. № 14. Івано-Франківськ. 44–49.
- Жук А., 2024. Позиція Тернопільсько-Зборівської митрополії УГКЦ стосовно питання реституції Почаївської лаври (2022–2024). *Актуальні питання у сучасній науці*. № 8 (26). 1137–1147.
- Жук А., 2024. Причини виникнення та наслідки конфліктних ситуацій в архітектурі на прикладі Тернопільсько-Зборівської митрополії УГКЦ. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 77 (2). 4–9.
- Жук А., 2025. Діяльність єпископа УГКЦ Михайла Сабриги на Тернопільщині, у: Єгрешій О. (ред.) *Володимир Грабовецький – історик України: колективна монографія*. Івано-Франківськ. 238–249.
- Стоцький Я., 2016. Ренесанс УГКЦ в Тернопільській і Хмельницькій областях наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: історичні науки*. Т. 25. 121–132.
- Хортик О., 2024. Титулування єпископів Української Греко-Католицької Церкви: практика та перспективи. *Наукові записки УКУ: Богослів'я*. Т. 11. 293–309.

Andrii Zhuk

PERSONNEL APPOINTMENTS IN THE EPISCOPATE OF THE TERNOPIL-ZBORIV METROPOLIS UGCC AS PROCESSES OF STRUCTURE REJUVENATION (2019–2024)

The article examines personnel appointments within the Ternopil-Zboriv Metropolitanate of the UGCC during 2019–2024 in the context of rejuvenating the episcopate in the region. It was found that a number of these processes were similar to those taking place in other eparchies of the UGCC. Special attention is given to changes in the leadership of the Metropolitanate—specifically, the resignation of Bishop Vasyl Semeniuk and the appointment of his successor to the see. Purpose of the article is to analyze the key episcopal appointments in the Ternopil-Zboriv Metropolitanate of the UGCC within the framework of the policy of

rejuvenating the leadership of this ecclesiastical unit during 2019–2024. For the first time in historiography, a review of episcopal appointments in the Ternopil–Zboriv Metropolitanate of the UGCC in 2019–2024 has been conducted. It has been demonstrated that this was a gradual process encompassing both changes at the level of the Metropolitanate's eparchies and the anticipated change of leadership due to Bishop Vasyl Semeniuk reaching the age of 75. Analysis of historiography and media materials made it possible to systematize information about episcopal appointments in the Ternopil–Zboriv Metropolitanate during 2019–2024. The use of the historical-biographical method contributed to reconstructing the key events related to the issue under study. The analysis shows that episcopal appointments in the Ternopil–Zboriv Metropolitanate of the UGCC during 2019–2024 constituted a logical step in renewing the leadership of this ecclesiastical unit. All of the analyzed processes reflect both the resolution of personnel issues within the Metropolitanate and broader trends toward rejuvenating its senior leadership.

Key words: Ukrainian Greek-Catholic Church, organizational structure of the Church, Ternopil-Zboriv Metropolis, eparchy, clergy, social activity, religious (confessional) identity, Ukrainian national identity.

References

- Drapak I., 2018. Protsesy formuvannia ta reorhanizatsii Ternopilskoï yeparkhii Ukrainскоï Hreko-Katolytskoï Tserkvy [Processes of Formation and Reorganization of the Ternopil Eparchy of the Ukrainian Greek-Catholic Church]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Istorii*. 1 (47). 98–104. (In Ukrainian).
- Zhuk A., 2022. Yepyskopska diialnist iierarkha Ukrainскоï hreko-katolytskoï tserkvy Mykhaila Sabryhy (1986–2006 rr.) [Episcopal Activity of Hierarch Mykhailo Sabryha (1986–2006)]. *Studentski istorychni zoshyty*. 14. 44–49. (In Ukrainian).
- Zhuk A., 2024. Pozytsiia Ternopilsko-Zborivskoi mytropolii UHKTs stosovno pytannia restytutsii Pochaivskoi lavry (2022–2024) [The Position of the Ternopil–Zboriv Metropolia of the UGCC Regarding the Restitution of the Pochaiv Lavra (2022–2024)]. *Aktualni pytannia u suchasnii nautsi*. 8 (26). 1137–1147. (In Ukrainian).
- Zhuk A., 2024b. Prychyny vynyknennia ta naslidky konfliktnykh sytuatsii v arkhitekturi na prykladi Ternopilsko-Zborivskoi mytropolii UHKTs [Causes and Consequences of Conflict Situations in Architecture on the Example of the Ternopil–Zboriv Metropolia of the UGCC]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*. 77 (2). 4–9. (In Ukrainian).
- Zhuk A., 2025. Diialnist yepyskopa UHKTs Mykhaila Sabryhy na Ternopilshchyni [Activity of Bishop Mykhailo Sabryha of the UGCC in Ternopil Region]. In: Yehreshii O. (ed.) *Volodymyr Hrabovetskyi – istoryk Ukrainy: kolektyvna monohrafiia*. Ivano-Frankivsk. 238–249. (In Ukrainian).
- Stotskyi Ya., 2016. Renesans UHKTs v Ternopilskii i Khmelnytskii oblastiakh naprykintsi XX st. – na pochatku XXI st. [Renaissance of the UGCC in the Ternopil and Khmelnytskyi Regions at the End of the 20th and Beginning of the 21st Century]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia": istorychni nauky*. 25. 121–132. (In Ukrainian).
- Khortyk O., 2024. Tytuluvannia yepyskopiv Ukrainскоï Hreko-Katolytskoï Tserkvy: praktyka ta perspektyvy [Titling of Bishops of the Ukrainian Greek-Catholic Church: Practice and Perspectives]. *Naukovi zapysky UKU: Bohoslivya*. 11. 293–309. (In Ukrainian).

Дата надходження статті: 27.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(38)"-03"(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-2-14>**Поліщук Михайло,**

директор,

Вільшанський українсько-болгарський історичний музей імені Івана Гуржоса

Michal26600@meta.ua

ДО ПИТАННЯ ПРО МІСІЮ ТІМОКРАТА

У статті розглянуто місію родосця Тімократа, надісланого сатрапом Фарнабазом у період, який зазвичай датований дослідниками в межах проміжку 397–395 рр. до Хр., до полісів Еллади. Місію часто трактують як один із вирішальних чинників початку Коринфської війни 395–387 рр. до Хр. Основна увага приділена питанню про характер і значення привезених Тімократом 50 талантів срібла: кошти часто оцінюють як «субсидії на ведення війни проти лакедемонян», однак як коректніше трактування, враховуючи контекст подій, запропоновано трактування як «дипломатичні подарунки» в межах східної політичної традиції. На основі аналізу античних джерел, насамперед Ксенофонта, «Оксиринхського історика» та Плутарха, та широкого кола історіографії – від класичної німецької школи XIX ст. до сучасних досліджень Е. Рунга, Р. Сігера та С. Горнблавера – продемонстровано значну варіативність у трактуванні зазначеної проблеми. Оцінки впливу місії Тімократа визначалися не лише джерельною базою, а ще і світоглядними та методологічними підходами дослідників. Кількісний аналіз фінансових можливостей античних полісів засвідчує: сума в 50 талантів була відверто замалою для якогось більш-менш відчутного впливу на перебіг військових дій в умовах тогочасного ведення військових дій, проте могла відігравати роль персональних дарів, здатних стимулювати політичну активність окремих політиків, при тому навіть озвучений стимул є дискусійним через агресивне відношення еллінів до прийняття Ахеменідських дарів. Розглянуто також питання хронології місії, гіпотетичний хронологічний зв'язок із відновленням Довгих мурів Афін, а також загальне ставлення еллінів до прийняття Ахеменідських коштів. У підсумку: місія Тімократа мала радше характер координаційної акції та демонстрації доброї волі з боку Ахеменідів, ніж прямого підкупу, а її значення у розгортанні Коринфської війни варто оцінювати як додаткове, явно позбавлене визначального значення. Дослідження поглиблює розуміння механізмів еліно-Ахеменідської дипломатії та взаємовпливу політичних і фінансових чинників у міжнародних відносинах античної доби.

Ключові слова: Тімократ, Коринфська війна, Афіни, Спарта, Персія.

«Люди вступають у війну, розуміючи її лиха,
й страх перед цими лихами навряд чи зупинить того,
кому війна обіцяє великі вигоди»

© Гермokrat Сиракузький (Фуکیدід. Історія, IV. 59. 2)

Оцінка результатів діяльності Тімократа в межах місії до Еллади має надкритичне значення в оцінці факторів впливу Ахеменідської дипломатії на початок та перебіг Коринфської війни. Хоч Ксенофонт говорить про прямий підкуп¹, проте аналіз опосередкованих свідчень ставить під сумнів достовірність Ксенофонтного повідомлення.

¹ Ксенофонт. Історія, III. 5. 1.: «πέμπει Τιμοκράτην τὸν Ῥόδιον εἰς Ἑλλάδα, δοὺς χρυσίον εἰς πεντήκοντα τάλαντα ἀργυρίου, καὶ κελεύει πειρᾶσθαι πιστὰ τὰ μέγιστα λαμβάνοντα διδόναι τοῖς προεστηκόσιν ἐν ταῖς πόλεσιν ἐφ' ᾧ τε πόλεμον ἐξοίσειν πρὸς Λακεδαιμονίους. ἐκεῖνος δ' ἐλθὼν δίδωσιν ἐν Θήβαις μὲν Ἀνδροκλείδῃ τε καὶ Ἰσμηνίᾳ καὶ Γαλαξιδώρῳ, ἐν Κορίνθῳ δὲ Τιμολάῳ τε καὶ Πολυάνθῃ, ἐν Ἀργεὶ δὲ Κύλωνί τε καὶ τοῖς μετ' αὐτοῦ.» / Recensione E.C. Marchant.

Говорячи про причини початку Коринфської війни 395–387 рр. до Хр., як то часто буває стосовно проблематичних тематик, думки вчених розійшлися. Більшість сучасних дослідників, наприклад Д. Леманн, С. Перльман, Р. Сігер та П. Функ, заперечують вагомий вплив факторів соціального, економічного та ідеологічного характеру (Lehmann G. A., 1978a, s. 107–126; Lehmann G. A., 1978b, s. 73–93; Perlman S., 1964, p. 64–81; Perlman S., 1976, p. 223–233; Seager R., 1967, p. 95–115; Funke P., 1980, s. 1 etc., 40 etc.). Протилежну точку зору відстоюють Д. Каган та К. Гамільтон (Kagan D., 1961, p. 321–341; Hamilton C. D., 1979, p. 137–161).

Як загальне резюме, зріз дійсного стану розробки тематики загалом та відображення домінуючих позицій більш конкретно, варто вважати видання Cambridge Ancient History; Р. Сігер, автор відповідного розділу, також заперечує вплив факторів соціального, економічного та ідеологічного характеру (Seager R., 1994, p. 98).

За кількісним показником серед профільних досліджень загальна оцінка є зрозумілою, однак, керуючись принципом «argumenta ponderantur, non numerantur», потрібно звертати увагу на фактологічне наповнення. Одним із ключових питань у контексті факторів, що призвели до початку Коринфської війни, є значення привезених Тімократом до Еллади Ахеменідських коштів. Завдяки високому авторитету Д. Кагана, який є предметним спеціалістом насамперед у питаннях Пелопоннеської війни², а також автором низки праць щодо суміжних епох, «Тімократофі кошти» часто розцінюють як субсидії; наприклад, думку Д. Кагана приймає А. Дегтярьова, з посиланням на згадану вище працю Д. Кагана, щоправда, з уточненням: «...більшість дослідників визнають визначальну роль перських грошей в Коринфській війні»³. Якщо вже й говорити про «більшість дослідників», які визнають «визначальну роль», то бажано було б дізнатися імена дослідників, адже на практиці ситуація діаметрально протилежна, що продемонстровано вище. Ще далі заходить Е. Венидиктова, яка передає слова Ксенофонта в пер. С. Я. Лур'є метафразою⁴. Подібне може бути доречним, однак у контексті викладу Е. Венидиктової інтерпретація за Ксенофонтом подана як доконаний та безапеляційний факт. Тим паче, дослідник зобов'язаний розрізняти забарвлення від факту та факт від інтерпретації. Щоправда, в дослідженнях загального характеру часто приймають саме Ксенофонову оцінку безапеляційно⁵ або з уточненням з точки зору позиції Д. Кагана, тобто як один із ключових факторів (Рунг Э. В., 2008, с. 312, 413). Найбільш груба оцінка належить Е. Фролову: «... перси ... зуміли нав'язати Спарті силами решити греків війну в самій Греції»⁶.

Щоправда, більшість дослідників до 1970-их рр. дотримувалась аналогічної позиції. 50 талантів, привезених Тімократом до Еллади, німецький дослідник Ю. Белох характеризує як «грошову допомогу на військові витрати» та звідкись виводить обіцянки подальших субсидій⁷; Е. Курціус характеризує також як субсидії, які, на відміну від субсидій лакедемонянам у часи Пелопоннеської війни – здобутих «ціною багатьох принижень» – тепер Ахеменіди вороже налаштованим щодо лакедемонян полісам надавали добровільно та наперед

² Головним чином ідеться про фундаментальні дослідження, див.: Kagan D. The Archidamian War. Ithaca, 1974; Kagan D. The Fall of the Athenian Empire. Ithaca, 1987; Kagan D. The Outbreak of the Peloponnesian War. Ithaca, 1981; Kagan D. The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition. Ithaca, 1981. 2003 р., ґрунтуючись на попередніх публікаціях, вийшла монографія, яку можна вважати «класичною», див.: Kagan D. The Peloponnesian War. New York, 2003 = Каган Д. Пелопоннесская война / Пер. Н. Белобородова и М. Коробова. Москва, 2023.

³ Дегтярева А. Д. Греко-персидские дипломатические контакты в канун Коринфской войны 395–386 гг. до н. э. Древний мир: история и археология: Труды 1-й и 2-й Всероссийской научной конференции «Дьяковские чтения» кафедры истории древнего мира и средних веков им. проф. В. Ф. Семенова МПГУ (8 декабря 2012 г.) (6 декабря 2014 г.). Москва, 2015. С. 47.

⁴ Венидиктова Е. А. Аргосско-персидские взаимоотношения в VI–IV вв. до н. э. Иран и античный мир: политическое, культурное и экономическое взаимодействие двух цивилизаций: тезисы докладов международной научной конференции (Казань, 14–16 сентября 2011 г.). Казань, 2011. С. 41–42.

⁵ Наприклад, див.: Олмстед А. Т. История Персидской империи / Пер. А. А. Карповой. Москва, 2012. С. 415, 419.

⁶ Фролов Э. Д. Греция в эпоху поздней классики. Санкт-Петербург, 2001. С. 472.

⁷ Белох Ю. История Греции. Т II / Пер. М. Гершензона. Москва, 1899. С. 158.

<«... золоті «стрілки», вжиті в належному місці, мали свою дію»⁸; К. Беккер дуже поетично характеризує 50 талантів, привезених Тімократом, як «золоту стрілу», що проникла у саме серце⁹. <Фразеологізм «золоті стріли» та «золоті стрілки» є омажем на переданий Плутархом жарт Агесілая¹⁰.> Німецька класична історіографія, яка домінувала впродовж XIX ст., високо цінувала Ксенофонта, тож у подібній оцінці не було нічого дивного.

Одним із ключових пунктів для оцінки постає саме місія Тімократа, яку інколи трактують як визначальний чинник, зводячи все до прямого фінансування Ахеменідами військових дій проти лакедемонян.

У дійсних умовах доцільно розглянути місію Тімократа ближче, а точніше, конкретно вплив привезених Тімократом Ахеменідських коштів як одного з гіпотетичних факторів початку Коринфської війни.

Місію Тімократа згадують часто. Здебільшого у межах одного речення. Серед досліджень, відведених конкретно місії Тімократа, вдалося віднайти лиш одну публікацію Е. Рунга (Рунг Э. В., 1997, с. 8–15). Тим паче, дещо комічним виглядає такий момент: дослідник у більш ранній тематичній публікації, з посиланням на Д. Кагана, наполягає на прямому впливі Ахеменідських коштів, щоправда, з низкою уточнень, зміщуючи акцент на «фактор переконання», але в більш пізній публікації – причиною війни називає, на відміну від коштів, саме ворожу щодо лакедемонян позицію лідерів демократичних угруповань, у чому посиляється на позицію Оксирихського історика (Рунг Э. В., 1997, с. 13; Рунг Э. В., 2006, с. 54 <з пос. на: «Kagan D. The Economic Origins of the Corinthian War // PP. V. LXXX. N1. 1961. P. 323–328.» та «Hell. Oxy. X.5.»>). <До речі, в першому випадку Е. Рунг також апелює до Оксирихського історика – «Hell. Oxy. XVII(XIII).1» – однак до іншого фрагменту, й доходить інших висновків. 2008 р. була опублікована згадана вище монографія Е. Рунга «Греція і Ахеменідська держава», де в основу одного з розділів лягла саме публікація 1997 р., однак на момент публікації монографії Е. Рунгом уже було опубліковано статтю в «Античний світ і археологія», тобто 2006-ий, де автор займає протилежну позицію... (Рунг Э. В., 2008, с. 305–313).>

Оскільки зараз поступово відмовляються від трактування полісу як «місто-держава» та заміняють на «держава громадян»¹¹, надалі замість «Афіни», «Спарта», «Корінф» буде використано коректніші з точки зору тогочасного стану речей «афіняни», «лакедемоняни», «коринфяни».

Прямі чи опосередковані згадки в збереженій першоджерельній базі трапляються досить часто¹². Звісно ж, «часто» в контексті античної першоджерельної бази. Детальний розбір перебігу явно поза межами дослідження, тож є доцільним обмежитись коротким резюме: 396-го р. до Хр. родосець Тімократ був відправлений сатрапом Фарнабазом, напевно ж, з відома та/чи санкції царя-царів Артаксеркса II Мнемона, з «дипломатичною місією» до Еллади, де відвідав 4 поліси¹³; із собою Тімократ привіз 50 талантів дорогоцінних металів [«ἀργυρίου», тобто

⁸ Курціусь Э. История Греции. Т. III / Пер. М. Корсака. Москва, 1880. С. 163.

⁹ Беккер К. Ф. Древняя история / Пер. Н. И. Греча. Москва, 2012. С. 425.

¹⁰ Плутарх. Вислови спартанців, 211b.

¹¹ Runciman W. G. Doomed to Extinction. *The Greek City*. Oxford, 1991. P. 348 – «citizen-state»

¹² Ксенофонт. Історія, III. 5. 1; Павсаній. Еллада, III. 9. 8; Плутарх. Життєписи, Агесілай. 15, Артаксес. 20, Лісандр. 27; Плутарх. Вислови спартанців, 211b <з контексту>; Поліен. Військові хитрощі, I. 48. 3; Оксирихська історія, 2. 2.

¹³ Ключовими є Ксенофонт та Павсаній. Суттєва відмінність – перелік імен, адже в Ксенофонта – це фіванці Андроклід, Ісменій та Галаксидор, коринфяни Тимолай та Поліанф, аргосці – Кілон та його «однодумці» [«τε καὶ τοῖς μετ' αὐτοῦ»; афіняни залишаються знеособленими]; тоді як у Павсанія з певними сумнівами щодо Содама, адже використано слово «λέωντα», це фіванці Андроклід, Ісменій та Амфіфеміс, коринфяни Поліант та Тимолай, аргосці Кілон та Содам, а також Павсаній називає афінян Кефала та Епикрата. Для наочності таблиця [співпадіння виділені жирним шрифтом]:

	Ксенофонт. <i>Історія</i> , III. 5. 1	Павсаній. <i>Еллада</i> , III. 9. 8
Фіви	Андроклід, Ісменій , Галаксидор	Андроклід, Ісменій , Амфіфеміс
Коринф	Тимолай, Поліанф	Тимолай, Поліанф
Аргос	Кілон	Кілон , Содам
Афіни		Кефал, Епикрат

срібла; за Ксенофонтом]. Згідно з викладом С. Гонблавера, Тімократ привіз кошти афінянам з ціллю спонукати до війни проти лакедемонян (Hornblower S., 1994, p. 68). Озвучена оцінка частіше фігурує в історіографії. Оксиринхський історик особливо акцентує увагу на інформації про підкуп як на альтернативній версії¹⁴. С. Гонблавер вважає Оксиринхського історика правим, на відміну від Ксенофонта (Hornblower S., 1994, p. 68). <Також С. Гонблавер вбачає прямий вплив між Ахеменідськими коштами та подальшою війною, що є досить дискусійним, й частково буде розглянуте далі (Hornblower S., 1994, p. 68)>. Подібні різночитання є наслідком двох традицій, які, відповідно, походять від Ксенофонта та Оксиринхського історика. Розбір традицій проведений Е. Рунгом (Рунг Э. В., 1997, с. 9–10; Рунг Э. В., 2008, с. 305–307). Варто уточнити лиш одне: говорячи про оцінку, надану Ксенофонтом, пам'ятати загальновідоме лаконофілство «найгостиннішого» грецького історика¹⁵.

Також варто озвучити один вельми показовий факт. У Діодора Сицилійського, автора найбільш синтетичного та комплексного в плані охоплення джерела, відсутні будь-які згадки про місію Тімократа. Ім'я Тімократа фігурує, але іншого Тімократа – архонта Афін 364–363 рр. до Хр.¹⁶ Оцінка характеристики Діодора як історика й по сьогодні є дискусійною, притому полярною з яскраво вираженою дихотомією¹⁷, однак Діодор слідував всім ключовим тогочасним історіографічним тенденціям, використовував грецькі та римські джерела та досить об'єктивно відображав реальність, у чому дослідники сходяться¹⁸. Д. Люїс, хоч й з певною долею іронії, констатує: сучасні дослідники дотримуються мовчазної згоди – Діодор завжди правий, окрім випадків, коли помиляється явно, особливо щодо подій IV ст. до Хр. (Lewis D. M., 1992, p. 7 [ком. 18]). З урахуванням озвученого, зазначимо, що якби Ксенофонтів позиція про підкуп дійсно була домінуючою, досить дивно, щоб Діодор подібне проігнорував та наскільки

Подібні розбіжності пояснює різна традиція, адже Павсаній слідував якомусь іншому історичу, а Ксенофонт, як сучасник та учасник подій, міг володіти більш обмеженою інформацією.

Згади Епікрата та Кефала наявні у Оксиринхського історика (Оксиринхська історія, 2.2.), тож Павсаній міг брати інформацію у нього, але оцінку подій Павсаній змінив. Тим паче, подібна атрибуція первинного джерела є бездоказовою, адже відображає взаємозв'язок лиш зі збереженою першоджерельною базою, й першоджерелом Павсанія міг бути будь-який інший еллінський історик, праці якого втрачені, як той же Філарх. Тим паче, враховуючи «вибірковий скептицизм» та специфіку опусу Павсанія, навряд чи будь-якій фіксованій у творі історичній інформації можна вірити повною мірою (Грбарь-Пассек М. Е. Павсаній. *История греческой литературы*. Т. III. Москва, 1960. С. 203–208).

¹⁴ Оксиринхська історія, 2. 2.: «καίτοι τινές λέγουσιν αἷτια γενέσθαι τὰ παρ' ἐκείνου χρήματα τοῦ σ[υ]στήναι τοῦτους καὶ τοὺς ἐν Βοιωτοῖς καὶ τοὺς ἐν[τ]α[ς] ἀλλαις πόλεσι τ[αῖς] προειρημένα[ις.] | οὐκ εἰδότες ὅτι π[ρ]α[ς] αὐτοῖς σὺλ[λ]εβεῖν καὶ πάλαι δυσμενὲς ἔχειν [πρὸς Λακεδαιμονίαν] οὐ καὶ σκοπεῖν ὅπως ἐκπολεμῶ[σιν] τ[αῖς] πόλει[ς].» / Ed. by P. R. McKechnie & S.J.Kern.

«Хоча деякі кажуть, що цей <виступ проти лакедемонян> стався через гроші, які він <Тімократ> дав їм <Епікрату та Кефалу афінянам>, щоб збунтувати тих <...> і тих <політичних діячів> у Беотії <...> та тих <політичних діячів> в інших вищезгаданих містах. | Вони також не бачать, що всі ці люди давно мають несприятливу думку про лакедемонян <...> і мають намір воювати проти <лакедемонського> полісу».

¹⁵ Соболевский С. И. Ксенофонт, его жизнь и сочинения. *Ксенофонт Афинский. Сократические сочинения*. Москва – Ленинград, 1935. С. XIX–XX; Грбарь-Пассек М. Е. Ксенофонт. *История греческой литературы*. Т. II. Москва, 1955. С. 101.

¹⁶ Діодор. Історична бібліотека, XV. 78. 1; Бикерман Э. Хронология древнего мира / Пер. И. М. Стеблин-Каменского. Москва, 1975. С. 205.

¹⁷ Наприклад: Muntz C. E. Diodorus Siculus and the World of the Late Roman Republic. Oxford, 2017. Rathmann M. Diodor und seine «Bibliothek». Berlin, 2016.

¹⁸ Наприклад, див.: Sacks K. S. Diodorus Siculus and the First Century. Princeton, 1990. P. 158

<Витяг із добірки джерел до іншого тексту: Laqueur R. Diodorea. *Hermes*. 1958, Bd. 86, Hb. 3, S. 257–290; Pavan M. La teoresi storica di Diodoro Siculi. *Rendiconti lincei. Scienze morali, storiche e filologiche*. 1961, Ser. VIII, Vol. 16, Fasc. 1–2, P. 19–52, 117–151; Drews R. Diodorus and his Sources. *American Journal of Philology*. 1962, Vol. 83, No. 4, P. 383etc.; Palm J. Über Sprache und Stil des Diodoros von Sizilien. Lund, 1955. S. 212; Spoerri W. Späthellenistische Berichte über Welt, Kultur und Götter. Basel, 1959; Cole T. Democritus and the Sources of Greek Anthropology. Western Reserve University, 1967; Müller R. Die epikureische Gesellschafts-Theorie. Berlin, 1974. S. 55etc.; Lévêque P. Pyrrhos. Paris, 1957. P. 53; Delorme J. Le monde hellénistique. Paris, 1975. P. 62–64; Pédech P. La méthode historique de Polybe. Paris, 1964. P. 336; Will E. Histoire politique du monde hellénistique. T. II. Nancy, 1967. P. 328; Smith L. C. The Chronology of Books XVIII–XX of Diodorus of Sicily. *American Journal of Ancient History*. 1961, Vol. 82, P. 283.>

вагомий фактор замовчав. Напевно, все ж позиція Ксенофонта відрізнялася від загальноприйнятої в тогочасній історіографії, та й у Ксенофонта були особисті причини до побудови відповідної риторики.

Ахеменідські кошти як ключовий фактор визначають П. Клоше, Д. Каган, Г. Глоц та Р. Коен (Рунг Э. В., 1997, с. 12). Протилежну позицію займає М. Кук, про що більш детально буде згадано далі (Рунг Э. В., 1997, с. 12). <Деякі висновки П. Клоше досить «одіозні»; наприклад, автор заперечує політичне значення відбудови «Довгих мурів» (Cloché P., 1934, p. 17).> П. Картледж займає, якщо можна так висловитися, «нейтрально виважену» позицію, відзначаючи роль Ахеменідських коштів як «певну» (Рунг Э. В., 1997, с. 12–13).

У дослідженні проблематики Ахеменідсько-еллінських відносин є одна серйозна особливість. Згідно з влучним визначенням Е. Рунга, основні джерела з питання політичних взаємин, як відомо, еллінські, й відповідно складається парадоксальна ситуація – дослідникам відомо про Ахеменідське сприйняття еллінів зі слів самих еллінів (Рунг Э. В., 2006, с. 66). Озвучений факт важливий, адже тема отримання коштів від Ахеменідів була *locus communis* афінських ораторів¹⁹. Як наслідок, питання хабарництва в контексті отримання коштів від Ахеменідів є тенденційним, й місію Тімократа потрібно розглядати з урахуванням озвучених факторів. Події пов'язані з місією Тімократа С. Горнблавер влучно називає «гучним корупційним скандалом» (Hornblower S., 1994, p. 68).

На жаль, в автора цих рядків відсутній доступ до публікації М. Кук, тож доведеться скористатися матеріалом, наданим Е. Рунгом: 50 талантів, привезених до Еллади Тімократом, є сумою замалою з погляду військових витрат, як тривала субсидія та навіть як перший внесок; за умови поділу порівну між перерахованими 9–10 політиками 4 різних полісів кожен отримав по 5 талантів, відповідно замало в плані військових витрат, проте достатньо з точки зору особистого володіння; як наслідок, у подальшому «розподілі» озвученої суми кожен політик міг впливати на голоси деяких громадян, але озвученої суми було замало для купівлі «більшості голосів» <умовного кворуму>; у висновку М. Кук заперечує прямий вплив Ахеменідських коштів (Рунг Э. В., 1997, с. 12 <з пос. на: «Cook M. L. *Timokrates' 50 Talents and the Cost of Ancient Warfare*. // *Eranos*. V.LXXXVIII. N1. 1990. P. 95–97>>). Е. Рунг називає позицію М. Кук «занадто прямолінійною» в питанні сприйняття Ахеменідських фінансових впливів та вважає більш точним визначення Д. Кагана щодо більш широкого трактування фінансової допомоги, в т. ч. за межами озвучених 50 талантів (Рунг Э. В., 1997, с. 12).

Оскільки автор позбавлений доступу до оригінального дослідження М. Кук, важко щось говорити предметним чином, проте складається враження, що М. Кук та Д. Каган пишуть про різні речі: М. Кук розглядає конкретну суму, привезену Тімократом, та вплив у моменті часу на прийняття рішення почати війну, тоді як Д. Каган говорить про вплив Ахеменідського фінансування на Коринфську війну загалом [перебіг війни], тобто за весь період 395–386 рр. до Хр. Також між обіцянкою передати кошти та фактом передання коштів є значна різниця. Звісно ж, обіцянка має плив, але об'єктивно значно менший, ніж пряма передача. Все ж таки підтвердження передачі коштів перед початком війни відсутнє, й першоджерела згадують лиш 50 талантів, привезених Тімократом. Подібне є надзвичайно важливим, адже важко пояснити відсутність випадів тогочасних ораторів щодо прийняття Ахеменідських коштів у ході Коринфської війни, адже, як було згадано вище, тема отримання коштів від Ахеменідів була «улюбленою» як аргумент проти політичних опонентів. Напевно, за умови передачі якихось коштів перед початком війни подібний факт повинен був би отримати бодай якесь відображення в джерельній базі, але фіксовані лиш 50 талантів, привезених Тімократом. Якщо вірити Ісократу, в заключний період Пелопоннеської війни Ахеменіди передали лаке-

¹⁹ Демосфен. Промови, IX. 42, XIX. 271; Есхін. Промови, III. 258; Дінарх. Промови, 24.

демонянам у сумі понад як 5 000 талантів²⁰. Різниця занадто відчутна, тож питання потребує розгляду ближче.

Загальний зріз сучасного стану розробки тематики економіки античної Еллади представлений у дослідженні А. Брессона (Bresson A., 2014, р. 43–74). В контексті цього дослідження напрацювання А. Брессона дають мало, проте головний висновок такий: дослідження до початку XX ст. уже втратили свою актуальність у багатьох питаннях, і зараз античну економіку варто сприймати як значно більш динамічну, ніж то вважали раніше, й економіка Еллади, хоч й поза межами сучасного визначення «капіталізму», однак по праву посідає своє місце у світовій історії капіталістичних відносин (Bresson A., 2014, р. 48). Тим паче, наявні дані занадто обривчасті, щоб говорити науково-предметно, проте цілком достатні задля ілюстративних розрахунків.

Кампанія в Халкідиді 354-го р. до Хр. обійшлася в понад як 1 000 талантів²¹, а сума всіх податків Афінської архи за часів Перікла становила 460 талантів від союзників²². Відповідно, 50 талантів, привезених Тімократом, є сумою відверто нікчемною в контексті озвученого.

Знову ж для прикладу доцільно порахувати кількість солдат, яких можна утримувати за 50 талантів. Коротке резюме сучасного стану дослідження питання надане М. Поліщуком (Поліщук М., 2024, с. 86–88). Метод прийнято з двома уточненнями: 1) оскільки відсутня інформація про зміну ваги монети, розрахунок проведено за об'ємами, як то елліни зазвичай й робили; 2) оскільки йдеться про період досить наближений до опису Фукідіда, прийнято позицію Г. Гріффіта та враховано лише ті повідомлення, що відносяться до виплат солдатам – 2 драхми, які гопліт щоденно отримував під Потідеєю [8 оболоів на себе та 4 на слугу <еллінський гопліт йшов у похід зі слугою>] (Griffith G. T., 1935, р. 264–296)²³. 1 талант = 60 мін, а 1 міна = 100 драхм, відповідно: $50 \times 60 \times 100 = 300\,000$ драхм. Правильність розрахунків підтверджує повідомлення Плутарха: Агесілай жартував, мовби вигнав із Азії «цар-царів з 300 000 лучників», адже на перських монетах було зображено лучників²⁴. У повідомленні явно йдеться саме про місію Тімократа. Жарт Агесілая дуже сподобався Плутарху, й був використаний двічі – в біографії Агесілая та Артаксеркса²⁵. Тож, 2 драхми гопліту кожного дня року: $300\,000 / (2 \times 365) = 411$. Для прикладу, в битві при Немеї [на р. Немея біля Епіїкії, інколи відома як «Битва при Коринфі»] зібралося одних лиш гоплітів 6 000 афінських, 7 000 аргоських, 5 000 беотійських, 3 000 коринфських та ще 3 000 з усієї Евбеї²⁶. Загалом 24 000 осіб. Виплати такої кількості бійців становитимуть щоденно 48 000 драхм, що відповідає 8 талантів. А ще потрібно було платити вершникам та різного роду гімнітам [«γυμνῆτες» = легкоозброєним <букв. «голим»>]. Відповідно, утримання контингенту разом з вершниками та гімнітами обійдеться в бл. 10 талантів щоденно. <Витрати на утримання флоту та гарнізони виносимо за дужки>.

Тим паче, що для тогочасної Еллади була нормальною практика залучати бійців для конкретних операцій і по завершенні відпускати додому²⁷. Згідно з повідомленням Ксенофонта, практично відразу після битви при р. Немеї масові походи припинилися з боку обох сторін, а

²⁰ Ісократ. Промови, VIII. 97.

²¹ Ісократ. Промови, VII. 9.

²² Фукідід. Історія, I. 96; Діодор. Історична бібліотека, XII. 40. 2.

²³ Фукідід. Історія, III. 17. 3; Маринович Л. П. Греческое наемничество IV в. до н. э. и кризис полиса. Москва, 1975. С. 142–157.

²⁴ Плутарх. Вислови спартанців, 211b <τοῦ δὲ Περσικοῦ νομίσματος χάραγμα τοξότην ἔχοντος, ἀναγευγνύων ἔφη τρισμυρίαὺς τοξόταις ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἐξελαύνεσθαι τῆς Ἀσίας: τοσοῦτων γὰρ εἰς Ἀθήνας καὶ Θήβας κομισθέντων διὰ Τιμοκράτους χρυσῶν δαρεικῶν καὶ διαδοθέντων τοῖς δημαγωγοῖς, ἐξεπολεμώθησαν οἱ δῆμοι πρὸς τοὺς Σπαρτιάτας. / Recensione G.N.Bernardakis>.

²⁵ Плутарх. Життєписи, Агесілай. 15; Плутарх. Життєписи, Атаксеркс. 20. <Саме 2-чи, адже Λακαϊνῶν ἀποφθέγματα, скоріш за все, є конспектом матеріалів, який було опубліковано вже після смерті самого Плутарха.>

²⁶ Ксенофонт. Історія, IV. 2. 17.

²⁷ Приклад, один із багатьох: Діодор. Історична бібліотека, XIV. 82. 7–10.

війна прийняла «позиційний» характер за допомогою найманців²⁸. Найманці часто були навіть дешевшими. Фракійських пельтастів афіняни підписували за драхму в день; щоправда, фракійці запізнилися до відправки експедиції, внаслідок чого фракійцям запропонували контракт за 3 оболи (1/2 драхми), від чого вже відмовилися самі фракійці²⁹. Напевно, 1 драхма є досить гідною платнею, проте пів драхми вже замало. Беручи умовну мору в умовних 1 000 бійців та виплати по драхмі на день подібний контингент найдешевших найманців обійдеться в: $1\,000 \times 365 / 6\,000 = 61$ талант утримання в рік. На практиці всі 70, а то й більше, адже командирам всіх ланок платили більше, як і вершникам (до чотирьох разів більше). А ще потрібно враховувати матеріальні заохочення, які широко практикувалися³⁰, витрати на поховання³¹, нагородження зброєю³², послуги провідників³³, матеріальну вдячність за співпрацю окремим особам³⁴ і багатьох інших видатків (Поліщук М., 2024, с. 87–88). Відповідно, сума в 100 талантів є цілком реалістичною. Щоправда, враховуючи дискусійність екстраординарних виплат, адже останні могли відбуватися за рахунок трофеїв, контрибуцій і т. п., більш безпечно обмежитися межею в 70 талантів на мору в 1 000 осіб протягом року. Виходячи з характеру подальшого перебігу Коринфської війни – у військових діях на суші брали участь по декілька мор з обох сторін – є доречним рахувати загальні щорічні видатки в межах умовних 300–500 талантів для кожної зі сторін.

Розрахунки, звісно ж, ілюстративного характеру, однак слугують опосередкованим підтвердженням відсутності значного впливу такої суми як 50 талантів на мобілізаційні можливості сторін, особливо на початковому етапі війни, коли діяли масові армії. Щодо лакедемонян, Д. Люїс вказує на відсутність проблем з набором до війська як своїх громадян, так і найманців (Lewis D. M., 1994, p. 28).

Якщо у випадку Пелопоннеської війни фінансування Ахеменідами антиафінської коаліції є беззаперечним, то у випадку Коринфської війни фінансування Ахеменідами антилакедемонського союзу дещо більш дискусійне. Факт підтримки беззаперечний, але питання в конкретиці. Повідомлення Ісократу про 5 000 талантів, отриманих лакедемонянами лиш на завершальному етапі Пелопоннеської війни³⁵, загалом, варто сприймати як достовірне, адже перетворення фінансів у прямі військові сили та засоби можна прослідкувати у джерельній базі. Зокрема, Д. Каган – головний апологет Ксенофонтової версії – у своїй монографії демонструє випадки відновлення після страшних поразок лакедемонського флоту за Ахеменідські кошти³⁶. Щодо Коринфської війни, так відразу після масштабних операцій першого року в подальших діях, де брали участь окремі мори в кількості декілька штук з обох сторін, прослідкувати Ахеменідські кошти складно. В рік архонта Афін Філокла, 392-ий до Хр.³⁷, 1-ий рік Олімпіада 97, стратег афінян Фрасібул відправився в похід з 40-ма тріерами³⁸. За архонства Евтідема, тобто 450-ий р. до Хр.³⁹, до речі, афіняни споряджали на допомогу єгиптянам 200 трієр на чолі з Кімоном, сином Мільтіада⁴⁰. Падіння чисельності флоту афінян є зрозумілим, зумовлене реаліями, однак начебто Ахеменідські кошти повинні були б компенсувати бодай якусь різницю. На практиці

²⁸ Ксенофонт. Історія, IV. 4. 14.

²⁹ Фулідід. Історія, VII. 27. 2.

³⁰ Ксенофонт. Похід, I. 4. 13, I. 7. 7; Ксенофонт. Історія, IV. 2. 6; Діодор. Історична бібліотека, XIV. 52. 5, XIV. 53. 4.

³¹ Ксенофонт. Історія, VI. 1. 6.

³² Полієн. Військові хитрощі, III. 9. 4.

³³ Ксенофонт. Похід, IV. 7. 27.

³⁴ Ксенофонт. Похід, VI. 6. 37.

³⁵ Ісократ. Промови, VIII. 97.

³⁶ Каган Д. Пелопоннесская война / Пер. Н. Белобородова и М. Коробова. Москва, 2023. С. 593–593, 574.

³⁷ Бикерман Э. Хронология древнего мира / Пер. И. М. Стеблин-Каменского. Москва, 1975. С. 205.

³⁸ Діодор. Історична бібліотека, XIV. 94. 1–2.

³⁹ Бикерман Э. Указ. соч. С. 204.

⁴⁰ Діодор. Історична бібліотека, XII. 3. 1.

ж подібні флотилії в декілька десятків кораблів та сухопутні сили в декілька мор цілком відповідають можливостям тогочасної казни афінян. Лакедемоняни брали данину з підкорених полісів після надважкої в контексті економічних наслідків для всієї Еллади Пелопоннеської війни у сумі понад 1 000 талантів⁴¹. Ілюстративні при всій своїй умовності розрахунки наведені вище – про 300–500 талантів на рік – є бюджетом, «підйомним» для коаліції чотирьох ключових полісів Еллади. Як наслідок, пряма передача Ахеменідами союзу афінян, фіванців, коринф'ян та аргосців якихось фінансових ресурсів є питанням досить дискусійним. Варто спеціально акцентувати увагу на «прямих» передачах, адже факт підтримки організаційного характеру та взаємодії військових контингентів беззаперечний. Як приклад слугує флотилія Конона: флот Ахеменіди утримували з власних коштів, проте, напевно ж, із санкції сатрапа, який реалізовував волю царя-царів, флотилія на чолі з Коконом здійснила низку операцій на підтримку чи в прямій взаємодії із силами союзників. На заключному етапі Пелопоннеської війни Ахеменіди вже передавали кошти лакедемонянам і у результаті отримали малоприємного противника, тож свою помилку врахували й підхід змінили.

У контексті озвученого привезених Тімократом 50 талантів варто розцінювати як звичайні подарунки, що є притаманним «Східній традиції» – як знак доброї волі, серйозності намірів та додаткове підтвердження сили, пишності та щедрості царя-царів. Та й більше – прийняття еллінами подібних подарунків залишається дискусійним, адже ставлення є цілком однозначним – надкритичне⁴².

Якщо оповідання про провальну спробу підкупу Епамінода сміливо варто вважати тенденційним, адже безкорисливість Епамінода занадто добре відома в античній традиції та слугує ілюстративним матеріалом⁴³, то ситуація із зелійцем (м. Зелія в Троаді) Арфмієм, сином Піфонакта є показовою. Ще під час Греко-Перських воєн Арфмій привіз Ахеменідські кошти до Пелопоннесу, внаслідок чого еклесія (народні збори) афінян прийняла псефізму (постанова, що рівна закону), де оголосили Арфмію аттімію (позбавлення громадянських прав, адже Арфмій був прокшеном)⁴⁴. Оратори могли подібну інформацію використовувати у своїх особистих, у т. ч. демагогічних цілях; отже, факт залишається фактом, й постанова мала надзвичайне значення, адже була викарбувана на мідній стелі, встановленій на Акрополі поблизу, по праву руку, від великої статуї Афіні, встановленій на честь перемоги над «варварами» за кошти, надані еллінам⁴⁵. Античні історики підтверджують існування місії Діодемонта; від коштів лакедемоняни, до речі, відмовилися. Оратори апелювали до еклесії, й відповідно, подібна апеляція до громадської думки може мати силу лиш за умови пієтету між позицією, озвученою оратором, та дійсною громадською думкою – засудження отримання коштів від Ахеменідів у будь-якому вигляді. Як наслідок, зміна Ахеменідської політики стосовно еллінів починаючи з IV ст. до Хр.

⁴¹ Діодор. Історична бібліотека, XIV. 10. 2.

⁴² Еллінів загалом, адже, як то майже завжди було в історії Еллади, винятком стали лакедемоняни.

430-го р. до Хр., у розпал Пелопоннеської війни група послів Пелопоннеського союзу відправилася до Персії через Босфор, у спробі за посередництва даскелейського сатрапа Фарнака вийти на контакт з «царем-царів»; до складу делегації від лакедемонян входили Миколай, Анеріст та Протодам; ціллю делегації було, за словами Фукідида, просити грошей на війну проти афінян <... εἰ πὺρ πεῖσειαν αὐτὸν χρῆματά τε παρασχεῖν καὶ ξυμπολεμεῖν, .../ Ed. by H. Stuart Jones and J.E. Powell.> (Фуکیدід. Історія, II. 67. 1). Так-от, Миколай та Анеріст були синами Буліса та Сперфія – інших послів від лакедемонян до «царя-царів» (Геродот. Історія, VIII. 134–137).

Це оповідання показове в двох аспектах: по-перше, є черговим підтвердженням ролі спадкового інституту ксенії-проксенії в дипломатичній діяльності; по-друге, черговим свідченням відмінності лакедемонських уявлень від уявлень інших еллінів, адже в часи надкритичного відношення до «мідян» лакедемоняни за відповідних умов радо з «мідянами» співпрацювали, звісно ж, якщо вважали подібне доцільним у моменті. Все ж політія лакедемонян мала суттєві особливості, й хоч була «представницькою демократією» [у сучасній термінології], однак режим було влаштовано таким чином, що як ефори, так і герусія мало зважали як на думку лакедемонян [громадян], так і на думку решти Еллади.

⁴³ Непот. Славетні чоловіки, Епамінод. 4; Плутарх. Вислови царів та полководців, 193b-c; Еліан. Різноманітні оповідання, XI. 9; Полібій. Історія, XXXII. 8. 6.

⁴⁴ Демосфен. Промови, IX. 43–44, XIX.272; Дінарх. Промови, II. 24–25; Есхін. Промови, III. 258.

⁴⁵ Демосфен. Промови, XIX. 272; Дінарх. Промови, II. 24.

є пристосуванням до тогочасних реалій: якщо лакедемоняни, в яких завжди був свій світогляд, радо Ахеменідські кошти приймали на пряму й мало турбувалися думкою та оцінкою з боку решти еллінів, то якраз решта еллінів від Ахеменідських коштів відмовлялися категорично, тому й доводилося надавати допомогу «противникам моїх противників – друзям» опосередкованим чином.

Судові процеси, пов'язані з хабарництвом, як мінімум фіксовані в збереженій джерельній базі, стосуються внутрішньополісних справ⁴⁶. Питання хабарництва було надзвичайно чутливим для будь-якого суспільства громадян античності, тому відсутність у збереженій джерельній базі фіксації випадків звинувачення в хабарництві в контексті місії Тімократа є додатковим опосередкованим свідченням відсутності прямого підкупу.

Також стосовно місії Тімократа постає питання хронології. Розбір, здійснений Е. Рунгом: загалом, місію можна звести до проміжку 397 – поч. 395 рр. до Хр. (Рунг Э. В., 1997, с. 10–12; Рунг Э. В., 2008, с. 307–309). Питання є надзвичайно важливим, адже за умови прибуття місії після початку військових дій, роль місії як одного з факторів початку Коринфської війни автоматично знімається.

За хронологією Оксиринхського історика, місія відбулася на 7-му році «лакедемонського володарювання»⁴⁷. Ймовірно, йдеться від поразки афінян у пелопоннеській війні, тобто 404-го р. до Хр., а елліни рахували включно, тож 398–397 рр. до Хр. <важливо: архонти вступали до посади 1 гекатомбіона, що припадало на липень–серпень⁴⁸>. За викладом Оксиринхського історика, найбільш імовірною датою є кінець року, тобто йдеться про 397-ий р. до Хр. Хронологію Оксиринхського історика приймають І. Брюс та К. Гамільтон, однак дослідники наполягають на двох візитах, відповідно 397-го та 395-го рр. до Хр. (Bruce I. A. F., 1967, р. 60; Hamilton C. D., 1979, р. 207, прим. 76). С. Горнблauer називає подібну хронологію альтернативною, та влучно акцентує увагу на передчасності першої місії, звісно ж, якщо місій було дві (Hornblower S., 1994, р. 68). Політика нового демократичного режиму в Афінах виявилася занадто виваженою та обережною стосовно Спарти⁴⁹. Лісієва промова «Проти Нікомаха», тобто XXX, датована 399–398 рр. до Хр., адже «Він <Нікомах> займався змінами законів 4 роки ...»⁵⁰, відповідно після падіння «тиранії 30», що відбулося 403 р. до Хр.. Того ж 399 р. до Хр. афіняни надали допомогу лакедемонянам під час походу до Еліди⁵¹. В озвучених умовах прийняти офіційну місію Тімократа було б занадто ризикованим вчинком; подібна дія явно йде в розріз з впровадженням рішенням політичного характеру. Якщо місії Тімократа все ж було дві, що цілком вірогідно, то під час першої місії, за умови відсутності офіційного статусу (скориставшись проксенією, тобто видавши дипломатичну місію як умовні «відвідини друзів»⁵²), напевно йшлося про щось конкретне, однак збір інформації, певне «зондування ґрунту», є досить вірогідним.

Як гіпотезу можна припустити, виходячи з трактування одного напису в корпусі Inscriptiones Graecae. Відновлення «Довгих мурів» Афін було здійснене за сприяння Конона <тут є доречним фразеологізм «усім миром», адже масштабна діяльність відбулася за залучення громадян інших полісів, що можна навіть порівнювати з таким традиційним українським явищем, як «толока»⁵³. Архонти-епоніми Афін, як зазначено вище, приступали до виконання обов'язків

⁴⁶ Демосфен. Промови, XIX. Рр. 1. 3; Дінарх. Промови, II. 1.

⁴⁷ Оксиринхська історія, 2. 2, 4. 1.

⁴⁸ Бикерман Э. Указ соч. С. 30, 16.

⁴⁹ Лісій. Промови, XII. 6, 59, XIX. 11, XXX. 22 <можна прослідкувати також з промов XVII та XXVIII>.

⁵⁰ Лісій. Промови, XXX. 4 <... ὅστις πρῶτον μὲν τέτταρα ἔτη ἀνέγραψεν ...>.

⁵¹ Ксенофонт. Історія, III.2.25.

⁵² Більш детально про проксенію на прикладі Делосу див. дис.: Кукоба Л. І. Делоський поліс у IV – перший половині III ст. до Р. Х. / наук. кер. В. В. Ставнюк, 2021. С. 127–132.

⁵³ Ксенофонт. Історія, IV. 8. 10; Діодор. Історична бібліотека, XIV. 85. 2–4.

з 1 гекатомбіона, що припадало на липень–серпень⁵⁴. Один із написів, датованих періодом архонства Евбуліда, фіксує почесті на честь якогось родосця⁵⁵. Архонство Евбуліда припадає на 394–393 рр. до Хр.⁵⁶. Допустивши ототожнення згаданого в написі родосця з Тімократом, буде логічним зв'язати проведені урочистості з проявом вдячності за якусь послугу, й послугою знову ж найбільш логічним чином варто допустити сприяння у відновленні «Довгих мурів». Найраніше свідoctво про роботи на стінах датоване останнім місяцем року Діофанта (звісно, року архонта, тобто 395–394 на сучасний лад, відповідно серпнем 394-го р. до Хр.), хоч роботи почалися явно раніше, ніж відбулася фіксація на відповідному написі – Tod № 107A = Harding № 17 (Seager R., 1994, p. 101). Допустивши одним із наслідків місії Тімократа домовленість про сприяння у відновленні «Довгих мурів», а також з урахуванням найновішого свідoctва як останній місяць року Діофанта та подяку родосцю, за умови ототожнення з Тімократом, в рік Евбуліда, можна припустити початок робіт за декілька місяців перед фіксацією напису, тобто період весни 394 р. до Хр. Перші самостійні окремі операції союзники здійснювали ще з осені 395 р. до Хр. (Seager R., 1994, p. 101). Битва при Галіарті відбулася ще раніше. В будь-якому випадку останній місяць року архона Діофанта є др. пол. 394 р. до Хр. за сучасним літочисленням, тобто навіть накинучи умовних 9 місяців на підготовчі роботи, якщо місія Тімократа має прямий зв'язок з відновленням «Довгих мурів», датування місії зміщується на період після початку відкритих військових дій. Тим паче, озвучена гіпотеза будується на опосередкованих свідченнях та потребує «правильного» співпадиння деяких різночитань, тому сприймати озвучену реконструкцію хронології можна лиш як досить альтернативну та відкриту для критики.

Наостанок: антилакедемонські настрої по всій Елладі відзначають усі дослідники без винятків як з початку XIX ст., так і найсучасніші, які є ілюстрацією загальної парадигми⁵⁷ (Hornblower S., 1994, p. 68; Seager R., 1994, p. 98–99). У подібних умовах навряд чи будь-які кошти могли б бути вирішальним фактором; максимум додатковим стимулом, й у контексті озвученого вище стимулом занадто мізерним, щоб мати бодай якийсь суттєвий вплив. Окремо варто акцентувати увагу на низці серйозних особливостей лакедемонян, які робили поліс малопрдатним для ролі гегемону Еллади (Lewis D. M., 1994, p. 24).

Таким чином, можна підбити підсумки. По-перше, 50 талантів, привезених Тімократом, явно замало для реалізації якихось дій чи тим паче політичних проєктів; кошти можна сприймати як звичайні подарунки в межах демонстрації щедрості та серйозності намірів царя-царів. По-друге, в контексті загальної тогочасної ситуації факти, які могли б вказувати на прийняття коштів навіть у межах подарунків, відсутні; зі значною долею ймовірності від привезених Тімократом коштів поліси та/чи окремі приватні особи відмовилися. По-третє, Тімократ виконував функції «зв'язкового», який координував дії між антилакедемонською коаліцією та Ахеменідською адміністрацією; цар-царів забезпечував сприяння противникам своїх противників, надаючи певні ресурси в широкому значенні слова, однак контроль за використанням ресурсів залишав за собою.

Окремо варто акцентувати увагу на двох припущеннях: по-перше, опосередковані свідчення щодо хронології хоч є дискусійними, але значною мірою вказують на здійснення своєї місії Тімократом уже після початку активних військових дій, що заперечує роль місії Тімократа як одного з факторів початку війни; по-друге, подібна дипломатична стратегія опосередкованих дій, яка відмінна від попередньої взаємодії з лакедемонянами, була реалізована Ахеменідами саме внаслідок заперечення рештою еллінів прямого прийняття коштів, що йшло всупереч тогочасному світогляду.

⁵⁴ Ксенофонт. Історія, IV. 30. 16.

⁵⁵ IG, II², № 19.

⁵⁶ Бикерман Э. Указ. соч. С. 205.

⁵⁷ Беккер К. Ф. Указ. соч. С. 424; Курціусь Э. Указ. соч. С. 163–164; Белохъ Ю. Указ. соч. С. 150; Лурье С. Я. История Греции. Санкт-Петербург, 1993. С. 486.

Найголовніше, використовуючи слово «певний», економічний, політичний, культурний та багато інших «певних» впливів Ахеменідської держави на поліси Еллади безсумнівно були. Очевидно, але на міжнародній арені етнічні, політичні, культурні та інші ареали, взаємодіючи один з одним, відповідно, один на одного взаємно впливають. Як власне, «певні» елементи характерні для еллінів запозичували й Ахеменіди. За умови використання такої дефініції, як «певний», все ж варто конкретизувати. В контексті місії Тімократа, безсумнівно, «певний» вплив був, що очевидно, однак у контексті аналізу опосередкованих фактів, фіксованих у збереженій першоджерельній базі, зводити роль місії Тімократа до звичайного «підкупу політиків» чи «підкупу громадян», як те намагається продемонструвати лаконофіл Ксенофонт, є явним нонсенсом. Причини Коринфської війни були значно більш глибокими та системними та потребують окремого дослідження.

Список літератури

- Поліщук М., 2024. До питання про «Пірову перемогу». *Історія & Археологія*. Вип. 1. 78–96.
- Рунг Э. В., 2008. *Греция и Ахеменидская держава*. Санкт-Петербург.
- Рунг Э. В., 2006. Неофициальная дипломатия Персии по отношению к грекам и роль персидского золота в греко-персидских межгосударственных отношениях. *Античный мир и археология*. Вып. 12. 66–77.
- Рунг Э. В., 1997. Персидская дипломатия в начале IV в. до н. э. *Античность*. Казань. 8–15.
- Bresson A., 2014. Capitalism and the ancient Greek economy. In: *The Cambridge History of Capitalism*. Vol. I. New York. 43–74.
- Bruce I. A. F., 1967. *An Historical Commentary on the Hellenica Oxyrhynchia*. Cambridge.
- Cloch   P., 1934. *La politique  trang  re d'Ath  nes de 404   338 avant J  sus Christ*. Paris.
- Funke P., 1980. *Homonoia und Arch  *. Wiesbaden.
- Griffith G. T., 1935. *The Mercenaries of the Hellenic World*. Cambridge.
- Hamilton C. D. *Sparta's Bitter Victories. Politics and Diplomacy in the Corinthian War*. Ithaca–London.
- Hornblower S., 1994. Persia. *The Cambridge Ancient History*. Vol. VI. Cambridge. 45–96.
- Kagan D., 1961. The economic origins of the Corinthian war. *Parola del Passato*. Vol. 16. 321–341.
- Lehmann G. A., 1978a. Spartas αρχ   und die Vorphase des korinthischen Krieges in den Hellenica Oxyrhynchia. *Zeitschrift f  r Papyrologie und Epigraphik*. Vol. 28. 107–126.
- Lehmann G. A., 1978b. Spartas αρχ   und die Vorphase des korinthischen Krieges in den Hellenica Oxyrhynchia. *Zeitschrift f  r Papyrologie und Epigraphik*. Bd. 30. 73–93.
- Lewis D. M., 1992. Sources, chronology, method. In: *The Cambridge Ancient History*. Vol. V. Cambridge. 1–14.
- Lewis D. M., 1994. Sparta as victor. In: *The Cambridge Ancient History*. Vol. VI. Cambridge. 24–44.
- Perlman S., 1976. On bribing Athenian ambassadors. *Greek, Roman and Byzantine Studies*. Vol. 17. 223–233.
- Perlman S., 1964. The causes and outbreak of the Corinthian war. *Classical Quarterly*. Vol. 14. 64–81.
- Seager R., 1994. The Corinthian War. In: *The Cambridge Ancient History*. Vol. VI. Cambridge. 97–119.
- Seager R., 1967. Thrasybulus, Conon and Athenian imperialism 396–386 B. c. *Journal of Hellenic Studies*. Vol. 87. 95–115.

Mykhailo Polishchuk

TO THE PROBLEM ABOUT TIMOKRATES' MISSION

The article examines the mission of Timocrates of Rhodes, sent by Satrap Pharnabazus during the period usually dated by researchers to between 397 and 395 BC, to the cities of Hellas. The mission is often interpreted as one of the decisive factors in the outbreak of the Corinthian War of 395–387 BC. The main focus is on the nature and significance of the 50 talents of silver brought by Timocrates: the funds are often assessed as 'subsidies for waging war against the Lacedaemonians', but a more accurate interpretation, given the context of events, is to view them as diplomatic 'gifts' within the Eastern political tradition. Based on an analysis of ancient sources – primarily Xenophon, the 'Oxyrhynchus Historian' and Plutarch – and a wide range of historiography – from the classical German school of the 19th century to contemporary studies by E. Runga, R. Sieger and S. Gonblaver – significant variability in the interpretation of this issue has been demonstrated.

Assessments of the impact of Timocrates' mission were determined not only by the source base, but also by the worldview and methodological approaches of researchers. A quantitative analysis of the financial capabilities of ancient city-states shows that the sum of 50 talents was clearly too small to have any significant impact on the course of military operations in the conditions of warfare at that time, but could play a role as personal gifts capable of stimulating the political activity of individual politicians, although even this incentive is debatable due to the aggressive attitude of the Hellenes towards accepting Achaemenid gifts. The chronology of the mission, the hypothetical chronological connection with the restoration of the Long Walls of Athens, and the general attitude of the Hellenes towards accepting Achaemenid funds are also considered. In conclusion, Timocrates' mission was more of a coordination effort and a demonstration of goodwill on the part of the Achaemenids than outright bribery, and its significance in the unfolding of the Corinthian War should be assessed as additional, clearly lacking in decisive importance. The study deepens our understanding of the mechanisms of Hellenic-Achaemenid diplomacy and the mutual influence of political and financial factors in international relations in antiquity.

Key words: Timocrat, Corinthian War, Athens, Sparta, Persia.

References

- Polishchuk M., 2024. Do pytannya pro «Pirrovu peremohu» [To the problem about the “Pyrrhus victory”]. *Istoriya & Arxeolohiya*. Vyp. 1. 78–96. (In Ukrainian).
- Runh E. V., 2008. *Hrecyya y Axemenyidskaya derzhava* [Greece and the Achaemenid Empire]. Sankt-Peterburh. (In Russian).
- Runh E. V., 2006. Neofycyal'naya dyplomatyya Persyy po otnoshenyyu k hrekam y rol' persyidskoho zolota v hreko-persyidskyh mezhhsudarstvennyh otnoshenyyah [Unofficial Persian diplomacy towards the Greeks and the role of Persian gold in Greco-Persian interstate relations]. *Antychnyj myr y arxeolohyya*. Vyp. 12. 66–77. (In Russian).
- Runh E. V., 1997. Persyidskaya dyplomatyya v nachale IV v. do n. e. [Persian diplomacy in the early 4th century to B.C.]. *Antychnost'*. Kazan'. 8–15. (In Russian).
- Bresson A., 2014. Capitalism and the ancient Greek economy. In: *The Cambridge History of Capitalism*. Vol. I. New York. 43–74. (In English).
- Bruce I. A. F., 1967. *An Historical Commentary on the Hellenica Oxyrhynchia*. Cambridge. (In English).
- Cloch   P., 1934. *La politique  trang  re d'Ath  nes de 404   338 avant J  sus Christ*. Paris. (In French).
- Funke P., 1980. *Homonoia und Arch  *. Wiesbaden. (In German).
- Griffith G. T., 1935. *The Mercenaries of the Hellenic World*. Cambridge. (In English).
- Hamilton C. D. *Sparta's Bitter Victories. Politics and Diplomacy in the Corinthian War*. Ithaca–London. (In English).
- Hornblower S., 1994. Persia. *The Cambridge Ancient History*. Vol. VI. Cambridge. 45–96. (In English).
- Kagan D., 1961. The economic origins of the Corinthian war. *Parola del Passato*. Vol. 16. 321–341. (In English).
- Lehmann G. A., 1978a. Spartas αρχ   und die Vorphase des korinthischen Krieges in den Hellenica Oxyrhynchia. *Zeitschrift f  r Papyrologie und Epigraphik*. Vol. 28. 107–126. (In German).
- Lehmann G. A., 1978b. Spartas αρχ   und die Vorphase des korinthischen Krieges in den Hellenica Oxyrhynchia. *Zeitschrift f  r Papyrologie und Epigraphik*. Bd. 30. 73–93. (In German).
- Lewis D. M., 1992. Sources, chronology, method. In: *The Cambridge Ancient History*. Vol. V. Cambridge. 1–14. (In English).
- Lewis D. M., 1994. Sparta as victor. In: *The Cambridge Ancient History*. Vol. VI. Cambridge. 24–44. (In English).
- Perlman S., 1976. On bribing Athenian ambassadors. *Greek, Roman and Byzantine Studies*. Vol. 17. 223–233. (In English).
- Perlman S., 1964. The causes and outbreak of the Corinthian war. *Classical Quarterly*. Vol. 14. 64–81. (In English).
- Seager R., 1994. The Corinthian War. In: *The Cambridge Ancient History*. Vol. VI. Cambridge. 97–119. (In English).
- Seager R., 1967. Thrasybulus, Conon and Athenian imperialism 396–386 B. c. *Journal of Hellenic Studies*. Vol. 87. 95–115. (In English).

Дата надходження статті: 26.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025

Позднякова Інна,

кандидатка історичних наук,

доцентка кафедри історії України та всесвітньої історії,

Центральноукраїнський державний університет

імені Володимира Винниченка,

pozdneyakova@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-9256-4633

ПОЛОЖЕННЯ ПРО ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ У СПРАВАХ ЛІТЕРАТУРИ ТА ВИДАВНИЦТВ (ГОЛОВЛІТ) ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ЦЕНЗУРНОЇ ПОЛІТИКИ

Стаття присвячена аналізу «Положення про Головне управління у справах літератури та видавництва (Головліт)» як ключового нормативного документа, що став основою для формування радянської системи політичної цензури у 1920–1930-ті роки. Документ, ухвалений на ранньому етапі існування радянської держави, закріплював не лише організаційні принципи діяльності Головліту, а й визначав ідеологічні рамки функціонування радянської системи. У статті досліджується структура та основні положення документа. Особливу увагу зосереджено на механізмах, які дозволяли державі контролювати як зміст друкованих видань, так і сам процес книговидавання, поширення літератури, періодики та іншої друкованої продукції. Показано, що «Положення» було інструментом створення нової системи суспільних відносин, у якій література та видавнича діяльність розглядалися як частина ідеологічного апарату й мали працювати на укріплення влади більшовиків. Це забезпечувало панування моноідеологічних принципів та витіснення будь-яких альтернативних думок, що засвідчує значення «Положення» у ширшому контексті, у контексті формування радянської політичної культури. Зазначено, що документ відіграв вирішальну роль у поступовому формуванні практик тотального контролю над суспільством. У статті здійснено порівняльний аналіз окремих положень документа з інструкціями та постановами, оприлюдненими раніше, що дозволяє простежити еволюцію радянської цензурної політики від локального контролю за друком до всеосяжної системи ідеологічного впливу. Таким чином, аналіз «Положення про Головліт» дозволяє зрозуміти природу радянської цензури як складника процесу утвердження тоталітарної системи, яка ставила перед своїми пропагандистами завдання висвітлювати поточну ситуацію в економіці та політичному житті власної країни у найбільш вигідний для влади спосіб та дискредитувати будь-яких противників режиму. Стаття набуває особливої актуальності у світлі проблеми свободи слова та інформаційної безпеки в умовах сучасної російсько-української війни.

Ключові слова: архівні джерела, Головліт, ідеологічний контроль, політична цензура.

Партійність радянської історичної науки та її ідеологічна заангажованість супроводжувалася введенням до наукового обігу матеріалів, що мали відповідати певним політичним настановам. Окрім того, засекречення частини архівних матеріалів не давало науковцям змоги здійснити об'єктивний аналіз цензурної політики радянської влади. Деідеологізація історичної науки початку 90-х рр. ХХ ст. сприяла запровадженню новітніх підходів до вивчення історичних проблем, у тому числі щодо висвітлення діяльності цензурних інституцій, з'ясування методів та засобів реалізації радянської цензурної політики.

Вітчизняні науковці, використовуючи матеріали українських архівів та архівосховищ російської федерації, розпочали досліджувати особливості цензурної системи в УСРР. Так, у дисертації В. Бабюха досліджено роль та місце органів цензури у системі політичного нагляду радянської України 1920–1930-х рр. (Бабюх В., 2007). Дисертаційне дослідження Т. Стоян присвячене висвітленню історії становлення та функціонування системи партійно-радянських

органів політичної цензури в роки непу (Стоян Т., 2010). У науковій роботі І. Позднякової розкриті основні методи радянської цензурної політики протягом 1917–1929 рр. (Позднякова І., 2010). З-поміж досліджень також вирізняється монографія О. Федотової з історії політичної цензури друкованих видань у радянській Україні, в якій авторка розкрила процес встановлення нагляду за творами друку одразу після жовтневого перевороту (Федотова О., 2009). Утім історія розробки «Положення про Головне управління у справах літератури та видавництв (Головліт)» не отримала самостійного висвітлення.

Мета статті – проаналізувати процес розробки «Положення про Головне управління у справах літератури та видавництв (Головліт)» та з'ясувати його значення у формуванні механізмів державного контролю за видавничою діяльністю.

Реалізація мети дослідження можлива лише за умови неупередженого використання архівних матеріалів, які зберігалися в архівосховищах СРСР та, зокрема, російської федерації під грифом «таємно».

Варто зауважити, що, незважаючи на широту та різноманіття документів з історії цензурної політики, дослідники натрапляють на неповноту і фрагментарність джерельної бази. Це пов'язано з багатьма факторами – неповною розсекреченістю матеріалів ЦК КПРС, органів держбезпеки та цензурних органів. Робота ускладнюється розпорошеністю матеріалів, основні з яких зберігаються в російських архівних фондах. Втрата документів, а можливо, і свідоме нищення також створюють певні інформаційні прогалини в історії цензурної політики. Так, у Державному архіві російської федерації фонд Головліту РСФРР з матеріалами за період з 1922 до 1938 рр. вважається загубленим. А за свідченнями співробітників ЦДАВО України в процесі евакуації під час Другої світової війни було втрачено частину архівних матеріалів Укрголовліту (Позднякова І., 2021, с. 577).

Загалом специфіку цензурної політики радянської влади 1917–1929 рр. відбито в різноманітних типах та видах документів, до яких належать: законодавчі акти державних органів влади; документи партійних органів; матеріали діловодства державних установ; документи громадських організацій, що так чи інакше стосуються цензурної політики; документи особистого походження, що містять листи громадських та політичних діячів, в яких висловлювалися протести проти свавілля цензорів, а також скарги та клопотання представників і власників видавництв, друкарень і поширювачів друкованих видань.

Одним зі складників джерельної бази є матеріали, які віддзеркалюють роль, місце та зміст діяльності Головліту РСФРР. Аналіз цих документів має принципове значення для розуміння сутності та особливостей радянської цензури, яку з 1922 р. уособлювало вказане відомство. Будучи структурним підрозділом Наркомату освіти, Головліт залежав від нього лише формально, підпорядковуючись на практиці виключно партійним органам.

Фонд Головного комітету у справах літератури та видавництв РСФРР, створений у червні 1922 р., став доступним для дослідників лише з 1991 р. Він зберігається у Державному архіві російської федерації (Ф. Р–9425) і складається з нормативної документації та листування з ЦК РКП(б)–ВКП(б). Як уже згадувалося, особливою рисою фонду є те, що він містить документи лише з 1938 р.

Зважаючи на це, для з'ясування питань, пов'язаних з досліджуваною проблемою, дослідникам доводиться використовувати опубліковані матеріали з фонду Петроградського Губліту (згодом Леноблмиськліту), в якому досить повно представлено майже всі розпорядження, циркуляри та інші документи, що надходили з центру. Цей фонд значною мірою введений до наукового обігу в окремих публікаціях та збірниках документів¹. Опубліковані джерела переконливо доводять, що процес управління творчістю поширювався не лише на друковані матеріали, а й на долі окремих письменників та журналістів.

¹ *Цензура в Советском Союзе. 1917–1991. Документы.* Москва, 2004. 576 с. (Серия «Культура и власть от Сталина до Горбачева. Документы»); *История советской политической цензуры. Документы и материалы.* Москва, 1997. 672 с.

Укладачі ще одного збірника документів, які тривалий час зберігалися під грифом «таємно», надали перевагу оприлюдненню рішень Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) та матеріалів, які проливають світло на причини прийняття партійними інституціями рішень цензурного характеру².

В українських архівах, зокрема у Центральному державному архіві громадських об'єднань України – фонді «Центральний Комітет Комуністичної партії України» (Ф. 1)³ та у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України – фонді «Державне видавниче об'єднання України (ДВОУ)» (Ф. 177)⁴, також зберігається частина матеріалів, що дозволяють виявити ініціаторів створення окремих нормативно-правових актів та з'ясувати цілі, які вони переслідували.

Як відомо, після запровадження непу приватно-кооперативні видавництва активізували свою діяльність. Від державних їх відрізняло насамперед те, що вони орієнтувалися на смаки та потреби читача, а не на відповідні ідеологічні установки. Діяльність цензурних інституцій не була чітко узгодженою. З метою об'єднання всіх видів цензури Раднарком декретом від 6 червня 1922 р. затвердив «Положення про Головне управління у справах літератури та видавництва (Головліт РСФРР)». У згаданому документі було визначено мету створення цензурного органу, його склад та завдання⁵. Цей документ має винятково велике значення, оскільки з появою Головліту починався новий етап в історії радянської цензурної політики.

Власне, саме рішення про організаційне об'єднання цензурних функцій, що розподілені між різними відомствами, прийняте 10 лютого 1922 р. на засіданні Оргбюро ЦК РКП(б). Саме тоді було вирішено надалі не розпорошувати цензурні функції, а сконцентрувати їх під одним управлінським «дахом».

Вирішальне значення у процесі формування нового органу радянської цензури мало засідання Політбюро ЦК РКП(б) від 22 березня 1922 р. за участю Л. Каменєва, Й. Сталіна, М. Калініна та О. Рикова. Дев'ятим на порядку денному стояло питання про військово-політичну цензуру ДПУ (6 лютого Всеросійська надзвичайна Комісія була реорганізована в Державне політичне управління (ДПУ) з дещо урізаними повноваженнями. – *Авт.*). Воно обговорювалося за участю представників низки відомств: наркома освіти А. Луначарського, керівника Державного видавництва М. Мещерякова, заступника голови ДПУ І. Уншліхта і заступника Агітпропу ЦК Я. Яковлєва.

Прийняте на тому засіданні рішення на роки визначило організаційні засади побудови та функціонування радянської цензури. У ньому говорилося: «а) визнати за необхідне об'єднання всіх видів цензури в одному центрі (при Народному комісаріаті освіти) з відокремленням під керівництвом ДПУ спостереження за друкарнями; б) на чолі всієї цензури повинна стояти одна особа, яка призначатиметься Наркоматом освіти з помічниками від військового відомства та ДПУ; в) доручити комісії у складі Луначарського, Рикова, Уншліхта та представника військового відомства розробити на основі зазначеного вище проєкт положення протягом тижня; г) прийняти пропозицію Мещерякова та колеги Агітпропвідділу ЦК про звільнення від цензури видань Держвидаву, партійно-радянської преси, Головополітосвіти, ЦК РКП та Комінтерну»⁶.

Уперше комісія зібралася 5 квітня 1922 р. задля затвердження «Переліку відомостей, що становлять таємницю та не підлягають розголошенню», який складався з 23 пунктів. Згодом було розпочато роботу над самим Положенням про цензуру.

² *Большая цензура: Писатели и журналисты в стране Советов. 1917–1956.* Москва, 2005. 752 с. (Серия «Россия. XX век. Документы»).

³ *Центральний державний архів громадських об'єднань України.* Фонд 1. Оп. 20. Документи відділів ЦК КП(б)У (1918–1926).

⁴ *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.* Ф. 177. Оп. 1. (1919–1934).

⁵ Положение о Главном Управлении по делам литературы и издательства от 6 июня 1922 года. *История советской политической цензуры. Документы и материалы.* Москва, 1997 С. 35–36.

⁶ Постановление Политбюро О военно-политической цензуре ГПУ от 22 марта 1922 года. *Большая цензура: Писатели и журналисты в стране Советов. 1917–1956.* Москва, 2005. С. 42.

28 квітня 1922 р. комісія зібралася востаннє. На засіданні було прийнято проєкт «Положення про цензуру». Цензурний орган мав називатися Головний комітет у справах друку (ГКД). Після засідання О. Риков вніс поправку, висловившись проти такої назви (Зеленов М., 2000, с. 248).

Проєкт Положення складався із трьох глав. У першій визначалися завдання ГКД (недопущення появи у пресі агітації проти Радянської влади), у другій – функції ГКД (надання дозволів на право видання рукописів та попередній перегляд усіх матеріалів, призначених до друку), у третій – склад ГКД. Причому перші дві глави майже без змін увійшли до остаточної редакції Положення про Головліт. З приводу ж третьої виникли суперечки, пов'язані з тим, що військове відомство намагалось відстояти право керувати помічником, який призначався зі складу РСЧА та ДПУ. Крім того, Секретаріат ЦК повідомив О. Рикову, що Л. Каменєв вносить пропозицію до «Положення про військову цензуру» щодо звільнення від цензури Академії наук та вищих навчальних закладів. В останніх відповідальність мали покласти на ректорів. Риков надіслав до Політбюро лист, у якому наголошував на недоцільності такої пропозиції. Зрештою, в результаті дебатів члени комісії дійшли висновку, що від цензури можна звільнити лише академічні видання (Зеленов М., 2000, с. 249).

Остаточним результатом обговорень стало рішення Раднаркому від 6 червня 1922 р. про створення Головліту РСФРР, що проіснував під різними назвами до 13 квітня 1991 р. як головний легальний орган радянської цензури.

Спочатку Головліт задумувався як структура, що підпорядковувалася колегії Наркомату освіти, що викликало заперечення голови Раднаркому. Тоді було вирішено, що орган централізованої цензури підпорядковуватиметься безпосередньо наркомату освіти.

Пункт 6-й зафіксував керівний склад Головліту та порядок його призначення. Він виглядав таким чином: «На чолі Головного управління у справах літератури та видавництва стоїть завідувач, що призначається Колегією Наркомату освіти, та два помічники, узгоджені з Реввійськрадою Республіки та Державним політичним управлінням, що перебувають у підпорядкуванні як завідувача, так і відповідного органу за приналежністю»⁷. Переважно зміни стосувалися призначення та підзвітності помічників завідувача Головліту. В остаточному тексті положення було зафіксовано, що вони призначаються колегією Наркомату освіти, але підпорядковуються не тому органу, що їх призначив, а «відповідному», тобто РВРР та ДПУ.

На засіданні постало питання й про назву декрету та центральної цензурної установи. Виходило, що у декреті «Про військову цензуру» більше йшлося про цензуру політичну. 9 червня 1922 р. Секретаріат Раднаркому отримав телефонограму від Наркомату освіти, у якій повідомлялося про перейменування Головного комітету у справах друку на Головне управління у справах літератури та видавництв (Головліт) (Зеленов М., 2000, с. 253–254).

23 червня 1922 р. Положення про Головліт було опубліковане в пресі.

У Положенні зазначалося: «З метою об'єднання всіх видів цензури друкованих творів створюється Головне управління у справах літератури та видавництв при Наркоматі освіти та його місцеві органи при губернських відділах народної освіти. На Головліт та його місцеві органи покладається: а) попередній перегляд усіх призначених до опублікування творів – періодичних, нот, карт; б) укладання списків друкованих творів, визнаних забороненими. Головліт забороняє видання та розповсюдження творів, які: а) містять агітацію проти радянської влади; б) розголошують військові таємниці республіки; в) збурюють громадську думку; г) розпалюють національну ворожнечу та релігійний фанатизм; д) мають порнографічний характер»⁸.

Від цензури звільнялися видання Комінтерну, губкомів РКП(б) і загалом вся комуністична партійна преса, видання Держвидаву, Головполітосвіти, Академії наук. На Головліт також було

⁷ Положение о Главном Управлении... С. 36.

⁸ Положение о Главлите от 6 июня 1922 года. *Цензура в Советском Союзе. 1917–1991. Документы*. Москва, 1997. С. 32.

покладено нагляд за друкарнями, боротьбу з підпільними виданнями, боротьбу з перевезенням через кордон забороненої літератури. Завідувачі друкарень під страхом притягнення до судової відповідальності зобов'язані були неухильно слідкувати за тим, щоб твори, які друкуються у їхніх друкарнях, мали візу з дозволом Головліту⁹.

Необхідно звернути увагу на особливий пункт положення, в якому говорилося, що рішення Головліту російської федерації з перших днів його існування мали поширюватися на територію України – Київ, Харків, Одесу та інші губернські міста (Бабюх В., 2007, с. 85).

Отже, що саме змінилося у системі контролю за друкованими творами порівняно з умовами, які спостерігалися до створення Головліту? Згадане положення передбачало зміну функцій ДПУ у цій галузі. Тепер у його компетенцію входила боротьба з поширенням забороненої літератури та нагляд за ввезенням літератури з-за кордону. У зв'язку з цим ДПУ втратило право попереднього цензурування, хоча могло вимагати заборони того чи іншого друкованого матеріалу та продовжувало відігравати одну з провідних ролей у здійсненні цензурної політики.

Хоча критерії, покладені в основу заборон опублікування чи поширення друкованої продукції, були вироблені до червня 1922 р., у цьому положенні обмеження та заборони були більш чітко впорядковані. Сам же новостворений Головліт був офіційно затверджений Раднаркомом, а його діяльність регламентовано та легалізовано відповідними державними інституціями. Щойно організована цензурна установа відрізнялася також від попередників за рівнем підпорядкованості. Цензурні інституції, що діяли раніше, зокрема політвідділ Держвидаву та Головне управління у справах друку, були складниками Держвидаву РСФРР. Головліт було створено як інститут, рівний за рангом Держвидаву. Крім того, у положенні вказувалося, що колегія Головліту, до якої входили завідувач з помічниками, призначалася колегією Наркомату освіти. Практично ж склад цієї колегії до середини 1920-х рр. затверджувався органами ЦК партії, а вже потім дублювався постановою Наркомату освіти.

Підтвердженням цього є процес формування колегії Головліту, який розпочався 13 липня 1922 р., коли заступник завідувача Агітпропвідділу ЦК РКП(б) Я. Яковлев вніс на розгляд Секретаріату пропозицію затвердити Головний комітет у справах друку у складі: Мещеряков – голова, Лебедев-Полянський – його заступник, Етінгоф – від військового відомства, Ашмарін – від ДПУ. Таку пропозицію було у терміновому порядку розглянуто і схвалено на засіданні Секретаріату ЦК РКП(б) 14 липня, а через два тижні, 29 липня 1922 р., Президія колегії Наркомату освіти продублювала це рішення постановою за № 404, затвердивши де-юре вищезазначений персональний склад Головліту (Зеленов М., 2000, с. 260).

Таким чином, «Положення про Головне управління у справах літератури та видавництва (Головліт)» стало одним із ключових нормативних актів, який заклав організаційно-правові основи радянської системи цензури. Документ визначав структуру та повноваження Головліту й був інструментом формування політики тотального обмеження свободи слова та підпорядкування видавничої справи завданням радянської ідеології. Це робить його важливим історичним матеріалом дослідження радянської цензурної політики.

Список літератури

Бабюх В. А., 2007. *Політична цензура в Україні в 1920–1930-х рр.* Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Київ.

Зеленов М. В., 2000. *Аппарат ЦК РКП(б)–ВКП(б), цензура и историческая наука в 1920-е годы.* Нижний Новгород.

Позднякова І. С., 2021. До проблеми аналізу джерел з історії радянської політичної цензури. *Грааль науки.* № 4. Вінниця. 577–582.

Позднякова І. С., 2010. *Цензурна політика в радянській Росії у 1917–1929 рр.* Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. Дніпропетровськ.

⁹ Положение о Главлите... С. 32–33.

- Стоян Т. А., 2010. *Політична цензура в УРСР у 20–30-ті рр. XX ст.* Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Київ.
- Федотова О. О., 2009. *Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.)*. Київ.

Inna Pozdniakova

REGULATIONS ON THE MAIN DEPARTMENT FOR LITERATURE AND PUBLISHING (GOLOVLIT) AS A SOURCE ON THE HISTORY OF THE FORMATION OF SOVIET CENSORSHIP POLICY

This article analyzes the “Regulations on the Main Directorate for Literature and Publishing (Golovlit)” as a key regulatory document that laid the foundations of the Soviet system of political censorship in the 1920s and 1930s. Adopted in the early years of the Soviet state, the document not only set the organizational framework for Golovlit’s activities but also outlined the ideological principles underpinning the system’s operation. The article examines the structure and main provisions of the Regulations, with particular attention to the mechanisms that enabled the state to control both the content of printed materials and the entire publishing process – from book production to the distribution of literature, periodicals, and other printed works.

The study demonstrates that the Regulations served as an instrument for reshaping social relations by turning literature and publishing into components of the ideological apparatus, designed to strengthen Bolshevik power. This ensured the dominance of a single ideology and the suppression of alternative viewpoints, underscoring the broader significance of the Regulations in shaping Soviet political culture. The document played a decisive role in institutionalizing practices of total social control.

A comparative analysis of selected provisions of the Regulations with earlier instructions and decrees makes it possible to trace the evolution of Soviet censorship policy – from localized press control to a comprehensive system of ideological influence. The analysis highlights how censorship became an integral part of the establishment of a totalitarian regime, which pursued two main tasks: first, to present the political and economic situation of the Soviet Union in a manner favorable to the authorities; and second, to discredit opponents of the regime.

The article is particularly relevant today, in light of the ongoing Russian-Ukrainian war, as it raises broader issues of freedom of speech and information security.

Key words: archival sources, Golovlit, ideological control, political censorship.

References

- Babiukh V. A., 2007. *Politychna tsenzura v Ukraini v 1920–1930-kh rr.* [Political censorship in Ukraine in the 1920s and 1930s.]. Thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences, 07.00.01 – History of Ukraine. Kyiv. (In Ukrainian).
- Zelenov M. V., 2000. *Apparat TsK RKP(b)–VKP(b), tsenzura i istoricheskaya nauka v 1920-e godi* [The apparatus of the Central Committee of the RCP(b)–VKP(b), censorship and historical science in the 1920s.]. Nizhnii Novgorod. (In Russian).
- Pozdniakova I. S., 2021. *Do problemy analizu dzherel z istorii radianskoi politychnoi tsenzury* [On the problem of analyzing sources on the history of Soviet political censorship]. *Hraal nauky*. № 4. Vinnytsia. 577–582. (In Ukrainian).
- Pozdniakova I. S., 2010. *Tsenzurna polityka v radianskii Rosii u 1917–1929 rr.* [Censorship policy in Soviet Russia in 1917–1929]. Thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences, 07.00.02 – World History. Dnipropetrovsk. (In Ukrainian).
- Stoian T. A., 2010. *Politychna tsenzura v URSR u 20–30-ti rr. XX st.* [Political censorship in the Ukrainian SSR in the 1920s and 1930s.]. Thesis for the degree of Doctor of Historical Sciences, 07.00.01 – History of Ukraine. Kyiv. (In Ukrainian).
- Fedotova O. O., 2009. *Politychna tsenzura drukovanykh vydan v USRR–URSR (1917–1990 rr.)* [Political censorship of printed publications in the Ukrainian SRR–Ukrainian RSR (1917–1990)]. Kyiv. (In Ukrainian).

Дата надходження статті: 27.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025

Городня Наталія,
доктор історичних наук, професор
професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ngorodnia@knu.ua
ORCID ID: 0000-0001-8152-3927

ІНДІЙСЬКО-ТИХООКЕАНСЬКИЙ РЕГІОН У СТРАТЕГІЇ Й ПОЛІТИЦІ АДМІНІСТРАЦІЇ ДЖ. БАЙДЕНА

Висвітлено місце Індійсько-Тихоокеанського регіону в стратегічних документах адміністрації Дж. Байдена, проаналізовано реалізацію нею регіональної стратегії з акцентом на розвитку двостороннього й багатостороннього співробітництва з договірними союзниками, виявлено наступність і відмінність у регіональній політиці порівняно з попередніми адміністраціями Д. Трампа і Б. Обами.

Це емпіричне дослідження, ґрунтоване на критичному аналізі історичних джерел із використанням методів контент-аналізу стратегічних і дипломатичних документів, порівняльного аналізу регіональної стратегії та політики США в Індійсько-Тихоокеанському регіоні за адміністрацій Дж. Байдена, Д. Трампа і Б. Обами.

З'ясовано, що адміністрація Байдена розробила інтегровану регіональну стратегію на основі концепції «інтегрованого стримування агресії» КНР, Росії та інших держав в рамках концепції «вільного і відкритого Індійсько-Тихоокеанського регіону», запропонованої адміністрацією Трампа. Вона акцентувала увагу на важливості зміцнення договірних союзів і розвитку багатосторонніх партнерств із союзниками. У процесі реалізації цієї стратегії США поглибили співпрацю з Японією і Австралією, вирішили нагальні проблеми у відносинах з Республікою Корея, відновили високий рівень співпраці з Філіппінами та підписали новий стратегічний документ про цілі альянсу з Таїландом. Адміністрація Байдена досягла найбільшого прогресу порівняно з попередніми у створенні й розвитку багатосторонніх партнерств за участю союзників. На продовження курсу адміністрацій Б. Обами вдалось інституалізувати тристороннє співробітництво США, Японії й Республіки Корея. Було започатковано тристоронні партнерства США, Великої Британії, Австралії (AUKUS) та США, Японії, Філіппін, а також чотиристороннє співробітництво США, Японії, Філіппін, Австралії. Продовжилися консультації в рамках Чотиристороннього безпекового діалогу (Quad), відновленого адміністрацією Трампа, які досягли рівня самітів. Також адміністрація Байдена запропонувала нові підходи до економічного співробітництва й допомоги розвитку через багатосторонні ініціативи, як-от Індійсько-Тихоокеанська економічна структура для процвітання і Партнерство з питань глобальної інфраструктури та інвестицій.

Ключові слова: адміністрація Дж. Байдена, багатосторонні партнерства, договірні союзи, зовнішня політика, зовнішньополітична стратегія, Індійсько-Тихоокеанський регіон, США.

Азійсько-Тихоокеанський регіон посідає важливе місце в політиці всіх американських урядів, оскільки США є тихоокеанською державою. З 2017 р. США офіційно використовують концепцію Індійсько-Тихоокеанського регіону (ІТР), який «простягається від тихоокеанського узбережжя США до Індійського океану»¹. Політичні цілі США в цьому регіоні традиційно поширюються на взаємопов'язані сфери – торговельно-економічну й політично-безпекову. Одним із найбільш важливих завдань з початку XXI ст. є підтримка регіонального міжнародного порядку, ґрунтованого на правилах.

Можна було очікувати, що за президентства Дж. Байдена США продовжать регіональну політику попередніх демократичних адміністрацій Б. Обами, у яких він був віцепрезидентом.

¹ Indo-Pacific Strategy of the United States (IPS). February 2022. Washington D.C., 2022. P. 4.

Проте суттєвий вплив на стратегію і політику США за адміністрації Дж. Байдена мало повномасштабне вторгнення РФ в Україну. В умовах російсько-української війни потенціал військових конфліктів у ІТР також зріс. Крім того, тісне співробітництво РФ з КНР і КНДР давало підстави віднести їх до одного табору, об'єднаного цілями змінити міжнародний порядок в інтересах їхніх «персоналізованих і репресивних типів автократій»².

Різні аспекти політики США у Східноазійському й Індійсько-Тихоокеанському регіонах регулярно висвітлювали в аналітичних доповідях експерти інформаційно-аналітичних центрів, передусім у США й інших державах Індійсько-Тихоокеанського регіону, з метою надання політичних рекомендацій. Серед них праці Т. Корбена, А. Тауншенда, С. Паттона (Corben T., 2021), Р. Круз де Кастро (Cruz De Castro R., 2022), К. Савой і Ш. Маккіона (Savoy C. M., 2022), М. Шина (Shin M., 2023), В. Ча, К. Джонстоуна, Е. Кім, М. Жечені (Cha V., 2023), К. Д. Сіміно-Ісаакс, К. Кітамури, М. Манина (Cimino-Isaacs C. D.). Багато років вивчає регіональні процеси у «великій Східній Азії», Азійсько-Тихоокеанському й Індійсько-Тихоокеанському регіонах і регіональну політику США Н. Городня (Городня Н., 2021; Городня Н., 2021; Городня Н., 2021).

Тоді як окремі напрями регіональної політики США в ІТР за адміністрації Дж. Байдена проаналізовані в численних доповідях, написаних переважно політологами в процесі розвитку подій, відсутні історичні праці узагальнюючого характеру, в яких на основі історичних джерел було б висвітлено регіональну стратегію і політику адміністрації Дж. Байдена в ІТР та здійснено її порівняльний аналіз із політикою попередніх адміністрацій.

Метою статті є висвітлення місця Індійсько-Тихоокеанського регіону в стратегічних документах адміністрації Дж. Байдена і аналіз реалізації нею регіональної стратегії з акцентом на розвитку двостороннього й багатостороннього співробітництва з договірними союзниками США, а також виявлення наступності та відмінностей цієї політики порівняно з попередніми адміністраціями Д. Трампа і Б. Обами.

Політика США реалізовується на основі стратегічних документів, які розробляє виконавча гілка влади. Ключовим стратегічним документом є Стратегія національної безпеки США, що є основою для інших стратегій у конкретних сферах. Адміністрація Дж. Байдена оприлюднила цей стратегічний документ лише в жовтні 2022 р. Це можна пояснити наростанням військової загрози РФ на кордонах з Україною у 2021 р. і повномасштабним вторгненням у лютому 2022 р., що потребувало переосмислення зовнішньополітичної стратегії США в нових міжнародних умовах. Проте вже в перші 100 днів адміністрації було оприлюднено Тимчасові рекомендації з питань національної безпеки³, а в лютому 2022 р. – Індійсько-Тихоокеанську стратегію⁴, що свідчило про важливість цього регіону для США. Наступного місяця було оприлюднено Спільний стратегічний план Держдепартаменту і Агенції з міжнародного розвитку на 2022–2026 фін. рр.⁵, у вересні 2022 р. (вперше) – Стратегію Тихоокеанського партнерства⁶. Лише після цього, в жовтні 2022 р., адміністрація оприлюднила Стратегію національної безпеки, а також Національну оборонну стратегію, включно з оглядом ядерної політики та ракетної оборони. Останнім стратегічним документом була Спільна регіональна стратегія для Східної Азії і Тихоокеанського регіону Бюро східноазійських і тихоокеанських справ Держдепартаменту й Азійського бюро Агенції з міжнародного розвитку (січень 2023 р.)⁷. Також адміністрація розробила й оприлюднила інтегровані стратегії щодо всіх країн (Integrated Country Strategies), що було зроблено вперше.

² National Security Strategy. October 2022. Washington D.C., 2022. P. 8–9.

³ Interim National Security Guidance. March 2021. Washington D.C., 2021. 23 p.

⁴ Indo-Pacific Strategy of the United States. Op. cit.

⁵ Joint Strategic Plan (JSP) FY 2022–2026. U.S. Department of State, U.S. Agency for International Development. March 2022. Washington D. C., 2022. 52 p.

⁶ Pacific Partnership Strategy of the United States. September 2022. Washington D.C., 2022. 16 p.

⁷ Joint Regional Strategy. East Asia and the Pacific. Department of State Bureau of East Asian and Pacific Affairs (EAP). *USAID Bureau for Asia (AA)*. January 6, 2023. Washington D.C., 2023. 47 p.

Адміністрація Дж. Байдена успадкувала концепцію «вільного і відкритого Індійсько-Тихоокеанського регіону», викладену в Стратегії національної безпеки першої адміністрації Д. Трампа (2017 р.)⁸ і розвинула її.

Згідно з Індійсько-Тихоокеанською стратегією (лютий 2022 р.), Сполучені Штати давно визнали цей регіон «життєво важливим для своєї безпеки і процвітання». Крім того що США були Індійсько-Тихоокеанською державою, у цьому регіоні проживало більше половини населення планети, було зосереджено майже дві третини світової економіки, розташовано сім найбільших у світі військових контингентів, базувалося більше американських військових, ніж у будь-якому іншому регіоні за межами держави; він підтримував понад 3 млн робочих місць американців і був джерелом майже 900 млрд дол. прямих іноземних інвестицій у США. Передбачалося, що в найближчі роки він забезпечуватиме дві третини світового економічного зростання, тож його вплив лише зростатиме, так само як і його важливість для Сполучених Штатів⁹. Зазначалося, що «життєво важливі інтереси» США й інтереси їхніх найближчих партнерів вимагали «вільного та відкритого Індійсько-Тихоокеанського регіону, де уряди можуть робити свій власний суверенний вибір відповідно до своїх зобов'язань, згідно з міжнародним правом, де моря, небо й інші спільні простори управляються на законних підставах». Це передбачало розбудову стійкості регіональних держав¹⁰.

У Стратегії національної безпеки зазначалося, що жоден інший регіон не матиме більшого значення для світу і для щоденного життя американців, ніж Індійсько-Тихоокеанський, який забезпечував значну частину світового економічного зростання і мав стати епіцентром геополітики ХХІ століття. Тож США були «життєво зацікавлені» в тому, він був «відкритим, взаємопов'язаним, процвітаючим, безпечним і стійким»¹¹. Стратегічна ситуація характеризувалась у цьому документі зростанням ризику конфлікту між великими державами; змаганням між демократіями і автократіями стосовно того, яка система управління може найкраще принести користь своїм народам і світу; посиленням конкуренції за розробку і впровадження фундаментальних технологій, які трансформують безпеку й економіку¹². Найважливішим стратегічним активом США визнавались їхні альянси та партнерства. Вони не лише стримували агресію, але й забезпечували платформу для взаємовигідної співпраці, яка зміцнювала міжнародний порядок. Особливе значення мав розвиток «сполучної тканини» (технологій, торгівлі, безпеки) між союзниками і партнерами США в ІТР і Європі, оскільки вони взаємно підсилювали один одного¹³.

Теза про союзи й партнерства США як їхню унікальну перевагу над противниками (adversaries) неодноразово повторювалася в усіх стратегічних документах. «Ми не можемо виконати цю роботу самотужки. Із цієї причини ми будемо зміцнювати і модернізувати наші альянси і партнерства по всьому світу... Вони є величезним джерелом сили й унікальною перевагою США...»¹⁴. «Ми створимо найсильнішу і найширшу коаліцію країн, які прагнуть співпрацювати одна з одною, і конкурують з тими державами, які пропонують більш похмуру бачення...»¹⁵.

Однією з «драматичних глобальних змін», що визначали стратегічний підхід США, був геополітичний виклик КНР, найбільшого конкурента й одночасно одного з найбільших торговельних партнерів США¹⁶. «Дедалі більш асертивна КНР, яка кидала виклик міжнародному порядку, заснованому на правилах», визнавалась однією з найбільш нагальних загроз для віль-

⁸ National Security Strategy of the United States of America. December 2017. Washington D.C., 2017. 55 p.

⁹ Indo-Pacific Strategy of the United States. Op. cit. P. 4.

¹⁰ Ibidem. P. 7–8.

¹¹ National Security Strategy. October 2022. Op. cit. P. 37–38.

¹² Ibidem. P. 7.

¹³ Ibidem. P. 11.

¹⁴ Interim National Security Guidance. Op. cit. P. 10.

¹⁵ National Security Strategy. October 2022. Op. cit. P. 7.

¹⁶ Ibidem. P. 12.

ного і відкритого регіону, що потребувало «формування стратегічного середовища» навколо неї¹⁷. Хоч виклик КНР був найбільш відчутним в ІТР, він мав глобальні виміри, тоді як РФ становила «безпосередню і поточну загрозу регіональному порядку безпеки в Європі», була «джерелом дезорганізації і нестабільності в глобальному масштабі», їй не вистачало всього спектра можливостей КНР¹⁸. США були «життєво зацікавлені у стримуванні агресії з боку КНР, Росії та інших держав»¹⁹.

Через нові можливості конкурентів і нові стратегії їхньої загрозової поведінки США не могли більше покладатися лише на звичайні збройні сили і ядерне стримування. Через це Стратегія національної оборони спиралася на «інтегроване стримування агресії» КНР, РФ та інших держав: поєднання сил і засобів для переконання потенційних супротивників у тому, що витрати від їхньої ворожої діяльності переважають їхні вигоди. «Інтегроване стримування» передбачало інтеграцію в різних сферах – військових (наземних, повітряних, морських, кібернетичних, космічних) і невійськових (економічних, технологічних та інформаційних); між регіонами й по всьому спектру конфліктів; в уряді США – від дипломатії, розвідки й економічних інструментів до допомоги у сфері безпеки і рішень щодо розміщення сил; із союзниками і партнерами – через інвестиції в розвиток сумісності, спільне планування, скоординовані дипломатичні й економічні підходи. «Інтегроване стримування агресії» вимагало від США і союзників більш ефективної координації, мережевої взаємодії та інновацій, щоб будь-який конкурент, який намагався досягти переваг в одній сфері, розумів, що йому можуть відповісти в багатьох інших. США не повинні були дозволити конкурентам, які перебували на межі збройного конфлікту, змінити статус-кво і завдати шкоди своїм життєво важливим інтересам²⁰.

Оцінки КНР у стратегічних документах адміністрацій Дж. Байдена і Д. Трампа (2017–2021 рр.) суттєво не відрізнялись. У Стратегії національної безпеки 2017 р. Китай характеризувався як один з основних конкурентів США і «ревізіоністська держава», що прагнула сформувати світ, несумісний з американськими цінностями й інтересами, та змінити міжнародний порядок на свою користь. Співробітництво КНР з РФ в умовах агресивної повномасштабної війни проти України підтверджувало цю тезу. У зв'язку із цим політика США стосовно КНР за адміністрації Байдена суттєво не змінилась, як і стан двосторонніх відносин. Проте у стратегічних документах уперше зазначалася потреба «стримувати агресію» КНР, для чого пропонувався інтегрований підхід.

Водночас зазначалося, що адміністрація вважала небезпечним розглядати світ лише через призму стратегічної конкуренції. У зв'язку з глобальними змінами вона розробляла нові домовленості для поглиблення економічної взаємодії з партнерами через Індійсько-Тихоокеанську економічну структуру процвітання (IPEF) і Партнерство з глобальних інвестицій та інфраструктури (PGII), планувала поглиблювати співпрацю з демократичними країнами та іншими державами-однодумцями – від Індійсько-Тихоокеанської четвірки (Quad) до Ради з торгівлі та технологій США – ЄС, від AUKUS до I2 – U2 (Індія, Ізраїль, ОАЕ, США)²¹.

Адміністрація вважала, що світ перебував «на переломному етапі» і 2020-ті рр. будуть вирішальним десятиліттям «у встановленні умов конкуренції США та КНР, управлінні гострою загрозою з боку Росії» та зусиль щодо подолання спільних викликів, зокрема зміни клімату, пандемій та економічних потрясінь. «Якщо ми не будемо діяти оперативно та креативно, наше вікно можливостей для формування майбутнього міжнародного порядку та вирішення спільних викликів закрийється»²².

¹⁷ Joint Regional Strategy. East Asia and the Pacific. Op. cit. P. 4.

¹⁸ National Security Strategy. October 2022. Op. cit. P. 12.

¹⁹ Ibidem. P. 22.

²⁰ Ibidem. Op. cit. P. 22.

²¹ National Security Strategy. October 2022. Op. cit. P. 12.

²² Ibidem. P. 12–13.

Стратегія національної безпеки 2022 р. підтвердила «залізні» (iron-clad) зобов'язання США перед договірними союзниками в Індійсько-Тихоокеанському регіоні – Австралією, Японією, Республікою Корея, Філіппінами і Таїландом. Адміністрація планувала продовжити модернізацію цих альянсів²³.

Двосторонній альянс США і Японії за адміністрації Дж. Байдена залишався міцним. Тоді як договір 1960 р. не покривав території у Східно-Китайському морі, Стратегія національної безпеки 2022 р. вміщувала зобов'язання США захищати територію Японії, включно з о-вами Сенкаку. У травні 2022 р. Дж. Байден здійснив візит у Японію для участі в саміті Quad.

У відносинах з Республікою Кореєю адміністрація Дж. Байдена загалом урегулювала проблеми, які виникли за президентства Д. Трампа. Це стосувалося передусім питань торгівлі, поновлення угоди про фінансування американських військ в Республіці Кореї та її захисту від ядерної загрози КНДР. Коли у 2018–2019 рр. Д. Трамп вступив у прямі переговори з головою КНДР Кім Чен Ином, США припинили спільні військові навчання з Республікою Корея. Оскільки ці переговори завершилися безрезультатно, а ядерна загроза з боку КНДР не зменшилась, у Республіці Кореї зростає запит на власну ядерну зброю, проти чого виступали в США. У травні 2022 р. президент Дж. Байден здійснив візит у Сеул, щоб налагодити особисті стосунки з президентом Юн Сук Йолем (2022–2025 рр.). Дві сторони підтвердили зобов'язання посилити стримування Північної Кореї, а також розширити фокус двостороннього альянсу поза межі Корейського півострова, включно із загрозами міжнародному порядку, заснованому на правилах, у зв'язку із вторгненням РФ в Україну²⁴.

Під час візиту президента Юн Сук Йоля у Вашингтон у квітні 2023 р. лідери домовилися відповісти «швидко і рішуче» в разі ядерної атаки КНДР та застосувати всі сили альянсу, включно з ядерною зброєю США. Було оголошено про створення Ядерної консультативної групи на рівні помічників міністрів для управління зростаючими ядерними загрозами з боку Північної Кореї, планування спільних дій у разі надзвичайних ситуацій з ядерним компонентом і співпрацю у контексті «ядерного стримування» та «розширеного стримування» КНДР (Shin M., 2023).

Крім зміцнення двосторонніх альянсів, адміністрація Дж. Байдена досягла значного прогресу у формуванні тристороннього співробітництва США, Японії та Республіки Кореї, над чим працювали адміністрації Б. Обама. 18 серпня 2023 р. в Кемп-Девіді відбувся тристоронній саміт Дж. Байдена, Юн Сук Йоля та прем'єр-міністра Ф. Кішіди, який, за оцінками експертів, «відкрив нову еру» в співробітництві між трьома союзниками (Cha V., 2023). За результатами саміту були оприлюднені Заява про принципи і Спільна заява про тристороннє співробітництво, яке охоплювало широке коло питань, включно із щорічним комплексом тристоронніх військових навчань, плануванням на випадок надзвичайних ситуацій, протиракетною обороною, економічною безпекою, ланцюгами постачання, новими технологіями, допомогою розвитку і протидією дезінформації. Сторони домовилися про регулярні тристоронні щорічні саміти лідерів і зустрічі представників урядів, включно з міністрами закордонних справ, міністрами оборони, радниками з національної безпеки. Важливою була заява лідерів про «зобов'язання консультиватися» у відповідь на спільні загрози безпеці, чим вони вперше офіційно визнали взаємопов'язаність безпеки їхніх держав²⁵.

Загалом рішення в Кемп-Девіді свідчили про зусилля інституалізувати-тристороннє партнерство і зменшити ризики його розриву після зміни керівництва. Адже за лідерства Б. Обама,

²³ National Security Strategy. October 2022. Op. cit. P. 38.

²⁴ Readout of President Biden's Meeting with Republic of Korea President Yoon Suk Yeol. May 21, 2022. *The White House*. URL: <https://bidenwhitehouse.archives.gov/briefing-room/statements-releases/2022/05/21/readout-of-president-bidens-meeting-with-republic-of-korea-president-yoon-suk-yeol/> (1. 10. 2025).

²⁵ Commitment to Consult. August 18, 2023. *The White House*. URL: <https://bidenwhitehouse.archives.gov/briefing-room/statements-releases/2023/08/18/commitment-to-consult/> (01.10.2025).

Пак Кин Хе і Ш. Абе три країни тісно співпрацювали, щоб розширити обмін інформацією і поглибити співпрацю в галузі оборони. Однак після виборів президентів Д. Трампа і Мун Чже Іна їхня співпраця припинилась (Cha V., 2023).

Деякі українські вчені оцінили рішення, досягнуті в Кемп-Девіді, як формування нового регіонального блоку в складі США, Японії і Республіки Кореї. Проте в офіційних документах держав-учасниць ідеться про «тристороннє партнерство» з метою поєднати колективні зусилля, щоб підтримати «вільний і відкритий міжнародний порядок, заснований на правилах» у регіоні й поза ним²⁶. Двосторонні безпекові альянси США і Японії, США і Республіки Кореї базуються на різних умовах, які Кемп-Девідські угоди не змінили.

На другому саміті лідерів трьох держав у листопаді 2024 р. було оголошено про створення Тристороннього секретаріату, відповідального за координацію та виконання спільних зобов'язань. У Спільній заяві²⁷ повідомлялося про розширення тристороннього співробітництва в галузі безпеки, включно з успішним проведенням перших двох етапів тристоронніх навчань у різних сферах Freedom Edge і підписанням Меморандуму про співробітництво в рамках тристоронньої безпеки між оборонними органами. Як зазначив на саміті Дж. Байден, найбільш важливим завданням було збереження тристороннього партнерства під час президентства Д. Трампа.

Безпекові й оборонні зв'язки США і Австралії залишалися міцними. Вони передбачали щорічну ротацію морської піхоти США в порту Дарвін (згідно з угодою 2011 р.) і збільшення кількості ротацій літаків ВПС США; спільний розвиток військового потенціалу та спільні військові навчання «Талісман Сейбр» (Talisman Sabre). У 2023 р. у них взяли участь близько 30 000 військових з 13 держав.

Зміцненню двостороннього альянсу сприяло нове тристороннє партнерство у сфері безпеки AUKUS США, Австралії і Великої Британії, започатковане у вересні 2021 р. Воно спрямоване на поглиблення оборонної і технологічної інтеграції цих держав у широкому спектрі передових оборонних технологій і в критично важливих технологічних галузях для сприяння безпечному та стабільному «вільному і відкритому Індо-Тихоокеанському регіону».

Першою ініціативою тристороннього партнерства AUKUS була підтримка Австралії в отриманні атомних підводних човнів з ядерними двигунами та звичайним озброєнням і створення необхідної інфраструктури для їх обслуговування. 15 вересня 2021 р. три країни розпочали консультації з метою визначення оптимального шляху для цього без порушення міжнародних зобов'язань стосовно ядерного нерозповсюдження. У березні 2023 р. було оголошено, що три держави розроблять підводний човен SSN-AUKUS, заснований на британському проєкті наступного покоління, який охоплюватиме технології усіх трьох країн. Його експлуатуватимуть Австралія і Велика Британія. Для досягнення поставленої цілі було визначено поетапний план²⁸.

Партнерство AUKUS передбачало також розширення співпраці між Австралією, Великою Британією і США із широкого спектра передових оборонних технологій і в критично важливих галузях розвитку штучного інтелекту, кібернетичних можливостей і квантових обчислень (Corben T., 2021). 18 листопада 2024 р. департаменти оборони США, Австралії і Великої Британії оголосили про підписання угоди, спрямованої на посилення випробувань гіперзвукових літальних апаратів і прискорення впровадження пов'язаних із ними технологій.

²⁶ The Spirit of Camp David: Joint Statement of Japan, the Republic of Korea, and the United States. August 18, 2023. Ministry of Foreign Affairs of Japan. URL: <https://www.mofa.go.jp/files/100541826.pdf> (01.10.2025).

²⁷ Joint Statement of Japan, the Republic of Korea, and the United States. November 15, 2024. The White House. URL: <https://bidenwhitehouse.archives.gov/briefing-room/statements-releases/2024/11/15/joint-statement-of-japan-the-republic-of-korea-and-the-united-states/> (01.10.2025).

²⁸ Joint Leaders Statement on AUKUS. Prime Minister of Australia, President of the United States of America, Prime Minister of the United Kingdom. 14 March 2023. Prime Minister of Australia. URL: <https://www.pm.gov.au/media/joint-leaders-statement-aukus> (01.10.2025).

Як у випадку з тристороннім партнерством США, Японії і Республіки Кореї, знаходимо помилкові оцінки українськими вченими партнерства AUKUS як «нового оборонного союзу» (Толстов С., 2021). Проте договірні союзи США з Великою Британією, США і Австралією базуються на різних умовах і тристороннє партнерство AUKUS нічого в них не змінило.

Відносини США і Філіппін суттєво погіршилися після перемоги на президентських виборах у 2016 р. Р. Дутерте, який заявив про наміри припинити військове співробітництво із США. Крім антиамериканських поглядів Р. Дутерте, його позиція обумовлювалася невизначеністю, чи поширювалась дія Взаємного договору про оборону 1951 р. на спірні території в Південно-Китайському морі. Хоч у 2019 р. держсекретар М. Помпео підтвердив відповідні зобов'язання США і заявив про готовність до перегляду й модернізації договору згідно з побажаннями уряду Філіппін, це не вплинуло на рішення Дутерте. 1 лютого 2020 р. він повідомив про розрив Угоди про відвідування американських військ (VFA) 1998 р., яка надавала право збройним силам США перебувати на території Філіппін, щоб проводити тренування й навчання. Її мали повністю анулювати в серпні 2021 р. У цьому разі, незважаючи на збереження двостороннього альянсу, основні механізми його реалізації були б ліквідовані. Завдання адміністрації Д. Байдена полягало в тому, щоб нормалізувати відносини з Філіппінами і не допустити розриву VFA. Цьому сприяла перемога на президентських виборах у травні 2022 р. Фердинанда Р. Маркоса. За його президентства відносини США і Філіппін суттєво покращились, а їхній альянс зміцнився.

На саміті Дж. Байдена і Ф.Маркоса у Вашингтоні в травні 2023 р. було окреслено програму двостороннього співробітництва. Після цього США і Філіппіни посилили взаємодію в Південно-Китайському морі до «історичного» рівня. Американські та філіппінські сили провели першу спільну місію з розвідки, спостереження й раннього попередження в цьому морі. З 2023 р. американська підтримка включала базовану у Філіппінах оперативну групу, об'єкти спірних морських об'єктів, стратегічне розгортання системи середньої дальності «Тайфун» у Північному Лусоні, передачу безпілотних систем для морської піхоти та безпілотних надводних кораблів²⁹.

Під час другого саміту в Білому домі 11 квітня 2024 р. Дж. Байден підтвердив, що Договір про взаємну оборону поширюється на збройні напади на філіппінські збройні сили, державні судна або літаки в Південно-Китайському морі. На саміті було оголошено нові ініціативи в різних сферах³⁰.

Наступного дня у Вашингтоні відбулася перша зустріч у форматі «3 + 3» за участю секретарів іноземних справ і оборони та радників президентів з національної безпеки, що відображало поглиблення співпраці між двома країнами із широкого кола питань. Хоч співробітництво у сферах безпеки й оборони залишалось основою альянсу, воно суттєво розширилось у напрямках сприяння інклюзивному економічному зростанню, інвестицій у критичну інфраструктуру, чисту енергетику й нові технології.

Як у випадку з іншими союзниками, США прагнули налагодити багатостороннє співробітництво за участю Філіппін. 7 квітня 2024 р. відбулися перші спільні військові навчання (Maritime Cooperative Activity, MCA) США, Філіппін, Японії і Австралії у винятковій економічній зоні Філіппін. Вони мали посилити взаємодію між доктринами, тактиками, техніками та процедурами чотирьох держав у галузі оборони та збройних сил. У Спільній заяві сторін йшлося про спільну підтримку свободи навігації і польотів, поваги до морських прав згідно з Конвенцією ООН про закон на морі 1982 р. (UNCLOS). Було підтверджено їхню позицію щодо

²⁹ U.S. Marines to Stage Equipment at Subic Bay under New Prepositioning Plan. March 17, 2025. *USNI News*. URL: <https://news.usni.org/2025/03/17/u-s-marines-to-stage-equipment-at-subic-bay-under-new-prepositioning-plan> (01.10.2025).

³⁰ Readout of President Biden's Meeting with Philippine President Ferdinand Marcos Jr. April 11, 2024. *The White House*. URL: <https://bidenwhitehouse.archives.gov/briefing-room/statements-releases/2024/04/11/readout-of-president-bidens-meeting-with-philippine-president-ferdinand-marcos-jr-2/> (01.10.2025).

рішення Арбітражного суду з питань Південно-Китайського моря 2016 р. (стосовно позову Філіппін проти КНР) як остаточного і юридично зобов'язуючого³¹.

11 квітня 2024 р. у Вашингтоні відбувся перший тристоронній саміт президентів Дж. Байдена, Ф. Маркоса і прем'єр-міністра Ф. Кішіди, на якому було оголошено про започаткування нового тристороннього діалогу для посилення координації і колективної відповіді на морях. Лідери трьох держав взяли зобов'язання поглиблювати співпрацю в різних секторах, включно з морською безпекою і будівництвом Лусонського економічного коридору³².

10 грудня 2024 р. в Токіо відбувся перший Морський діалог США, Японії і Філіппін з метою обговорення регіональних проблем на морях, посилення координації і колективних дій у зв'язку з небезпечною і незаконною поведінкою КНР у Південно-Китайському морі, включно з неодноразовим блокуванням і переслідуванням філіппінських суден у винятковій економічній зоні Філіппін³³.

Під час усіх двосторонніх і багатосторонніх заходів представники американського уряду заявляли, що ситуація в Південно-Китайському та Східно-Китайському морях і захист регіонального міжнародного порядку, заснованого на правилах, залишалася його пріоритетом.

На співробітництво США з Таїландом негативний вплив мав військовий переворот у цій державі 2014 року. За адміністрації Д. Трампа двосторонні відносини було загалом нормалізовано. Цьому сприяло проведення парламентських виборів весною 2019 р., хоч суттєвий вплив військових на владу залишився.

У липні 2022 р. США і Таїланд підписали Комюніке про стратегічний альянс і партнерство, яке стало одним з основоположних документів їхнього оборонного союзу, як і Манільський пакт 1954 р., Комюніке Раск-Танат 1962 р. і Заява про спільне бачення оборонного альянсу 2020 р.³⁴ У ньому підтверджувалося спільне бачення «вільного, відкритого, інклюзивного і стійкого» Індійсько-Тихоокеанського регіону, зазначалося прагнення зміцнити й поглибити «стратегічний союз і партнерство», декларувався намір здійснювати щорічний Стратегічний і оборонний діалог («2 + 2») на високому рівні з широкого кола питань, а саме щодо співпраці в галузі торгівлі та інвестицій, оборони й безпеки, демократії та прав людини, гуманітарної допомоги, регіональної стабільності, дій у сфері зміни клімату, стійкості ланцюгів постачання, інфраструктури, комунікаційної зв'язності, освіти і культурних обмінів³⁵. Перший такий діалог відбувся у травні 2022 р., другий – у лютому 2024 р. Проте різні оцінки політики КНР в Південно-Китайському морі та різні погляди на роль військових у державному управлінні зменшували цінність Таїланду як регіонального союзника США.

Крім договірних союзників, у стратегічних документах адміністрації Байдена зазначалася важливість відносин США з провідними регіональними партнерами, включно з Індією, Індонезією, Малайзією, Монголією, Новою Зеландією, Сингапуром, Тайванем, В'єтнамом і Тихоокеанськими островами, а також підтримки «сильної і незалежної» АСЕАН, її центральної ролі та зусиль знайти стійкі рішення найбільш складним регіональним проблемам³⁶. У Стратегії націо-

³¹ Joint Statement: Australia – Japan – Philippines – United States Maritime Cooperative Activity. April 5, 2024. U. S. Department of War. URL: <https://www.war.gov/News/Releases/Release/Article/3733095/joint-statement-australia-japan-philippines-united-states-maritime-cooperative/> (01.10.2025).

³² Fact Sheet: Celebrating the Strength of the U.S.-Philippines Alliance. April 11, 2024. The White House. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2024/04/11/fact-sheet-celebrating-the-strength-of-the-u-s-philippines-alliance/> (01.10.2025).

³³ The Inaugural United States-Japan-Philippines Trilateral Maritime Dialogue. Media Note. Department of State. Office of the Spokesperson. December 10, 2024. URL: <https://www.state.gov/the-inaugural-united-states-japan-philippines-trilateral-maritime-dialogue/> (01.10.2025).

³⁴ U.S. Relations with Thailand. Bilateral Relations Fact Sheet. Bureau of East Asian and Pacific Affairs. July 19, 2024. URL: <https://2021-2025.state.gov/u-s-relations-with-thailand/> (01.10.2025).

³⁵ United States-Thailand Communiqué on Strategic Alliance and Partnership. Media Note. July 10, 2022. U.S. Embassy & Consulate in Thailand. URL: <https://th.usembassy.gov/united-states-thailand-communicue-on-strategic-alliance-and-partnership/> (01.10.2025).

³⁶ Indo-Pacific Strategy of the United States. Op. cit. P. 9.

нальної безпеки зазначалося, що США та Індія, яка є найбільшою у світі демократією і основним оборонним партнером, разом працюватимуть на двосторонньому й багатосторонньому рівнях для підтримки спільного бачення «вільного і відкритого Індійсько-Тихоокеанського регіону»³⁷.

У сфері безпеки продовжилися багатосторонні стратегічні консультації США, Японії, Австралії та Індії у рамках Чотиристороннього безпекового діалогу, так званої Четвірки (Quad). Це неофіційне партнерство без секретаріату чи штаб-квартири, об'єднане спільним баченням безпеки в Індійсько-Тихоокеанському регіоні. Чотиристоронній діалог, започаткований на нетривалий період у 2007 р., було відновлено в листопаді 2017 р., після чого він став щорічним. Консультації були зосереджені на підтримці регіонального порядку, заснованого на правилах, координації зусиль країн-учасниць у сферах морської безпеки, протидії тероризму, пошуку шляхів співпраці з питань спільних інтересів в ІТР.

Як зазначалось у Стратегії національної безпеки, «Четвірка» продемонструвала здатність виконувати регіональні завдання, включно з протидією COVID-19 і кліматичним змінам, поглиблювала партнерство в галузі кібербезпеки, просуvalа високі стандарти інфраструктури й безпеки в галузі охорони здоров'я³⁸. Крім того, з 2020 р. всі держави «Четвірки» брали участь у військових навчаннях Малабар (відбуваються з 1992 р., з 2002 р. – щорічно) з метою посилення взаємодії між військово-морськими силами.

Адміністрація Дж. Байдена продовжила стратегічні консультації у рамках «Четвірки» і підняла їх до рівня самітів лідерів. У 2021–2024 рр. відбулося шість таких самітів. На саміті 2022 р. в Токіо було запропоновано нову морську ініціативу – Індійсько-Тихоокеанське партнерство з питань обізнаності про морський простір (IPMDA) з метою спільного контролю вод біля своїх берегів шляхом отримання інтегрованої картини морського простору майже в режимі реального часу. Крім цього, було визначено плани співробітництва в шести напрямках – з питань реагування на COVID-19 та глобальної безпеки в галузі охорони здоров'я, клімату, критично важливих і нових технологій, кібербезпеки, космосу й інфраструктури. Оголошено програму стипендій (Quad Fellowship) для навчання в американських університетах 100 американських, австралійських, індійських і японських студентів-бакалаврів у сферах науки, технологій, інженерії і математики (STEM)³⁹.

Подібно до інших президентів – представників Демократичної партії, Дж. Байден прагнув підкріпити угоди у сфері безпеки економічною стратегією для регіону. Спочатку існували розрахунки, що за його адміністрації США приєднаються до багатосторонньої торговельної угоди Всеосяжна та прогресивна угода про Транстихоокеанське партнерство (СРТПР), яка зберегла основні положення Угоди про Тихоокеанське партнерство (ТТП, 2016), ініційованої адміністрацією Б. Обама. Натомість адміністрація Дж. Байдена ініціювала створення Індійсько-Тихоокеанської економічної структури для процвітання (ІПЕФ, англ. IPEF)⁴⁰. На відміну від ТТП, це не всебічна угода про вільну торгівлю. Натомість вона спрямована на встановлення «високостандартних зобов'язань» у чотирьох сферах для поглиблення економічного співробітництва: пов'язана економіка (окремі торговельні питання); стійка економіка (мережі постачання); чиста економіка (чиста енергетика, декарбонізація); справедлива економіка (податки, антикорупційні питання). Унаслідок гнучкого характеру IPEF держави-учасниці не зобов'язані приєднуватися до всіх чотирьох її основ. IPEF було офіційно започатковано у травні 2022 р. за участю 14 держав (США, Австралія, Бруней, В'єтнам, Індія, Індонезія, Малайзія, Нова Зеландія,

³⁷ National Security Strategy. October, 2022. Op. cit. P. 37.

³⁸ Ibidem. P. 17.

³⁹ Fact Sheet: Quad Leaders' Tokyo Summit 2022. May 23, 2022. *The White House*. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2022/05/23/fact-sheet-quad-leaders-tokyo-summit-2022/> (01.10.2025).

⁴⁰ Fact Sheet: In Asia, President Biden and a Dozen Indo-Pacific Partners Launch the Indo-Pacific Economic Framework for Prosperity. May 23, 2022. *The White House*. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2022/05/23/fact-sheet-in-asia-president-biden-and-a-dozen-indo-pacific-partners-launch-the-indo-pacific-economic-framework-for-prosperity/> (01.10.2025).

дія, Республіка Корея, Сингапур, Таїланд, Філіппіни, Фіджі, Японія). До червня 2024 р. були підписані угоди в усіх сферах, крім торгівлі.

Деякі експерти висловлювали сумніви щодо ефективності нових підходів, запропонованих ППЕФ. На той час в ІТР вже існували дві багатосторонні угоди на основі принципів вільної торгівлі – Всеосяжна і прогресивна угода про Транстихоокеанське партнерство (СРТТР) за участю 11 держав (2018 р.) і Регіональне всебічне економічне партнерство (RCEP) за участю 14 регіональних держав (2020 р.), у яких США не брали участь. Консолідація ними регіональних мереж постачання через спільні правила могла негативно вплинути на конкурентоспроможність американських експортерів (Cimino-Isaacs C. D., 2024).

У сфері розвитку Дж. Байден виступив на саміті G7 у червні 2021 р. із глобальною ініціативою «Побудувати кращий світ» (B3W), яка передбачала партнерство провідних демократичних країн, спрямоване на розвиток інфраструктури в державах, що розвиваються, та орієнтоване на цінності, високі стандарти і прозорість. Вона розглядалась у рамках стратегічної конкуренції з КНР, яка реалізовувала глобальний проєкт «Пояс і шлях».

У червні 2022 р. цю ініціативу було оновлено й перейменовано на Партнерство з питань глобальної інфраструктури та інвестицій (PGII/PGI). Визначено плани інвестицій на суму 600 млрд дол. (Savoy C. M., 2022). У 2024 р. ключові проєкти передбачали три економічні коридори (включно з Лусонським економічним коридором у Філіппінах) та ініціативи на рівні регіонів і окремих країн, зокрема Партнерства з питань справедливої енергетичної трансформації (JETP) для В'єтнаму й Індонезії.

Інвестування в інфраструктуру мало відбуватися на основі принципів Мережі блакитних крапок (Blue Dot Network) – багатосторонньої ініціативи й першої глобальної структури добровільної сертифікації інфраструктурних проєктів для залучення приватного капіталу в економіки, які розвиваються. Її започаткували у 2019 р. США, Японія, Австралія з початковим капіталом 60 млрд дол. У 2023–2024 рр. до неї приєдналися Велика Британія, Іспанія і Швейцарія. У квітні 2024 р. ці держави спільно оголосили про створення Blue Dot Network зі штаб-квартирою в Парижі в Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). Створено Секретаріат для нагляду над процесом сертифікації (у рамках ОЕСР), щоб забезпечити високу якість і високі стандарти проєктів. У 2024 р. розпочалася сертифікація проєктів незалежними структурами.

Таким чином, адміністрація Байдена розробила інтегровану регіональну стратегію в рамках концепції «вільного і відкритого Індійсько-Тихоокеанського регіону», успадкованої в адміністрації Д. Трампа. У ній уперше порівняно з попередніми адміністраціями визначалося завдання «стримування агресії» КНР. Акцентувалась важливість зміцнення договірних союзів, створення багатосторонніх партнерств із союзниками та застосування інтегрованого підходу в різних сферах. У процесі реалізації цієї стратегії США поглибили співробітництво з Японією і Австралією, вирішили нагальні проблеми у відносинах з Республікою Корея, відновили високий рівень співробітництва з Філіппінами, підписали новий стратегічний документ про цілі союзу з Таїландом.

На продовження політики адміністрацій Б. Обама було інституалізовано тристороннє співробітництво з Японією і Республікою Кореєю. Крім цього, було започатковано тристоронні партнерства США, Великої Британії, Австралії (AUKUS) та США, Японії, Філіппін, а також чотиристороннє співробітництво США, Японії, Філіппін, Австралії. США продовжили Чотиристоронній безпековий діалог (Quad), відновлений адміністрацією Д. Трампа, який досяг рівня самітів. Загалом адміністрація Дж. Байдена досягла найбільшого прогресу порівняно з попередніми у створенні та розвитку багатосторонніх партнерств із союзниками.

Подібно до інших демократичних адміністрацій, адміністрація Дж. Байдена приділяла значну увагу залученню США в регіон на невійськовій основі. Цьому слугував розвиток співробітництва у сфері нетрадиційної безпеки та нові багатосторонні ініціативи у сферах економіки

й торгівлі (Індійсько-Тихоокеанська економічна структура для процвітання, IPEF) та допомоги розвитку (Партнерство з питань глобальної інфраструктури та інвестицій, PGII/PGI).

Кожен із напрямів регіональної політики США в ІТР за адміністрації Дж. Байдена, висвітлений у цій статті, може бути предметом окремого дослідження, а також перспективи їхнього розвитку за другої адміністрації Д. Трампа. Окремого дослідження потребує політика США стосовно острівних Тихоокеанських держав, роль яких у регіональних стратегіях США суттєво зросла, та питання про залучення європейських держав у Тихоокеанську стратегію США.

Список літератури

Городня Н., 2024. Зовнішньополітичний курс США у Східній Азії у 2001–2017 рр.: концептуальні засади, стратегічні пріоритети, механізми реалізації. В: Ткаченко В. (ред.). *Historia localis. Historia globalis. Студії на пошану Андрія Кудряченка*. Київ. 373–391.

Городня Н., 2021. Політика США щодо Китаю за адміністрації Д. Трампа. *Американська історія і політика*. № 11. 46–56.

Городня Н., 2022. Трансформація американсько-тайського альянсу у постбіполярний період. *Американська історія і політика*. № 13. 42–63.

Потехін О., 2023. Клименко Ю. *Геополітика проти безпеки: союзницьке стримування агресії в Європі ХХ – початку ХХІ ст.* Київ.

Толстов С., 2021. Потехін О. Подія вересня 2021: Створення оборонного союзу AUKUS. *ДВ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://surl.li/walinz> [01.10.2025].

Cha V., 2023. Johnstone Ch. B., Kim E., Szechenyi N. The Camp Davis U.S.-Japan-Korea Trilateral Summit: an Exchange among CSIS Japan and Korea Chairs. August 23, 2023. *Center for Strategic and International Studies*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://www.csis.org/analysis/camp-david-us-japan-korea-trilateral-summit-exchange-among-csis-japan-and-korea-chairs> [01.10.2025].

Cimino-Isaacs C. D., 2024. Kitamura K. H., Manyin M. E. Indo-Pacific Economic Framework for Prosperity (IPEF). July 22, 2024. *Congressional Research Service*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF12373> [01.10.2025].

Corben T., 2021. Townshend A., Patton S. What is the AUKUS Partnership? 16 September 2021. *United States Studies Center*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://surl.li/iasbwg> [01.10.2025].

Cruz De Castro R., 2022. The Philippines-U.S. Alliance and 21st Century. U.S. Grand Strategy in the Indo-Pacific Region: from the Obama Administration to the Biden Administration. *Defence Studies*. Vol. 22 (3). 414–432.

Savoy C. M., 2022. McKeown Sh. Future Considerations for the Partnership on Global Infrastructure and Investment. June 29, 2022. *Center for Strategic and International Studies*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://www.csis.org/analysis/future-considerations-partnership-global-infrastructure-and-investment> [01.10.2025].

Shin M., 2023. Yoon and Biden Announce “Washington Declaration” to Lock in Nuclear Deterrent. April 27, 2023. *The Diplomat*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://thediplomat.com/2023/04/yoon-and-biden-announce-washington-declaration-to-lock-in-nuclear-deterrent/> [01.10.2025].

Nataliya Gorodnia

INDO-PACIFIC IN THE BIDEN’S ADMINISTRATION STRATEGY AND POLICY

This paper discusses the place of Indo-Pacific in the strategic documents of Biden’s administration, and implementation of its regional strategy with a focus on the development of U.S. bilateral and multilateral cooperation with treaty allies. It also identifies continuity and differences in its regional policy, compared to the previous administrations of D. Trump and B. Obama.

This is an empirical study, based on a critical analysis of historical sources, that employs the research methods of content analysis of strategic and diplomatic documents, and comparative analysis of U.S. regional strategy and policy under the administrations of Joe Biden, D. Trump and B. Obama.

The research revealed that Biden’s administration developed an integrated regional strategy and a concept of “integrated deterrence of aggression” by China, Russia, and other states within the framework of a “free and open Indo-Pacific”, inherited from Trump administration. It emphasized the importance of reinforcing treaty alliances

and developing multilateral partnerships with the U.S. allies. While implementing this strategy, the United States deepened cooperation with Japan and Australia, resolved the most pressing problems in relations with the Republic of Korea, restored a high level of cooperation with the Philippines, and signed a new strategic document on the goals of the alliance with Thailand. Biden's administration achieved the most progress, compared to previous ones, in creating and developing multilateral partnerships involving the U.S. allies. Following the policy of Obama administrations, trilateral cooperation with Japan and the Republic of Korea was institutionalized. In addition, the trilateral partnerships of the United States, the United Kingdom, Australia (AUKUS) and the United States, Japan, and the Philippines were launched, as well as the quadrilateral cooperation of the United States, Japan, the Philippines, and Australia. The U.S. continued the Quadrilateral Security Dialogue (Quad), resumed by the Trump administration; it was elevated to the level of summits. Like other Democratic administrations, it emphasized importance of multilateral economic U.S. involvement in the region. New approaches to regional economic cooperation were proposed through the Indo-Pacific Economic Framework for Prosperity (IPEF) and the Global Infrastructure and Investment Partnership initiatives.

Key words: Biden administration, multilateral partnerships, U.S. treaty allies, foreign policy, foreign policy strategy, Indo-Pacific, United States.

References

- Gorodnia N., 2024. Zovnishniopolitychnyi kurs SShA u Shidnii Azii v 2001–2017 rr.: kontseptualni zasady, strategichni priorityty, mehanizmy realizatsii [Foreign Policy Course in East Asia 2001–2017: Concepts, Strategic Priorities, and Mechanisms of Implementation]. In V. Tkachenko (Ed.) *Historia localis. Historia globalis: Studii na poshanu Andriia Kudriachenka*. Kyiv. 373–391. (In Ukrainian).
- Gorodnia N., 2021. Polityka SShA shchodo Kytaju za administratsii D. Trampa [U.S. Policy toward China under the Administration of Donald Trump]. *Amerykanska istorija i polityka*. 11, 46–56. (In Ukrainian).
- Gorodnia N., 2022. Transformatsija amerykansko-taiskogo alijansy u post-bipoliarnyi period [Transformation of the U.S.-Thai Alliance in the Post Cold War Era]. *Amerykanska istorija i polityka*, 13, 42–63. (In Ukrainian).
- Potiekhin O., 2023. Klymenko Yu., *Geopolityka proty bezpeky: sojuznyts'ke strymuvannia agresii v Yevropi XX – pochatku XXI st. [Geopolitics versus Security: Allied Deterrence of Aggression in Europe in the 20th – at the Beginning of the 21st Centuries]*. Kyiv. (In Ukrainian).
- Tolstov S., 2021. Potiekhin O. Podija veresnia: stvorennia oboronnogo sojuzu AUKUS [Event of September 2021: Establishment of the Defense Alliance AUKUS]. *The Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine*. [Online]: Available from: <https://surl.li/walinz> [Accessed: 01.10.2025]. (In Ukrainian).
- Cha V., 2023. Johnstone Ch. B., Kim E., Szechenyi N. The Camp Davis U.S.-Japan-Korea Trilateral Summit: an Exchange among CSIS Japan and Korea Chairs. August 23. *Center for Strategic and International Studies*. [Online]: Available from: <https://www.csis.org/analysis/camp-david-us-japan-korea-trilateral-summit-exchange-among-csis-japan-and-korea-chairs> [Accessed: 01.10.2025]. (In English).
- Cimino-Isaacs C. D., 2024. Kitamura K. H., Manyin M. E. Indo-Pacific Economic Framework for Prosperity (IPEF). July 22. *Congressional Research Service*. [Online]: Available from: <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF12373> [Accessed: 01.10.2025]. (In English).
- Corben T., 2021. Townshend A., Patton S. What is the AUKUS Partnership? September 16. *United States Studies Center*. [Online]: Available from: <https://surl.li/iasbwg> [Accessed: 01.10.2025]. (In English).
- Cruz De Castro R., 2022. The Philippines–U.S. Alliance and 21st Century. U.S. Grand Strategy in the Indo-Pacific Region: from the Obama Administration to the Biden Administration. *Defence Studies*. 22 (3). 414–432. (In English).
- Savoy C. M., 2022. McKeown Sh. Future Considerations for the Partnership on Global Infrastructure and Investment. June 29. *Center for Strategic and International Studies*. [Online]: Available from: <https://www.csis.org/analysis/future-considerations-partnership-global-infrastructure-and-investment> [Accessed: 01.10.2025]. (In English).
- Shin M. Yoon and Biden Announce “Washington Declaration” to Lock in Nuclear Deterrent. April 27, 2023. *The Diplomat*. [Online]: Available from: <https://thediplomat.com/2023/04/yoon-and-biden-announce-washington-declaration-to-lock-in-nuclear-deterrent/> [Accessed: 01.10.2025]. (In English).

Дата надходження статті: 29.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ

УДК 94(477)"1941":070(73=161.2)(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-2-17>**Грінченко Віктор,**

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,

Центральноукраїнський державний університет

імені Володимира Винниченка

grvi63@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-2852-3650

**ПРОТИСТОЯННЯ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ТА ВЕРМАХТУ
НА КИЇВСЬКОМУ НАПРЯМКУ В 1941 р. У ВІДОБРАЖЕННІ
УКРАЇНСЬКОЇ ГАЗЕТИ «СВОБОДА» В США**

У статті висвітлені матеріали, які стосувалися протистояння Червоної армії та Вермахту на київському напрямку в 1941 р. і протягом липня – жовтня 1941 р. були опубліковані на сторінках української газети «Свобода» в США. Зроблені висновки, що в газеті були представлені різнопланові публікації з цієї тематики: коротка інформація про бойові дії на основі викладу фронтових зведень обох воюючих сторін; виклад деяких аналітичних статей військових знавців з оцінкою стратегії і тактики противників; відгуки з інших країн про бої під Києвом, окремі картографічні матеріали, фото та ін.

Окремі, згадані в тогочасних публікаціях «Свободи» оцінки й аналітичні судження, зокрема акцент на тому, що командування Червоної армії та сам Сталін несуть відповідальність за неспроможність протистояти німецькому наступу, знаходять своє підтвердження у працях сучасних дослідників, які характеризують поразки Червоної армії в 1941 р., у тому числі і під Києвом.

Загальна тональність залучених матеріалів «Свободи» демонструє її антирадянську й водночас критичну щодо нацистської Німеччини позицію. Радянські та німецькі повідомлення були подані загалом рівномірно. Газета намагалася представити виклад перебігу воєнних дій на київському напрямку обома противниками сторонами і в цьому плані виступає для дослідників переважно як вторинне джерело.

В аналітичних публікаціях газети з означеної тематики викладені деякі думки американських військових знавців про оточення радянських армій під Києвом як великий стратегічний маневр та оцінка талановитих німецьких воєначальників, зокрема Гудеріана, як одного із найздібніших у німецькій танковій стратегії. Швидкість і раптовість наступу, концентрація сил, тісна взаємодія родів військ, оточення основних сил противника танковими частинами неодноразово від початку Другої світової війни приносили успіх німецькій стороні. Ці ж чинники разом із серйозними помилками вищого радянського керівництва та військового командування зумовили й результат протистояння Червоної армії та Вермахту на київському напрямку у 1941 р.

Ключові слова: Друга світова війна, фронт, київський напрямок, 1941 р., Червона армія, Вермахт, газети, «Свобода» (США).

Подіям початкового етапу німецько-радянської війни 1941–1945 рр., зокрема Київській оборонній операції 1941 р., присвячено вже чимало праць. У тому числі в останні десятиліття суттєву зацікавленість цією тематикою виявили також і науковці незалежної України, розглядаючи її серед інших важливих проблем історії Другої світової війни в деяких узагальнюючих дослідженнях (Коваль М. В., 1999; Грицюк В. М., 2010) та в ряді спеціальних статей (Коваль М. В., 2007; Рамазанов Ш. Ш., 2008; Марінченко О., 2011; Пастушенко Т., 2015; Вільховий Ю. В., 2021; Малютіна О. К., 2022).

У своїй публікації ми мали на меті висвітлити матеріали, які прямо чи опосередковано стосувалися протистояння Червоної армії та Вермахту на київському напрямку в 1941 р. та були свого часу опубліковані на сторінках української газети «Свобода» в США (далі – газета). Вони можуть слугувати певним доповненням до вже існуючих наукових досліджень у висвітленні цих подій Другої світової війни. У цьому випадку йдеться про їх відображення найстарішою газетою української громади в Америці (офіційним органом Українського Народного Союзу), що займала тоді виразно антирадянську й водночас критичну щодо нацистської Німеччини позицію.

Зокрема, в одній з її статей відзначалося, що Україна, звідки вийшли натуралізовані американці українського походження, де вони залишили своїх братів, сестер, батьків, матерів, знову переживає страхіття, які загрожують не лише їх матеріальним статкам, але й «їх фізичній екзистенції». Цитуємо: «На українських територіях розпуталась війна, в якій змагаються з собою два чужі українському народові імперіялізми: німецький і советський»¹.

В іншій газетній публікації читаємо: «Америка дасть Советам допомогу, але тільки на те, щоб вони могли воювати з Гітлером, але не на те, щоб Сталін став паном Європи. Допомога Америки Советам не міняє основного американського наставлення до большевизму... Тепер іде Америці на боротьбу з Гітлером. Ось те є для неї головна справа... коли вже Гітлер буде переможений, важко припускати, щоб вона могла дати згоду на те, щоб залишився Сталін, та щоб він міг далі розпинати і винищувати цілі народи... Ось тому нам, американським громадянам з українського роду, треба працювати в тому напрямі, щоб Америка перемогла зо своїми ідеями, бо така перемога означає тяж і кращу долю для України»².

«Свобода» друкувала новини і аналітичні матеріали з різних джерел, намагалася представляти події в їх баченні обома протидіючими сторонами: «советські звідомлення» та «німецькі звідомлення». На сторінках газети були представлені також деякі відповідні матеріали американських кореспондентів і військових спеціалістів та оціночні судження на цю тему редакції газети.

5 липня 1941 р. газета повідомляє, що на українській землі йдуть великі бої і Західна Україна піддається «страшному знищенню», та відзначає, що те знищення не мине очевидно і Східної України, бо німецькі наступи звернені з одного боку через Львів, Броди, Дубно на Київ, а з іншого – з Румунії на Одесу і південь України³. 7 липня, роблячи виклад радянських повідомлень, газета пише, що «після довгих і завзятих боїв під Львовом німці посунулися на схід, в напрямі на Київ, і тут мають ще найбільші успіхи, бо дійшли до Тернополя, Збаража, Рівного і Шепетівки». Але німці зустрічають завзятий опір, і «совєти переконані», що за короткий час, після перегрупування своїх відступаючих частин, зможуть розпочати наступ і вигнати німців з України⁴.

9 липня, опираючись на скупі дані німецької преси, «Свобода» відзначає: «Найскорше посуваються німці в Україні, де ніби мали вже проломити оборонну лінію Сталіна в тому місці, де вона найсильніша, та посуваються в напрямі Києва»⁵. 11 липня газета пише: «В Англії є тої думки, що німці держаться ще найкраще в тому напрямку, що веде до Києва, столиці України, яку вони могли б здобути за тиждень або два»⁶.

У середині липня внаслідок наступу німців на київському напрямку, прориву фронту на стику 5-ї та 6-ї армій, захоплення Бердичева й Житомира створилася загрозлива для радянської сторони конфігурація фронту: через 70-кілометровий розрив на Київ рушили німецькі

¹ Терпіння України. *Свобода*. Джерзі Ситі, Н. Дж. Ч. 182. 9 серпня. С. 2.

² Америка і Совети. *Свобода*. Ч. 205. 6 вересня. С. 2.

³ На українській землі найзавзятіші бої. *Свобода*. Ч. 152. 5 липня. С. 1.

⁴ Найскорше посуваються в Україні. *Свобода*. Ч. 153. 7 липня. С. 1.

⁵ Лінія Сталіна проломана, твердить Берлін. *Свобода*. Ч. 155. 9 липня. С. 1.

⁶ Готові дійти до Києва за два тижні. *Свобода*. Ч. 157. 11 липня. С. 1.

танкові дивізії. 11 липня в зовнішньому секторі Київського укріпрайону розпочалися перші бої за місто⁷.

16 липня газета повідомила про те, що німецький генштаб стверджує, що «пролом на східному фронті продовжується згідно з пляном». «Неофіційні німецькі кола» заявляли, що «німці ідуть з цілою силою вперед в напрямі Ленінграду і Києва» та що «упадок Києва є неминучий». Було зауважено, що до Києва німцям ще далеко, але Київ «є часто бомбардований»⁸.

18 липня «Свобода» надрукувала коротку інформацію з німецьких джерел про «великі успіхи» німецької армії, де було згадано про Київ: «Також говорять, що німецькі війська посунулися далеко за Київ і Київ є оточений. На деяких відтинках радянські військові частини розпучливо наступали, щоб у той спосіб здержати поступ німецьких військ»⁹. 19 липня газета публікує «радянські звідомлення» про те, що радянським військам вдалося в кількох місцях «продірявити німецькі лінії» та що сильні бої ведуться в околицях Ленінграду і Києва¹⁰, а також повідомляє: «Київ, кажуть німці, оточений»¹¹.

У номері за 22 липня газета вмістила карту під назвою «З блискавичної війни» (рис. 1). У супровідному тексті було зазначено, що «мапа показує, як німецькі війська продірявили в кількох місцях лінію Сталіна» і рухаються: 1) до Ленінграду; 2) до Смоленська; 3) до Києва; 4) до Кишинєва¹².

Кілька наступних днів «Свобода» друкувала суперечливі повідомлення про бої на київському напрямку. Від радянської сторони надходила інформація про «тяжкі бої» довкола Києва¹³, про «завзяті бої» в його околицях¹⁴, про те, що «наступ німецьких військ цілковито здержаний» і радянські війська «на всіх головних відтинках, зокрема коло Смоленська і Києва», переходять у контрнаступ¹⁵. Повідомлення від німців відзначали їх здивування щодо «сильної оборони радянських військ», але також стверджували, що «в околицях Києва німецькі війська цілковито розбили лінію Сталіна і посунулися далеко за нею», зламавши «всякий радянський опір»¹⁶. Визнавали, що Києва вони ще не взяли, проте місто перебуває «під бомбардуванням німецьких летунів»¹⁷. 31 липня газета вмістила ще й інформацію від речника угорського військового командування, що «большевицькі війська ще даліше переправляються через Дніпро на південь від столиці України Києва під заслоною сильного вогню»¹⁸.

Як зазначається в сучасних публікаціях, спробу німців у липні 1941 р. з ходу захопити Київ було зірвано обороною військ Київського укріпрайону й контрударами 5-ї та 6-ї радянських армій. Противник припинив свій наступ на Київ, зосередивши основні зусилля на північний захід від міста: на позиціях Коростенського укріпрайону, де оборонялася 5-та армія. Тоді ж 26-та радянська армія своїми контрударами змусила перейти до оборони війська 1-ї танкової групи противника на південь від міста (Коваль М. В., 2007, с. 228).

Опір Червоної армії вніс корективи до стратегічних планів Вермахту. Противник зупинив прямий наступ на Київ, здійснивши поворот 1-ї танкової групи Кляйста на південь для того, щоб зайти в тил 6-ї та 12-ї радянських армій. Від кінця липня до початку серпня 1941 р. ці армії під командуванням І. Музиченка та П. Понедєліна вели важкі бої, проте запобігти катастрофі

⁷ Малютіна О. К., Малютін К. З. Трагедія Південно-Західного фронту... С. 61–62.

⁸ Німці знову збувають події мовчанкою. *Свобода*. Ч. 161. 16 липня. С. 1.

⁹ Окружили Київ. *Свобода*. Ч. 163. 18 липня. С. 1.

¹⁰ Совети кажуть, що здержують німців. *Свобода*. Ч. 164. 19 липня. С. 1.

¹¹ Найбільша битва в світі – в ній бере участь дев'ять мільйонів вояків. *Свобода*. Ч. 164. 19 липня. С. 1.

¹² З блискавичної війни [карта]. *Свобода*. Ч. 166. 22 липня. С. 3.

¹³ Большевики кажуть, що здержали німців. *Свобода*. Ч. 166. 22 липня. С. 1.

¹⁴ Німці таки не можуть пробити лінії Сталіна, кажуть совети. *Свобода*. Ч. 170. 26 лип. С. 1.

¹⁵ Советська армія переходить до офензиви, каже Москва. *Свобода*. Ч. 173. 30 липня. С. 1.

¹⁶ Німці мало пишуть про радянсько-німецький фронт. *Свобода*. Ч. 170. 26 липня. С. 1.

¹⁷ Німці говорять про свої великі успіхи. *Свобода*. Ч. 173. 30 липня. С. 1.

¹⁸ Большевики тікають за Дніпро нижче Києва – кажуть мадяри. *Свобода*. Ч. 174. 31 липня. С. 1.

Рис. 1. Карта з газети «Свобода». 1941. Ч. 166. 22 липня. С. 3

все ж не вдалося: в районі Умані було оточено й розгромлено обидві армії (Малютіна О. К., 2022, с. 62). Це суттєво ускладнило становище оборонців Києва. 30 липня війська німецької 6-ї армії відновили свій наступ на Київ. Вони потіснили радянські війська, завдавши удару на стику Київського укріпрайону та 26-ї армії. Водночас німецька 1-ша танкова група розгорнула наступ у південному напрямі (Коваль М. В., 2007, с. 229).

6 серпня, опираючись на німецькі джерела, «Свобода» писала, що німці повели сильний наступ, щоб здобути Україну, та «в багатьох місцях оточили багато советського війська, яке тепер стараються знищити», а в околицях Києва ведуться тяжкі бої, які дорівнюють тим боям, що велись недавно біля Смоленська¹⁹. 8 серпня газета коментувала позицію нейтральних військових кіл в Берні, які висловлювали здивування, чому німці, які кілька днів тому оголосили про «знищення мілітарної советської сили» біля Смоленська і про поширення свого прориву, не використали цього і не стали далі оточувати радянські війська, а начебто просто припинили там бій? Замість того вони «в цілій силі розгорнули бій на Україні». Ці кола вважали, що це «зовсім нова воєнна тактика, яка може дійсно мати на увазі знищення ворожої армії, а не безпосереднє захоплення території»²⁰. 9 серпня газета наводила твердження німців, що найкраща частина радянської армії вже знищена, «місто Київ тепер цілком оточили», проте при цьому зазначала, що німці не сподіваються на швидке здобуття міста, бо воно добре укріплене²¹. Тоді ж радянська сторона повідомляла, що їхнім силам «вдається здержувати німецький напір»²².

Як відзначають сучасні дослідники, 7 серпня радянська 5-та армія знову зупинила наступ військ німецької 6-ї армії на лінії залізниці Коростень – Київ, а 26-та армія навіть перейшла у

¹⁹ Німці ведуть офензиву за здобуття України. *Свобода*. Ч. 179. 6 серпня. С. 1.

²⁰ Загадка німецької тактики. *Свобода*. Ч. 181. 8 серпня. С. 1.

²¹ Німці говорять про свої успіхи. *Свобода*. Ч. 182. 9 серпня. С. 1.

²² Советські воєнні звідомлення далі говорять про вдержання лінії. *Свобода*. Ч. 182. 9 серпня. С. 1.

контрнаступ. У самому Києві оборону тоді успішно тримала 37-ма армія під командуванням генерала А. Власова. У першій половині серпня вона відкинула ворожі війська, які прорвалися до південно-західних передмість Києва, і контрударом до 15 серпня змогла практично повністю відновити попередню обстановку на фронті, потіснивши противника майже до першої лінії оборони Київського укріпрайону (Коваль М. В., 2007, с. 228; Вільховий Ю. В., с. 157).

13 серпня газета вмістила карту під назвою «Кліщі коло Києва» (рис. 2). У коментарі читаємо, що карта показує, куди спрямовані німецькі атаки на Київ, що, зустрівши опір біля Житомира, німці «пішли кругом двома раменами великих кліщів, північним на Коростень, південним на Білу Церкву»²³.

Рис. 2. Карта з газети «Свобода». 1941. Ч. 185. 13 серпня. С. 3

14 серпня газета відзначила, що «совєтські звідомлення» інформують про те, що в останні дні на фронті запанувала певна «передишка». Німецький наступ втратив свою силу на оборонних радянських лініях і тепер «мусить знов зачерпувати сили». Повідомлялося про утримання позицій на старих місцях, себто довкола Києва, під Коростенем та Білою Церквою²⁴.

Тоді ж «Свобода» надрукувала статтю «Німецько-більшевицький фронт на Україні» з підзаголовком «Нездарність начальної команди червоної армії». У ній відзначалося, що німецька армія не затрималася в Білій Церкві й Умані, а прорвалася на схід до Дніпра. Цей клин, вбитий німцями в армію Будьонного, став великим стратегічним проривом, що поставив у небезпечне становище Київ і Одесу, цілковито трощить радянську армію на Правобережній Україні та прокладає шлях німецькій армії на Лівобережжя, у напрямі Харкова. Німці перейшли Дніпро біля Канева та починають розвивати свої позиції на лівому березі Дніпра²⁵. Наголошувалося, що за сім тижнів війни більшовики «не зробили ні одної поважної проти-офензиви». Вони стримали німецький наступ на кілька днів, але всі спроби Будьонного протидіяти німецькому наступу в Україні під проводом Рунштедта та Кляйста були «дуже бліді й незначні». Червона армія бореться завзято, її озброєння якісне, чисельно вона значно перевищує німців. На сто-

²³ Кліщі коло Києва [карта]. *Свобода*. Ч. 185. 13 серпня. С. 3.

²⁴ Совети кажуть, що на фронті «передишка». *Свобода*. Ч. 186. 14 серпня. С. 1.

²⁵ Німецько-більшевицький фронт на Україні. *Свобода*. Ч. 186. 14 серпня. С. 2.

роні радянської армії були і такі додаткові елементи, як знання території, свого населення, комунікаційних шляхів тощо. Були практично всі засоби, щоб німців здержати, проте цього не було зроблено. У статті робився висновок, що «начальна команда червоної армії несе повну відповідальність за безсильність супроти німецького наступу», а ще «більш винуватим є сам Сталін, який вже від кількох літ не переставав «чистити» червону армію... можна дивуватися, що за такий короткий час німці зуміли так глибоко вдертися від Перемишля аж на Лівобережну Україну!»²⁶

Такі висновки співзвучні з деякими із суджень сучасних вітчизняних авторів про причини поразок Червоної армії в 1941 р., і зокрема під Києвом (Коваль М. В., 1999, с. 74–75, 81–83; Пастушенко Т., 2015, с. 71–72; Малютіна О. К., 2022, с. 66–67).

20 серпня газета писала про те, що «советські звідомлення стверджують відступ своїх військ на цілім українськім фронті». Зазначала, що половину своєї армії маршал Будьонний вже переправив на другий бік Дніпра, а решта військ веде з німцями активні бої і організовано відступає²⁷. Тоді ж «німецькі звідомлення» стверджували про «успіхи своєї армії на українськім відтинку», зокрема про масові нальоти німецьких літаків на мости через Дніпро, а також на інші місця, де радянська армія переправлялася на другий берег²⁸. 28 серпня газета відзначала, що німецькі війська опанували цілий правий берег Дніпра, але, ймовірно, «не будуть здовж цілого Дніпра пробоем переходити цю ріку, тільки мабуть зроблять великий перелом в околицях Києва, а звідтам масою попруть вниз Дніпра, по його лівім березі»²⁹.

Як нині відомо, 21 серпня Гітлер затвердив директиву, що знаменувала тимчасову відмову групи армій «Центр» від наступу на Москву й поворот основних сил Вермахту на південь, щоб оволодіти вугільними й залізрудними басейнами України, її багатим урожаєм та оперативно важливою територією Криму. 24 серпня 2-га танкова група Гудеріана отримала наказ наступати на південь у фланг і тил Південно-Західного фронту (Вільховий Ю. В., 2021, с. 158–159).

Німецьке командування розраховувало за допомогою танкових кліщів розчленувати радянські війська, що обороняли Київ, і швидко оточити їх. Особливістю німецької операції була різниця в термінах початку наступу їх угруповань. Північна ударна сила (2-га танкова група Гудеріана) наступала раніше, ніж південна (1-ша танкова група Кляйста), яку ще необхідно було приховано та стрімко перекинути з Південного фронту. Розпочавши наступ на південний схід, група Гудеріана здійснила прорив у напрямку Конотоп – Ромни – Лохвиця. Розтягнуті війська противника радянське командування вирішило атакувати силами Брянського фронту. Однак 12 вересня з району Кременчука перейшла в наступ група Кляйста. Рухаючись назустріч групі Гудеріана, вже 13 вересня танки Кляйста перекрили під Лубнами шосе Київ – Полтава – Харків. Ситуація склалася надзвичайно критична, військам усього Південно-Західного фронту загрожувало оточення. Радянське командування розраховувало на лобовий (прямий) наступ противника на Київ, а утворення широких кліщів стало для нього цілковитою несподіванкою (Малютіна О. К., 2022, с. 62–63). Командування фронту звернулося у Ставку за дозволом відвести війська, проте Сталін, якого командування київською операцією перед тим неодноразово запевняло у відсутності загрози здобуття німцями Києва, такого дозволу не дав (Коваль М. В., 2007, с. 229).

17 вересня газета опублікувала статтю «Німецько-московський фронт за останній тиждень», де представила виклад матеріалу військового експерта газети «Нью Йорк Таймс» Генсона Болдвіна. В одній із її частин (під назвою «Київ в загрозовому положенні») відзначалося, що німці «розвели офензиву в напрямі Конотопу, який правдоподібно є вже в німецьких руках», і Київ

²⁶ Німецько-большевицький фронт на Україні. *Свобода*. Ч. 186. 14 серпня. С. 2.

²⁷ Советські війська відступають з України, кажуть совети. *Свобода*. Ч. 191. 20 серпня. С. 1.

²⁸ Німці про свої успіхи. *Свобода*. Ч. 191. 20 серпня. С. 1.

²⁹ Німці кажуть, що опанували цілий правий берег Дніпра. *Свобода*. Ч. 198. 28 серпня. С. 1.

є на самому кінці великих «ножиць». На північ від Києва німці перейшли Десну, а також підійшли під столицю України із заходу й півдня. Залишилося лише два залізничні шляхи, якими можна дістатися до Києва з інших частин СРСР: одна через Конотоп – Брянськ до Москви, а друга через Полтаву до Харкова. Одне крило німецьких армій просувається в напрямі Конотопу, а друге розвиває наступ з околиць Кременчука. Обидва крила прямують на Полтаву або Хорол, і якщо їм пощастить швидко замкнути «ножиці», то Київ і більшовицька армія, що його боронить, буде цілком відтята від решти СРСР³⁰.

15 вересня 1-ша та 2-га німецькі танкові групи з'єдналися в районі Лохвиці на Полтавщині. Шляхи відступу на схід для військ Південно-Західного фронту (5-та, 37-ма, 26-та армії, частина сил 21-ї та 38-ї армій) виявилися перерезаними. Слід було терміново прорвати поки ще слабкий фронт оточення противника, встановити зв'язок з військами Брянського фронту і створити стійку оборону на рубежі ріки Псел. Такого висновку дійшла військова рада фронту, про що доповіли Сталіну телеграмою вранці 17 вересня. Проте лише 37-й армії наприкінці того дня дозволили залишити Київський укріплений район. Військова рада Південно-Західного фронту у другій половині 17 вересня самостійно прийняла рішення на відведення військ з оточення, але до цього часу зв'язок з арміями було вже втрачено. Командування та штаб фронту не змогли організувати належного керівництва бойовою діяльністю військ в умовах оточення (Грицюк В. М., 2010, с. 3).

19 вересня 1941 р. останні частини радянських військ залишили Київ (Коваль М. В., 2007, с. 229). За німецькими даними, опублікованими в українськомовній окупаційній пресі, у районі Києва в полон було взято 665 тис. чоловік, захоплено 3718 гармат і 884 танки³¹. Згідно з даними з радянських закритих аналітичних видань для вищого командного складу, які поділяють деякі сучасні українські дослідники, в оточення тоді потрапило близько 453 тис. чоловік, із них майже 60 тис. – командного складу (Коваль М. В., 1999, с. 77). Бої в оточенні тривали до 27 вересня, а вихід із нього проходив неорганізовано. Станом на 1 жовтня до своїх військ провалилися близько 21 тис. червоноармійців (Грицюк В. М., 2010, с. 39–40).

«Свобода» по гарячих слідах подій публікувала різні дані, переважно із німецьких джерел. 19 вересня повідомляла, що в кільці, яке німці замкнули довкола Києва, взято в оточення «250.000 советського війська»³². 23 вересня відзначено, що «по завзятих битвах німці вступили до столиці України Києва», а перед вступом вели «тяжкі битви з советськими військами, які в деяких випадках обороняли місто навіть внутрі, на його вулицях». Проте Київ не зазнав великого руйнування. Німецькі джерела нібито стверджують, що «залога Києва, вистрілявши своїх старшин, сама піддалася німцям», і в такий спосіб вони мали взяти в полон «150.000 советського війська», а також 151 танк, 600 гармат й «іншого воєнного матеріалу»³³. У тому ж номері газети було сказано, що «советські звідомлення» визнають, що їх війська залишили Київ, але при цьому також додають, що сталося це після того, як вони завдали німцям великих втрат³⁴.

У номері за 25 вересня читаємо: «В околицях Києва німці втратили в убитих і ранених коло 300.000 вояків, кажуть советські звідомлення»³⁵. І тут же інформація німецької сторони: «Німецькі звідомлення говорять, що Совети понесли в останніх днях боротьби на українським фронті величезні втрати. Вони втратили тільки в полонених 380.000 вояків»³⁶. 4 жовтня газета публікує дані від американського журналіста німецького походження, кореспондента «Нью Йорк Джорнал-Амерікен» Карла фон Віганда, який на основі отриманих німецьких відомос-

³⁰ Німецько-московський фронт за останній тиждень. *Свобода*. Ч. 214. 17 вересня. С. 3.

³¹ Ланцюг жорстоких боїв. *Українське слово*. Київ. 1941. № 44. 30 жовтня. С. 1.

³² Німці окружили Київ; також б'ються вже на передмістях Ленінграду. *Свобода*. Ч. 216. 19 вересня. С. 1.

³³ Німці вступили до Києва, також відтяли Крим. *Свобода*. Ч. 219. 23 вересня. С. 1.

³⁴ Совети признають втрату Києва. *Свобода*. Ч. 219. 23 вересня. С. 1.

³⁵ Советські війська виконують протинаступ. *Свобода*. Ч. 221. 25 вересня. С. 1.

³⁶ Німці говорять про величезні советські втрати. *Свобода*. Ч. 221. 25 вересня. С. 1.

тей стверджував, що більшовицька армія втратила 665.000 полонених, 3.718 гармат, 934 танки та велику масу інших воєнних матеріалів³⁷.

10 жовтня газета вмістила фото з назвою «Німці хваляться перемогою» (рис. 3). У коментарі до нього було сказано: «Ціле море румовища й хмара диму становить краєвид у цій околиці на схід від Києва, де, як каже німецький підпис під німецьку світліну, німці піймали в неволю 665.000 совєтських вояків в одній з найбільших битв знищення людської історії»³⁸.

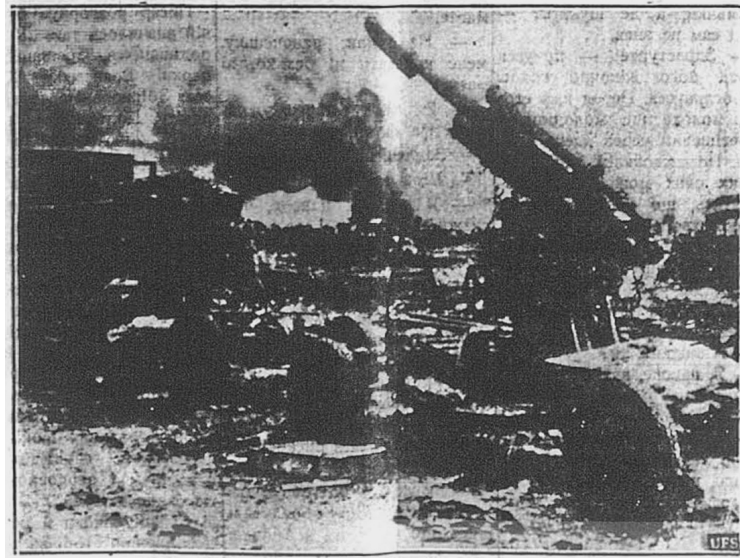

Рис. 3. Фото з газети «Свобода». 1941. Ч. 234. 10 жовтня. С. 1

1 жовтня газета надрукувала статтю «З воєнного фронту на Україні», де представила судження американських військових знавців про захоплення Києва та «замкнення чотирьох большевицьких армій на схід від Києва» як про великий стратегічний маневр. Подаємо виклад основних її положень³⁹.

Більшовицькі армії було тоді замкнуто у величезному трикутнику між Києвом, Конотопом і Кременчуком. Стратегія замкнення цього «київського трикутника» уявлялася військовим спеціалістам дуже цікавою. Вона була здійснена «аж 8 німецькими раменами»:

1. З Конотопу ударила перша німецька група, яка складалася з чотирьох дивізій моторизованої артилерії, двох танкових дивізій, двох дивізій «лучби» (напевно, малися на увазі військові підрозділи транспортного забезпечення. – *Авт.*), шести моторизованих дивізій і десяти звичайних піхотних дивізій. Удар був нанесений через Бахмач – Колядин – Ромни до Прилук і Лохвиці та дійшов аж під Лубни. З Конотопу ще виокремилася друге крило німецького наступу в напрямі Сум, яке дійшло аж до Охтирки, на північ від Харкова.

2. Друга сильна група німецької армії вийшла з Кременчука, також розділившись на дві гілки: одна пішла на Лубни, інша – на Полтаву і Харків. До цього крила входили дві дивізії моторизованої піхоти, одна дивізія «лучби», одна «розвідча (пластунська) дивізія» та п'ять звичайних піхотних дивізій.

3. Третій пролом німці здійснили із Черкас. У ньому брали участь одна дивізія моторизованої артилерії, одна танкова дивізія, одна «розвідча (пластунська) дивізія» та чотири звичайні піхотні дивізії. Цей наступ ішов паралельно з лівим крилом кременчуцької ударної групи в напрямі Лубен.

³⁷ Київ, Канни, Ватерльо, Гетисбург. *Свобода*. Ч. 229. 4 жовтня. С. 2.

³⁸ Німці хваляться перемогою [фото]. *Свобода*. Ч. 234. 10 жовтня. С. 1.

³⁹ Див. З воєнного фронту на Україні. *Свобода*. Ч. 226. 1 жовтня. С. 2.

4. З Переяслава ударила на схід через Дніпро четверта німецька група силами однієї дивізії моторизованої артилерії, однієї моторизованої дивізії та чотирьох звичайних піхотних дивізій.

5. П'ята німецька група виступила з містечка Василькова, розташованого на південь від Києва. Вона становила головну ударну силу в здобутті Києва. До неї входили: чотири дивізії моторизованої артилерії, одна танкова дивізія, одна дивізія моторизованої піхоти, одна дивізія «лучби», одна «пластунська дивізія», п'ять звичайних піхотних дивізій. Ця група окупувала Київ із заходу.

6. Васильківську групу підтримувала шоста німецька група, яка вийшла з Коростеня (містечко на північний захід від Києва). Вона складалася з двох моторизованих артилерійських дивізій, однієї «пластунської дивізії» та трьох звичайних піхотних дивізій.

7. Сьома група німецьких військ, яка наступала вздовж річки Десни з півночі на Київ, була представлена однією танковою дивізією, двома дивізіями моторизованої артилерії, двома моторизованими піхотними дивізіями й однією «пластунською дивізією».

8. Восьмий пролом зробила німецька група, що вийшла із Чернігова на Ніжин. До її складу входили: одна танкова дивізія, одна дивізія моторизованої артилерії, дві моторизовані піхотні дивізії та одна «пластунська дивізія».

Спочатку на Київ наступали дві німецькі армійські групи. Одна під командуванням генерал-фельдмаршала фон Райхенау, а друга – під проводом генерал-фельдмаршала фон Рунштедта. Обидві групи разом із румунськими військами загалом становили шість польових армій. Після здобуття Києва німецьке командування повідомило, що в київському наступі брали участь танкові дивізії генерал-полковника Гудеріана. Вони були частиною армійської групи генерал-фельдмаршала фон Бока, яка тримала цілий центральний фронт. Коли почався наступ на Київ, армії Гудеріана, фон Райхенау та фон Рунштедта були частинами трьох різних армійських груп. Фон Рунштедт командував спочатку чотирма арміями в Україні, серед яких була моторизована армія генерал-полковника фон Кляйста, що співдіяла з румунською армією. Відтягнення моторизованих армій Гудеріана від Смоленська під Київ, напевно, ослабило центральний німецький фронт, на якому більшовицька армія під командою маршала Тимошенка зробила вдалі контрнаступи.

На думку американських знавців, генерал Гудеріан виявився одним із найздібніших військових щодо «панцирної стратегії». Вони вважали, що цей воєначальник виконав своє завдання та фактично довів до замкнення великого трикутника Київ – Конотоп – Кременчук. Він прорвався через Конотоп на ділянці Прилук і Гадяча. Червоній армії залишився дуже вузький прохід між Гадячем і Полтавою, яким вона відступила на схід, у напрямі Харкова. Але цю діру в трикутнику незабаром замкнули німецькі підрозділи.

У цій статті зазначалося, що поки неможливо дати повний військово-стратегічний аналіз того, що сталося із замкненням «київського кільця». Також важко довідатися про дійсні воєнні втрати, які, певно, є великими з обох боків. Німецькі джерела подають велике число полонених, але невідомо, наскільки армія Будьонного зуміла врятуватися з німецьких кліщів. З більшовицьких джерел випливає, що велика її частина врятувалась і готує оборонні позиції під Харковом, тобто на лінії Сіверського Донця. Якщо вона тепер зможе чинити новий сильний опір, то це означатиме, що ліве крило більшовицького фронту не було розбите і що попереду боротьба за опанування решти України, тобто Донбасу, та за відрізання Кавказу від решти СРСР.

2 жовтня в газеті згадували «советські кола», які вважали, що ситуація на центральному й південному фронтах нині «значно поправилась». Представник міністерства закордонних справ Лозовський заявив, що здобуття Києва дорого коштувало німцям. Також він відзначив, що радянські війська не залишили в місті нічого, що мало б яку-небудь вартість для ворога, та що половину населення міста було вивезено⁴⁰.

⁴⁰ Совети на центральнім і північнім фронті повели протинаступ. *Свобода*. Ч. 227. 2 жовтня. С. 1.

У вже згаданій вище газетній публікації за 4 жовтня 1941 р. з викладом матеріалів Карла фон Віганда відзначалося, що київська битва належатиме до однієї з найбільших в історії людства. У цьому плані вона порівнювалася з іншими великими битвами: під Каннами у 216 р. до н. е., під Ватерлоо у 1815 р. та під Гетисбургом у 1863 р. Далі цитуємо: «Київська битва, що розігралася в самому серці України, в її столиці Києві та околицях, належатиме до найбільших, а своїми розмірами, військовою стратегією та тактикою буде таки найбільшою з усіх вичислених битв». Віганд також вважав, що ця битва «піде на кредит німецької команди» та що вже в найближчому майбутньому стануть відчутними її наслідки. На його думку, «німецькі війська готові опинитись над Доном та Волгою, і це буде наслідком битви за Київ»⁴¹.

Отже, залучені матеріали української газети «Свобода» в США періоду липня – жовтня 1941 р., де по гарячих слідах висвітлювалося й аналізувалося протистояння Червоної армії та Вермахту на київському напрямку у 1941 р., дають можливість зробити такі висновки:

– На сторінках газети були представлені різнопланові публікації з вказаної тематики: коротка інформація про бойові дії на основі викладу фронтових зведень обох воюючих сторін; виклад аналітичних статей військових знавців та кореспондентів з оцінкою стратегії і тактики противників; відгуки з інших країн (демократичних держав та сателітів нацистської Німеччини) про бої під Києвом, окремі картографічні матеріали, фото тощо.

– Окремі, згадані в тогочасних публікаціях «Свободи», оцінки й аналітичні судження, зокрема акцент на тому, що командування Червоної армії несе повну відповідальність за неспроможність протистояти німецькому наступу, а ще більш винуватим є сам Сталін, з його репресіями проти командного складу РСЧА, знаходять підтвердження у працях сучасних дослідників, які характеризують поразки Червоної армії в 1941 р., у тому числі і під Києвом.

– Загальна тональність залучених до статті матеріалів «Свободи» демонструє її виразно антирадянську й водночас критичну щодо нацистської Німеччини позицію. Радянські та німецькі повідомлення були подані загалом рівномірно. Газета намагалася представити виклад перебігу воєнних дій на київському напрямку обома протиборчими сторонами і в цьому плані виступає для дослідників переважно як вторинне джерело.

– В аналітичних публікаціях газети з означеної тематики в окреслений період викладені деякі судження американських військових знавців про оточення радянських армій під Києвом як великий стратегічний маневр та оцінка талановитих німецьких воєначальників, зокрема Гудеріана, як одного із найздібніших у німецькій танковій стратегії. Швидкість і раптовість наступу, концентрація сил, тісна взаємодія родів військ, оточення й ізоляція у «котлах» основних сил противника танковими частинами неодноразово від початку Другої світової війни приносили успіх німецькій стороні. Ці ж чинники разом із серйозними помилками вищого радянського керівництва та військового командування зумовили й результат протистояння Червоної армії та Вермахту на київському напрямку в 1941 р.

Список літератури

Вільховий Ю. В., 2021. Київська оборонна операція як важлива ланка краху стратегії німецького плану «Барбаросса». *Духовні, політичні та освітні практики в соціально-культурному розвитку людства: збірник наукових праць за матеріалами доповідей і повідомлень XII Всеукраїнського науково-практичного семінару з міжнародною участю «Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання»*, 25–26 березня 2021 р. Полтава. 152–166.

Грицюк В. М., 2010. *Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України*. Київ.

Коваль М. В., 1999. *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)*. Київ.

Коваль М. В., 2007. Київська оборонна операція 1941. В: *Енциклопедія історії України*. Т. 4: Ка–Ком. Київ. 228–229.

⁴¹ Київ, Канни, Ватерлоо, Гетисбург. *Свобода*. Ч. 229. 4 жовтня. С. 2.

- Малютіна О. К., 2022. Малютін К. З. Трагедія Південно-Західного фронту: Київська катастрофа 1941 р. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. № 4 (99). 58–68.
- Марінченко О., 2011. Бойові дії радянських військ в умовах локальних оточень на території України влітку 1941 року. *Краєзнавство*. № 2. 91–97.
- Пастушенко Т., 2015. Вихід частин Червоної армії з Київського оточення 1941 р.: причини поразок і втрат. *Сторінки воєнної історії України*. Київ. Вип. 17. 61–76.
- Рамазанов Ш. Ш., 2008. Ігнатова Л. Р. Трагедія Південно-Західного фронту. Хто в цьому винен? (липень – вересень 1941 р.). *Сторінки історії*. Вип. 27. 145–152.

Viktor Grinchenko

THE CONFRONTATION BETWEEN THE RED ARMY AND THE WEHRMACHT IN THE KYIV DIRECTION IN 1941 AS REFLECTED IN THE UKRAINIAN NEWSPAPER “SVOBODA” IN THE USA

The article highlights materials related to the confrontation between the Red Army and the Wehrmacht in the Kyiv direction in 1941, which were published in July-October 1941 on the pages of the Ukrainian newspaper “Svoboda” in the USA. It is concluded that the newspaper included diverse publications on this topic: brief information about the hostilities based on the presentation of front line reports of both parties in the war; presentation of analytical articles by military experts with an assessment of the strategy and tactics of the opponents; reviews of the battles near Kyiv from other countries; particular cartographic documents, photos, etc.

Certain assessments and analytical judgments cited in the “Svoboda” publications at the time, in particular highlighting the fact that the Red Army Command and Stalin himself were responsible for the inability to resist the German offensive, find endorsement in the works of modern researchers describing the defeats of the Red Army in 1941, including near Kyiv.

The general tone of the materials used by “Svoboda” demonstrates its position that is both anti-Soviet and critical towards Nazi Germany. Soviet and German reports were presented on the whole proportionally. The newspaper tried to present the reports on the course of military operations in the Kyiv direction by both opposing sides, and in this regard acts mainly as a secondary source for researchers.

The newspaper’s analytical publications on the subject set out some of the opinions of American military experts about the encirclement of the Soviet armies near Kyiv as a major strategic manoeuvre, and the assessment of talented German military leaders, in particular Guderian, as one of the most capable commanders in the German tank strategy. The rate and surprise of the offensive, the concentration of forces, the close interaction of the branches of the military, the encirclement of the main enemy forces by tank forces have repeatedly brought success to the German side since the beginning of World War II. These same factors, along with the grave mistakes by the top Soviet leadership and military command, also determined the outcome of the confrontation between the Red Army and the Wehrmacht in the Kyiv direction in 1941.

Key words: World War II, front line, Kyiv direction, 1941, Red Army, Wehrmacht, newspapers, “Svoboda” (USA).

References

- Vilkhovy Yu. V., 2021. Kyivska oboronna operatsiia yak vazhlyva lanka krakhu stratehii nimetskoho planu “Barbarossa” [Kyiv Defensive Operation as an Important Link in the Collapse of the German Plan “Barbarossa”]. *Dukhovni, politychni ta osviti praktyky v sotsialno-kulturnomu rozvytku liudstva: zbirnyk naukovykh prats za materialamy dopovidei i povidomlen XII Vseukrainskoho nauково-praktychnoho seminaru z mizhnarodnoiu uchastiu «Aktualni pytannia vsesvitnoi istorii ta metodyka yikh vykladannia, March 25–26, 2021. Poltava. 152–166. (In Ukrainian).*
- Hrytsiuk V. M., 2010. *Stratehichni ta frontovi operatsii Velykoi Vitchyznianoi viiny na terytorii Ukrainy* [Strategic and frontline operations of the Great Patriotic War on the territory of Ukraine]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Koval M. V., 1999. *Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyznianskii viinakh (1939–1945 rr.)* [Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939–1945)]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Koval M. V., 2007. Kyivska oboronna operatsiia 1941 [Kyiv Defensive Operation 1941]. In: *Entsyklopediia istorii Ukrainy: Vol. 4: Ka–Kom*. Kyiv. 228–229. (In Ukrainian).

Maliutina O. K., 2022. Maliutin K. Z. Trahediia Pivdenno-Zakhidnoho frontu: Kyivska katastrofa 1941 r. [Tragedy of the Southwestern Front: Kyiv Catastrophe 1941]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 4 (99). 58–68. (In Ukrainian).

Marinchenko O., 2011. Boiovi dii radianskykh viisk v umovakh lokalnykh otochen na terytorii Ukrainy vlitku 1941 roku [Combat actions of Soviet troops in conditions of local encirclements on the territory of Ukraine in the summer of 1941]. *Kraieznavstvo*. № 2. 91–97. (In Ukrainian).

Pastushenko T., 2015. Vykhid chastyn Chervonoï armii z Kyivskoho otochennia 1941 r.: prychyny porazok i vtrat [The withdrawal of units of the Red Army from the Kyiv encirclement in 1941: causes of defeats and losses]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. Kyiv. Is. 17. 61–76. (In Ukrainian).

Ramazanov Sh. Sh., 2008. Ihnatova L. R. Trahediia Pivdenno-Zakhidnoho frontu. Khto v tsomu vynen? (lypen – veresen 1941 r.) [Tragedy of the Southwestern Front. Who is to blame for this? The (July-September 1941)]. *Storinky istorii*. Is. 27. 145–152. (In Ukrainian).

Дата надходження статті: 29.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025

Іваненко Сергій,

полковник, доктор філософії (воєнні науки),

старший викладач кафедри воєнної історії України,

Національний університет оборони України

ivanosergij888@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-6382-040X

ДЕЗІНФОРМАЦІЯ ЯК НАПРЯМ ПІДГОТОВКИ ТА ПРОВЕДЕННЯ ОПЕРАЦІЙ «ЩИТ ПУСТЕЛІ» ТА «БУРЯ В ПУСТЕЛІ»: ДОСВІД ТА РЕЗУЛЬТАТИ

У статті досліджено досвід організації та проведення дезінформаційних кампаній під час операцій «Щит пустелі» та «Буря в пустелі» (1990–1991 рр.) у Перській затоці. На основі аналітичних і документальних джерел розкрито роль дезінформації як складової частини інформаційної політики США та їхніх союзників, спрямованої на введення в оману військово-політичного керівництва Іраку, зниження морального стану іракських військовослужбовців та формування позитивного міжнародного іміджу коаліційних сил. Підкреслено, що кампанія здійснювалася відповідно до спеціального плану, затвердженого на найвищому державному рівні, і базувалася на тісній координації дій військових, розвідувальних, наукових і медійних структур.

Особливу увагу приділено ролі засобів масової інформації, які стали головним інструментом реалізації дезінформаційної стратегії. Через контрольовані витоки, маніпуляції фактами та військову цензуру у свідомості світової спільноти формувався образ Іраку як глобальної загрози, держави, що володіє зброєю масового ураження та підтримує тероризм. Акцентовано, що контроль над медіапростором забезпечив коаліції майже повну інформаційну перевагу – до 70 % новин про війну у світі надходили з американських джерел.

Детально розглянуто основні напрями дезінформування противника: приховування справжніх планів операцій, імітацію підготовки до морського десанту, передачу фальшивих команд, а також психологічні впливи через поширення чуток, релігійні та культурні маніпуляції. Завдяки цим заходам керівництво Іраку було введене в оману щодо часу та напрямів головного удару, що сприяло швидкій і маловтратній перемозі коаліційних сил.

Автор доводить, що дезінформація виконувала не лише військову, а й політичну функцію – легітимізувала війну в очах міжнародної громадськості. Відзначено, що успішне проведення таких операцій із використанням різноманітних інформаційно-психологічних технологій є запорукою ефективного ведення бойових дій. Зроблено висновок про необхідність урахування цього досвіду в умовах сучасної російсько-української війни, де інформаційний простір стає ареною глобального протистояння, а контроль над свідомістю та сприйняттям реальності – однією з ключових умов національної безпеки.

Ключові слова: «Щит пустелі», «Буря в пустелі», багатонаціональні сили, інформаційно-психологічні операції, дезінформація, інформаційно-психологічний вплив, введення противника в оману.

Досвід дій протиборчих сторін щодо введення противника в оману шляхом дезінформування в локальних конфліктах останніх десятиліть, особливостей їх планування та проведення має важливе значення для успіху та подальшої перемоги України у війні з Росією і заслуговує на поглиблене вивчення та подальше врахування. У цій площині доцільно розглянути дії багатонаціональних сил (далі – БНС) під час операцій «Щит пустелі» та «Буря в пустелі», що більш відомі широкому загалу як війна в Перській затоці.

Дезінформування стало одним із головних напрямів діяльності БНС у період, підготовчий до бойових дій. Варто наголосити, що дезінформація у таких масштабах застосовувалася вперше із часів Другої світової війни. Вважається, що саме успіх кампанії зі стратегічного дезінфор-

мування як світової громадськості, так і військово-політичного керівництва та населення Іраку дав змогу БНС досягти максимальної раптовості та прихованості своїх дій (Крысько В. Г., 1999, с. 202).

Ця проблема знайшла значне висвітлення у працях сучасних дослідників. Вони всебічно вивчили окремі питання щодо проведення заходів дезінформації під час означених військових подій і дали первинні відповіді на проблеми найбільш загального характеру щодо організації та змісту дезінформаційних кампаній у цей період. До них належать праці зарубіжних (Llooyd M., 1997; Latimer J., 2001; Крысько В. Г., 1999; Лобов В. Н., 2001; Волковский Н. Л., 2003;) та вітчизняних (Прибутко П. С., 2007; Чмихало Г. Г., 2024) вчених.

Метою статті було дослідити особливості організації та проведення дезінформаційних кампаній під час операцій «Щит пустелі» та «Буря в пустелі».

Дезінформаційні заходи проводилися за спеціальним планом, розробленим командуванням США ще на початку серпня 1990 року (Лобов В. Н., 2001, с. 301). Для цього генерал М. Шварцкопф звернувся з доповідною запискою до президента Дж. Буша та міністра оборони Р. Чейні, у якій наполягав на організації «спеціальних операцій», ключовою частиною яких була дезінформація противника на всіх рівнях і напрямках із метою сприяння проведенню операції в Перській затоці. На підставі доповіді президентом США було підписано секретні директиви, що визначали порядок організації та ведення «спеціальних операцій» на весь період близькосхідної кризи (Волковский Н. Л., 2003, с. 472). Вони санкціонували здійснення найрізноманітніших заходів за спеціальними програмами, у тому числі дезінформаційними, й детально регламентували об'єднання зусиль розвідувальних служб, науково-дослідних інститутів, які займаються проблемами арабського світу, психологів, а також армійських структур у цьому регіоні для найбільш ефективного впливу на збройні сили Іраку, насамперед гвардію, військово-повітряні сили та війська протиповітряної оборони.

Окремий пункт передбачав переконання світової громадськості у необхідності та правомірності заходів, що вживалися керівництвом союзників. Основне навантаження у зв'язку із цим лягло на ЗМІ – газети, радіо та телебачення. Вони повсюдно поширювали чутки про наявність в Іраку величезних запасів хімічної зброї, а також про плани її можливого застосування, повідомляли завищені дані про чисельність іракських збройних сил, підтримку режимом Хусейна низки терористичних організацій тощо.

США та їхні союзники змогли нав'язати світовим ЗМІ (а отже, і світовій громадськості) свої погляди на розвиток подій насамперед завдяки домінуючому становищу американських інформаційних агентств, що постачають світу до 70 % міжнародної інформації. Крім ЗМІ, для формування відповідної громадської думки широко використовувалися багато міжнародних і національних політичних, громадських, культурних та релігійних організацій, окремих діячів. До функцій офіцерів зі зв'язків з громадськістю було додано функцію зі спеціальної добірки інформаційних матеріалів (включно з відеосюжетами), які керівництво БНС вважало найбільш «придатними» для передачі представникам ЗМІ.

Американські, британські та французькі журналісти дали підписку, яка зобов'язала їх дотримуватися жорстких норм щодо змісту переданих повідомлень, встановлених військовою владою. Майже всі відомості з району конфлікту перевіряла військова цензура. Телевізійні та радіомовні компанії могли інтерв'ювати лише спеціально відібраних для спілкування з репортерами військовослужбовців.

Так, згідно з рішенням Пентагону, лише 160 журналістів (переважно американських) із загальної кількості 1 600 акредитованих у Саудівській Аравії, отримали дозвіл брати інтерв'ю у військовослужбовців БНС та відвідувати місця бойових дій. Завдяки жорсткій військовій цензурі, накладеній на всі журналістські матеріали, які висвітлювали підготовку та перебіг війни проти Іраку, Пентагону вдалося маніпулювати громадською думкою, а також поширювати дезінформацію (Крысько В. Г., 1999, с. 202).

Основні напрями дезінформування противника БНС у районі Перської затоки були такі: приховування справжніх намірів, планів і термінів початку операції від командування збройних сил Іраку та широкого загалу; вплив на різні прошарки іракського суспільства з метою підризу довіри до С. Хусейна; залякування військового керівництва та простих солдатів армії Іраку невразливістю засобів повітряного нападу багатонаціональних сил; передача неправдивих команд та інформації по каналах бойового управління частин та підрозділів армії Іраку; спроби довести низьку бойову ефективність їх озброєння, особливо поставленого з Радянського Союзу.

Особливо ефективні заходи щодо введення в оману були тоді, коли враховувалися національні, психологічні, релігійні особливості іракських військовослужбовців, їхній моральний стан і політичні переконання. Для цього спецслужбами були розроблені спеціальні методи впливу на противника, які пройшли активну апробацію під час ведення бойових дій у зоні Перської затоки. Серед них можна виділити: метод прямого обману, фальсифікація історії, інсинуації, дезінформація, наклеп, підробка, прямі провокації. Як зазначала французька телекомпанія ТФ-1, у ці кризові дні йшла «справжня “війна зведень”, у яких занижуються власні втрати та завищуються втрати противника». Наприклад, втрати авіації та засобів ППО Іраку завищувалися у 5–10 разів, а втрати серед авіації БНС були занижені в 4–7 разів¹.

Для досягнення високого ступеня раптовості та захоплення стратегічної ініціативи з перших хвилин початку операції «Буря в пустелі» підрозділи багатонаціональних сил проводили широкомасштабні заходи щодо приховування справжніх термінів початку бойових дій, реальних планів антиіракської коаліції. Для їх реалізації безпосередньо при штабі командування БНС в Ер-Ріяді було створено робочу групу, укомплектовану переважно офіцерами психологічної війни, яка відповідала за всі «спеціальні операції», що проводилися на користь багатонаціональних сил. Для цього були задіяні 252 командування та 96-й батальйон по роботі з цивільним населенням, а також 8-й батальйон зі складу 4-ї групи психологічних операцій (чисельністю близько 200 осіб). Ці сили мали мобільні друкарні, теле- і радіостанції, звукомовні станції різного класу (Крысько В. Г., 1999, с. 204). Там були також спеціальні агітаційні бомби, снаряди, авіаційні контейнери, повітряні кулі. Технічна база цієї групи забезпечувала випуск до 2–3 млн листівок на добу, доставку їх у будь-яку точку Іраку протягом 2–6 годин. Одночасно готувалися програми для гучномовних установок, радіо та телебачення. Ці передачі передавалися на 3–6 фіксованих частотах протягом 8 годин. Поблизу передової активно використовувалися гучномовні установки, які розміщувалися фронтом до 150 км і могли працювати на глибину до 5–10 км².

Інформація, що використовувалась у матеріалах, надходила від Центрального розвідувального управління (ЦРУ), Агентства національної безпеки США (АНБ), що займається радіо- і радіотехнічною розвідкою, єдиного органу військової розвідки США (РУМО), керівної розвідслужби армії, ВПС і ВМФ, космічної розвідки. Крім цих органів, що утворили основну частину апарату «спеціальних операцій» у районі Перської затоки, не менш важливими елементом під час проведення «спеціальних операцій» були різні «незалежні» організації: науково-дослідні інститути, які займаються проблемами арабського світу; спеціальні фонди, які оплачували діяльність нелегальних та підпільних радіостанцій, що вели антиіракську пропаганду, громадські комітети та незалежні засоби масової інформації. Згідно з повідомленнями американської преси, до 70 % витрат на встановлення ретрансляторів та цілодобового мовлення програм «Голосу Америки» арабською мовою було профінансовано з незалежних фондів Каплана, Карнегі, Рокфеллерів, Форда, Хабітцелла та ін³.

¹ Секерин Н. Моральный фактор: путь к победе. Некоторые уроки военного конфликта в Персидском заливе. *Народна армія*. 10 грудня 1992 р. № 233 (286). С. 2.

² Секерин Н. Моральный фактор: путь к победе. Некоторые уроки военного конфликта в Персидском заливе. *Народна армія*. 11 грудня 1992 р. № 234 (287). С. 2.

³ Там само.

Радіостанція «Бі-бі-сі» за власні кошти збільшила обсяг мовлення арабською мовою у 3,5 рази: з 3 до 10,5 години на добу. Для цього було створено спеціальну групу та збільшено штат радіостанції на 80 співробітників. Арабські країни, які входять до складу антиіракської коаліції, взяли на себе майже повне фінансування радіостанцій на кшталт «Голос вільного Іраку», які вели мовлення на частотах, наданих цими державами.

Американськими військовими та спецслужбами було поширено 150 тисяч радіоприймачів, налаштованих на фіксовані частоти, через які поширювалася потрібна БНС інформація (Волковский Н. Л., 2003, с. 475). Одночасно у Йорданію та інші суміжні з Іраком країни були завезені відеокасети для подальшого переправлення їх до Іраку та Кувейту. На них ненав'язливо показувалася потужність та міць армії США, її озброєння та бойової техніки, демонструвався високий вишкіл американських військовослужбовців, критикувався режим С. Хусейна, показувалася його жорстокість, продажність і брехливість.

Результатом таких дій стає те, що із середини грудня 1990 р. на офіційний Багдад налетів дезінформаційний шквал із «компетентних американських джерел», суть якого зводилася до одного: багатонаціональні сили будуть готові до «нічної» війни не раніше початку березня, до «денної» – у кращому разі до середини лютого 1991 р. Офіційні американські представники навмисне спотворювали дані своєї розвідки, свідомо недооцінюючи чинники, які в підсумку мали вирішальне значення, серед них – недостатній професіоналізм, низькі морально-вольові якості іракських військовослужбовців. Наприклад, публікувалися прогнози втрат БНС у разі початку бойових дій, що обчислювалися десятками тисяч. У зв'язку із цим наголошувалося на доставці зі США до Саудівської Аравії 55 тисяч пластикових мішків для транспортування трупів. Прибуття в Перську затоку плавучих госпіталів «Мерсі» (США) та «Ла-Рансе» (Франція), кожен з яких був здатний приймати в день до 200 поранених (Лобов В. Н., 2001, с. 303).

Це «підтверджували» численні статті та репортажі в різних друкованих виданнях, програмах радіо та телебачення. «Достовірні відомості» просочувалися й у місця дислокації частин та підрозділів іракського окупаційного контингенту по каналах кувейтських спецслужб, радіо- та телебачення на частотах національних іракських радіозасобів.

Досить переконливо командування БНС дезінформувало іракців щодо свого уявного наміру висадити десант на узбережжя окупованого Кувейту. Так, у повідомленнях західних ЗМІ озвучувалася інформація, що наземній кампанії проти Іраку обов'язково передуватиме висадка великих сил десанту, зокрема морської піхоти. Активне обговорення цієї версії у ЗМІ, демонстративні американо-саудівські навчання десантно-амфібійного з'єднання «Іммінент Танدر» у Перській затоці, проведення заходів щодо знищення рифів, піщаних мілин та інших природних перешкод, розмінування протидесантних загороджень, придушення авіацією деяких вогневих точок на березі – усе це змусило іракське командування перекинути п'ять дивізій для оборони узбережжя Кувейту (Чмихало Г. Г., 2024, с. 34).

Пік «дезінформаційної війни» припав на останні чотири дні перед початком операції «Буря в пустелі». «Закінчення терміну виведення іракських військ із Кувейту не означає автоматичного вступу США у війну», – зазначала телекомпанія «Ей-бі-сі» за кілька годин до початку першого масованого удару ВПС багатонаціональних сил. Агентство «Ассошієтед прес» (AP) з посиланням на «секретні джерела» у Вашингтоні уточнювало, що президент Буш «ще не прийняв рішення про війну з Іраком» і «кожен новий день надає Багдаду можливість уникнути війни та обрати стежку миру»⁴.

Кульмінацією всіх дій із введення С. Хусейна та його генералів в оману стала заява міністра оборони США Діка Чейні про те, що американські війська в зоні Перської затоки ще не готові до війни, а рішення про її початок президентом не ухвалено (Штейнер И., 2016).

⁴ Секерин Н. Моральный фактор: путь к победе. Некоторые уроки военного конфликта в Персидском заливе. *Народна армія*. 11 грудня 1992 р. № 234 (287). С. 2.

Одночасно засоби масової інформації вказували на те, що з іракською армією упоратися буде нелегко, оскільки вона загартувалася у війні з Іраном, набула багатого бойового досвіду, військові віддані присязі та президентові, мають відмінне озброєння, готові надавати відчайдушний опір.

Цей потік дезінформації зробив ведмежу послугу вищому керівництву армії Іраку, яке навіть не припускало, що бойові дії розпочнуться вночі 17 січня 1991 р. і настільки інтенсивно. Так, війська ППО та ВПС Іраку не були приведені в повну бойову готовність і не зуміли активно вплинути на хід повітряної операції БНС. Саддам Хусейн, як і його оточення, майже п'ять годин перебували в шоці й не керували військами в найвідповідальніший момент. У підсумку проведення заходів щодо введення противника в оману, які вміло координувалися зі штабом генерала Н. Шварцкопфа, досягло успішного результату (Schwarzkopf H. N., 1993, p. 419).

Із початком операції змінюється і риторика дезінформації, іракське командування демонструється як безхребетні виконавці хусейнівських вказівок, які не готові керувати частинами та підрозділами у складній бойовій обстановці, не довіряють бойовій техніці й автоматизованим системам управління. Така інформація у поєднанні з іншими чутками передавалася всіма можливими шляхами: по радіо, телебаченню, листівками, спеціальними агентами тощо. Причому вона зазвичай обростала фантастичними «подробностями», «новими даними», «уточненнями». Так, під час оточення деяких частин і підрозділів ППО в південно-східній частині Іраку серед їх особового складу активно поширювалися чутки про те, що С. Хусейн утік з родиною за кордон, а отже, опір не має сенсу. З аналогічними закликами скласти зброю та припинити бойові дії виступали відомі командири та начальники, що раніше добровільно здалися в полон багатонаціональним силам. Для тих, хто складе зброю, стверджували вони, буде видано велику грошову винагороду, гарне харчування й обслуговування⁵.

Робилися спроби показу слабкої бойової підготовки особового складу іракської армії її невміння вести бойові дії. Наприклад, усі літаки союзників, знищені в небі Іраку, були нібито збиті радянськими радниками. Для цього була запущена чутка про те, що саудівські служби прослуховування на початку лютого 1991 р. стали перехоплювати безліч переговорів у командних радіолініях військ протиповітряної оборони Іраку російською мовою. Цю інформацію підтверджували деякі штабні офіцери союзних сил та західні дипломати. За їхніми словами, радіопереговори мали військовий характер і стосувалися управління частинами та підрозділами ППО, а також винищувальною авіацією у повітрі. Вони сумнівалися, щоб російською мовою спілкувалися іракці. Отже, йшлося про радянських фахівців, відряджених до іракських сил ППО.

Таким чином, дезінформація іракських військ проводилася цілеспрямовано на всіх рівнях і часто була спрямована на маніпуляції масовою свідомістю як цивільного населення, так і військовослужбовців загалом, а не тільки окремих керівників (начальників), що приймають рішення. Протягом усього часу проведення операції в Перській затоці сили, які здійснювали спеціальні інформаційні операції, примудрялися так спотворити повідомлення про реальний стан справ, що, незважаючи на їхню явну неправдоподібність, люди, що отримували цю дезінформацію, сприймали її за «чисту монету».

Також треба зазначити, що в період розвитку наступу частини БНС використовували радіомережі управління іракських військ для передачі дезінформації шляхом входження в них. Для передачі хибних команд вони виводили частини та підрозділи армії Іраку до районів, заздалегідь підготовлених для ракетних ударів та артилерійського обстрілу (Чмихало Г. Г., 2024, с. 33–35).

З метою дезінформації активно здійснювалася робота з полоненими. У спеціально облаштованих на території Саудівської Аравії наметових містечках офіцери служби психологічних опе-

⁵ Секерин Н. Моральный фактор: путь к победе. Некоторые уроки военного конфликта в Персидском заливе. *Народна армія*. 11 грудня 1992 р. № 234 (287). С. 2.

рацій БНС здійснювали політичну фільтрацію багатотисячного контингенту іракських полонених. Вони відбирали серед них найбільш придатних для цього. Практикувався також дуже своєрідний «зворотний відпуск» військовополонених. Цілі групи розпропагованих іракців зі зброєю в руках під прапорами Іраку спрямовували до тилу іракських частин із метою проведення дезінформаційної та диверсійної діяльності. Ця робота дала певні позитивні результати. За словами командувача арабо-ісламським контингентом у районі Перської затоки, саудівського генерала Х. Азіза, головним ядром «антисаддамівського» повстання, що почалося незабаром, в Іраку стали військовослужбовці розгромленого в Кувейті окупаційного угруповання, що перед цим пройшли в американському полоні відповідну обробку (Крысько В. Г., 1999, с. 209).

Після закінчення військових дій командування БНС визнало, що дезінформація була важливою складовою інформаційної політики під час війни. І хоча ця політика була спрямована насамперед на введення в оману керівництва Іраку та його збройних сил, ошуканою виявилася і світова громадськість. виправдовуючи політику дезінформації, міністр оборони США Р. Чейні сказав: «Головне, що ми маємо вирішити це наше завдання. Це треба зробити за найнижчу ціну у вигляді життів американців».

Підсумуюмо, що досвід дезінформаційної кампанії під час підготовки та проведення операцій «Щит пустелі» та «Буря в пустелі» доцільно жорстко пов'язати із сучасною російсько-українською війною, визначити різноманітний позитивний і негативний досвід проведення дезінформаційних заходів. Важливо з'ясувати, що саме заслуговує на застосування сьогодні, в умовах нинішньої війни. Адже наш нинішній ворог – Росія – доклав чимало зусиль для досягнення успіху саме шляхом дезінформації. Наявний досвід дає багато повчальних уроків, які заслуговують на поглиблене вивчення та використання під час уже сучасної війни.

Список літератури

- Волковский Н. Л., 2003. *История информационных войн*. Ч. 2. Санкт-Петербург.
Гордиенко А. Н. (сост.), 1998. *Войны второй половины XX века*. Минск.
Крысько В. Г., 1999. *Секреты психологической войны*. Минск.
Лобов В. Н., 2001. *Военная хитрость*. Москва.
Прибутко П. С., 2007. *Інформаційний вплив: роль в суспільстві та сучасних воєнних конфліктах*. Київ.
Чмихало Г. Г., 2024. *Воєнний обман. Теорія і практика (на прикладах воєнних конфліктів другої половини XX ст.): історичний нарис*. Київ.
Шишов А. В., 2006. *Военные конфликты XX века. От Южной Африки до Чечни*. Москва.
Штейнер И., 2016. *Искусство пропаганды: «Буря в пустыне»*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://diletant.media/articles/28399350/> [25. 06. 2024].
Latimer J., 2001. *Deception in war*. London.
Llooyd M., 1997. *The art of military deception*. London.
Schwarzkopf H. N., 1993. *It doesn't take a hero*. Bantam Book.

Serhii Ivanenko

DISINFORMATION AS A DIRECTION FOR PREPARING AND CONDUCTING OPERATIONS “DESERT SHIELD” AND “DESERT STORM”: EXPERIENCE AND RESULTS

The article examines the experience of organizing and conducting disinformation campaigns during the operations Desert Shield and Desert Storm (1990–1991) in the Persian Gulf. Based on analytical and documentary sources, the study reveals the role of disinformation as an integral part of the information policy of the United States and its allies, aimed at misleading the Iraqi military and political leadership, lowering the morale of Iraqi troops, and shaping a positive international image of the coalition forces. It is emphasized that the campaign was carried out in accordance with a special plan approved at the highest state level and relied on close coordination between military, intelligence, scientific, and media institutions.

Particular attention is paid to the role of mass media, which became the main instrument of the disinformation strategy. Through controlled leaks, manipulation of facts, and military censorship, the global community was persuaded to view Iraq as a global threat – a state allegedly possessing weapons of mass destruction and supporting terrorism. It is noted that control over the media space ensured the coalition an almost complete informational advantage: up to 70% of all news about the war worldwide originated from American sources.

The article analyzes the main directions of disinformation against the enemy, including concealing the true plans of operations, simulating preparations for an amphibious assault, transmitting false orders, and applying psychological influences through rumors, religious, and cultural manipulation. These measures successfully misled Iraq's leadership regarding the timing and direction of the coalition's main offensive, which contributed to a rapid and low-casualty victory.

The author argues that disinformation served not only a military but also a political function — legitimizing the war in the eyes of the international community. It is noted that the effective organization of such operations, using a wide range of information and psychological technologies, is a key factor in successful warfare. The article concludes that the experience of the Persian Gulf disinformation campaign should be taken into account in the context of the ongoing Russian-Ukrainian war, where the information domain has become a battlefield of global confrontation, and control over perception and public consciousness has emerged as one of the crucial elements of national security.

Key words: Desert Shield, Desert Storm, multinational forces, information and psychological operations, disinformation, information and psychological influence, misleading the enemy.

References

- Volkovsky N. L., 2003. *Istorija informacionnyh vojn* [History of information wars]. Part II. Sankt-Peterburg. (In Russian).
- Gordienko A. N. (Comp.), 1998. *Vojny vtoroj poloviny XX veka* [Wars of the second half of the Twentieth century]. Minsk. (In Russian).
- Krysko V. G., 1999. *Sekrety psihologicheskoy vojny* [Secrets of psychological warfare]. Minsk. (In Russian).
- Lobov V. N., 2001. *Voennaya hitrost* [Military cunning]. Moscow. (In Russian).
- Prybutko P. S., 2007. *Informatsiyni vplyv: rol v suspilstvi ta suchasnykh voennykh konfliktakh*. Kyiv. (in Ukrainian).
- Cmykhalo H., 2024. *Voennyi obman. Teoriia i praktyka (na prykladakh voennykh konfliktiv druhoi polovyny XX st.): istorychni narys* [Military deception. Theory and practice (on the examples of military conflicts of the second half of the twentieth century): a historical essay]. Kyiv. (in Ukrainian).
- Shishov A.V., 2006. *Voennye konflikty HH veka. Ot Juzhnoj Afriki do Chechni* [Military conflicts of the 20th century. From South Africa to Chechnya]. Moscow. (In Russian).
- Steiner I., 2016. *Iskusstvo propagandy: "Burja v pustyn"* [The art of propaganda: "Storm in the desert"]. [Online]: Available from: [Accessed 06.25.2024]. (In Russian).
- Latimer J., 2001. *Deception in war*. London. (In English).
- Lloyd M., 1997. *The art of military deception*. London. (In English).
- Schwarzkopf H. N., 1993. *It doesn't take a hero*. Bantam Book. (In English).

Дата надходження статті: 29.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025

УДК 94(47+57)“1979/1989”(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-2-19>

Ковальков Олександр,
доктор історичних наук,
доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка
KovalkovAlex@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-2344-3050

ВІЙСЬКОВІ ТА ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОПЕРАЦІЇ МОДЖАХЕДІВ НА РАДЯНСЬКІЙ ТЕРИТОРІЇ ПІД ЧАС АФГАНСЬКОЇ ВІЙНИ СРСР (1979–1989)

Уперше в українській історіографії висвітлено військові та інформаційно-психологічні операції афганських моджахедів на території радянських республік Середньої Азії, їхні результати, військово-політичний і пропагандистський вплив на розгортання радянсько-афганської війни, внутрішньополітичні процеси в СРСР і на міжнародні відносини в регіоні та світі на завершальному етапі холодної війни.

Джерела різного походження свідчать, що бойові дії під час афганської війни СРСР 1979–1989 рр. періодично точились і на його території. Це була частина тактики моджахедів і водночас стратегії США та Пакистану, які прагнули змусити Москву максимально дорого «заплатити за Афганістан». Якщо до середини 1980-х років такі акції були стихійними, то в 1986–1987 рр. вони стали ретельно спланованими, більш масштабними, а отже, результативними. Цьому сприяли збільшення фінансової та військової допомоги афганській опозиції з боку США та їхніх союзників, більш тісна співпраця між ЦРУ й ISI, а також координація бойової діяльності моджахедів із пакистанською міжвідомчою розвідкою. Військові операції афганських повстанців на території Радянського Союзу умовно можна поділити на два типи. Першим були обстріли радянського середньоазійського прикордоння з території Афганістану, які здійснювалися частіше. Іншими були диверсійні «рейди» на власне радянську територію. Окрім військової складової, вони містили й інформаційно-психологічну: під час таких акцій на територію союзних республік Середньої Азії моджахеди доправляли ісламські, антирадянські та інші пропагандистські листівки, літературу тощо.

Такі точкові операції на радянській території, як і всі інші бойові акції моджахедів в Афганістані, не могли справити вирішального впливу на хід афганської війни і тим більше завдати суттєвої шкоди радянській військовій машині. Це радше була складова тактики «тисячі ножових порізів», яка неодноразово виправдала себе під час партизанської війни. Поряд із мілітаристськими наслідками, дії афганських повстанців у середньоазійському прикордонні підірвали авторитет СРСР як всесильної наддержави в очах як ідеологічних опонентів у холодній війні, так і сателітів із «соціалістичного табору». Крім того, це загрожувало наростанням антиурядових настроїв і навіть відцентрових тенденцій у республіках Середньої Азії. Попри те що військові та політичні наслідки бойових та інформаційно-психологічних операцій моджахедів на території СРСР під час афганської війни 1979–1989 рр. були мінімальними, вони стали одним із чинників військово-політичної поразки Радянського Союзу в Афганістані й загалом у холодній війні.

Ключові слова: Афганістан, афганська війна, військові операції, інформаційно-психологічні операції, моджахеди, Середня Азія, СРСР.

Дієвою складовою оборонної війни є перенесення бойових дій на територію держави-агресора. Це не лише створює додатковий тиск на ворога і змушує його перекидати значні сили з інших ділянок фронту, але й часто справляє значний психологічний вплив як на військовиків, так і на цивільне населення держави-інтервента. Саме такі наслідки мали успішні операції Сил оборони України на території Курської та Белгородської областей РФ під час російсько-української війни. Подібну тактику намагалися застосувати повстанці-моджахеди під час радянської

інтервенції до Афганістану 1979–1989 рр. Утім, ця сторінка афганської війни СРСР не отримала висвітлення в українській історіографії.

У 1991 р. на радянські екрани вийшла військово-пригодницька стрічка І. Соловйова «Караван смерті». Події в ній розгортаються на гірській ділянці радянсько-афганського кордону (імовірно, в Таджикиській РСР), тоді як час визначити не можна. Сюжет будується навколо протистояння нечисленного загону радянських прикордонників і групи моджахедів-диверсантів, які проникли на територію Радянського Союзу з Афганістану (Ковальков О., 2024, с. 55). Попри те що перед нами художній твір, його сюжет має реальну історичну основу, який утім був зовсім незрозумілий тогочасному (як, зрештою, і сьогодішньому) глядачеві.

Радянське вторгнення до Демократичної республіки Афганістан (ДРА) у грудні 1979 р. і подальша майже десятирічна імперіалістична війна СРСР у цій країні були предметом дослідження багатьох дисертацій, наукових статей і монографій, висвітлені в численній мемуарній літературі та публіцистиці. Проаналізований на початку XXI ст. українським вченим А. А. Костирею масив такої літератури налічує майже тисячу позицій (Костыря А. А., 2009). За останні два десятиліття цей перелік суттєво розширився. Російські, українські й меншою мірою західні дослідники детально відтворили перебіг бойових дій в Афганістані, від загальновійськових операцій до бойової діяльності окремих загонів спеціального призначення, проаналізували тактичні аспекти дій окремих родів військ, особливості використання в умовах Афганістану різних зразків військової техніки й озброєння тощо. Пострадянські, передусім російські (Рабуш Т. В., 2023; Топорков В. М., 2012), та західні (Беннигсен А., 1983; Беннигсен А., 1985; Кеппель Ж., 2004; Bennigsen A., 1982; Ro'I Y., 2000; Ro'I Y., 2022) вчені висвітлювали дії, які нині визначаються як «інформаційно-психологічні операції». Насамперед ідеться про використання ісламського чинника як засобу провокування або ж посилення визвольних прагнень населення радянських республік Середньої Азії, а отже, послаблення позицій Москви в регіоні та світі. Поширення на території згаданих республік ісламської літератури й мовлення «ворожих» радіостанцій із території суміжних держав, передусім Пакистану, підтримку нелегальних і опозиційних мусульманських осередків тощо вони пояснювали логікою ідеологічно-пропагандистського протистояння обох наддержав у світі під час холодної війни. Незалежно від країни походження, більшість учених у своїх висновках були одностайними: попри потенційну загрозу таких дій для СРСР, їхні реальні політичні наслідки, принаймні під час радянської війни в Афганістані, були незначними.

Водночас у численній мемуарній і науковій літературі, а також публіцистиці, присвяченій афганській війні, майже відсутні згадки про військові операції афганських моджахедів на території Радянського Союзу. Для прикладу, в новітньому спеціалізованому дослідженні з історії формування «поясу безпеки» на радянсько-афганському кордоні про такі операції не згадано жодним словом (Гуров В. А., 2014). Навіть у спогадах високопоставлених офіцерів, які за своїми службовими обов'язками були причетні до розглядуваних подій, годі шукати достовірної чи бодай-якоїсь інформації. Наприклад, начальник штабу Прикордонних військ СРСР у жовтні 1976 р. – липні 1985 р. генерал-лейтенант Ю. А. Нешумов докладно змалював бойові дії радянських зведених бойових прикордонних загонів на території Афганістану, згадуючи при цьому про втрати серед своїх підлеглих. Утім, лише кілька разів він принагідно, як про речі цілком другорядні, згадав про «спроби порушень кордону і нелегального перевезення заборонених предметів, зброї і різноманітної контрабанди»¹, які вчасно попереджались, а також про окремі одиничні артилерійські й ракетні обстріли радянського прикордоння з території Афганістану². Генерал І. Д. Ярков, який на початку афганської війни СРСР був заступником начальника Середньоазійського прикордонного округу, а потім заступником Головного військового

¹ Нешумов Ю. А. *Границы Афганистана: трагедия и уроки*. Москва, 2006. С. 101.

² Там же. С. 219, 318.

радника і радником командувача прикордонних військ Демократичної республіки Афганістан, у своїх мемуарах також писав лише про окремі «провокації душманів» на афгансько-радянському кордоні³.

Таке замовчування можна пояснити ідеологічними міркуваннями: радянські й російські (а російська історіографія афганської війни в останні десятиліття повернулася до радянських оцінок тих подій) автори чудово розуміли, що висвітлення військових операцій моджахедів на території СРСР здатне було зруйнувати один із системоутворюючих радянських міфів про «кордон на замку», так само як про «перемоги» радянських вояків в Афганістані. Там же, де такі атаки згадувались, можна прочитати, що в них брали участь «частини пакистанської армії за підтримки моджахедів» (Гордиенко А. Н., 1998, с. 273). Такі абсурдні сентенції також можна пояснити: визнати успішні дії «мужиків у широких штанах» чи «сандалях на босу ногу» (як часто презирливо називали моджахедів як радянські військові, так і американські посадовці) на радянській території означало б поставити під сумнів уже згадуваний міф про «непереможність» Радянської Армії. Це також було аргументом на користь ще одній поширеній у радянсько-російській історіографії тезі, що в Афганістані СРСР протистояв не афганським повстанцям-патріотам, а «світовому імперіалізму» на чолі з США та їхніми поплічниками, серед яких чільне місце посідав Пакистан.

З огляду на фактичну відсутність історіографічної бази, вивчення військових операцій афганських моджахедів на території СРСР можливе на підставі розрізнених свідчень, які склали джерельну базу дослідження. Важливу групу джерел становили матеріали засобів масової інформації різного походження. Друкований орган Організації українських націоналістів газета «Шлях перемоги», яка виходила в Мюнхені (ФРН), у 1980-ті рр. чимало уваги приділяла темі війни СРСР в Афганістані, розраховуючи, що вірогідна поразка в ній «імперії зла» наблизить омріяну незалежність України (Ковальков О., 2025). На її шпальтах міститься кілька матеріалів, передрукованих із західних ЗМІ, у яких йшлося про дії моджахедів у підрадянській Середній Азії. Під час запровадженої М. Горбачовим часткової «гласності» на сторінки радянської преси потрапляла дозована інформація про війну СРСР в Афганістані, у т. ч. і з досліджуваного питання. Тож у пригоді стали декілька публікацій в офіційній газеті міністерства оборони СРСР «Красная звезда» за 1987–1990 рр. та центральному друкованому органі ЦК КПРС «Правда» навесні 1987 р.

Американський журналіст П. Швейцер на сторінках сенсаційного для часу опублікування бестселера⁴ писав про планування американськими спецслужбами, передусім ЦРУ, спільно з їхніми пакистанськими колегами диверсій на афгансько-радянському кордоні й навіть висвітлив обставини декількох таких зухвалих операцій. Утім, найбільш повним і водночас єдиним надійним джерелом для відтворення підготовки та здійснення операцій афганськими моджахедами на території СРСР є спогади М. Юсефа «Пастка для ведмедя», написані у співавторстві з військовим істориком М. Адкіном⁵. Бригадний генерал М. Юсеф у 1983–1987 рр. керував «афганським відділом» Міжвідомчої розвідки (Inter-Service Intelligence, ISI) Пакистану, коли її очолював Абдул Рахман Ахтар. Останній був, за словами М. Юсефа, «головним архітектором афганського джихаду», і саме на ці роки припав період найбільшої допомоги афганським повстанцям з боку США в рамках операції «Тайфун». Мемуари М. Юсефа містять цінні відомості про співпрацю ISI з ЦРУ в підтримці афганського опору, номенклатуру й маршрути постачання озброєння, сприяння пакистанських спецслужб у підготовці повстанців, планування військових операцій на території Афганістану і СРСР тощо. Безпосереднє керівництво

³ Ярков И. Д. *По периметру границы Афганистана. Записки генерала пограничных войск КГБ СССР*. Новосибирск, 2010. С. 152.

⁴ Швейцер П. *Победа. Роль тайной стратегии администрации США в распаде Советского Союза и социального лагеря*. Минск, 1995.

⁵ Yousaf M., Adkin M. *The Bear Trap (Afghanistan's Untold Story)*. URL: (01.09.2025).

останніми, у тому числі й на території Радянського Союзу, здійснював сам М. Юсеф. Про це йдеться в розділі «Приманка для ведмедя» праці М. Юсефа і М. Адкіна.

Метою статті є висвітлення військових та інформаційно-психологічних операцій афганських моджахедів на території радянських республік Середньої Азії, їх результати, військово-політичний і пропагандистський вплив на розгортання радянсько-афганської війни, внутрішньополітичні процеси в СРСР і на міжнародні відносини в регіоні та світі на завершальному етапі холодної війни.

За переписом 1979 р. населення СРСР становило 262 млн осіб, 43,4 млн з яких були мусульманами (Беннигсен А., 1983, с. 3). На території держави діяли близько 300 мечетей, функціонувало Духовне правління Середньої Азії і Кавказу, в 1972 і 1977 рр. обмеженими тиражами (загалом близько 70 тис. примірників) було видано Коран. «Офіційне» мусульманське духовенство перебувало під цілковитим контролем органів державної безпеки (Беннигсен А., 1983, с. 59–61). Це цілком відповідало міфу про «сім'ю братніх народів», проте взаємна лояльність влади й мусульман була ілюзорною. У Середній Азії існував «паралельний», «підпільний» іслам у формі різноманітних осередків, представники яких орієнтувалися на умму за межами СРСР і уважно спостерігали за подіями в сусідніх ісламських державах. Цьому сприяло й те, що більшість народів середньоазійських республік є розділеними. У Радянському Союзі наприкінці 1970-х рр. мешкало 12,5 млн узбеків, ще 1,5 млн становили узбецьку громаду Афганістану. В Туркменській РСР було 2,03 млн туркменів. Ще близько 1 млн були громадянами Афганістану, Туреччини й Ірану. В Афганістані проживали 4–5 млн таджиків, тоді як у Таджикиській РСР – 2,9 млн (Беннигсен А., 1983, с. 12). Тож Ісламська революція в Ірані та громадянська війна в Афганістані, де на кінець 1979 р. цілком вірогідною була перемога опозиції, яка під гаслами ісламу протистояла прорадянському марксистському кабульському режиму, справді загрожували стабільності в республіках Середньої Азії.

Хоча в жодному офіційному документі Кремля тих часів не йшлося про такі загрози, чимало дослідників однак дійшли до висновку, що одним із мотивів радянського вторгнення до Демократичної республіки Афганістан 25–27 грудня 1979 р. було убезпечення республік Середньої Азії від можливого поширення ідей політичного ісламу (напр.: Ванден Берге І., 1996, с. 212). Про це 31 грудня 1979 р. писав до Державного департаменту посол США в Москві Т. Уотсон⁶. У січні 1980 р. в аналітичному звіті ЦРУ йшлося, що головним фактором радянського вторгнення до Афганістану був «заколот, який нарастив і загрожував повалити прорадянський режим і створити подальшу нестабільність на радянських кордонах»⁷. Втягнення «обмеженого контингенту» в афганську війну й офіційне оголошення афганськими опозиційними партіями в Пакистані джихаду радянським окупантам посилили ці загрози. Французький сходознавець і радянолог А. Беннигсен на початку 1980-х рр. узагальнив потенційні загрози для СРСР від афганського джихаду. «1. Він може стати зразком героїчного супротиву і розбудити ніколи до кінця не втрачені спогади про басмачів у Середній Азії і Шаміля на Кавказі. Навіть переможений, він буде відігравати роль, схожу на ту, яку відіграли кавказькі горяни для пробудження націоналістичних рухів у царській імперії в XIX ст. Якщо ж він триватиме, для радянських мусульман це буде виразним доказом того, що великий старший брат не непереможний. 2. Аспект газавата (священної війни) в афганській партизанській війні може послугувати прикладом і надихнути суфійські братства в Середній Азії і на Кавказі. 3. Афганський спротив, який триває, неможливо приховати від мусульманських народів СРСР, що може пробудити в інтелігенції і мас відчуття релігійної й етнічної солідарності з їхніми афганськими родичами, яких знищує старший російський брат. Наслідком також можуть бути нове відродження панісламських і пантюркських ідеологій у Середній Азії і пробудження релігійних почуттів» (Беннигсен А., 1983, с. 81–82).

⁶ *Foreign Relations of the United States, 1977–1980. Volume XII. Afghanistan* / Gen. Ed. A. M. Howard. United States Government Publishing Office, Washington, 2018. URL: . (01.09.2025). P. 340.

⁷ Ibid. P. 423.

Перші тривожні сигнали не забарилися. Ж. У. Кидираліна виявила в архівах республіканського управління КДБ Казахської РСР свідчення, що на початку січня 1980 р. у республіці мали місце прояви невдоволення і навіть протесту проти збройної інтервенції СРСР в Афганістан. В інформаційному повідомленні КДБ від 2 січня 1980 р. йшлося про «поширення провокаційних панічних чуток, відмову від служби в армії». У документі наведені негативні оцінки дій радянського керівництва: «Політика Радянського Союзу хибна, нам не варто втручатись у внутрішні справи Афганістану. Мусульманське духовенство цієї країни сприйме допомогу з боку СРСР як прихід іновірців з намірами захоплення території і нав'язування своєї волі»; «Радянський Союз увів свої війська начебто на прохання уряду Афганістану. Увесь світ обурений цими діями, не на нашому боці й самі афганці»; «Прийняті Радянським Союзом заходи небезпечні... Вони схожі на втручання у внутрішні справи іншої держави, як це було в Чехословаччині у 1968 році»; «Ми звикли говорити про миролюбну політику, але не гребуємо і застосуванням сили. Торочимо за мир і водночас вводимо свої війська в чужу країну, стріляємо по тубільцях»; «Радянський Союз втручається у внутрішні справи Афганістану і за допомогою штиків намагається встановити там зручний для Москви режим» (Кыдыралина Ж. У., 2008, с. 71–72). Під час однієї із зустрічей директора ЦРУ В. Кейсі з принцом Факхом ібн Салманом аль Саудом у травні 1982 р. в Ер-Ріяді історик Муса Туркестані, уродженець Середньої Азії, розповідав про масові протести проти війни в Афганістані в Алма-Аті в березні 1980 р.⁸ «Шлях перемоги» у вересні 1981 р., посиляючись на анонімне свідчення офіцера «обмеженого контингенту радянських військ» (ОКРВ) в Афганістані, який лікувався в Ташкенті, писала про сильні антирадянські й водночас проісламські настрої в республіках Середньої Азії. Багато хто відкрито слухав трансляції китайського радіо і радіостанції «Голос Ірану», як російською, так і фарсі, азербайджанською, узбецькою, таджицькою мовами⁹.

Кремлівська влада оперативно реагувала на такі виклики. У 1980 р. у СРСР розпочалася широкомасштабна антиісламська пропагандистська кампанія. Того року в Інституті сходознавства в Москві було створено Відділ ісламу, метою якого було вивчення «ісламського екстремізму», а 24 вересня 1981 р. вийшла постанова ЦК КПРС «Про заходи з протидії спробам противника використати “ісламський фактор” у ворожих Радянському Союзу цілях» (Ro'i Y., 2022, р. 253). За підрахунками вже згаданого А. Беннігсена, з 154 антирелігійних і атеїстичних видань, опублікованих у СРСР у 1980–1981 рр., 27 були антиісламськими за змістом та орієнтувалися на населення Середньої Азії (Bennigsen A., 1982, р. 62; Беннігсен А., 1985, с. 130). Ці заходи дійсно могли бути відповіддю на наростання опозиційних рухів у підрадянській Середній Азії під ісламськими гаслами, які були спровоковані військовою інтервенцією в Афганістан. Наступним свідченням розуміння цих загроз стала відмова радянського військово-політичного керівництва від початкової практики комплектування частин ОКРВ військовослужбовцями переважно з республік Середньої Азії.

Ситуація для Москви ускладнювалась і тим, що радянсько-афганський кордон проходив уздовж Таджикиської, Узбецької та Туркменської РСР і мав протяжність майже 2 400 км. Через природно-географічні умови це була одна з найскладніших ділянок державного кордону Союзу РСР, яка до того ж до кінця 1970-х рр. була чи не найменш захищена. Її небезпідставно називали «м'яким підчерев'ям» Російської і радянської імперій, проте Москва відчувала себе там відносно безпечно, маючи на південних кордонах лояльні до себе Іран і Афганістан. Ісламська революція в Ірані й особливо інтервенція СРСР до Афганістану докорінно змінили ситуацію.

Наприкінці 1979 р. Середньоазійський прикордонний округ, який «закривав» кордон СРСР з Іраном і Афганістаном, складався з десяти прикордонних загонів, шість з яких несли службу на афганській ділянці. Під час грудневого вторгнення й початку окупації країни радянськими вій-

⁸ Швейцер П. Указ. соч. С. 179.

⁹ Як воюють «доблесні» в Афганістані. *Шлях перемоги*. 27 вересня 1981 р. С. 2.

ськами афганські прикордонні залоги, що природно, були виведені з прикордонних регіонів, і їх, звісно ж, у відповідь «на неодноразові офіційні звернення афганського керівництва»¹⁰ замінили радянські підрозділи. З метою організації «поясу безпеки» на афганській ділянці радянсько-афганського кордону в січні 1980 р. були створені перші «зведені прикордонні загони» (ЗПЗ), які мали надавати «бойову допомогу афганським прикордонникам і ополченням» для дієвого протистояння заколотникам і «американським спецслужбам»¹¹. У травні 1980 р. радянські прикордонні підрозділи зайняли афганський Памір, заклавши собою 400-кілометрову ділянку кордону ДРА з КНР і Пакистаном (Гуров В. А., 2014, с. 102). Улітку того року ЗПЗ діяли в «зоні відповідальності» на 9–12 км вглиб території Афганістану¹², а восени наступного року ця смуга розширилася до 35–65 км і охоплювала територію 34 повітів з трьома тисячами населених пунктів¹³. Кожен із таких загонів складався з 30–150 військовослужбовців, був посилений важким озброєнням, пересувався на бронетранспортерах і бойових машинах піхоти, а під час бойових дій їх прикривали дві-три ланки ударних гвинтокрилів¹⁴. 22 грудня 1981 р. ЦК КПРС схвалив «офіційне» введення до ДРА частин прикордонних військ КДБ СРСР загальною кількістю 8 тис. бійців. Вони мали діяти на афганській території на глибині до 100 км і могли залучати до своїх операцій частини афганської армії, служби державної безпеки ХАД – аналога радянського КДБ, а також підрозділи міністерства внутрішніх справ (Царандой) (Гуров В. А., 2014, с. 102). Прикордонники підпорядковувалися штабу 201-ї мотострілецької дивізії в Кундузі¹⁵ і насправді виконували непритаманну прикордонникам бойову роботу.

Здавалося б, таке посилення охорони афгансько-радянського кордону, який до того ж перебував під прискіпливим контролем голови КДБ СРСР, а потім Генерального секретаря ЦК КПРС Ю. В. Андропова та його наступників на цих посадах¹⁶, мало забезпечити республіки Середньої Азії від впливу афганського джихаду. Попри це, упродовж усієї радянської війни в Афганістані про безпеку кордону між двома державами годі й було говорити.

Військові акції афганських моджахедів на території СРСР умовно можна поділити на два типи. Першим були обстріли радянського середньоазійського прикордоння з території Афганістану, які, судячи з наявних даних, були більш частим явищем. Іншими були диверсійні «рейди» на власне радянську територію. Окрім військової складової, вони містили й інформаційно-психологічну: саме під час таких акцій на територію союзних республік Середньої Азії повстанці доправляли ісламські, антирадянські та інші пропагандистські листівки, літературу тощо.

За свідченнями кореспондентів «Красной звезды», атаки моджахедів на радянсько-афганське прикордоння мали місце щонайменше з 1983 р.¹⁷ Утім, схоже, такі акції афганські повстанці здійснювали й раніше. У травні 1982 р. «Шлях перемоги» передрукувала опублікований британською газетою *The Guardian* репортаж журналіста і фотографа Джона Монфрайсона з Австралії, який шість тижнів провів в Афганістані. Зокрема, він був «у північному місті Мазірі-і-Шариф, звідти уночі можна бачити світло з будинків на советському боці, за річкою Оксус, 15 миль від міста»¹⁸. Афганці, за свідченням австралійця, провадили бойові акції на советській території. Вони висадили в повітря одну обсерваційну вежу і зірвали лінію високої електричної напруги. Під час

¹⁰ Нешумов Ю. А. Указ. соч. С. 102.

¹¹ Там же. С. 102–105.

¹² Ярков И. Д. Указ. соч. С. 24.

¹³ Там же. С. 71.

¹⁴ Нешумов Ю. А. Указ. соч. С. 143; Ярков И. Д. Указ. соч. С. 30.

¹⁵ Ярков И. Д. Указ. соч. С. 32.

¹⁶ Нешумов Ю. А. Указ. соч. С. 110.

¹⁷ Ищенко С. К югу от Пянджа. *Красная звезда*. 27 марта 1988 г. С. 2; Олийных А. Призывы к «джихаду». *Красная звезда*. 27 марта 1990 г. С. 3.

¹⁸ 15 миль дорівнює 24,14 км. Насправді, відстань від Мазарі-Шарифа до Термеза в Узбекистані (тоді – Узбецька РСР), який майже по прямій лінії розташований на північ від афганського міста, становить 59,8 км. Ширина ж Амудар'ї в тому районі становить від 900 до 1600 м. Тож навряд чи з Мазарі-Шарифа можна було побачити світло з будинків у Термезі.

його побуту в Мазар-і-Шарифі афганці запланували акцію нищення військового транспорту водним шляхом по річці Оксус». Далі згадано, що моджахеди, з якими перебував Д. Монфрайзон, належали до партії «Джаміят-і-Ісламі»¹⁹ (напевне, йдеться про «Хезб-е Джаміат-е Ісламі», або Ісламське товариство Афганістану, одну з найбільших афганських опозиційних партій на чолі з таджиком Бурхануддином Раббані). У жовтні 1985 р. газета The New York Times започаткувала серію статей, присвячених афганському руху опору, які часто супроводжувались інтерв'ю польових командирів і рядових моджахедів. Ці матеріали також передруковувала «Шлях перемоги». В одній зі статей газета опублікувала свідчення 26-річного польового командира Башира Ахмеда Шадаяра, загони якого «вже від трьох років здійснюють рейди в СРСР з прикордонної смуги Тахарської провінції»²⁰. Підкреслено, що ватажок повстанців був таджиком, «а етнічна група таджиків живе по обох боках афгансько-радянського кордону...» «Повстанці Шадаяра перепливали ріку (Амудар'ю) на надутих шкірах корів і цапів. Після першого вдалого рейду напади ставали частішими. Повстанці замінювали дороги і вбивали радянських урядників. Раз командир пробув сам один тиждень часу на радянській території...»²¹

Слід визнати, що надійних документів, які б висвітлювали операції моджахедів на території СРСР на початку 1980-х рр., обмаль. Утім, наведені «Шляхом перемоги» свідчення підтверджують інші джерела. Так, М. Юсеф писав про десятки таких «безсистемних» акцій, які мали місце до розгортання в 1984–1985 рр. спланованих «афганським відділом» ISI за сприяння ЦРУ операцій. Пакистанський бригадний генерал наводить історію моджахеда-таджика Валі з Кундуза, який орієнтовно наприкінці 1983 р. на імprovізованому «човні» з висушеної шкіри кози переплив Амудар'ю і два дні провів у кишляку на радянській території. Він мав із собою кілька десят примірників Корану, встановив контакти з місцевими мешканцями (двоє начебто просили дати їм зброю), зібрав інформацію про шосейні дороги, радянські гарнізони та інші об'єкти. За словами М. Юсефа, вже тоді були налагоджені маршрути доправлення до радянських республік Середньої Азії ісламської і антирадянської літератури²². За П. Швейцером, на час уже згадуваної зустрічі В. Кейсі з саудівським принцом Фахдом навесні 1982 р. афганські моджахеди вже організовували диверсії на прикордонній території СРСР, доправляли туди Корани та іншу літературу²³. Афганська опозиція також налагодила регулярне радіомовлення на прикордонні райони Середньої Азії, «заглушити» яке радянські відповідні служби не могли. У 1983 р. секретар ЦК КПРС Таджикиської РСР повідомляв про 40 годин радіотрансляцій на територію республіки на дарі та фарсі на тиждень (Ro'і Y., 2022, р. 274). Проте ці акції тоді ще не були системними й масштабними. Водночас наявні повідомлення засвідчують, що військові та інформаційно-психологічні операції від початку були тісно пов'язані між собою, тож будь-яке їх розділення буде штучним.

Поза сумнівами, локальні військові акції на афгансько-радянському кордоні, які самотужки здійснювали деякі польові командири, мали місце і в подальшому. Проте для організації більш масштабних операцій необхідна була професійна зовнішня допомога. Більш спланованими й системними операції моджахедів на території підрадянської Середньої Азії стали ближче до середини 1980-х рр. і були наслідком передусім координації зусиль американської і пакистанської розвідок та інших сторін, причетних до афганського джихаду. Деякі російські автори бездоказово звинувачують у започаткуванні таких акцій ще на початку 1979 р., тобто до радянської інтервенції в Афганістан, майже демонізованого в СРСР та РФ радника з національної безпеки 39-го президента США Д. Картера З. Бжезінського (Рабуш Т. В., 2023, с. 8). Проте на порядок денний афганської політики США це питання поставила адміністрація вже наступного пре-

¹⁹ Афганці проникають до СРСР. *Шлях перемоги*. 23 травня 1982 р. С. 1.

²⁰ Провінція Тахар на півночі межувала з Таджикиською РСР.

²¹ Рейди афганських повстанців до СРСР. *Шлях перемоги*. 5–12 січня 1986 р. С. 5.

²² Yousaf M., Adkin M. Op. cit. P. 121.

²³ Швейцер П. Указ. соч. С. 179.

зидента Р. Рейгана, зокрема очільник ЦРУ в 1981–1987 рр. Вільям Кейсі. Під час зустрічей із саудівським принцом Фахдом в Ер-Ріяді навесні 1982 р. і в Іспанії навесні наступного року він називав Середню Азію Ахіллесовою п'ятою Москви й переконував, що без перенесення бойових дій на територію СРСР Ради з Афганістану ніколи не підуть²⁴. Це ж питання директор ЦРУ обговорював з президентом Пакистану генералом М. Зією-уль-Хаком під час своїх частих візитів до цієї країни. Навесні 1984 р. В. Кейсі зустрівся в Ісламабаді з директором ISI А. Р. Ахтаром і М. Юсефом, які поділяли його наміри. Стоячи біля карти, американець начебто говорив: «Небезпекою для Радянського Союзу є етнічна ситуація. Це остання багатоетнічна імперія, і, зрештою, народи кинуть їй свій виклик. Північний Афганістан – це трамплін до Середньої Азії... І це якраз м'яке підчерев'я Рад. Ми повинні переправляти туди літературу, аби посягти розбрат. Також ми повинні надіслати туди зброю, аби підштовхнути локальні повстання»²⁵.

Тож перенесення бойових дій на територію СРСР було спільною ідеєю В. Кейсі, А. Р. Ахтара і М. Юсефа. Такі операції вимагали розвідувального фінансового, організаційного сприяння з боку ЦРУ й ISI, які важко було приховати. Пакистанська влада побоювалася жорсткої реакції з боку Радянського Союзу в разі виявлення «пакистанського сліду»²⁶. Не менш обережними були і Сполучені Штати. У 1985 р. чиновник із ЦРУ говорив своїм пакистанським колегам: «Якщо ви здійсните занадто вже успішний і точний ракетний обстріл, то Ради одразу ж зрозуміють, що тут використовувалися дані супутникової розвідки»²⁷. А надати їх могли лише США. На підтвердження цієї позиції свідчать і спогади М. Юсефа. Чи не найбільш «ласою» ціллю для моджахедів і пакистанської розвідки був відкритий у червні 1982 р. автомобільно-залізничний «міст дружби» через Амудар'ю, що сполучав афганський Хайратон і радянсько-узбецький Термез і був головною військово-логістичною магістраллю для постачання ОКСВ в Афганістані. М. Юсеф особисто спланував серію атак, метою яких був підриб об'єкта: фахівці розрахували необхідну кількість вибухівки, вивчили особливості течії річки в районі мосту, проаналізували систему його охорони й вирахували оптимальний час для операції. Проте коли пакистанці запросили чіткі супутникові знімки мосту, американська розвідка відмовила в цьому. Тож наприкінці 1985 р. М. Зія-уль-Хак і А. Р. Ахтар наказали згорнути операцію. Так само того ж року ЦРУ відхилило запити на знімки радянських об'єктів на території Середньої Азії, тоді як фото цілей в Афганістані пакистанці отримували безперешкодно²⁸. Тож американські спецслужби всіляко заохочували перенесення бойових дій на територію СРСР, проте участі в плануванні й організації цих акцій не брали, залишивши це пакистанцям. Проте американці та їхні союзники надавали зброю, вибухівку, технічні засоби (ті ж моторні човни), стоси літератури та ін., які були необхідні для спланованих ISI операцій афганських моджахедів на тому березі Амудар'ї.

Складним завданням було доправити все необхідне до північного кордону Афганістану. Логістика взагалі залишалась однією з головних проблем для афганських повстанців та їхніх союзників у Пакистані під час антирадянського джихаду. Зброю, набої, вибухівку, медикаменти та інше спорядження територією Пакистану до прикордонних гірських перевалів доправляли вантажівками, а вже Афганістаном це «майно» везли численні каравани. Інколи це були вантажівки та пікапи, проте більшість перевезень забезпечували в'ючні тварини: верблюди (їх використовували на маршрутах на більшу відстань, зазвичай до південних провінцій), коні (найчастіше це були витривалі афганські поні) і мули. На деяких ділянках маршрутів моджахеди переносили вантажі на собі.

В'ючних тварин потрібно було багато. Так, вага чи не найбільш популярної серед моджахедів 107-мм реактивної системи залпового вогню (РСЗВ) «Тип 63» китайського виробництва,

²⁴ Швейцер П. Указ. соч. С. 179.

²⁵ Там же. С. 297.

²⁶ Yousaf M., Adkin M. Op. cit. P. 121.

²⁷ Швейцер П. Указ. соч. С. 415.

²⁸ Yousaf M., Adkin M. Op. cit. P. 122–123.

яка була встановлена на лафеті на колісному ході й мала пересуватися причіпним способом, важила 613 кг. Снаряд до неї важив майже 19 кг, і кожен такий боєприпас переносила одна людина. Для здійснення одного залпу потрібні були 12 снарядів, а одним залпом зазвичай операція не обмежувалася. Вага елементів (ствол, опорна плита, двонога) не менш поширеного в Афганістані 82-мм міномета 2Б14 «Піднос» радянського виробництва загалом становила 42 кг. А військовий моторний човен F470 «Зодіак», який у середині 1980-х років замінив для моджахедів імпровізовані плавзасоби для перетину Амудар'ї, важив 120 кг. Повстанці мали також нести на собі стрілецьку зброю з боєкомплектom, вибухівку, провізію, воду, а також ящики з пропагандистською літературою, коли йшлося про рейди на радянську територію.

М. Юсеф писав, що пакистанська розвідка змушена була постійно шукати шляхи задоволення потреби в тисячах в'ючних тварин, які часто гинули на складних гірських стежках або від бойових дій. Для багатьох підрядників це був прибутковий бізнес: дефіцит афганських поні компенсували кіньми з Аргентини, а мулів, яких в Афганістані та Пакистані майже не розводили, доправляли з КНР і навіть із США, де тварин закупували коштом ЦРУ.

Логістику ускладнювали також афганські природно-кліматичні умови. Так, північний шлях постачання з пакистанського Читрала до долини Панжшер і далі до провінцій на кордоні з СРСР був відкритий для в'ючного транспорту та піших переходів лише з червня по жовтень, решту часу він був вкритий снігом²⁹. Інколи доправлення зброї та обладнання від пакистанського кордону до місця призначення забирало до 6–9 місяців³⁰. Складною перепорою була Амудар'я, ширина якої сягає 1000 м і більше, а швидкість течії – 1,2–3 м/с. До того ж, як ішлося вище, кількадесяткілометрова смуга афганської території на кордоні з СРСР посилено охоронялася радянськими «зведеними прикордонними загонами», через що пересуватися нею моджахеди могли лише вночі, а світлу пору доби мали переховуватись. Усе це робило кожну акцію, спрямовану проти радянського прикордоння, складною «спеціальною військовою операцією», успіх якої залежав від сукупності логістичних, військових, розвідувальних, організаційних, погодних та інших чинників.

Найбільш чисельними операціями афганських моджахедів на території СРСР, що природно, були ракетно-артилерійські обстріли прикордоння республік Середньої Азії. Для цього найчастіше використовували згадувані 107-мм РСЗВ китайського виробництва з максимальною дальністю ураження 8 500 м і єгипетські 122-мм ракетні установки, а також 82-мм міномети, які здатні були завдавати шкоди на відстані до 3 900 м. Для здійснення таких обстрілів потрібно було не просто підійти якомога ближче до кордону, зазвичай до Амудар'ї, а опинитися саме на тій його ділянці, по прямій лінії від якої був би вартий атаки об'єкт. А таких у пустельно-гірській місцевості прикордонної радянської смуги було не так уже й багато, до того ж вони ретельно охоронялися. Як ішлося, ЦРУ не надавало розвідувальних даних про такі цілі на території СРСР, тож під час планування обстрілів пакистанська розвідка й моджахеди покладалися на свідчення, зібрані під час попередніх рейдів «за річку». Так, М. Юсеф згадував про кілька результативних ракетних обстрілів залізниці Самарканд – Термез в Узбецькій РСР, якою доправляли військові вантажі до «мосту дружби» через Амудар'ю. Утім, під час наступної спроби радянські військові підрозділи оточили та знищили загони моджахедів³¹. Подібні випадки були частими, оскільки непомітно обстріляти територію Радянського Союзу з афганського прикордоння було майже неможливо, особливо тоді, коли ці території постійно патрулювали підрозділи 40-ї армії та «зведених прикордонних загонів».

Попри це, обстріли були регулярними. Напевне, найбільш резонансним з них була атака на прибережний Пяндж, тоді – районний центр Таджикиської РСР, розташований у близько 100 м

²⁹ Yousaf M., Adkin M. Op. cit. P. 70–71.

³⁰ Ibid. P. 123.

³¹ Ibid.

від річки, який відбувся 8 березня 1987 р. Цей інцидент став відомим у СРСР завдяки чи не першій газетній публікації, яка оприлюднила інформацію про атаки моджахедів на радянські території. 3 квітня 1987 р. «Красная звезда» виклала статтю А. Олійника, у якій йшлося, що 8 березня, в неділю, з околиць м. Кундуз афганські «заколотники» випустили десятки снарядів із реактивних установок і безвідкатних гармат. Репортер спростував повідомлення «Голосу Америки» про 120 постраждалих від обстрілу радянських громадян, заявивши, що більшість снарядів упали на околиці Пянджа і що спричинені вибухами пожежі швидко ліквідували. У статті також йшлося про радянські удари у відповідь. Райони кишлаку Альчин біля Кундуза, звідки афганські моджахеди здійснили атаку, було «зачищено» підрозділами ОКРВ за підтримки бійців афганської урядової армії³². За свідченнями М. Юсефа, м. Пяндж неодноразово було ціллю моджахедів. Проте важливо, що ціллю було не саме нічим не примітне містечко серед бавовняних полів, а військовий аеродром на північній околиці Пянджа, який використовували радянські військові літаки й гелікоптери для вильотів до Афганістану. Такою ж «законною» ціллю часто був річковий порт поблизу с. Нижній Пяндж у тій же Таджикиській РСР, навпроти афганського річкового порту Шерхан. Там у резервуарах на відкритих майданчиках зберігалися паливно-мастильні матеріали, призначені для відправлення до Афганістану, а від порту вглиб радянської території розходилися важливі автошляхи³³. М. Юсеф також згадував кілька успішних операцій у 1985–1986 рр. з підризу барж і моторних човнів, які забезпечували сполучення через Амудар'ю між СРСР і Афганістаном. Деякі річкові судна підірвали легкими пластиковими мінами, які надала Велика Британія: пакистанський генерал писав, що встановлювали їх спеціально навчені плавці. Ще декілька барж уразили пострілами з безвідкатних гармат, які були сховані на порослих очеретом берегах річки на афганському боці³⁴.

Артилерійські й ракетні обстріли об'єктів на радянській території (П. Швейцер згадує серед таких атак на аеропорт Гулямбор в Узбецькій РСР³⁵) здійснювалися також під час транскордонних рейдів моджахедів, які вимагали більш ретельної підготовки й технічного оснащення. Як йшлося, такі операції мали місце ще на початку 1980-х років. Так, у травні 1982 р. газета «Шлях перемоги» повідомляла про поширення афганськими диверсантами серед мешканців радянських республік Середньої Азії 3,5 тис. листівок «їхньої організації “Джаміят-і-ісламі”» (тобто ІТА Б. Раббані) та про те, що вони здійснили це за допомогою «ісламських дисидентів у Советському Союзі». Тут же зазначалося, що, на думку західних дипломатів, Москва побоювалася, що «афганська визвольна боротьба може запалити таку ж боротьбу також в середині СРСР»³⁶. Більш масштабними й організованими ці операції стали в 1986 р., коли за другого президентського терміну Р. Рейгана американська підтримка моджахедів суттєво зросла. Зокрема, важливу роль відіграли надані США легкі й потужні військові моторні човни «Зодіак», які замінили моджахедам висушені й наповнені повітрям козячі шкіри для форсування Амудар'ї. Попри гучну роботу двигунів (М. Юсеф бідкався, що ЦРУ відмовило в постачанні спеціальних заглушених силових агрегатів³⁷), вони значно збільшили можливості афганських повстанців переправляти до СРСР зброю та інші вантажі. Тоді ж більш результативною стала співпраця між ЦРУ й ISI, яка безпосередньо планувала такі операції.

М. Юсуф писав про «численні транскордонні рейди та диверсійні місії» «по той бік річки», під час яких здійснювалися атаки на прикордонні застави, мінувалися шляхи та інші військові й господарські об'єкти тощо. Декілька з таких операцій гідні місця в посібниках з історії і тактики диверсійних операцій на ворожій території. На початку грудня 1986 р. близько трьох

³² Олийник А. Бандитская вылазка. *Красная звезда*. 3 апреля 1987 г. С. 3.

³³ Yousaf M., Adkin M. Op. cit. P. 123–124.

³⁴ Ibid. P. 122.

³⁵ Швейцер П. Указ. соч. С. 447.

³⁶ Афганці проникають до СРСР. *Шлях перемоги*. 23 травня 1982 р. С. 1.

³⁷ Yousaf M., Adkin M. Op. cit. P. 122.

десятків моджахедів на «Зодіаках» форсували Амудар'ю біля підніжжя Ваханського пасма і проникли на територію Таджицької РСР. Вони атакували два прикордонні пости, під час сутичок 18 радянських прикордонників-мусульман врятувалися втечею, а двоє приєдналися до афганців. Ціллю атаки були дві гідроелектростанції, які були пошкоджені серією вибухів. Як наслідок, кілька тижнів значна частина території цієї союзної республіки була знеструмлена³⁸.

М. Юсеф свідчив, що наприкінці 1986 р. він спільно з А. Р. Ахтаром розробив «план заходів» на 1987 р., реалізацію якого афганські партизани почали у квітні. Звернімо увагу, що 18 березня 1987 р. кореспондент «Правди» О. Гаврилов у статті «Міни під перемир'я» навів слова заступника міністра оборони США з політичних питань Фреда Ікле в інтерв'ю The Washington Post. За ним, афганські моджахеди, можливо, зможуть порушити південний кордон СРСР³⁹. А за декілька тижнів головна кремлівська газета шокувала своїх читачів повідомленнями про те, що війна з Афганістану може прийти до Радянського Союзу. 23 квітня той же репортер писав про порушення вночі 8–9 квітня радянсько-афганського кордону «бандою інженера Башира» (чи це не той Башир Ахмед Шадаяр, про якого, як ішлося вище, згадувала газета «Шлях перемоги» на початку січня 1986 р.⁴⁰) і героїчну загибель двох прикордонників під час її успішного знешкодження⁴¹. Про ці події йшлося в заяві ТАРС, яку 19 квітня 1987 р. оприлюднила «Правда». У ній Кремль звинуватив США «та їхніх поплічників» у намірах зірвати «жєневський» переговорний процес. Зокрема, у заяві йшлося: «Доходить до зовсім обурливих злочинних акцій щодо радянських територій... У ніч з 8 на 9 квітня ц. р. радянський кордон, перейшовши річку Пяндж, порушила банда афганських душманів, яка напала на радянський прикордонний загін. Отримавши відсіч і зазнавши втрат, банда втекла. При відбитті нападу загинули двоє радянських прикордонників»⁴².

Дійсно, саме у квітні 1987 р. відбулися чи не найбільш масштабні й успішні операції афганських моджахедів на території підрадянської Середньої Азії, підготовку та реалізацію яких детально описав М. Юсеф. Одна група моджахедів проникла на територію Узбецької РСР і кілька днів обстрілювала злітно-посадкову смугу невеликого військового польового аеродрому на північний захід від Термеза, звідки повітряні судна літали до Афганістану. Інша група з 20 афганських повстанців, озброєних ручними протитанковими гранатометами РПГ-7 і протитанковими мінами, влаштувала засідку на автошляху, що вів від Термеза углиб Узбецької РСР у напрямку Таджицької РСР. Моджахеди замінували дорогу, дочекалися, поки вночі на міні підірвалася одна автівка, а дві інші розстріляли з РПГ. Загинуло декілька радянських військових. Після цього афганці обстріляли з міномета й кулеметів сусідній прикордонний пост і відійшли через Амудар'ю до Афганістану⁴³.

Утім, найбільш гучною з таких акцій стала «операція Валі Бег» (або ж «атака Валі»), названа за іменем моджахеда, який очолював численну бойову групу. Валі Бег (інколи зустрічається Валі Бех) – постать майже легендарна в історії афганського джихаду. Він був таджиком, чудово знав «свою» союзну республіку, але на початку 1980-х років мешкав у Пакистані. За словами П. Швейцера, який неодноразово спілкувався з М. Юсефом, пакистанський розвідник наблизив до себе Валі чи не від самого початку служби в ISI в 1983 р. Приблизно тоді ж Валі здійснив свою першу «вилазку» до СРСР. У районі річкового порту Шерхан він на надутій козячій шкірі перетнув Амудар'ю попри те, що вода була крижана, а ширина річки в тому районі перевищує 700 м. У своєму рідному селі, де провів дитинство, Валі затримався на кілька днів, зустрів кількох знайомих, декого з них навіть «завербував», домовився про постачання через

³⁸ Швейцер П. Указ. соч. С. 447; Yousaf M., Adkin M. Op. cit. P. 123.

³⁹ Гаврилов А. Мины под перемирие. *Правда*. 18 марта 1987 г. С. 5.

⁴⁰ Рейди афганських повстанців до СРСР. *Шлях перемоги*. 5–12 січня 1986 р. С. 5.

⁴¹ Олийных А. Бой на берегу Пянджа. *Красная звезда*. 23 апреля 1987 г. С. 4.

⁴² Заявление ТАСС. *Правда*. 19 апреля 1987 г. С. 4.

⁴³ Yousaf M., Mark Adkin M. Op. cit. P. 125.

них у подальшому зброї і літератури. За словами П. Швейцера, саме після цього (і наступних) рейдів Валі М. Юсеф домігся від ЦРУ надання моджахедам «Зодіаків»⁴⁴. За свідченням пакистанського бригадного генерала, на квітень 1987 р. Валі був відомим польовим командиром, мав у підпорядкуванні 300 бійців і був на території СРСР щонайменше п'ять разів. М. Юсеф довірив йому самому відібрати людей для чергової операції, метою якої було атакувати аеродром у Ворошилобаді й об'єкти в районі між Амудар'єю і Курган-Тюбе в Таджицькій РСР. Цілі для атаки вибирав також Валі.

Операції передувала ретельна розвідувальна підготовка. На початку квітня Валі з двома моджахедами на невеликому човні перетнув річку і, скориставшись послугами місцевого провідника, вибрав як мішень великий «об'єкт з трубами», з яких йшов дим. Поряд було ще кілька споруд, тож у кожному разі обстріл не мав бути марним. Сама ж операція відбулась у середині квітня. Для неї Валі планував використати дві 107-мм РСЗВ, оскільки якась з них могла бути небоєздатною. Їх разом з 30 снарядами чотирма човнами переправляли через річку всю ніч. Світловий день пересиділи під ковдрами й камінням у неглибокій ущелині. Від річки до позиції для атаки йшли ще п'ять годин. День знову переховувались, а на третю ніч здійснили обстріл. Стріляли з відстані 7,5–8 км з двох установок РСЗВ. Під звуки вибухів почали відхід, удень знову ховалися в укритті. Валі та його люди спостерігали за реагуванням радянських сил на обстріл: після світанку в небо злетіли літаки й гелікоптери, які весь день обстрілювали афганський берег Амудар'ї. Уночі Валі з побратимами успішно перетнули річку, проте далі сталося непередбачуване. На південному березі Амудар'ї радянські гвинтокрили розкидали сотні протипіхотних мін-метеликів, на одну з яких наступив Валі. Його майже травматично ампутована нога трималася на самому сухожиллі, тож далі польового командира несли на ношах, зроблених із ковдри. Попри те що під час відходу групу постійно переслідували й чотверо моджахедів зазнали поранень, диверсанти все ж спромоглися досягнути пакистанського кордону. Валі зрештою вижив і особисто розкрив деталі операції М. Юсефу⁴⁵.

Рейд на територію Таджицької РСР на чолі з Валі Бегом у квітні 1987 р. став наскільки гучною подією, що посол СРСР у Пакистані А. Х. Везіров «жорстко попередив» уряд Пакистану⁴⁶, а представник ЦРУ в Пакистані начебто сказав М. Юсефу: «Будь-ласка, не починайте Третю світову війну». Сам же бригадний генерал назвав військові операції моджахедів на радянській території навесні 1987 р. піком своєї кар'єри в ISI⁴⁷.

Про подальші операції моджахедів на території СРСР свідчень не збереглося. Напевне, локальні рейди тривали, проте саме весна 1987 р. стала піком організованих і скоординованих із пакистанською розвідкою операцій. Згодом А. Р. Ахтара призначили головою Об'єднаного комітету начальників штабів Пакистану, а головою ISI став генерал-майор Х. Гуль. Він був мало обізнаний в афганських питаннях і, за словами М. Юсефа, швидко перекреслив усі здобутки попередника на цьому посту й на цьому напрямку⁴⁸. Сам М. Юсеф звільнився з ISI в серпні 1987 р. Окрім кадрових змін в ISI, іншим вірогідним чинником згортання діяльності пакистанської Міжвідомчої розвідки та ЦРУ в підрадянській Середній Азії могло бути побоювання зриву Женевських переговорів, які тоді вступили в завершальну стадію, що могло затримати очікуваний вихід ОКРВ з Афганістану.

«Вилазки» моджахедів на радянську територію, окрім військової складової, переслідували й інформаційно-ідеологічну мету, насамперед поширення в Середній Азії антирадянської та ісламської літератури. Іншого шляху робити це, окрім проникнення через радянсько-афганський кордон, не було, тож кожна диверсійна операція супроводжувалася поширенням серед

⁴⁴ Швейцер П. Указ. соч. С. 323.

⁴⁵ Yousaf M., Mark Adkin M. Op. cit. P. 126–127.

⁴⁶ Ibid. P. 128.

⁴⁷ Ibid. P. 129.

⁴⁸ Ibid. P. 131.

місцевого населення відповідної друкованої продукції. Це також вимагало організаційного й фінансового сприяння з боку спецслужб Пакистану та США. Наприклад, у 1984 р. ЦРУ надало ISI 10 тис. примірників Корану, які пакистанці поділили між афганськими опозиційними партіями, а ті передали «своїм» польовим командирам для переправлення до Середньої Азії⁴⁹. Це було поширеною практикою фактично до виведення ОКРВ з Афганістану в лютому 1989 р.

Варто зазначити, що кожен обстріл радянського прикордоння чи рейд афганських повстанців на ці території уже сам по собі був інформаційно-психологічною операцією, через що Москва всіляко замовчувала такі факти. Кожна така акція, як і дедалі частіші повідомлення про них у ЗМІ США чи держав Західної Європи, підривали імідж Радянського Союзу як наддержави, кордони якої перебували під надійним і непроникним захистом. Неспроможність Кремля захистити себе, як і убезпечення підвладної марксистській Народно-демократичній партії Афганістану сусідньої «братньої» держави від підтримуваної більшістю афганців опозиції, ставило під сумнів авторитет СРСР як лідера «соціалістичного табору», який мав захищати такі ж «братні режими» в різних куточках світу. Попри часто сумнівні військові наслідки, диверсійні операції моджахедів загрожували невдоволенням мешканців Середньої Азії і, що було куди небезпечнішим, проявами симпатії до афганського опору і навіть розпалюванням відцентрових, національно-визвольних прагнень з боку окремих громадян СРСР чи підпільних опозиційних середньоазійських осередків. Окрім того, часто перебільшені «звіти» про ці операції, які польові командири та рядові моджахеди надавали штаб-квартирам афганських опозиційних партій у Пешаварі і які також потрапляли до ISI, підносили бойових дух повстанців і цивільних афганців, що їх підтримували, сприяли збільшенню обсягів допомоги афганському опору з боку США та численних ісламських урядових і громадських організацій і фондів. Усе це загалом підживлювало ідею антирадянського джихаду як у самому Афганістані, так і за його межами.

Таким чином, джерела різного походження свідчать, що бойові дії під час афганської війни СРСР 1979–1989 рр. періодично точились і на його території. Це була частина тактики моджахедів і водночас стратегії США та Пакистану, які прагнули змусити Москву максимально дорого «заплатити за Афганістан». Якщо до середини 1980-х років такі акції були стихійними, то в 1986–1987 рр. вони стали ретельно спланованими, більш масштабними, а отже, результативними. Цьому сприяли збільшення фінансової і військової допомоги афганській опозиції з боку США та їхніх союзників, більш тісна співпраця між ЦРУ й ISI, а також координація бойової діяльності моджахедів з пакистанською міжвідомчою розвідкою. Військові операції афганських повстанців на території Радянського Союзу умовно можна поділити на два типи. Першим були обстріли радянського середньоазійського прикордоння з території Афганістану, які здійснювалися частіше. Іншим були диверсійні «рейди» на власне радянську територію. Окрім військової складової, вони містили й інформаційно-психологічну: під час таких акцій на територію союзних республік Середньої Азії моджахеди доправляли ісламські, антирадянські та інші пропагандистські листівки, літературу тощо.

Такі точкові операції на радянській території, як і всі інші бойові акції моджахедів в Афганістані, не могли справити вирішального впливу на хід афганської війни і тим більше завдати суттєвої шкоди радянській військовій машині. Це радше була складова тактики «тисячі ножових порізів», яка неодноразово виправдала себе під час партизанської війни. Поряд із мілітаристськими наслідками, дії афганських повстанців у середньоазійському прикордонні підтримували авторитет СРСР як всесильної наддержави в очах як ідеологічних опонентів у холодній війні, так і сателітів із «соціалістичного табору». Крім того, це загрожувало наростанням антиурядових настроїв і навіть відцентрових тенденцій у республіках Середньої Азії. Попри те що прямі військові та політичні наслідки бойових та інформаційно-психологічних операцій

⁴⁹ Yousaf M., Mark Adkin M. P. 121.

моджахедів на території СРСР під час афганської війни 1979–1989 рр. були мінімальними, вони стали одним із чинників військово-політичної поразки Радянського Союзу в Афганістані і загалом у холодній війні.

Список літератури

- Беннигсен А., 1985. Ислам в СССР после вторжения в Афганистан. *Форум*. Мюнхен. № 11. 129–145.
- Беннигсен А., 1983. *Мусульмане в СССР*. Париж.
- Ванден Берге И., 1996. *Историческое недоразумение? «Холодная война». 1917–1990*. Москва.
- Гордиенко А. Н. (сост.), 1998. *Войны второй половины XX века*. Минск.
- Гуров В. А., 2014. Исторический опыт применения пограничных войск КГБ СССР и ФСБ РФ в формировании «пояса безопасности» на северных границах Афганистана в 1979–2005 гг. *Вектор науки Тольяттинского государственного университета*. № 1 (27). 101–103.
- Кеппель Ж., 2004. *Джихад: Экспансия и закат исламизма*. Москва.
- Ковальков О., 2024. Афганська війна СРСР (1979–1989 рр.) у радянському художньому кінематографі в контексті «візуальної історії». *Історія & археологія*. Вип. 2. Кропивницький. 42–58.
- Ковальков О., 2025. Куценко О. Афганська війна СРСР (1979–1989) на сторінках періодичних видань Організації Українських Націоналістів (Револьюційної). *Сторінки історії: Збірник наукових праць*. Вип. 59. Київ. 241–262.
- Костыря А. А., 2009. *Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979–1989 гг.)*. Донецк.
- Кыдыралина Ж. У., 2008. Политические настроения в Казахстане в 1945–1985 гг. *Вопросы истории*. № 8. 64–73.
- Рабуш Т. В., 2023. Роль афганского вооруженного конфликта 1979–1989 гг. в радикализации ислама в советской Средней Азии. *Исламоведение*. Т. 14, № 4 (58). 5–17.
- Топорков В. М., 2012. Тайная стратегия США в Афганистане в 1979–1989 гг. *Национальные интересы: приоритеты и безопасность*. № 26 (167). 54–62.
- Bennigsen A., 1982. Soviet Islam Since the Invasion of Afghanistan. *Central Asian Survey*. № 1 (1). 65–78.
- Ro'i Y., 2000. *Islam in the Soviet Union: From the Second World War to Gorbachev*. London.
- Ro'i Y., 2022. *The Bleeding Wound. The Soviet War in Afghanistan and the Collapse of the Soviet System*. Stanford.

Oleksandr Kovalkov

MILITARY AND INFORMATION AND PSYCHOLOGICAL OPERATIONS OF THE MUJAHIDEEN ON SOVIET TERRITORY DURING THE AFGHAN WAR OF THE USSR (1979–1989)

For the first time in Ukrainian historiography, the military and information-psychological operations of the Afghan mujahideen on the territory of the Soviet republics of Central Asia has been examined, as well as their results, their military-political and propaganda influence on the unfolding of the Soviet-Afghan war, internal political processes in the USSR, and international relations in the region and the world at the final stage of the Cold War.

Historical sources of various origins indicate that combat operations during the Soviet-Afghan war from 1979 to 1989 periodically took place on its territory. This was part of the mujahideen's tactics and, at the same time, the strategy of the United States and Pakistan, which sought to force Moscow to “pay dearly for Afghanistan”. While such actions were spontaneous until the mid-1980s, in 1986–1987 they became carefully planned, larger in scale, and therefore more effective. This was facilitated by increased financial and military assistance to the Afghan opposition from the US and its allies, closer cooperation between the CIA and the ISI, and coordination of the mujahideen's combat activities with Pakistani Inter-Services Intelligence. The military operations of Afghan insurgents on the territory of the Soviet Union can be divided into two types. The first was shelling of the Soviet Central Asian border from the territory of Afghanistan, which was carried out more frequently. The other type consisted of sabotage “raids” on Soviet territory itself. In addition to the military component, these raids also had an informational and psychological component: during such actions, the mujahideen distributed Islamic, anti-Soviet, and other propaganda leaflets, literature, etc. to the territory of the Soviet republics of Central Asia.

Such pinpoint operations on Soviet territory, like all other mujahideen combat operations in Afghanistan, could not have a decisive impact on the course of the Afghan war, let alone cause significant damage to the Soviet military machine. It was rather part of the “death by a thousand cuts” tactic, which had repeatedly proven itself during the guerrilla war. Along with the military consequences, the actions of Afghan rebels in the Central Asian borderlands undermined the USSR's authority as an almighty superpower in the eyes of both its ideological opponents in the Cold War and its satellites in the “socialist camp”. In addition, this threatened to increase anti-government sentiment and even centrifugal tendencies in the republics of Central Asia. Although the military and political consequences of the mujahideen's combat and information-psychological operations on the territory of the USSR during the Afghan War of 1979–1989 were minimal, they were one of the factors in the military and political defeat of the Soviet Union in Afghanistan and in the Cold War in general.

Key words: Afghanistan, Afghan War, military operations, information and psychological operations, mujahideen, Central Asia, USSR.

References

- Bennigsen A., 1985. Islam v SSSR posle vtorzheniya v Afganistan [Islam in the USSR after the invasion into Afghanistan]. *Forum*. Mjunhen. № 11. 129–145. (In Russian).
- Bennigsen A., 1983. *Musulmane v SSSR* [Muslims in the USSR]. Parizh. (In Russian).
- Vanden Berge I., 1996. *Istoricheskoe nedorazumenie? “Holodnaja vojna”. 1917–1990* [A Historical Misunderstanding? “The Cold War”. 1917–1990.]. Moskva. (In Russian).
- Gordienko A. N. (Comp.), 1998. *Vojny vtoroj poloviny XX veka* [Wars of the second half of the Twentieth century]. Minsk. (In Russian).
- Gurov V. A., 2014. Istoricheskij opyt primenenija pogranichnyh vojsk KGB SSSR i FSB RF v formirovanii “pojasa bezopasnosti” na severnyh granicah Afganistana v 1979–2005 gg. [Historical Experience of the Application of the Border Troops of the KGB of the USSR and the FSB of the Russian Federation in the Formation of the “Security Belt” on the Northern Borders of Afghanistan in 1979–2005.] *Vektor nauki Toljattinskogo gosudarstvennogo universiteta*. № 1 (27). 101–103. (In Russian).
- Keppel Zh., 2004. *Dzhihad: Jekspansija i zakat islamizma* [Jihad: The expansion and decline of Islamism]. Moskva. (In Russian).
- Kovalkov O., 2024. Afhanska viina (1979–1989 rr.) u radianskomu khudozhnomu kinematohrafi v konteksti “vizualnoi istorii” [The USSR's Afghan War (1979–1989) in Soviet Feature Cinema in the Context of “Visual History”]. *Istoriia & arkeolohiia*. Vyp. 2. Kropyvnytskyi. 42–58. (In Ukrainian).
- Kovalkov O., 2025. Kutsenko O. Afhanska viina SRSR (1979–1989) na storinkakh periodychnykh vydan Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv (Revoliutsiinoi) [The USSR's Afghan War (1979–1989) on the pages of periodicals of the Organization of Ukrainian Nationalists (revolutionary)]. *Storinky istorii: Zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 59. Kyiv. 241–262. (In Ukrainian).
- Kostyrja A. A., 2009. *Istoriografija, istochnikovedenie, bibliografija specoperacii SSSR v Afganistane (1979–1989 gg.)* [Historiography, source studies, bibliography of the Soviet Union's special operation in Afghanistan (1979–1989)]. Doneck. (In Russian).
- Kydyralina Zh. U., 2008. Politicheskie nastroyeniya v Kazahstane v 1945–1985 gg. [Political moods in Kazakhstan in 1945–1985]. *Voprosy istorii*. № 8. 64–73. (In Russian).
- Rabush T. V., 2023. Rol afganskogo vooruzhennogo konflikta 1979–1989 gg. v radikalizacii islama v sovetskoj Srednej Azii [The Role of the 1979–1989 Afghan Armed Conflict in the Radicalisation of Islam in Soviet Central Asia]. *Islamovedenie*. T. 14, № 4 (58). 5–17. (In Russian).
- Toporkov V. M., 2012. Tajnaja strategija SShA v Afganistane v 1979–1989 gg. [U.S. Covert Strategy in Afghanistan 1979–1989]. *Nacionalnye interesy: priority i bezopasnost*. № 26 (167). 54–62. (In Russian).
- Bennigsen A., 1982. Soviet Islam Since the Invasion of Afghanistan. *Central Asian Survey*. № 1 (1). 65–78. (In English).
- Ro'i Y., 2000. *Islam in the Soviet Union: From the Second World War to Gorbachev*. London. (In English).
- Ro'i Y., 2022. *The Bleeding Wound. The Soviet War in Afghanistan and the Collapse of the Soviet System*. Stanford. (In English).

Дата надходження статті: 28.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025

Chmykhalo Hryhorii,

*PhD Student at the scientific and methodological center
for organizing scientific and technical activities,
the National Defence University of Ukraine
ibnkhrrich22111982@gmail.com
ORCID ID: 0009-0009-3506-4905*

INFORMATION AND PROPAGANDA INFLUENCES OF THE RUSSIAN FEDERATION IN CRIMEA (1991–2014)

The article examines the experience of the Russian Federation's information and propaganda influence in Crimea from the moment of Ukraine's declaration of independence until the end of the special operation of Russian troops (forces) to seize Crimea, commonly called the "Crimean Spring". The reasons for the first unsuccessful attempt to seize Crimea by the Russian Federation, the period of the so-called "Crimean crisis" (1992–1994) are considered. Possible reasons for the failure (suspension) of actions to capture the Crimean Peninsula at that time and further events and crises in and around Crimea, which were inspired by the Russian Federation in order to rock the situation on the peninsula until its annexation in 2014.

Based on the results of the analysis of these events, the author identified the main reasons for the success of the Russian special services' information and propaganda activities directly during the so-called "Crimean Spring" (2014). The study pays special attention to the analysis of the preparation and conduct of special interagency operations of Russian troops (forces) and special services to seize Crimea, one of the elements of which was the integrated use of a number of information and propaganda measures aimed at various segments of the population and levels of management of law enforcement agencies and local governments. The author clarifies the role and place of paramilitary formations during the events of the so-called "Crimean Spring".

The study examines the main measures taken by the Ukrainian authorities to counteract the Russian Federation's attempts to seize the Crimean Peninsula during the Crimean crisis (1992–1994) and the Crimean Spring (2014).

As a result, the author draws conclusions that reveal more deeply the reasons for the effectiveness of the actions of the special services of the Russian Federation in the information and psychological sphere.

Key words: *information and propaganda influence, paramilitary formations, special operation, Crimea, Crimean Spring, Crimean crisis, operation of troops (forces), deployment of troops (forces), deception, disinformation.*

The information and propaganda measures carried out by the Russian Federation (RF) in the territory of the Crimean Peninsula before the start of the occupation, as well as the experience of their preparation and execution, deserve in-depth study and consideration in the daily activities of the relevant agencies in order to determine how Ukraine can effectively counter such measures. In this context, it is reasonable to examine the information and propaganda activities of the RF in Crimea from the moment Ukraine declared its independence to the occupation of the peninsula.

Some domestic scholars have paid attention to the topic of the Russian Federation's information and propaganda influence in Crimea in their studies. T. Andrievsky, O. Levchenko, S. Polumienko define the goals of the Russian-Ukrainian hybrid war and consider the stages of implementation of its objectives, but their views are quite broad, strategic, and little attention is paid to the narrow issue of the seizure of the ARC. The greatest attention to this issue was paid by H. Pocheptsov, O. Turansky, Y. Tverdokhlib, E. Magda, and O. Hulyma, although they focused on the events before and during the occupation of the peninsula. Among foreign authors on this topic, it is worth noting the research of S. Plokhii, T. Kuzio and others, who partially touched upon this issue in their works. However, the issue of information and propaganda influences is not considered comprehensively, as a rule,

researchers focus on the events of the so-called “Crimean Spring” and the occupation of the peninsula (2014).

Purpose of the article. Based on an analysis of the preparatory stage of the special operation by Russian troops (forces) to seize Crimea, the aim is to identify the main phases of the Russian Federation’s information and propaganda influences in Crimea from the time Ukraine declared independence up to the moment Russia occupied the peninsula and to determine the specifics of their organization, conduct, and outcomes.

From the moment the Crimean Oblast was transferred from the RSFSR (1954) to the Ukrainian SSR, until Ukraine left the Soviet Union, one can assert that there was in fact no “Crimean issue”.

Despite the signing of a 1990 treaty recognizing each other’s territorial integrity within the borders that existed at the time of the USSR, the day after the Declaration of Ukraine’s Act of Independence, the spokesperson for Russian President B. Yeltsin, P. Voshanov, stated: “...Russia reserves the right to raise the issue of revising borders... what has been said applies to all neighboring republics except the three Baltic states...” In another statement, he explicitly mentioned Crimea as one of the Russia’s potential claims. After the all-Ukrainian referendum in December 1991, P. Voshanov repeated this thesis (Plokyh S., 2023, p. 73).

In December 1991, Ukraine and Russia signed an agreement on creating the Commonwealth of Independent States (CIS), which again stated: “To recognize and respect each other’s territorial integrity and the inviolability of existing borders within the Commonwealth”. Yet, in less than half a year, in May 1992, the Verkhovnyi Soviet of Russia declared that the acts transferring the Crimean Oblast to Ukraine in 1954 had no legal force.

According to some researchers (Петровский В. В., 2002), this was a fully deliberate policy. Various Russian agencies and officials regularly floated baseless statements that lacked the status of an official state position but were actively exploited as if they were official, especially by pro-Russian forces in Crimea.

With the active support of Russia’s ruling circles and various instruments of influence on the top political leadership of Ukraine on the peninsula, the Supreme Council of Crimea adopted an act proclaiming state sovereignty and its own Constitution (1992). At the same time, Crimea restored its status as an autonomous republic.

The reaction of Ukraine’s ruling circles to these events was rather sluggish (they feared an escalation). Seeing this, the Russian parliament formalized slogans about the illegal transfer of Crimea to Ukraine as a resolution and proposed settling the issue through negotiations and a popular referendum¹.

In the authors’ opinion, as early as 1992, the Russian parliament was fully aware that it was effectively provoking a war with Ukraine, and all its statements and resolutions aimed to take Crimea from Ukraine. These events marked the beginning of the so-called “Crimean Crisis” (1992–1994)².

The entire reaction of the Ukrainian authorities to Crimean separatism amounted to a statement calling for a cessation of illegal actions. Later, there was an appeal to the UN Security Council with a complaint against the Kremlin’s actions, and Ukraine received full support for the indivisibility of its borders. At that time, Ukrainian President Leonid Kravchuk feared an escalation of the conflict with Russia. Thus, the Ukrainian authorities made no real attempts to suppress separatism in Crimea, creating fertile ground for a deeper crisis on the peninsula.

Facing no resistance from the Ukrainian authorities, Russia actively continued to create and finance various pro-Russian movements, political parties, and public organizations in Crimea. Among these, the Republican Movement of Crimea (RMK) stood out significantly as one of the most active and populous groups.

¹ Постановление ВС РФ «О правовой оценке решений высших органов гос. власти РСФСР по изменению статуса Крыма, принятых в 1954 году» от 21 мая 1992 года № 2809-1. (1992). *Ведомости Съезда народных депутатов Российской Федерации и Верховного Совета Российской Федерации*. 04.06.1992 № 22. С. 1178.

² Кримська криза 1994 р. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.zsu.gov.ua/oos/istoriya-vijny/peredumovy/krymska-kryza-1994r/> (22.06.2024).

Later, the RMK merged with the “People’s Party of Crimea” into a single bloc, tellingly named “Russia”, led by Y. Meshkov, who was soon elected President of Crimea (1994). After his victory, Russian radical elements began operating on the peninsula with the support of Russian security forces. Ukrainian security structures were effectively unable to counter the threat or simply followed direct orders from Moscow and were gradually taken over by representatives of the “new” Crimean authorities.

It was at this moment that power changed in Kyiv (1994). L. Kuchma became the new President, determined to resolve the Crimean issue in Ukraine’s favor. To stabilize the situation, units of the National Guard of Ukraine and the State Border Guard Service of Ukraine, totaling 60.000 personnel, were deployed to the peninsula, effectively removing local law enforcement from duty.

According to L. Kuchma’s recollections, his agreement with B. Yeltsin regarding Crimea was reached quite simply: “...When a difficult situation arose in Crimea, with President Meshkov and his government – incidentally, mostly outsiders – they started talking about almost separating the peninsula from Ukraine. I called Boris Nikolayevich, and he completely understood the situation and responded appropriately...”

In the author’s view, there are several possible reasons why B. Yeltsin refused at that time to escalate the situation further. Perhaps gaining control over the Black Sea Fleet (and thus retaining influence over Crimea) was his priority, or he might have lacked the economic capacity to start a war while already fighting in Chechnya. It is also possible he did not abandon the Crimean issue but merely postponed it.

To weaken the separatist movement, the Verkhovna Rada of Ukraine legally renamed Crimea the Autonomous Republic of Crimea (ARC). Six months later, it abolished the 1992 Constitution of Crimea and the position of President of Crimea³.

In this context, we can cite the recollections of the then-head of the Security Service of Ukraine (SSU), Yevhen Marchuk, a participant in these events. After phone negotiations between L. Kuchma and B. Yeltsin, Crimean officials with Russian citizenship began leaving Crimea for Russia. The President, together with security officials, began preparing an operation to restore constitutional order in Crimea. During its preparation, “Alpha” groups dressed in civilian clothes arrived in Crimea by car and settled in Sevastopol’s sanatoriums. Their task was to detain the most dangerous pro-Russian elements, including militants brought in by Russian special services to destabilize the situation. Meanwhile, Federal Security Service (FSS) and Main Intelligence Directorate (MID) officers actively resisted Ukrainian security forces, conducting surveillance and intimidating people (Расвський Д., Коберник К., 2023).

The task of capturing the Supreme Council of Crimea in Simferopol was assigned to a helicopter-borne assault of 70 personnel, which took place quickly and almost bloodlessly at dawn on March 17, 1995. President of Crimea Y. Meshkov was blocked inside the Supreme Council building and later left his office voluntarily, officially citing poor health (Марчук Є. К., 1998, с. 321).

Thus, ended Russia’s first attempt to seize Crimea by military and political means.

Already in 1998, pro-Russian political forces in Crimea were defeated in the elections to the Crimean Supreme Council. That same year, the new parliament adopted a constitution that brought Crimea’s basic law into line with Ukraine’s Constitution. A year earlier, the issue of the fleet had been resolved, and the Treaty of Friendship, Cooperation, and Partnership between Russia and Ukraine was signed⁴.

At the same time, the Russian Federation did not abandon its plans for Crimea. Exploiting gaps in Ukrainian legislation and its privileged position in Crimea – especially in Sevastopol – it began what

³ Постанова Верховної Ради України про виконання постанов Верховної Ради України «Про зупинення дії Закону Республіки Крим “Про відновлення конституційних основ державності Республіки Крим”, “Про політико-правову ситуацію в Автономній Республіці Крим” та “Про виконання Постанови Верховної Ради України “Про політико-правову ситуацію в Автономній Республіці Крим”» 91/95-ВР. (1995). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1995, № 11, ст. 75.

⁴ Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. Закон № 13/98-ВР від 14. 01. 98. (1998). URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643006#top> (30.06.2024).

is referred to as a “creeping expansion”. For example, with the support of then-Mayor of Moscow Y. Luzhkov, housing for retired Russian military personnel was actively built in Sevastopol (800 apartments), along with two Russian schools and a kindergarten; branches of Russian universities also appeared⁵.

The situation in the information space was catastrophic. By 2000 in Crimea – excluding Russian press deliberately brought onto the peninsula to push purely Russian narratives – there were 412 registered Russian-language print media (mainly serving the same propaganda function) and only four Ukrainian-language print media. (Яблонська Н. В., 2006, с. 247). The situation on television was no better.

For local residents, especially in Sevastopol, there was no problem obtaining a Russian passport without relinquishing their Ukrainian citizenship (though Ukrainian law forbids this). Moreover, it was issued through a simplified procedure.

When V. Putin came to power, the Kremlin’s official rhetoric remained unchanged, unlike its practical actions. Starting in 2000, Russia continued a series of special information and propaganda operations against Ukraine aimed at destabilizing the situation both within and outside the country. Among the first such provocations were the so-called “gas wars” and the conflict over Tuzla Island.

The events of the 2004 Orange Revolution, combined with the defeat of V. Yanukovych in the presidential election, forced the Russian political leadership to abandon plans for a purely political takeover of the peninsula and switch to a force-based scenario for seizing Crimea. As recalled by one of the active participants in the occupation of Crimea, the “people’s mayor” of Sevastopol O. Chaly, “in 2004–2005, we were preparing for a coup for the first time in connection with the Orange Revolution”⁶.

At the same time, the Russian leadership did not yet dare to implement a purely force-based scenario and instead decided to rely on strengthening information and propaganda influences – the so-called “soft power” strategy. With support from the special services, Russia’s ruling elites maximally fueled pro-Russian sentiment among the local population throughout the ARC and the city of Sevastopol.

One of the ways to achieve this goal was for Russian special services to create in Crimea an extensive anti-Ukrainian network based on earlier cells. Its activities were fully controlled by Moscow. Among the main organizations implementing Kremlin ideas on the peninsula were the Crimean structures of the Party of Regions (PR), the Communist Party of Ukraine (KPU), the Progressive Socialist Party of Ukraine, the parties “Rodina” and “Russkoye Edinstvo”, various Orthodox groups oriented toward “Russian World” ideas, and criminalized paramilitary formations (security structures, fight clubs, primarily the group “Oplot”)⁷.

Myths about eternal unity with the Russian people – “the triune, artificially divided Russian people” – were imposed on Crimeans, along with narratives about the benefits of joining either a modern Russian empire or a [USSR-2]. Simultaneously, Ukraine’s elites were portrayed as incapable of developing the peninsula. It was repeatedly stressed that Ukraine’s Armed Forces and other military formations – unlike Russia’s – were merely vestigial symbols of statehood and would not actually be deployed to defend Crimea.

In Crimea, as in other places where it artificially created flashpoints, Russia relied on local criminal elements, which very often, particularly during V. Yanukovych’s presidency (2010–2014), acted in concert with local law enforcement. Gradually, these criminal groups merged with Crimean branches of the Party of Regions and the Communist Party of Ukraine, which became conduits and primary levers of Russian influence, later playing a pivotal role in the so-called “Crimean Spring”.

⁵ Киреев А., 2019. От школ до квартир: в Севастополе вспоминают дела Лужкова. URL: <https://crimea.ria.ru/amp/20191210/Ot-shkol-do-kvartir-v-Sevastopole-vspominayut-dobrye-dela-Luzhkova-1117735472.html> (24.05.2024).

⁶ Історія повзучої анексії Криму 2004–2010 року. URL: <https://cpd.gov.ua/main/istoriya-povzuchoyi-aneksiyi-krymu-2004-2010-roky/> (29.06.2024).

⁷ Там само.

Moscow also actively exploited and intensified ethnic hostility between ethnic Russians and Crimean Tatars, fueling xenophobic sentiments.

During this period, the Kremlin's rhetoric was quite contradictory. In April 2008, during a conversation with U.S. President George W. Bush at the NATO summit in Bucharest, Putin stated: "Ukraine is not even a state. Part of its territory is Eastern Europe, and part – a significant one – was given to it by us... If Ukraine goes to NATO, it will go without Crimea and the East – it will simply collapse"⁸. Yet in August 2008, when asked by a German ARD TV journalist whether Crimea might be the next conflict after Georgia, Putin insisted that Crimea in no way constituted a disputed territory and that Russia had long recognized Ukraine's present borders.

According to many experts, by no later than 2008, Russia's military-political leadership was carrying out comprehensive military and propaganda preparations for the occupation of Crimea and, more broadly, armed aggression against Ukraine. Russian military intelligence units, under the guise of "historical reenactments", conducted reconnaissance of the future theater of operations in Crimea and eastern Ukraine. Following the analysis of shortcomings revealed during the military conflict in South Ossetia, from August 2008 onward, Russia launched a large-scale military reform that fundamentally changed its approach to the development and employment of its armed forces⁹.

With the outbreak of the Euromaidan events ("Revolution of Dignity"), ideas that Russian propaganda had planted for years via news, films (TV series), and even the internet began producing the desired effect in Ukraine's southeastern regions. This was particularly evident in Crimea, where Russia's efforts were based on old, well-known ideas and Soviet-era constructs – constructs still maintained by Russia's press and television to sustain the «virtual» dependence of former Soviet citizens on the "successor state".

This situation, in the run-up to the occupation of Crimea, combined with other significant factors, strongly affected the mindset of Ukrainian security personnel, who were unwilling to fire on Russians in Crimea, perceiving them as «their own». Phrases like "One people, one country. We're brothers what do we have to fight over? The fascists and Banderites are to blame" were ubiquitous.

Paramilitary formations played a major role in preparing and carrying out the operation to seize Crimea. From the very start of the armed aggression against Ukraine in spring 2014, Russian and pro-Russian paramilitary units actively participated in occupying Crimea, and later in certain areas of the Donetsk and Luhansk regions. These formations allowed Russia to maintain an appearance of non-intervention in the process while simultaneously giving the impression of mass and spontaneous local uprisings. Thus, the hybrid influence effect (HIE) emerged: on the one hand, an instrument of pressure on Ukraine, and on the other, a means by which the Russian Federation could mask its direct military intervention (Белесков М. М., 2021, с. 25).

As part of its preparation for hybrid warfare against Ukraine, Russia consistently created conditions conducive to its success. On the one hand, it undertook measures to prevent an adequate response by Ukraine's military-political leadership, government bodies, and security/defense sector to negative changes during the crisis period. Exploiting contradictions and gaps in Ukrainian legislation, Russia enabled various paramilitary formations to exist on Ukrainian territory alongside regular Russian military units – provided they did not formally violate the law. In reality, though, their activities posed a threat to national security. Thus, Ukraine's imperfect legislation did not allow law enforcement and other government agencies (tasked with safeguarding public and national security) to respond effectively to such threats.

Another critically important aspect was Moscow's decision on the composition and preparation of forces for hybrid operations. The main tasks were assigned to regular Russian military units, notably its special operations forces ("little green men"), who would be presented on Crimean territory as local

⁸ Виступлення Володимира Путіна на самміті НАТО (Бухарест, 4 квітня 2008 року). URL: <https://www.unian.net/politics/110868-vystuplenie-vladimira-putina-na-sammite-nato-buharest-4-aprelya-2008-goda.html> (28.06.2024).

⁹ Історія повзучої анексії Криму...

self-defense forces. By doing so, they were to frame the planned occupation as the result of internal Ukrainian political strife. Pro-Russian paramilitary formations were to support their actions and further destabilize (escalate) the situation in Crimea. The FSS and the MID of the Russian General Staff were primarily responsible for their command, financing, training, operational support, and coordination.

It should be noted that in September 2013, the Russian armed units together with the Black Sea Fleet slated to seize Crimea underwent training during joint Russian-Belarusian exercises in Russia's Kaliningrad region. These drills rehearsed the defense of compatriots allegedly persecuted on the territory of a foreign state. This purported "defense of Russian-speaking compatriots" in eastern Ukraine would later become a principal pretext for Russia's large-scale invasion of Ukraine – a justification it could also apply to other neighboring countries.

In October 2013, work began on forming so-called "Crimean self-defense" units from local residents and members of Cossack organizations from Kuban, the Don, and Crimea. These units were trained for joint action with Russian troops. A key outcome of this training was the synchronization of different contingents when carrying out common tasks, as well as a readiness to do so without moral or psychological constraints.

During the seizure of Crimea, the core of these paramilitary formations consisted of the so-called "Crimean self-defense" forces, Cossacks, and former members of the "Berkut" special police unit, whose actions were strongly supported by pro-Russian public and religious groups, as well as collaborators from among local officials, educators, medical workers, cultural figures, and others¹⁰. Meanwhile, separate detachments of Russian private military companies (PMCs), including "Wagner", were also present in Crimea at that time, but they limited themselves to observing the situation on the peninsula (Коваль М. В., 2023, с. 20–21).

All of these paramilitary components operated under a single plan and overall leadership of Russian special services and military personnel throughout the entire operation to occupy Crimea.

A successful information and propaganda campaign resulted in the occupation of Crimea – an operation carried out practically without a single shot. Armed "polite men" did whatever was needed, with almost no one attempting to interfere.

One indication that the main focus in Crimea was on information and propaganda was the involvement of a large number of PR specialists and political technologists, who became direct or indirect participants in the project to integrate Ukraine into Russia, which began in November – December 2013 (as evidenced by the secret awarding of medals to 300 journalists for their role in the Crimean campaign).

During the implementation of the information component of the operation known as the "Crimean Spring", Moscow actively used a tactic of selecting from various alternative sources the descriptions of events that best served its intended military objectives.

According to research by H. Pocheptsov, the Russian special services employed the following techniques:

- **The increase of the militarization signs:** "little green men", "polite men";
- **Eliminating indications of illegality:** "people's mayor", "people's governor", "people's self-defense", "reunification of Crimea";
- **Emphasizing negative characteristics of the opponent:** "militants", "punishers", "punitive operation", "Kyiv junta", "self-proclaimed Kyiv authorities", "self-proclaimed prime minister";
- **Overstating their own positive image up to sacralization:** "Crimea is ours!", "Sevastopol, the city of Russian sailors";
- **Describing actions in order to legitimize them:** occupying administrative buildings was accompanied by commentary such as "This is ours, the people's, and we are the people".

¹⁰ Як війська РФ за два тижні захопили Крим. (2024). *Крим. Реалії*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_d8MCbYPFf4 (16.03.2024).

Hence, information flows concerning Crimea were censored: only positive reporting was generated, while negative information was blocked.

Constant use was made of symbolic labels – “fascists”, “neo-Nazis”, “Banderites” – words that carried strong negative perception for an audience conditioned by Russian (Soviet) propaganda. In this way, the Kremlin pursued two objectives simultaneously: dividing Ukrainians into “good” and “bad”, while stressing that Russia was the sole savior of the “good” Ukrainians/Russians from the “bad” ones (Почепцов Г., 2016, с. 452).

The peculiarities of the information and propaganda impact of the Crimean Spring events include the following:

- **Prioritizing the information and propaganda component over physical influence.** For example, the “little green men” were portrayed as brethren Slavs who posed no threat and simply came to help;

- **Deploying military force only at the final stage of events.**

- **Actively using (cultivating) old Soviet ideas and slogans** (slightly adapted to current realities) and not introducing new narratives.

- **A particularly significant role for journalists and political strategists.**

For Russia to carry out this information and propaganda influence successfully, it was necessary to ensure maximum unpredictability in how events would unfold, prompting Ukrainians to keep searching for information and thus remain glued to their televisions and computers.

The information flow was overwhelming, with frequent contradictions in different reports. Thus, the physical takeover of Crimea was accomplished mainly through a deliberately manufactured atmosphere of uncertainty and ambiguity, aimed at blocking any possible resistance by both the local populace and the Ukrainian government.

After conducting the research, we came to the following conclusions:

1. From the moment Ukraine declared independence, the top political leadership of the Russian Federation began implementing a set of information and propaganda measures aimed primarily at fully or partially reintegrating Ukrainian territory into Russia. This activity was especially intense in Crimea.

2. The level of Ukrainian resistance to such actions varied significantly over time, depending on the political will of the country’s leadership. Overall, this approach by the Ukrainian authorities did not achieve the desired outcome, unlike the actions of Russian special services which, having taken control of and then occupied Crimea, fully accomplished their assigned task.

3. Neglect by the Ukrainian authorities – especially during V. Yanukovich’s presidency – of the need to counter Kremlin-driven information and propaganda threats; gaps in Ukrainian legislation; and the passivity and indecisiveness of the state leadership and Ukrainian security structures (particularly in Crimea), combined with other factors, became the main reasons for Russia’s success in preparing and carrying out the operation known as the “Crimean Spring”.

References

- Bieliesskov M. M., 2021. *Suchasnyi rosiiskiy sposib vedennia viiny: teoretychni osnovy i praktychne napovnennia: analitychna dopovid* [The Modern Russian Way of Warfare: Theoretical Foundations and Practical Content: Analytical Report]. Kyiv. (in Ukrainian).
- Marchuk Ye. K., 1998. *Vystupy. Interv’iu. Stati* [Speeches. Interviews. Articles]. Kyiv. (in Ukrainian).
- Petrovskiy V. V., 2002. *Sovremennye ukraynsko-rossyiskye otnosheniya v zapadnoi ynterpryatsyy* [Modern Ukrainian-Russian relations in the Western interpretations]. Kharkov. (In Russian).
- Ploky S., 2023. *The Russo-Ukrainian War: The return of History*. Harvard University. (in English).
- Pocheptsov H., 2016. *Suchasni informatsiini viiny* [Modern Information Wars]. Kyiv. (in Ukrainian).
- Raievskiy D., 2023. Kobernyk K. *U 1994 rotsi rosiia vzhe namahalasia zakhopyty Krym – cherez separatysta Yuriia Mieshkova. Use zminyla odna spetsoperatsiia SBU na pivostrovi* [In 1994, Russia already tried to seize Crimea through the separatist Yuri Meshkov. One SBU special operation on the peninsula].

changed everything]. Available from: <https://babel.ua/texts/95715-u-1994-roci-rosiya-vzhe-namagalasya-zahopiti-krim-cherez-separatista-yuriya-myeshkova-use-zminila-odna-specoperaciya-sbu-na-pivostrov-i-perekazuyemo-dokumentalku-suspilnogo-pro-ci-podiji> [Accessed 06.25.2024]. (in Ukrainian).

Koval M. V. (red.), 2023. *Pryvatna viiskova kompaniia «Vahner»: vid stvorennia do sohodennia*. [Private Military Company “Wagner”: from creation to the present]. Kyiv. (in Ukrainian).

Yablonska N. V., 2006. *Etnichna presa Krymu: istoriia ta suchasnist* [Ethnic press of Crimea: history and modernity]. Sevastopol. (in Ukrainian).

Григорій Чмихало

ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКІ ВПЛИВИ РФ У КРИМУ (1991–2014)

У статті досліджується досвід інформаційно-пропагандистського впливу Російської Федерації в Криму з моменту проголошення незалежності України до завершення спецоперації російських військ (сил) із захоплення Криму, що отримала загальну назву «Кримська весна». Розглянуто причини першої невдалої спроби захоплення Криму Російською Федерацією, період так званої «Кримської кризи» (1992–1994 рр.). Проаналізовано можливі причини невдачі (призупинення) дій із захоплення Кримського півострова в той час та подальші події і кризи в Криму та навколо нього, які інспірувалися Російською Федерацією з метою розхитування ситуації на півострові аж до його анексії у 2014 році.

За результатами аналізу цих подій було визначено основні причини успіху інформаційно-пропагандистської діяльності російських спецслужб безпосередньо під час так званої «Кримської весни» (2014 р.). Окрему увагу в дослідженні приділено аналізу підготовки та проведення спеціальної міжвідомчої операції російських військ (сил) і спецслужб із захоплення Криму, одним з елементів якої стало комплексне застосування низки інформаційно-пропагандистських заходів, спрямованих на різні верстви населення та рівні керівництва правоохоронних органів і органів місцевого самоврядування.

У дослідженні проаналізовано основні заходи, вжиті українською владою для протидії спробам Російської Федерації захопити Кримський півострів під час «Кримської кризи» (1992–1994 рр.) та «Кримської весни» (2014 р.).

У результаті зроблено висновки, які глибше розкривають причини ефективності дій спецслужб Російської Федерації в інформаційно-психологічній сфері.

Ключові слова: інформаційно-пропагандистський вплив, парамілітарні формування, спеціальна операція, Кримська весна, Кримська криза, операція військ (сил), застосування військ (сил), введення в оману, дезінформація.

Список літератури

Белєсков М. М., 2021. *Сучасний російський спосіб ведення війни: теоретичні основи і практичне наповнення: аналітична доповідь*. Київ.

Марчук Є. К., 1998. *Виступи. Інтерв'ю. Статті*. Київ.

Петровский В. В., 2002. *Современные украинско-российские отношения в западной интерпретации*. Харьков.

Почепцов Г., 2016. *Сучасні інформаційні війни*. Київ.

Раєвський Д., 2023. Коберник К. У 1994 році росія вже намагалася захопити Крим – через сепаратиста Юрія Мешкова. Усе змінила одна спецоперація СБУ на півострові. URL: <https://babel.ua/texts/95715-u-1994-roci-rosiya-vzhe-namagalasya-zahopiti-krim-cherez-separatista-yuriya-myeshkova-use-zminila-odna-specoperaciya-sbu-na-pivostrov-i-perekazuyemo-dokumentalku-suspilnogo-pro-ci-podiji> (25. 06. 2024).

Коваль М. В. (ред.), 2023. *Приватна військова компанія «Вагнер»: від створення до сьогодення*. Київ.

Ploky S., 2023. *The Russo-Ukrainian War: The return of History*. Harvard University.

Дата надходження статті: 29.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025

ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 94(477.4)"1835/1863":54

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-2-21>**Бугор Денис,**

аспірант кафедри історії України та всесвітньої історії,

Центральноукраїнський державний університет

імені Володимира Винниченка

denisbygor25@gmail.com

ORCID ID: 0009-0000-3422-6786

**УТВЕРДЖЕННЯ ХІМІЇ ЯК НАУКИ В ХАРКІВСЬКОМУ
УНІВЕРСИТЕТІ ТА СЕРЕДНІЙ НАДДНІПРЯНИЦІНІ
ДРУГОЇ ТРЕТИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ**

Статтю присвячено дослідженню процесу утвердження хімії як самостійної науки в Харківському університеті та на теренах Середньої Наддніпряниці у другій третині ХІХ століття. Автор обґрунтовує актуальність теми крізь призму модернізаційних процесів, які охопили освітню та наукову сферу українських земель у ХІХ ст., підкреслюючи значення формування локальних наукових шкіл для подальшого розвитку вітчизняної науки.

Проаналізовано сучасний стан вивчення проблеми та джерельну базу, яка охоплює як оглядові й навчальні праці з історії хімії, так і спеціальні дослідження, присвячені інституційній історії університетів і тематичним аспектам розвитку окремих напрямів. Водночас виявлено істотні прогалини: відсутність синтетичних праць, недостатня увага до архівних фондів викладачів, а також до взаємодії науки з економічним і соціокультурним середовищем регіону.

Основний масив статті зосереджено на діяльності харківських учених, що заклали підвалини академічної хімії: В. Лапшина, П. Ейнбродта, О. Ходнева, І. Косова та М. Бекетова. Висвітлено їхній внесок у становлення лабораторної інфраструктури, розвиток електрохімічних досліджень, впровадження курсів фізіологічної та технічної хімії, заснування школи фізичної хімії. Показано, що саме в 1835–1863 рр. відбулося поступове інституційне оформлення хімії як університетської дисципліни, а також її виокремлення з-поміж фармацевтичних і фізичних студій.

Окрему увагу приділено ролі Харківського університету як осередку формування наукових кадрів і трансферу знань у регіональні наукові товариства й освітні заклади Катеринославщини, Полтавщини, Єлисаветградщини та Запоріжжя. Визначено форми співпраці харківських хіміків із місцевими громадами: проведення публічних лекцій, експериментальних досліджень води та ґрунтів, консультацій для промисловості, створення навчальних курсів у реальних училищах. Наголошено, що саме ця практична орієнтація науки сприяла інтеграції університетської науки в економічний і культурний розвиток регіону.

У висновках підкреслюється, що друга третина ХІХ ст. стала переломним етапом у процесі становлення хімії на Середній Наддніпряниці. У цей час дисципліна здобула академічну автономію, було започатковано систематичне викладання нових курсів, підготовку вчителів і дослідників, а також налагоджено зв'язки між університетом і регіональними інституціями. Таким чином, хімія в регіоні постає не лише академічною дисципліною, але й важливим чинником суспільної модернізації українських земель у складі Російської імперії.

Ключові слова: хімія, Середня Наддніпряниціна, Харківський університет, Микола Бекетов, наукові товариства, лабораторна інфраструктура, фізико-хімічна школа.

Утвердження хімії як науки в новостворених університетах ХІХ століття й українських землях Середньої Наддніпряниці було важливим складником загального процесу модернізації

освіти та розвитку наукової думки. Середня Наддніпрянщина, як один із провідних освітніх і культурних центрів, відігравала особливу роль у поширенні новітніх знань і формуванні наукових шкіл. Друга третина XIX ст. позначилася активними суспільними трансформаціями, реформами у сфері освіти та появою покоління дослідників, що поєднували європейські наукові традиції з місцевими інтелектуальними потребами.

Актуальність дослідження теми зумовлена кількома чинниками. По-перше, саме в цей період хімія поступово виходить за межі прикладного знання і стає самостійною науковою дисципліною в університетах і гімназіях. По-друге, розвиток досліджень у галузі хімії в Харківському університеті сприяв формуванню вітчизняних наукових кадрів, які згодом визначали напрями в українській та загальноімперській науці. По-третє, аналіз цього процесу дає змогу простежити взаємодію науки й суспільства, з'ясувати, яким чином освітні ініціативи та наукові осередки впливали на економічний і культурний поступ регіону.

Отже, аналіз становлення хімії як науки в середній Наддніпрянщині, зокрема в Харківському університеті, у другій третині XIX століття є важливою науковою подією в історії розвитку природничих наук регіону, яка дає ключ до усвідомлення цілісності важливих аспектів інтелектуальної історії України.

Вивчення джерельної бази та сучасного стану наукової розробки проблеми показує, що реконструкція процесу утвердження хімії в Середній Наддніпрянщині другої третини XIX століття проводилася в сучасній науковій літературі й оглядових працях, які формують концептуально-методологічну канву інтерпретації історичних подій. Наявні огляди проблеми репрезентують загальну парадигму розвитку хімічної науки, але рідко висвітлюють регіонально-інституційні деталі, які є ключовими для розуміння теми цієї статті. Сучасні наукові праці щодо дослідження процесу утвердження хімії у визначений період можна розділити на кілька груп. Перша – це загальноісторичні огляди хімії (монографії та навчальні посібники), що реконструюють етапи становлення дисципліни і показують трансформації методів і теорій (Данилюк О., 2008; Демуз І., 2005; Коваленко В., 2007; Коробченко А., 2015; Куйбіда В., 2024), а також навчальні посібники з історії хімії (Спасьонова Л. М., 2023; Камінський О. М., 2019). Такий тип джерел є корисним для встановлення хронологічних орієнтирів і термінології, але зазвичай не дає детального опису локальних освітніх практик. Друга – історії університетів і технічних шкіл, де містяться найважливіші відомості про створення кафедр хімії, штатну структуру, лабораторне оснащення та навчальні програми; саме ці праці слугують відправною точкою для відстеження «утвердження» хімії як академічної дисципліни в Харкові й довколишніх містах (Гельфенбейн Л., 1965). Третя група – спеціалізовані статті з історії окремих наукових напрямів (наприклад, фізичної хімії, каталізу), які показують, як наприкінці XIX ст. в українських інститутах формувалися передумови для переходу від прикладних хімічних практик до більш теоретизованої наукової діяльності. В останні роки з'явилися тематичні дослідження історії каталізу та фізико-хімічних напрямів, що дають змогу співвіднести місцеві наукові здобутки з європейськими трендами (див.: Комарь Н. П., 1956; Gamaliia V., 2023; Grygorenko O., 2024).

Водночас у комплексі літератури простежуються кілька суттєвих прогалин. По-перше, відсутня узагальнююча наукова праця, присвячена утвердженню хімії як науки в Середній Наддніпрянщині другої третини XIX століття; існуючі роботи мають фрагментарний характер і не завжди поєднують історико-біографічний аналіз із вивченням історії розвитку науки. По-друге, недостатньо опрацьовано особові фонди викладачів і маловідомі архівні справи, де можуть міститися відомості про лабораторну практику, придбання приладів, навчальні плани та контакти з європейськими науковими центрами. По-третє, бракує міждисциплінарних підходів, які поєднували б історію науки з історією освіти й економічною історією – це потрібно для документування практичного впливу хімії на регіональну промисловість (зокрема, цукрову промисловість, фармацевтичні практики, добрива).

Основу сучасних історичних джерел становлять посібники й оглядові праці з історії хімії, а також статті 2020–2024 років видання про розвиток каталізу та фізичної хімії в Україні. Вони поєднують загальні наукові тенденції з локальними фактами. Доповнюють їх інституційні історії університетів, які варто використовувати разом з архівними даними.

Метою цього дослідження є з'ясування особливостей становлення й утвердження хімії як самостійної науки в Середній Наддніпрянщині другої третини XIX століття. Тож завданнями дослідження є здійснення аналізу суспільно-історичних та освітніх передумов поширення хімічних знань у регіоні; висвітлення діяльності провідних науковців, які зробили внесок у розвиток хімії в регіоні; виявлення ролі Харківського університету й інших освітніх закладів у формуванні наукових осередків хімії; виокремлення значення хімії як академічної науки в контексті розвитку технічної освіти, природничих наук і економіки Середньої Наддніпрянщини.

Харківський університет, заснований у 1804 році, став одним із головних центрів розвитку науки й освіти в Україні. Тут поступово формувалися природничі дисципліни, серед яких хімія від самого початку посідала важливе місце в навчальних курсах. Однак лише із середини XIX століття університет перетворюється на простір активних наукових досліджень, де хімія починає виходити за межі суто навчальної дисципліни й набуває ознак самостійної науки. Період 1835–1863 років ознаменувався в історії Харківського університету поступовим утвердженням хімії як самостійної експериментальної науки, що поєднувала освітню функцію з прикладними й фундаментальними дослідженнями. Хоча хімія викладалася ще з часу заснування університету, саме в цей період вона набуває виразної фахової організації, пов'язаної насамперед із діяльністю професорів В. І. Лапшина, П. П. Ейнбротта, О. І. Ходнєва, І. К. Косова, М. М. Бекетова.

Василь Іванович Лапшин – доктор наук (докторська дисертація 1839 р., «Міркування про початки теорії випромінювання матерії, що світиться»), ординарний професор кафедри фізики й фізичної географії (з 1840 р.), який працював у Харківському університеті з 1835 по 1863 рік. Був затверджений екстраординарним професором у 1839 році; ординарним – 1840 року. Хоча основною його дисципліною була фізика, діяльність В. І. Лапшина тісно пов'язувалася із хімією, зокрема в галузі електрохімії та хімічної технології. У 40-х роках XIX століття В. І. Лапшин започаткував мікробіологічні та хімічні дослідження водопровідних і метеорологічних зразків, що стосувалися аналіз іонного складу, зовнішніх домішок та якості питної води, що також поєднувалися з розробкою водогінного проєкту для Харкова. У 1859–1860 рр. під керівництвом В. І. Лапшина на кафедрі фізики було проведено перші хімічні експерименти з електролізу розплавлених солей, які стали важливою основою для розвитку електрохімічної промисловості на Харківщині. В. І. Лапшин сконструював велику гальванічну батарею з 950 елементів, а також електрично освітлював деякі вулиці Харкова за допомогою дугового розряду, що вимагало глибоких знань із фізики та матеріалознавства, близьких до прикладної хімії електрохімічних процесів. Найбільш відомі праці вченого в харківський період його творчості – «Досвід математичного викладання фізики»¹, «Гальванічні досліди, що проводилися в Харківському університеті 1859 року»², «Замітка про топографію міста Харкова з додатками карти»³. Загалом Василь Іванович Лапшин був значною фігурою в інтеграції хімії та фізики в Харківському університеті. Його діяльність з електрохімії стала підґрунтям прикладного застосування хімічної науки, а проєкти й дослідження – важливою ланкою у розвитку промислової, освітньої та наукової інфраструктури Харкова середини XIX ст.

Визначним хіміком Харківського університету також був Павло Петрович Ейнбротт (1809–1857), чий роботи присвячені значною мірою визначенню атомних мас – його дисер-

¹ Лапшин В. И. *Опыт математического изложения физики*. Ч. 1–2. Харьков, 1840.

² Лапшин В. И. *Гальванические опыты, произведенные в Харьковском университете в 1859 году*. Москва, 1860.

³ Лапшин В. И. *Записка о топографии города Харькова с приложением карты*. Харьков, 1860.

тація називалася «Про атомічну вагу азоту» (1846). Перевіряючи та критично осмислюючи результати своїх попередників і сучасників (Дюма, Лібіха, Проута, Берцеліуса, Гмеліна, Андерсона), П. П. Ейнбродт експериментував із досить високою для свого часу точністю. Так, вагові визначення хлорид-іонів він проводив із похибкою не вище за 0,2 %. Знайдена ним експериментально атомна маса азоту становила 14,003 (якщо за одиницю приймається атомна маса водню), атомна маса свинцю – 207,08. Він написав роботу «З приводу арифметичного контролю аналізів та формул, що виводяться з аналізу». Згідно з його твердженнями, хімія стає точною наукою з моменту появи атомної теорії, у зв'язку із чим потрібно ретельніше перевіряти цифрові дані. Таким чином, П. П. Ейнбродтом фактично був започаткований розвиток теорії похибок у хімії (Комарь Н. П., 1956), а також по суті передбачено існування ізотопів (за П. П. Ейнбродтом «... багато простих тіл мають, якщо можна так висловитися, своїх супутників») і за 16 років до Лекока де Буабодрана введено уявлення про тверді розчини (Комарь Н. П., 1956). Крім цього, П. П. Ейнбродт відомий як ініціатор реформи лабораторної інфраструктури: він добився окремого фінансування та відділення хімічної лабораторії від фармацевтичної – ключовий крок для подальшого розвитку експериментальної хімії в університеті. У 1847–1850 роках П. П. Ейнбродт активно звертався до університетської ради з проханням про виділення окремого лаборанта, фінансів і обладнання саме для хімічної лабораторії, що дало можливість почати її самостійне функціонування. У звіті університету зазначено: «Проф. Ейнбродт підкреслив необхідність особливого лаборанта і окремого бюджету для хімічної лабораторії так, щоб не обмежувати її спільно з фармацевтичною». У 1850 році університет схвалив це рішення: хімічна лабораторія при кафедрі хімії отримала свою власну кімнату і 1 410 одиниць обладнання⁴. Аналітична хімія в ті роки тільки починала розвиватися в Харкові, і завдяки інфраструктурним змінам, які провів П. П. Ейнбродт, з'явилася можливість у студентів-хіміків проводити самостійні дослідження – від якісного аналізу до органічних реакцій. Стало можливим також формування фахових кабінетів і малого хімічного складу, що сприяло популяризації хімії як дисципліни незалежно від фармації. Таким чином, внесок Павла Петровича Ейнбродта полягав і в конкретних хімічних відкриттях, і в становленні інституційного підґрунтя – лабораторій, кадрового забезпечення й фінансування, що дало можливість хімії як науці міцно вкоренитися в освітньому процесі Харківського університету.

Олексій Іванович Ходнев (закінчив Петербурзький педагогічний інститут і викладав у Харкові в 1846–1854 роках) – учений-хімік та хімік-технолог, винахідник і педагог, доктор фізики та хімії, професор хімії Імператорського Харківського університету – був одним з перших у Російській імперії, хто започаткував самостійний курс фізіологічної хімії для студентів медичного факультету й опублікував його в книжній формі. Уже в 1847 році він видав перший вітчизняний підручник з біохімії «Курс фізіологічної хімії»⁵, де чітко визначив предмет і завдання цієї нової дисципліни – дослідження хімічних перетворень та функцій речовин у живому організмі. Особливо цінною була його ідея про провідну роль білків в обміні речовин, яку він висловив за десятки років до поширення сучасних теорій структури білків, а також підкреслив взаємозв'язок хімічного складу рослин і тварин. Він відкрито критикував домінуючу на той час важку протеїнову теорію Г. Я. Мюльдера. Курс О. І. Ходнева став історико-науковим поворотом: це перший підручник з фізіологічної хімії, впроваджений у викладання до заснування офіційної кафедри в 1863 році. Він також започаткував лінію розвитку біохімії на медичному факультеті Харкова, що згодом стала фундаментом для кафедри біологічної хімії. 1848 року О. І. Ходневу затверджено ступенем доктора природничих наук (фізики та хімії) 2-го відділення (фізико-математичного) філософського факультету Харківського університету

⁴ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. 14. Оп. 1. Спр. 98. *Журнали засідань Ради університету з питань лабораторії (1847–1851)*. Арк. 14–18.

⁵ Ходнев А. И. *Курс физиологической химии*. Т. 1 и 2. Харьков, 1847–1848.

за працю «Про поєднання органічної хімії з мінеральною в одне ціле»⁶. Того ж року О. І. Ходнєв був затверджений екстраординарним професором хімії та фізики Харківського університету. У 1850 році, розробляючи курс технічної хімії, він винайшов новий спосіб переробки стеаринів для організації промислового виробництва напівстеаринових свічок. Уже після його переходу на службу в Санкт-Петербург було видано написаний О. І. Ходнєвим у Харкові перший у Росії курс технічної хімії (частина неорганічна – 1855 р., частина органічна – 1856 р.)⁷. У другій книзі, що по суті з'явилася одночасно з підручником органічної хімії, О. І. Ходнєв серед іншого дає критичний огляд «найголовніших теорій та систем органічної хімії» і задовго до О. М. Бутлерова вже використовує термін «хімічна будова».

Загалом основними досягненнями О. І. Ходнєва в галузі хімії є заснування окремого курсу з вивчення фізіологічної хімії у Харкові (1847) для медиків; публікація підручника, що став першим науковим підґрунтям для розвитку хіміко-біологічного напрямку; формування науки, у якій досліджувалися властивості перетворення речовин в умовах реальних дослідів, а не просто у вигляді фіксації їх хімічного складу; критичний перегляд теорії протеїнів, що свідчило про наукову самобутність і сучасність підходів Харківської хімічної школи.

Ільдефонс Казимирович Коссов (1822–1890), випускник Петербурзького університету (1839), у 1847 році обійняв посаду ад'юнкт-професора кафедри технології фізико-математичного факультету Харківського університету, а згодом став ординарним професором (1857). Із цього часу він активно впроваджував технологічний підхід до хімії, що стало новим етапом у розвитку прикладної науки. У 1850 році І. К. Коссов захистив магістерську дисертацію «Про механічне прядіння льону», завдяки якій започаткував науковий підхід до розвитку текстильної галузі й заклав основу хімічної технології в університеті. Під його керівництвом студенти отримали доступ до спеціалізованих курсів із хімічної технології, що охоплювали методи обробки волокон і рідинні системи. З 1855 року він навчав хіміків як на фізико-математичному, так і на медичному факультеті, зокрема в галузі аналізу натуральної сировини. Загалом І. К. Коссов був однією з ключових постатей, що вивели Харківський університет на шлях прикладної хімії та технології. Він поєднав академічне викладання з промисловим впровадженням – започаткував наукові дослідження текстильних виробів і формування технологічних кадрів, що мали значний вплив на розвиток хімічної індустрії регіону⁸.

Найбільш авторитетне ім'я серед учених-хіміків Середньої Наддніпрянщини – Микола Миколайович Бекетов (1827–1911) – професор кафедри хімії Харківського університету (з 1855 р. ад'юнкт, з 1859 р. – ординарний професор), який став одним із ключових діячів у розвитку фізичної хімії. Ставши з 1855 року на чолі кафедри хімії, М. М. Бекетов організовує наукові дослідження – результатами стали відкриття витіснення металів із розчинів їх солей воднем під тиском і встановлення, що магній та цинк за високих температур витісняють інші метали з їх солей. У 1859–1865 роках він відкрив, що за високих температур алюміній відновлює метали з їх оксидів. Пізніше ці дослідження послужили відправною точкою виникнення алюмінотермії. Згодом досліджував залежність хімічних властивостей елементів від фізичних (відносної атомної маси, радіусу), від зв'язку з атомно-молекулярною механікою. За результатами проведених робіт у 1865 М. М. Бекетов захистив докторську дисертацію на тему «Дослідження над явищами витіснення одних елементів іншими»⁹. Складений ученим ряд витіснення металів відповідав електрохімічному ряду напруг. Того ж року М. М. Бекетов започаткував курс фізичної хімії як окрему дисципліну, що дало можливість закласти академічні підвалини

⁶ Ходнєв А. И. *О соединении минеральной и органической химии в одно целое* (докт. дисс.). Харьков, 1848.

⁷ Ходнєв А. И. *Курс технической химии*. Ч. 1, 2. Санкт-Петербург, 1855–1856.

⁸ Багалей Д. И., Сумцов Н. В., Бузескул В. П. *Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*. Харьков, 1906.

⁹ Бекетов Н. Н., 1866. *Исследования над явлениями вытеснения одних элементов другими*: Дисс. докт. хим. наук. Харьков, 1866.

для фізико-хімічної школи в Харкові. Предмет називався «Спеціальний курс органічної хімії та відношення фізичних та хімічних явищ між собою». Перший у світі курс фізичної хімії (фізико-хімії) був прочитаний у Харківському університеті в 1865 році. Підручник М. М. Бекетова «Фізико-хімія» побачив світ 1886 року¹⁰. Під його керівництвом у 1864 р. було створено Фізико-хімічне відділення при факультеті, забезпечене спеціалізованою лабораторною інфраструктурою для газового аналізу та фізико-хімічних досліджень. М. М. Бекетов також розвинув термохімічні дослідження, зокрема дослідження теплоти утворення оксидів лужних металів, що підтверджували атомно-молекулярні основи хімічних реакцій.

Загалом діяльність М. М. Бекетова зробила Харківський університет першим закладом у Східній Європі, де фізико-хімія стала окремим курсом і напрямом науки, започаткувавши тривалу освітню традицію та потужну лабораторну школу.

Згідно зі свідченням звіту фізико-математичного факультету за 1847 рік, хімічну лабораторію університету було реконструйовано й оснащено новим обладнанням, включно з реакційними столами, скляним посудом, вагами, витяжною шафою і газовими пальниками, що дало можливість проводити якісний та кількісний аналіз мінеральних і органічних речовин: «Лабораторія дозволяє студентам самостійно виконувати досліди з розділення речовин, осадження солей, відновлення металів»¹¹.

Окремої уваги заслуговує практична спрямованість хімії в регіональному контексті. Так, за дорученням університетської ради, харківські хіміки протягом 1850-х років виконували аналізи води з джерел у Слобожанщині та проб ґрунтів у межах Куп'янського повіту з метою визначення придатності для сільського господарства. За свідченням професора П. П. Ейнбродта, ці дослідження стали основою для формування у студентів експериментального мислення: «Ми навчаємо не лише теорії речовини, а й служимо краю, вивчаючи його природні властивості за законами науки»¹². Хімічна підготовка в Харкові в цей період була тісно пов'язана з підготовкою викладачів для гімназій та училищ, а також із фармацевтичною справою. Університет надавав базову підготовку для складання іспитів на аптекарські помічники, а лабораторія слугувала місцем для демонстрацій лікарських реактивів і способів їх виготовлення.

У другій половині XIX – на початку XX ст. наукове життя Південно-Східної України набувало інституційного забарвлення: поряд з університетськими осередками виникали й розвивалися місцеві наукові товариства та гуртки, які об'єднували професорську інтелігенцію, викладачів середніх училищ, лікарів, інженерів і зацікавлену громадськість. Харківський університет, як один із провідних центрів природничих наук, відігравав у цій мережі роль генератора кадрів, ідей та методів – його хіміки не лише формували власні наукові школи, а й активно залучалися до діяльності регіональних наукових інституцій у Катеринославі (нині Дніпро), Полтаві, Єлисаветграді (нині Кропивницький) та на теренах Запоріжжя. Окреслимо характер участі харківських хіміків у роботі вказаних товариств, форми їхнього внеску та значення цих зв'язків для розвитку науки й освіти в регіоні.

По-перше, важливо підкреслити організаційний канал, через який відбувалася трансферна комунікація: Харківське товариство дослідників природи (Naturalists Society at Kharkiv University), засноване 1869 року при університеті, було не лише майданчиком для внутрішніх диспутів і демонстрації наукових результатів, але й осередком, який координував польові дослідження й відрядження за межі губернії. Члени цього товариства регулярно виступали з доповідями про флору, фауну, геологію та хімічні спостереження, охоплюючи сусідні регіони

¹⁰ *Фізико-химия: Лекции Н. Н. Бекетова*. Харьков, 1886.

¹¹ ДАХО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 92. *Річний звіт хімічної лабораторії Харківського університету за 1847 р.* Арк. 10–15.

¹² ДАХО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 98. *Журнали засідань Ради університету з питань лабораторії (1847–1851)*. Арк. 14–18.

й тим самим налагоджуючи контакти з місцевими науковими ініціативами. Роль харківського гуртка в консолідації науковців Південно-Східної України відзначена у спеціальних дослідженнях про діяльність товариства (Коробченко А., 2015).

По-друге, конкретні форми участі хіміків Харківського університету в діяльності місцевих товариств були різноманітними, а саме це: а) читання публічних і наукових доповідей на засіданнях місцевих товариств; б) підготовка та публікація статей у їхніх збірниках і музейних звітах; в) участь у спільних польових експедиціях і лабораторно-польових дослідженнях (наприклад, хімічний аналіз ґрунтів, вод, корисних копалин або технологічних проб для цукрової й харчової промисловості); г) консультативна допомога місцевим промисловим підприємствам і земству в питаннях хімічної технології та гігієни. Такі практики посилювали практичну значущість хімії в регіоні та сприяли поширенню наукових методів у прикладних галузях. Прикладом є співпраця університетських науковців із місцевими музеями та краєзнавчими групами, котрі акумулювали зразки й описи природничих об'єктів (Korobchenko A. A., 2019, p. 211–224).

Катеринославщина (пізніше — Дніпровський регіон) утворила власне наукове товариство лише на початку XX ст. (Катеринославське наукове товариство, 1901)¹³, проте ще з 1860–1890-х рр. тут діяли численні освітні й наукові ініціативи (реальні училища, земські наради, промислові комітети), які залучали фахівців із Харкова. Харківські хіміки виступали на регіональних конференціях, відряджалися для огляду заводських лабораторій і формували поради з впровадження хімічних методик (аналіз якості цукру, води, добрив). Цей канал взаємодії зміцнювався через особисті зв'язки та публікаційну мережу: університетські доповіді й огляди часто цитувалися або передруковувалися в місцевих виданнях і збірниках. Водночас Катеринославське товариство ознаменувало інституційний підйом регіональної науки, у якому харківські фахівці виступали як зовнішні експерти і партнери (Савчук В. С., 2014, с. 177–184).

Полтавщина мала власні традиції природничих гуртків і товариств (у різні періоди назви й формації змінювалися: «Товариство дослідників Полтавщини», «Полтавське товариство любителів природи» тощо)¹⁴. Полтавські ініціативи, що культивували аграрні й промислові дослідження, виявляли особливу зацікавленість у хімічній експертизі – аналіз добрив, хімічні аспекти сільськогосподарської техніки, питання гігієни та харчової безпеки. Харківські хіміки – як університетські вчителі та спеціалісти – забезпечували цю експертизу: вони готували методики, долучалися до навчальних лекцій у повітових з'їздах, а також сприяли налагодженню лабораторій при місцевих інституціях (музеї, земські інститути). Зв'язки між Полтавою та Харковом простежуються в публікаціях і звітах музейних і земських установ¹⁵.

Єлисаветградщина, хоча й менш урбанізована, була центром активної освітньої діяльності: реальні училища та земські установи створювали запити на наукову інформацію і кадри. Тут харківські хіміки брали участь у створенні й методичному супроводі навчальних курсів з хімії у реальних училищах, робили хімічні досліди для місцевих метеостанцій і сільськогосподарських дослідів, а також читали відкриті лекції для вчителів і земських службовців. В Єлисаветграді діяли локальні ентузіасти природознавства (наприклад, викладачі реальних училищ), які активно співпрацювали з університетськими спеціалістами із Харкова для підвищення наукового рівня освіти (Демуз І., 2005, с. 283–284).

Щодо Запоріжжя та прилеглих степових районів характер співпраці мав прикладний профіль: хімічні дослідження вод Дніпра та природних джерел, аналіз ґрунтів і корисних копалин,

¹³ Катеринославське наукове товариство: виникнення та перші кроки. URL: https://www.dnipro.lib.dp.ua/Istoriya_prosvitnictvo_naukove_tovaristvo?utm_source=chatgpt.com (20.09.2025).

¹⁴ Полтавське товариство любителів природи: до 105 річниці заснування. URL: <http://pkm.poltava.ua/ua/2620-poltavske-tovaristvo-lyubiteliv-prirodi-do-105-richnitsi-zasnuvannya.html> (20.09.2025).

¹⁵ Онищенко О. С. Програма діяльності Полтавського товариства (гуртка) любителів природи. В: *В. І. Вернадський і Україна*. Т. 1, кн. 2. Київ, 2011. С. 112–114.

проблеми знарядь і технологій для промислового освоєння регіону. Харківські науковці – з огляду на розвинену лабораторну базу в університеті – часто окреслювали методичні норми польових аналізів і консультували місцеві промислові ініціативи. Важливо, що такі контакти не завжди фіксувалися у формальних протоколах на місцевому рівні, але відбиті в наукових доповідях, меморандумних матеріалах і публікаціях університетських гуртків (Korobchenko A. A., 2019, с. 211–224).

Насамкінець варто зазначити загальне значення цих зв'язків. По-перше, участь харківських хіміків у регіональних наукових товариствах стимулювала поширення експериментальної хімії як методу дослідження природних і промислових процесів у провінції. По-друге, така взаємодія сприяла підготовці прикладних кадрів: учителів гімназій і реальних училищ, техніків і агрономів, які потім працювали в регіональних лабораторіях і на підприємствах. По-третє, мережеві контакти між університетом і місцевими товариствами забезпечували обмін експертизою, що посилювало економічну й соціальну користь наукових досліджень для громад. У сукупності внесок харківських хіміків у наукові спільноти Катеринославщини, Полтавщини, Єлисаветградщини та Запоріжжя був важливим чинником регіональної наукової інтеграції та модернізації в імперський період.

Проведене дослідження показало, що друга третина XIX століття стала переломним етапом у становленні хімії як самостійної науки на теренах Середньої Наддніпрянщини. Саме в цей час відбулося інституційне оформлення хімії в університетському середовищі Харкова, створено базу для подальшого розвитку спеціалізованих кафедр, лабораторій і навчальних курсів. Діяльність провідних учених – В. Лапшина, П. Ейнбродта, О. Ходнєва, І. Косова, М. Бекетова – заклала науково-освітні традиції, що визначали розвиток хімії в регіоні на десятиліття вперед.

Важливим здобутком цього періоду стало поступове відокремлення хімічних досліджень від фармацевтичної практики та фізики, що надало дисципліні автономності та сприяло формуванню власної експериментальної культури. З'явилися перші підручники й курси з фізіологічної та технічної хімії, почалося системне впровадження фізико-хімічних методів, які заклали підвалини майбутньої школи М. Бекетова. Хімія перестала бути лише допоміжною наукою і перетворилася на вагомий чинник модернізації освіти, науки та промисловості Слобожанщини й Середньої Наддніпрянщини.

Не менш значущою була діяльність харківських хіміків у межах наукових товариств та їхня співпраця з регіональними освітніми й дослідницькими осередками Катеринославщини, Полтавщини, Єлисаветградщини та Запоріжжя. Завдяки цій активності відбувалася інтеграція університетської науки з потребами місцевої громади й промисловості, поширення експериментальних методів та підготовка кадрів для середньої школи, технічних училищ і господарських структур. Таким чином, хімія в Середній Наддніпрянщині середини XIX ст. постала не лише як академічна дисципліна, але й як інструмент суспільного й економічного розвитку.

Попри вагомі здобутки, досліджена проблема зберігає чимало «білих плям», що відкривають перспективи для майбутніх студій. По-перше, варто простежити історію лабораторного обладнання, колекцій реактивів, приладів і підручників, що формували експериментальну базу студентів і викладачів. По-друге, подальшого вивчення потребує питання зв'язків харківських хіміків із європейськими університетами, участь у міжнародних конгресах, обмін ідеями та літературою, що впливали на формування місцевих наукових шкіл. По-третє, важливо здійснити комплексне дослідження діяльності місцевих товариств природодослідників, музеїв і навчальних закладів Катеринославщини, Полтавщини, Єлисаветградщини та Запоріжжя, залучивши їхні друковані збірники та неопубліковані документи. Нарешті, потребує поглибленого аналізу взаємодія хімічної науки з розвитком цукрової промисловості, фармації, сільського господарства та гігієни в регіоні. Це дасть змогу краще зрозуміти практичне значення хімії для модернізації українських земель у складі імперії.

Таким чином, подальші розвідки в цьому напрямі відкривають шлях до створення комплексної монографії про утвердження хімії в Середній Наддніпрянщині середини XIX ст., яка поєднає інституційну, біографічну, соціально-економічну та культурну складові й дасть можливість глибше осмислити роль науки в розвитку українського суспільства.

Список літератури

- Гельфенбейн Л., 1965. Харківське Товариство дослідників природи та його внесок у розвиток вітчизняного природознавства. *Нариси з історії природознавства і техніки*. Вип. 5. 130–136.
- Данилюк О. (ред.), 2008. *Наукові діячі Наддніпрянської України в XIX–XX століттях: збірник статей*. Одеса.
- Демуз І., 2005. *Наукові товариства на теренах України XIX – початку XX ст.: полілог учених і епох*. Київ.
- Камінський О. М. 2019. Денисюк Р. О., Кондратенко О. У. та ін. *Історія хімії: навчальний посібник*. Житомир.
- Коваленко В., 2007. *Міжнародна наукова співпраця в галузі фізики та хімії: Українсько-європейські зв'язки в кінці XIX – початку XX століття*. Харків.
- Комарь Н. П., 1956. Краткий очерк научной деятельности профессора Харьковского университета П. Эйенброта. *Ученые записки ХГУ. Труды химического факультета и Научно-исследовательского Института химии*. Т. 14. 222–236.
- Коробченко А., 2015. Зміст та основні напрями діяльності Товариства дослідників природи при Харківському університеті (1869–1930) в контексті розвитку природознавства в Україні. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 43. 345–352.
- Куйбіда В., 2024. *Розвиток природознавства на теренах України в XVII – на початку XXI ст.: витоки, еволюція народної і наукової термінології*. Переяслав-Хмельницький.
- Савчук В. С., 2014. Катеринославське наукове товариство на тлі соціально-економічних процесів у регіоні. *Чорноморський літопис*. № 9. 177–184.
- Спасьонова Л. М., 2023. *Історія розвитку хімії: від зародження до становлення класичної хімії XX століття*. Київ.
- Gamaliia V., 2023. Zabuga A., Zabuga G. On the History of Developing Catalysis in Ukraine (1850s–1980s). *Acta Baltica Historiae Et Philosophiae Scientiarum*. 11 (2). 76–92.
- Grygorenko O., 2024. Lampeka R., Chebanov V., Kovalenko M., Wuttke S. Chemistry in Ukraine. *The Chemical Record*. Vol. 24, Is. 2. 1–5.
- Korobchenko A. A., 2019. The value of the Naturalists Society at Kharkiv University (1869–1930) in the development of scientific research and the popularization of scientific knowledge in Ukraine. *History of science and technology*, 2 (15), p. 211–224.

Denys Buhor

ESTABLISHMENT OF CHEMISTRY AS A SCIENCE AT KHARKIV UNIVERSITY AND IN THE CENTRAL DNIPRO REGION IN THE SECOND THIRD OF THE 19TH CENTURY

The article is devoted to the study of the process of establishing chemistry as an independent science at Kharkiv University and in the territories of the Central Dnieper region during the second third of the nineteenth century.

The author substantiates the relevance of the topic through the prism of modernization processes that encompassed the educational and scientific spheres of the Ukrainian lands in the nineteenth century, emphasizing the importance of the formation of local scientific schools for the further development of national science.

The current state of research on the problem and the source base is analyzed, including both general and educational works on the history of chemistry, as well as specialized studies devoted to the institutional history of universities and thematic aspects of the development of specific scientific directions. At the same time, significant gaps have been identified: the absence of synthetic works, insufficient attention to the archival collections of university professors, and the limited study of the interaction between science and the economic and sociocultural environment of the region.

The main body of the article focuses on the activities of Kharkiv scholars who laid the foundations of academic chemistry: V. Lapshin, P. Einbrodt, O. Khodnev, I. Kosov, and M. Beketov. Their contribution to the establishment of laboratory infrastructure, the development of electrochemical research, the introduction of courses in physiological and technical chemistry, and the founding of the school of physical chemistry is highlighted. It is shown that during 1835–1863, chemistry gradually acquired institutional status as a university discipline and separated from pharmaceutical and physical studies.

Special attention is paid to the role of Kharkiv University as a center for training scientific personnel and transferring knowledge to regional scientific societies and educational institutions of Katerynoslav, Poltava, Yelysavethrad, and Zaporizhzhia. The forms of cooperation between Kharkiv chemists and local communities are defined: delivering public lectures, conducting experimental studies of water and soil, providing consultations for industry, and creating educational courses in real schools. It is emphasized that this practical orientation of science contributed to the integration of university research into the economic and cultural development of the region.

In conclusion, it is emphasized that the second third of the nineteenth century became a turning point in the process of establishing chemistry in the Central Dnieper region. During this period, the discipline gained academic autonomy, systematic teaching of new courses began, teachers and researchers were trained, and connections between the university and regional institutions were established. Thus, chemistry in the region emerges not only as an academic discipline but also as an important factor in the social modernization of the Ukrainian lands within the Russian Empire.

Key words: chemistry, Middle Dnipro region, Kharkiv University, Mykola Beketov, scientific societies, laboratory infrastructure, physico-chemical school.

Reverences

Gelfenbein L., 1965. Kharkivske Tovarystvo doslidnykiv pryrody ta yoho vnesok u rozvytok vitchyznianoho pryrodoznavstva [The Kharkiv Society of Naturalists and Its Contribution to the Development of National Natural Science]. *Narysy z istorii pryrodoznavstva i tekhniky*. Is. 5. 130–136. (In Ukrainian).

Danyliuk O. (ed.), 2008. *Naukovi diiachy Naddniprianskoi Ukrainy v XIX–XX stolittakh: zbirnyk statei* [Scientific Figures of the Dnipro Ukraine in the 19th–20th Centuries: Collection of Articles]. Odesa. (In Ukrainian).

Demuz I., 2005. *Naukovi tovarystva na terenakh Ukrainy XIX – pochatku XX st.: poliloh uchenykh i epokh* [Scientific Societies in Ukraine in the 19th – Early 20th Centuries: A Polylogue of Scholars and Epochs]. Kyiv. (In Ukrainian).

Kaminskyi O. M., 2019. Denysiuk R. O., Kondratenko O. U. ets. *Istoriia khimii: navchalnyi posibnyk* [History of Chemistry: Textbook]. Zhytomyr. (In Ukrainian).

Kovalenko V., 2007. *Mizhnarodna naukova spivpratsia v haluzi fizyky ta khimii: Ukrainsko-ievropeyski zviazky v kintsi XIX – pochatku XX stolittia* [International Scientific Cooperation in Physics and Chemistry: Ukrainian-European Relations at the End of the 19th – Beginning of the 20th Century]. Kharkiv. (In Ukrainian).

Komar N. P., 1956. *Kratkii ocherk nauchnoi deyatelnosti professora Kharkovskogo universiteta P. Einbrodta* [A Brief Outline of the Scientific Activity of Professor P. Einbrodt of Kharkiv University]. *Uchenie zapiski KhGU. Trudi khimicheskogo fakulteta i Nauchno-issledovatel'skogo Instituta khimii*. Vol. 14. 222–236. (In Russian).

Korobchenko A., 2015. *Zmist ta osnovni napriamy diialnosti Tovarystva doslidnykiv pryrody pry Kharkivskomu universyteti (1869–1930) v konteksti rozvytku pryrodoznavstva v Ukraini* [The Content and Main Directions of the Activities of the Society of Naturalists at Kharkiv University (1869–1930) in the Context of the Development of Natural Science in Ukraine]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Is. 43, pp. 345–352. (In Ukrainian).

Kuibida V., 2024. *Rozvytok pryrodoznavstva na terenakh Ukrainy v XVII – na pochatku XXI st.: vytoky, evoliutsiia narodnoi i naukovoï terminologii* [The Development of Natural Science in Ukraine from the 17th to the Early 21st Century: Origins, Evolution of Folk and Scientific Terminology]. Pereiaslav-Khmelnytskyi. (In Ukrainian).

Savchuk V. S., 2014. *Katerynoslavske naukove tovarystvo na tli sotsialno-ekonomichnykh protsesiv u rehioni* [The Katerynoslav Scientific Society in the Context of Socio-Economic Processes in the Region]. *Chornomorskyi litopys*. 9. 177–184. (In Ukrainian).

Spasionova L. M., 2023. *Istoriia rozvytku khimii: vid zarodzhennia do stanovlennia klasychnoi khimii XX stolittia* [The History of the Development of Chemistry: From Its Origins to the Formation of Classical Chemistry of the 20th Century]. Kyiv. (In Ukrainian).

Gamaliia V., 2023. Zabuga A., & Zabuga G. On the History of Developing Catalysis in Ukraine (1850s–1980s). *Acta Baltica Historiae Et Philosophiae Scientiarum*. 11 (2). 76–92. (In English).

Grygorenko O., 2024. Lampeka R., Chebanov V., Kovalenko M., Wuttke S. Chemistry in Ukraine. *The Chemical Record*. Vol. 24, Is. 2. 1–5. (In English).

Korobchenko A. A., 2019. The value of the Naturalists Society at Kharkiv University (1869–1930) in the development of scientific research and the popularization of scientific knowledge in Ukraine. *History of science and technology*. 2 (15). 211–224. (In English).

Дата надходження статті: 30.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025

УДК 94(477.82)+61(092)«1920/2012»

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-2-22>**Велінець Юрій,**

доктор філософії (за спеціальністю «Історія та археологія»),

провідний науковий співробітник,

Нововолинський історичний музей

velinets.yura@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-8998-0230

ЖИТТЄПИС, ЛІКАРСЬКА ПРАКТИКА ТА НАУКОВО-МЕДИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛИНСЬКОГО ХІРУРГА ВОЛЬФА СОКОЛЬСЬКОГО (1920–2012 рр.)

У статті наведено основні віхи життя та діяльності видатного хірурга, учня Миколи Амосова, кандидата медичних наук Вольфа Мойсейовича Сокольського. Проаналізовано роки навчання Вольфа Сокольського у медичних інститутах та його професійне становлення як лікаря-хірурга. Особливу увагу приділено його особистому внеску в розвиток хірургії та розбудову медичних закладів Волинської області. Досліджено взаємозв'язки та наукову комунікацію Вольфа Сокольського зі своїм вчителем, відомим українським авторитетом хірургії – Миколою Амосовим. Охарактеризовано роль Миколи Амосова в науковому зростанні та кар'єрному рості Вольфа Сокольського, а також його сприяння в технічному забезпеченні провінційних лікарень, зокрема Волинської області. Враховуючи єврейське походження Вольфа Сокольського, у статті відображено звинувачення його на тлі сталінських репресій у «Справі лікарів» (1952–1953 рр.).

Розглянуто напрями наукових досліджень Вольфа Сокольського, зокрема його вивчення торакальної хірургії (грудної хірургії), хірургії черевної порожнини та серця. Обґрунтовано особистий внесок Вольфа Сокольського у вивчення хронічних травматичних бурситів, які є одним із професійних захворювань суглобних сумок колін і ліктів шахтарів. Охарактеризовані способи запобігання виникнення шахтарських професійних захворювань, що пропонувалися Вольфом Сокольським, а саме розроблення спеціальних наколінників у шахтарську робочу форму. Розкрито нові лікарські технології лікаря-практика, які сформував Вольф Сокольський за результатами проведених наукових досліджень. Визначено вплив медичних надбань Вольфа Сокольського на підвищення майстерності колег – молодих і молодосвідчених лікарів Нововолинської медсанкастини. Висвітлено сімейне життя та родинні взаємозв'язки сімейства Сокольських.

Ключові слова: хірургія, Вольф Сокольський, медицина, Нововолинськ, Волинська область, Микола Амосов, Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн.

Для сучасної історіографії важливими є просопографічні дослідження відомих постатей в історії різних галузей знань, суспільного життя, зокрема в історії медицини. В історії української хірургії найбільш відоме ім'я академіка, доктора медичних наук М. Амосова, який зробив значний внесок у розвиток кардіохірургії і трансплантології. Натомість імена його вихованців, які досягли вагомих вершин у медичній науці, а також підвищили рівень фаховості проведених операцій у провінційних лікарнях України, майже не відображено в наукових виданнях. Серед таких варто відзначити Вольфа Сокольського – талановитого хірурга, кандидата медичних наук, який здійснив помітний вклад у розвиток української хірургії, становлення медичних закладів Волинської області та порятунку життів нововолинських гірників.

Досі в історіографії не було належним чином висвітлено біографію В. Сокольського, а науково-лікарська діяльність зазначеного лікаря-хірурга не була об'єктом дослідження. Тому метою цієї статті є вивчення науково-медичної діяльності В. Сокольського, характеристика наукових праць дослідника та виявлення основних профільних напрямів досліджень, а також висвітлення життєвого шляху зазначеного лікаря-хірурга.

Вольф Мойсейович Сокольський народився 9 грудня 1920 р. у містечку Кам'янка Щучинського району Гродненської області в Білорусі, яка на той час перебувала у складі міжвоєнної Польщі. За національністю – єврей. Батько Мойсей Сокольський ще до Першої світової війни закінчив гімназію в Російській імперії, а потім – факультет фармакогнозії Єнського університету Німеччини. Після відновлення Польської держави в 1921 р. його запросили на викладацьку роботу у Варшаву¹. Мойсей Сокольський обіймав посаду доцента фармакології у Варшавському університеті до 1935 р., а після став власником аптеки в місті Кам'янка Гродненської області в Білорусі². Свої знання і досвід він передав сину, який ще в ті часи проявив зацікавлення лікарською справою. Матір Вольфа Сокольського мала гімназійну освіту, але була змушена лишатися домогосподаркою, оскільки виховувала трьох доньок і двох синів. Як згадував В. Сокольський, *«мама мусила замкнутися на трьох «К»: Kinder, Küche, Kirche [діти, кухня, церква]»*³.

Старший брат Яків, відслуживши строкову службу в польському війську, поїхав у 1936 р. до Ізраїлю (на той час Палестина, яка була під мандатом Великої Британії), де спочатку записався у єврейську підпільну армію. Був учасником Північноафриканської кампанії Другої світової війни (1940–1943 рр.), понад 20 років прослужив офіцером. Незабаром брат став власником великої будівельної фірми. Я. Сокольський неодноразово запрошував брата переїхати до нього в Ізраїль, де його чекали відома клініка з високооплачуваною роботою (Карпенюк Т., 2014, с. 93).

В. Сокольський у віці п'яти-семи років був зарахований у єврейську релігійну школу, а потім – у польську початкову школу. У 1933 р. вступив до гімназії в місті Щучин Гродненської області. Після закінчення гімназії вступив до фізико-математичного інституту в місті Ліда Гродненської області. Під час навчання опанував латинську, німецьку, французьку, давньогрецьку, російську й польську мови та планував продовжити навчання в Мінському медичному інституті⁴.

Закінчивши в 1939 р. навчання в інституті та у зв'язку із приєднанням території Білорусі до складу СРСР, В. Сокольський був змушений відкинути свої мрії навчання на лікаря та йти працювати, аби мати кошти на прожиття. Упродовж серпня 1939 – серпня 1940 р. працював рахівником контори «Заготльон» у місті Щучин Гродненської області. У серпні 1940 р. перевівся на роботу у спецбудівництво № 273 (військовий аеродром) містечка Щучин Гродненської області на посаду начальника відділу технічного постачання⁵. Власне тут застала В. Сокольського війна, оскільки німці почали бомбардувати аеродром. Про важкі воєнні роки В. Сокольський згадує: *«Чи то якийсь панічний страх, чи щось інше підштовхнуло мене їхати з цих країв [Білорусії] подалі. Дістався до станції Бихів, сів у перший-ліпший товарняк. Куди їхати, було все одно, аби далі від фронту»*⁶. Особливо наполягав на евакуації молодого В. Сокольського керуючий будівництвом аеродрому в Білорусі І. Носов. Понад місяць тривали його блукання залізницями без змінного одягу, харчів, з 30 рублями в кишені⁷.

У липні 1941 р. В. Сокольський прибув до міста Перм (на той час називалося Молотов), де на вокзалі почав розпитувати про наявність у місті медичного інституту. З'ясувавши, що такий є, юнак прийшов до ректора Пермського медичного інституту П. Сумбатова, який прийняв його на навчання без документів. В умовах війни річну програму в медичному інституті проходили за семестр (Карпенюк Т., 2014, с. 93). У Пермі В. Сокольський одружується на Кирило-

¹ Сидько В. Під скальнелем хірурга не вмер жоден пацієнт. *Волинські губернські відомості*. 2003. 20 листопада. № 47 (166). С. 12.

² Державний архів Волинської області. Ф. П-4551. Оп. 1. Спр. 1080. Арк. 6–8.

³ Сидько В. Указ. праця. С. 12.

⁴ Державний архів Волинської області. Ф. П-4551. Оп. 1. Спр. 1080. Арк. 6–8.

⁵ Там само. Арк. 2.

⁶ Сидько В. Указ. праця. С. 12.

⁷ Адамович Т. Учень Амосова живе у Нововолинську. *Володимир вечірній*. 2002. 1 серпня. № 31 (206). С. 10.

вій Кірі Миколаївні, яка в той час працювала в цьому місті. У серпні 1942 р. В. Сокольський вирішив перервати навчання та переїхати в місто Тбілісі до своєї тещі (матері дружини)⁸.

Після прибуття до Грузії В. Сокольського призивають у ряди радянської армії. У ній він обіймав посаду стрільця 30-го стрілецького полку 61-ї стрілецької дивізії, а згодом обслуговуючого міномету у складі радянських військ Північно-Кавказького фронту. Про свої роки військової служби В. Сокольський згадує: *«Під час гарячого бою, коли закінчилися боєприпаси, метнувся до складу за новим ящиком і раптом за спиною прозвучав вибух, повернувся, а міномета і товаришів немає»*⁹.

У 1942 р. радянське командування видало наказ про зобов'язання доучуватися тим, хто вчився в медичних закладах, оскільки тил і фронт потребують лікарів. Тож у листопаді 1942 р. В. Сокольського було демобілізовано і він вступає до Тбіліського медичного інституту. Проте із звільненням Білорусі від нацистської окупації В. Сокольський у 1944 р. вирішує їхати до рідного містечка Кам'янка: *«Я поїхав додому, страшенно знузьгувався за рідними. Але мене ніхто не чекав: фашисти розстріляли всіх близьких. Повертатися у Тбілісі не хотілося. Мінський медінститут ще не відновив роботи після війни... І я подався до Львова, там і довчився»*¹⁰. Зазначимо, що в перші дні окупації нацисти вивезли до концтабору родину Сокольських – батька, матір, трьох сестер, діда з бабусею.

У липні 1946 р. В. Сокольський закінчив Львівський медичний інститут й отримав направлення на роботу в місто Колки Волинської області, де працював головним лікарем лікарні та головою Колківської районної ради. Умови в лікарні, за яких прийшлося працювати В. Сокольському, були складними, тому, розуміючи всі труднощі, намагався покращити ситуацію, про що згадував: *«Колківська районна лікарня – це була стара, перекошобочена хатина (вікна на землі лежали) з кількома ліжками. На околиці Колок знайшов стару поломану вантажівку. Відремонтував. Навчився їздити. При машині я вже був «крутий» начальник! Принаймні, дрова з лісу регулярно возив до лікарні. Потім виділили мотоцикл. Німецький, трофейний, очевидно. З обласного бюджету виділили кошти на ремонт лікарні. А я прикинув: що там ремонтувати? Ця хатина от-от завалиться. Вирішив будувати нове приміщення, біля Старосілля. Фундамент заклав, стіни звів. Аж тут перевірка наскочила. Кримінал загрожує, адже виділені гроші я використав не за призначенням. Викликають мене в область. А головою обласної ради тоді був А. Мізюк, ми з ним працювали і приятелювали у Колках. Він і каже мені на вухо: “Я тебе буду страшенно сварити, але ти не переймайся: так треба. Сам же почав будівництво, то й завершуй”. Це я і зробив»*¹¹.

У 1952 р. секретар обласного осередку компартій, дізнавшись про заповітну мрію В. Сокольського стати хірургом, дає направлення на чотиримісячні курси в Луцьк. Після закінчення в липні 1952 р. курсів спеціалізації по хірургії В. Сокольський був направлений у місто Камінь-Каширський Волинської області на посаду головного лікаря і завідуючого хірургічного відділення¹². У тому ж 1952 р. Сокольського делегували на всесоюзний з'їзд хірургів, де він мав змогу прослухати доповідь відомого українського хірурга М. Амосова. Про свою участь у з'їзді В. Сокольський згадує: *«Прослухавши доповідь Миколи Михайловича Амосова, я зрозумів, що до справжнього хірурга мені ще далеко. Дізнавшись, що Амосов [у 1955 р.] організував у Києві всесоюзну групу торакальних хірургів (тих, що проводять операції в грудній порожнині), я направився туди. Проте група вже була укомплектована, і мені допоміг сам Амосов, який запримітивши мою пристрасть до хірургії особисто поїхав до міністра, аби той дозволив взяти 16-го слухача»*. Упродовж липня – грудня 1955 р. В. Сокольський проходив курси тора-

⁸ Державний архів Волинської області. Ф. П-4551. Оп. 1. Спр. 1080. Арк. 6–8.

⁹ Ковалюк Г. Учень Амосова і Шалімова. *Волинь*. 2000. 26 грудня. С. 3.

¹⁰ Сидько В. Указ. праця. С. 12.

¹¹ Там само.

¹² Державний архів Волинської області. Ф. П-4551. Оп. 1. Спр. 1080. Арк. 6–8.

кальних хірургів при Київському інституті вдосконалення лікарів, на яких заняття проводив особисто М. Амосов¹³.

Лікарська праця в Камінь-Каширській лікарні була також не простою через неналежне матеріально-технічне забезпечення. У приміщенні лікарні не було світла. Під час операцій в освітленні допомагала кінофікація, а саме пересувна електроустановка. Не було приладів для підготовки пінцетів, якими припікали тонкі судини, щоб ті не кровоточили. В. Сокольський згадував: *«Я садовлю у сусідній палаті слюсаря із запаленою паяльною лампою і протягом чотирьох годин бігаю туди-сюди, загартовую інструмент. Коли написав про це Амосову, а ми уже з ним довгий час листувалися, той був шокований. Амосов пішов із тим моїм листом у Міністерство охорони здоров'я та «вибив» відповідний прилад. Його надіслав до міста Камінь-Каширський поштою»*¹⁴. У Камінь-Каширській лікарні В. Сокольський провів унікальну на той час операцію з видалення легені у хворої жінки на туберкульоз. Уперше на Волині така операція проходила під місцевим наркозом.

Під час перебування В. Сокольського на посаді головного лікаря і завідуючого хірургічного відділення Камінь-Каширської лікарні на тлі сталінських репресій, коли шуміла «Справа лікарів» (1952–1953 рр.), інструктор Камінь-Каширського райкому партії запідозрював його у вбивстві партійних чиновників. Зокрема, він викликав хірургічну медсестру й задав їй запитання: «Чи правда, що Сокольський зарізав 12 пацієнтів?» У жінки це питання викликало шок. Очевидно, їй повірили, що ця інформація – наклеп. Тому В. Сокольський продовжив свою працю без втручання спецслужб¹⁵.

У 1956 р. В. Сокольський розлучився із своєю дружиною Кириловою Кірою Миколаївною та одружився на випускниці Харківського медичного інституту, лікарці-фтизіатрі Варварі Никифоровні, яка згодом працювала оториноларингологом у Нововолинській медсанчастині¹⁶.

У 1957 р. Вольф Сокольський був направлений обласним лікарським відділом у місто Нововолинськ Волинської області на посаду завідуючого хірургічним відділенням. Тоді лікарня міста Нововолинська перебувала у стані будівництва, тому умови роботи були не простими, проте її розміщення в шахтарському центрі давало свої привілеї. *«Всі медичні кабінети і відділення розташовувалися в бараках, розкиданих по усьому місту. Нинішнє лікарняне містечко зводилося на моїх очах, а лікарів було мало. Натомість фінансували нас на найвищому рівні. Я міг викликати на консультацію будь-якого спеціаліста із Києва чи Москви або ж затребувати будь-які ліки, і їх доставляли в найкоротший термін. Згодом при нашому хірургічному відділенні організували інтернатуру через, яку пройшло понад 200 хірургів»,* – згадував В. Сокольський¹⁷. У Нововолинську В. Сокольський у 1960 р. створив і очолив при міському Палаці культури університет громадського здоров'я. Заняття в ньому відбувалися раз на місяць і проводилися лікарями задля донесення медичних знань і здорового способу життя серед робітників Нововолинська. До програми навчання було сформовано цикл лекцій про гігієну побуту, праці, попередження професійних захворювань тощо¹⁸.

На початку 1960-х рр. В. Сокольський зблизився із М. Амосовим і прийняв рішення вступити до аспірантури. Тому розпочинає досліджувати хірургію легень, у якій спеціалізувався М. Амосов. Як результат, видає в 1961 р. у «Віснику хірургії імені І. І. Грекова» наукову статтю «Досвід грудної хірургії у периферійному хірургічному відділенні» (Сокольський В., 1961, с. 34–38). У тому ж році у галузі хірургії легень В. Сокольський, уже у співавторстві з М. Амо-

¹³ Савчук В. Коли не було електроструму, рани запаював... паяльною лампою. *Володимир вечірній*. 2010. 4 березня. № 9 (602). С. 6.

¹⁴ Сидько В. Указ. праця. С. 12.

¹⁵ Ковалюк Г. Указ. праця. С. 3.

¹⁶ Державний архів Волинської області. Ф. П-4551. Оп. 1. Спр. 1080. Арк. 6–8.

¹⁷ Савчук В. Указ. праця. С. 6.

¹⁸ Сокольський В. За здоровий побут. *Радянська Волинь*. 1960. 11 червня. С. 3.

совим, публікує статтю у виданні «Грудна хірургія» (Амосов Н., 1961, с. 72–76). В. Сокольський згадував: «Для мене Микола Михайлович Амосов завжди був не тільки улюбленим вчителем, а й справжнім другом та батьком. Саме йому завдячую всім чого зміг досягти»¹⁹.

Проте партійне керівництво Нововолинська й області втрачати фахівця хірургії не бажало. Ось як згадує свої плани та намагання вступити до аспірантури В. Сокольський: «Саме завдяки знанням французької я зміг ближче познайомитися з всесвітньо відомим Амосовим. Під час перебування на курсах я переклав лист, у якому повідомлялося, що його вибрали у міжнародне товариство хірургів у Брюсселі. Тому саме Амосов запропонував мені продовжити навчання в аспірантурі. Так би й сталося, коли б не лист з Нововолинська до Міністра охорони здоров'я, у якому повідомлялося, що я вже був на курсах у Києві, а тут чогось знову приїхав, натомість в молодому шахтарському місті немає кому оперувати хворих. На той час Амосов був у Румунії на зборах хірургів...»²⁰. Зібравши речі, В. Сокольський направився до Нововолинська, у зв'язку із чим М. Амосов згодом у листі висловив незадоволення, тим що В. Сокольський не дочекався його, допоки він повернеться і зміг би виправити цю справу²¹.

У 1962 р. В. Сокольський розпочинає написання дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата медичних наук. Враховуючи особливості захворювань пацієнтів Нововолинської медсанчастини, які були здебільшого робітниками вугільних підприємств, В. Сокольський вибирає тему дисертації «Хронічні професійні бурсити у гірників Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну». Науковими керівниками дисертації були завідувач кафедри факультету хірургії Львівського державного медичного інституту, професор, доктор медичних наук Г. Караванов та завідувач кафедри патологічної анатомії Львівського державного медичного інституту, професор, доктор медичних наук Є. Пальчевський (Сокольский В., 1963, с. 2).

За результатами дисертації В. Сокольським зроблено висновок, що хронічні травматичні бурсити є професійним захворюванням шахтарів, зокрема робітників очисних забой шахти, у зв'язку із чим пропонувалися шляхи запобігання їх виникнення. Крім того, автор дисертації зазначає, що наколінники, які видаються гірникам, не вирішують проблеми, у зв'язку із чим В. Сокольським було сконструйовано наколінник, який задовільно пройшов випробування в умовах Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну (Сокольский В., 1963, с. 18–20). Він виготовлявся з мікропористої або губчастої гуми у вигляді короткого жолоба, що повторював форму коліна й верхньої частини гомілки. Спереду був невеликий козирок, який досягав верхнього краю наколінної чашечки. Наколінник кріпився тільки до гомілки за допомогою декількох поясків, виготовлених із брезенту й гуми (Сокольский В., 1962, с. 24). Проте технічна документація і надалі передбачала дотримуватися старих зразків наколінників, що викликало нарікання з боку шахтарів. Так, у 1968 р. громадський інспектор шахти № 1 Л. Кошлатий стверджує: «Спецодяг не витримує жодної критики. Нам лише розповідають про нові зразки спецодягу із якихось особливих тканин, а де цей одяг, невідомо. Ніяких нових зразків ми не бачили, а спецодяг дуже поганої якості. Куди його там прати! Він без прання не витримує терміну, а ще гірше справа із чобітьми»²².

Захист дисертації В. Сокольського успішно відбувся у 1963 р. на засіданні вченої ради Львівського державного медичного інституту. Офіційними опонентами на захисті виступали завідувач кафедри ортопедії і травматології Львівського державного медичного інституту професор, доктор медичних наук І. Зайченко та завідувач кафедри оперативної хірургії і топографічної анатомії Львівського державного медичного інституту професор, доктор медичних наук І. Студзинський (Сокольский В., 1963, с. 2).

¹⁹ Савчук В. Указ. праця. С. 6.

²⁰ Корнилюк М. Відомому хірургу Сокольському – 85. *Наше місто*. 2005. 15 грудня. С. 4.

²¹ Савчук В. Указ. праця. С. 6.

²² Державний архів Волинської області. Ф. Р-2298. Оп. 1. Спр. 1221. Арк. 78.

Упродовж 1960–1970-х рр. В. Сокольський побував на 13 лікарських курсах, у тому числі двічі в М. Амосова, в академіків О. Шалімова, Б. Петровського, Є. Мешалкіна й інших світил медицини. Почав написання докторської дисертації, проте на половині В. Сокольський вирішив: *«А чи потрібен той папірець, що він змінить. Краще я буду працювати, а пишуть нехай інші»*²³. Після відкриття в 1966 р. Нововолинського медичного училища В. Сокольський запрошується для проведення лекційних занять. Нововолинське медичне училище функціонувало до 1972 р. (Левенець О., 2020, с. 24).

За довгі роки роботи в Нововолинську із 40 публікацій хірургів відділення лікарні Нововолинської медсанчастини в найпрестижніших медичних виданнях 30 з них належить В. Сокольському. У 1960–1970-х рр. активно досліджує і пише наукові статті з питань хірургії черевної порожнини та серця. Наприклад, «Знеболення при операціях на печінці та жовчних шляхах» (Сокольський В., 1965, с. 29–30), «Досвід хірургічного лікування кардіоспазму» (Сокольський В., 1969, с. 162–163), «Однчасна двостороння бронхографія під загальним обезболюванням» (Сокольський В., 1969, с. 175–177), «Незвичайний механізм тампонади серця при проникаючому пораненні грудей» (Сокольський В., 1970, с. 93), «Синдром Меллорі – Весса» (Сокольський В., 1973, с. 86) та інші. У відомому англійському журналі The Lancet було опубліковано статтю з аналізом нестандартної операції, виконаної у Нововолинську, за участю помічника і хірурга М. Гідзінського. Вона була першою на Волині, адже лікарям довелося боротися за життя хворого, у якого гнійний абсцес легень дав нестандартне ускладнення: не прорвав назовні, а пробився до серцевої «сорочки» і призвів до її запалення. У практиці В. Сокольського – ще одна дуже ризикована й унікальна операція з охолодженням людського тіла до 30 °С, адже пацієнт мав наріз у легенях і дуже хворі нирки й міг просто не витримати²⁴.

У своїх статтях В. Сокольський завжди подавав переважно результати своєї практичної діяльності хірурга при Нововолинській медсанчастині та зазначав позитивні висновки проведених ним операцій. Таким чином він демонстрував лікарські технології лікаря-практика, чим наукові публікації ставали додатковими інструкціями для проведення складних хірургічних операцій в інших лікарнях України. Саме тому в радянські часи Нововолинськ мав славу неофіційного центру хірургії Волинської області. У цьому значною мірою і заслуга хірургічного колективу Нововолинської медсанчастини, до складу якого входили учні В. Сокольського, а саме М. Гідзінський, Д. Корець, В. Середюк, М. Магомаєв, А. Бердник, В. Якимець та інші. Завдяки науковій роботі й консультаціям В. Сокольського ступінь кандидата медичних наук здобув М. Гідзінський²⁵.

В. Сокольський перший у Волинській області ввів апаратний наркоз із дозатором і застосовував керований ендотрахіальний наркоз (у легені через трубки вводять спеціальний препарат). Американський апарат, який важив 2,5 кг, В. Сокольський випросив в обласній лікарні, запримітивши, що він стоїть там без діла, накритий простиралдами. Трубки після вивчення відповідної літератури виготовив сам з трубок для клізми. Препарати для наркозу отримав від пацієнта із Чехії²⁶.

Досягнувши в 1980 р. пенсійного віку, В. Сокольський не залишив лікарську справу, а ще 18 років у міській центральній лікарні щодня оперував і повертав здоров'я пацієнтам. На посаді завідувача хірургічного відділення Нововолинської медико-санітарної частини В. Сокольський працював до 1992 р. Протягом 1992–1994 рр. – ургентний хірург Нововолинської центральної міської лікарні, а в 1994–1998 рр. – ургентний хірург Іваничівської центральної районної лікарні. У 1998 р. остаточно вийшов на пенсію. За 52 роки активної хірургічної діяльності В. Сокольський підготував понад 200 лікарів-інтернів хірургічного профілю. Нагороджений

²³ Ковалюк Г. Суєта суєт – не для нього. Нововолинській лікарні – 50. *Наше місто*. 2000. 1 червня. С. 2.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Савчук В. Указ. праця. С. 6.

орденом «Знак пошани», орденом Великої Вітчизняної війни II ступеня, 12 медалями, неодноразово нагороджувався почесними грамотами обласного управління охорони здоров'я, міської ради та виконкому, «Відмінник охорони здоров'я». Відповідно до рішення Нововолинської міської ради № 22/9 від 30 травня 2001 р. В. Сокольському присвоєно звання «Почесний громадянин міста Нововолинська»²⁷.

Помер Вольф Сокольський 17 серпня 2012 р. Похований на цвинтарі міста Нововолинськ. Справу батька продовжила донька Ніна – педіатр вищої категорії Львівської поліклініки, а також внучка Наталія, яка працює медсестрою в кабінеті уролога Луцької поліклініки²⁸.

Таким чином, кандидат медичних наук Вольф Сокольський був талановитим хірургом, чуйним і безкорисливим лікарем, автором багатьох наукових статей із хірургії, високоосвіченою і всебічно розвинутою людиною, завдяки чому заслужив велику повагу серед пацієнтів, лікарів, громадськості міста Нововолинська, Волинської області та хірургів України.

Список літератури

- Амосов Н. М., 1961. Сокольський В. М. Развитие хирургии легких на Украине. *Грудная хирургия*. № 2. С. 72–76.
- Карпенюк Т. Б., 2014. Сергєєва В. В., Бойко І. З. *На зламі століть. У пам'ять прийдешнім поколінням*. Луцьк.
- Левенець О. М., 2020. Середня медична освіта у Волинській області в 1964–1975 рр. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Т. 31 (70) № 1. С. 18–26.
- Сокольський В. М., 1961. Опыт грудной хирургии в периферийном хирургическом отделении. *Вестник хирургии им. И. И. Грекова*. № 5. С. 34–38.
- Сокольський В. М., 1962. Хронические травматические бурситы у шахтеров. *Клиническая хирургия*. № 12. С. 20–24.
- Сокольський В. М., 1963. *Хронические профессиональные бурситы у горнорабочих Львовско-Волинского каменноугольного бассейна*: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата медицинских наук. Львов.
- Сокольський В. М., 1965. Гидзинский Н. И., Турчин И. С., 1965. Обезболивание при операциях на печени и желчных путях. *Вопросы практической хирургии и организации хирургической помощи в Волинской области*. Луцк. С. 29–30.
- Сокольський В. М., 1969 а. Опыт хирургического лечения кардиоспазма. *Организация здравоохранения и клиническая медицина*. № 2. С. 162–163.
- Сокольський В. М., 1969 б. Одномоментная двухсторонняя бронхография под общим обезболиванием. *Организация здравоохранения и клиническая медицина*. № 2. С. 175–177.
- Сокольський В. М., 1970. Необычный механизм тампонады сердца при проникающем ранении груди. *Клиническая хирургия*. № 2. С. 93.
- Сокольський В. М., 1973. Синдром Меллори – Весса. *Клиническая хирургия*. № 9. С. 86.

Yurii Velinets

BIOGRAPHY, MEDICAL PRACTICE, AND SCIENTIFIC ACTIVITY OF THE VOLYN SURGEON WOLF SOKOLSKY (1920–2012)

The article presents the key milestones in the life and career of the prominent surgeon, a disciple of Mykola Amosov, Candidate of Medical Sciences, Wolf Moiseiovych Sokolsky. The article analyzes Sokolsky's years of study at medical institutes and his professional formation as a surgeon. It pays particular attention to his personal contribution to the development of surgery and the establishment of medical institutions in Volyn Oblast. It examines Sokolsky's scientific collaboration and communication with his teacher, the renowned Ukrainian surgeon Mykola Amosov. The article outlines Amosov's role in Sokolsky's scientific and professional advancement, as well as his assistance in equipping provincial hospitals, particularly in Volyn Oblast. In view

²⁷ Державний архів Волинської області. Ф. Р-2298. Оп. 1. Спр. 1221. Арк. 78.

²⁸ Корнилюк М. Відомому хірургу Сокольському – 85. *Наше місто*. 2005. 15 грудня. С. 4.

of Sokolsky's Jewish origin, the article addresses the accusations he faced during the Stalinist repressions in the so-called "Doctors' Case" (1952–1953).

The article explores Sokolsky's research areas, in particular his study of thoracic surgery (chest surgery), abdominal surgery, and cardiac surgery. It highlights Sokolsky's contribution to the study of chronic traumatic bursitis, an occupational disease affecting the knee and elbow joint capsules of miners. He proposed methods for preventing miners' occupational diseases, including the development of special knee pads for work uniforms. The article presents new medical techniques developed by Sokolsky as a result of his research. It highlights the impact of Sokolsky's medical achievements on enhancing the skills of his colleagues – junior and less experienced doctors of the Novovolynsk medical unit. It also sheds light on the personal and family life of Wolf Sokolsky.

Key words: surgery, Wolf Sokolsky, medicine, Novovolynsk, Volyn Oblast, Mykola Amosov, Lviv-Volyn Coal Basin.

References

- Amosov N. M., 1961. Sokolskij V. M. Razvitie hirurgii legkih na Ukraine [Development of lung surgery in Ukraine]. *Grudnaja hirurgija*. № 2. 72–76. (In Russian).
- Karpenyuk T. B., 2014. Serhyeyeva V. V., Bojko I. Z. *Na zlami stolit. U pamyat pryjdeshnim pokolinnyam* [At the turn of the century. In memory of future generations]. Luck. (In Ukrainian).
- Levenec O. M., 2020. Serednya medychna osvita u Volynskij oblasti v 1964–1975 rr. [Secondary medical education in the Volyn region in 1964–1975]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriya: Istorychni nauky*. Vol. 31 (70) № 1. 18–26. (In Ukrainian).
- Sokolskij V. M., 1961. Opyt grudnoj hirurgii v periferijnom hirurgicheskom otdelenii [Experience of thoracic surgery in a peripheral surgical department]. *Vestnik hirurgii im. I. I. Grekova*. № 5. 34–38. (In Russian).
- Sokolskij V. M., 1962. Hronicheskie travmaticheskie bursity u shahterov [Chronic traumatic bursitis in miners]. *Klinicheskaja hirurgija*. № 12. 20–24. (In Russian).
- Sokolskij V. M., 1963. *Hronicheskie professionalnye bursity u gornorabochih Lvovsko-Volynskogo kamenougolnogo bassejna* [Chronic occupational bursitis in miners of the Lviv-Volyn coal basin]. Avtoreferat disertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata medicinskih nauk. Lvov. (In Russian).
- Sokolskij V. M., 1965. Gidzinskij N. I., Turchin I. S. Obezbolivanie pri operacijah na pechini i zhelchnyh putjah [Pain relief during operations on the liver and bile ducts]. *Voprosy prakticheskoy hirurgii i organizacii hirurgicheskoy pomoshhi v Volynskoj oblasti*. Luck. 29–30. (In Russian).
- Sokolskij V. M., 1969. Opyt hirurgicheskogo lechenija kardiospazma [Experience in surgical treatment of cardiospasm]. *Organizacija zdavoohranenija i klinicheskaja medicina*. № 2. 162–163. (In Russian).
- Sokolskij V. M., 1969. Odnomomentnaja dvuhstoronnjaja bronhografija pod Obshhim obezbolivaniem [One-stage bilateral bronchography under general anesthesia]. *Organizacija zdavoohranenija i klinicheskaja medicina*. № 2. 175–177. (In Russian).
- Sokolskij V. M., 1970. Neobychnyj mehanizm tamponady serdca pri pronikajushhem ranenii grudi [Unusual mechanism of cardiac tamponade in penetrating chest wound]. *Klinicheskaja hirurgija*. № 2. 93. (In Russian).
- Sokolskij V. M., 1973. Sindrom Mellori – Vessa [Mallory – Wess syndrome]. *Klinicheskaja hirurgija*. № 9. 86. (In Russian).

Дата надходження статті: 26.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025

Наукове видання

Історія & Археологія

Випуск 2

Коректор *І. М. Чудеснова*
Комп'ютерне верстання *В. Б. Гайдабрус*

Підписано до друку 10.12.2025 р.
Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 24,652. Зам. № 1225/9432
Наклад 100 прим.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.